

ZALAI MÚZEUM

7

1997
ZALAEGERSZEG

ZALAI MÚZEUM

7

1997
ZALAEGERSZEG

Közlemények Zala megye múzeumaiból
(Mitteilungen aus den Museen des Komitates Zala)

Szerkesztőbizottság:
HORVÁTH LÁSZLÓ, MÜLLER RÓBERT, NÉMETH JÓZSEF, VÁNDOR LÁSZLÓ (sorozatszerkesztő)

Szerkesztő:
KUNICS ZSUZSA

Kiadja
Nagykanizsa Megyei Jogú Város Önkormányzata
támogatásával
a Zala Megyei Múzeumok Igazgatósága

Herausgegeben
mit der Unterstützung der Selbstverwaltung
der Stadt mit Komitatsrecht Nagykanizsa
von der
Museumsdirektion des Komitates Zala

Fordítói és idegen nyelvi munkák:
Marx Mária
Rajnicz János

A honfoglalás
1100. évfordulója alkalmából rendezett
nemzetközi történettudományi – helytörténeti konferencia
előadásai
Nagykanizsa, 1996. október 17–18.

Vorträge
der Internazionalen Konferenz über Historie und
Ortsgeschichte
zum 1100. Jubileum der Landnahme
Nagykanizsa, 17–18. Oktober 1996.

Tartalomjegyzék

ANTE SECULIC:	Brat Juraj Utišinović graditelj povijesti (Fráter György történetformáló tevékenysége).....	11
ŐZE SÁNDOR:	Adatok a reformáció elterjedéséhez Nádasdy Tamás kanizsai uradalmában.....	19
NAGY LÁSZLÓ:	Kanizsa nagyhírű kapitánya, gróf Zrínyi György.....	23
VÁNDOR LÁSZLÓ:	Bajcsa vára (Egy rövid életű vár Kanizsa határában).....	27
TURBULY ÉVA:	Kanizsa a Zala megyei közgyűlési jegyzőkönyvekben (1567–1601).....	31
KELENIK JÓZSEF:	A kanizsa–sormási ütközet 1600. október 7–13.	37
RÓZSA MIKLÓS:	Az első hivatalos intézkedések a török uralom alól felszabadult Kanizsán 1690-ben.....	45
DÓKA KLÁRA:	Egyházlátogatások Zala megyében 1848 előtt.....	51
KOSTYÁL LÁSZLÓ:	Sambach oltárképe Nagykanizsán.....	57
KAPOSI ZOLTÁN:	Térszerkezeti változások Somogy és Zala vármegye határán a 18–20. században.....	63
RÁBAVÖLGYI ATTILA:	Nyugat-Somogy uradalmainak népesség- és birtokváltozásai a 19. sz. folyamán (1767–1890). A marcali hát.....	73
T.MÉREY KLÁRA:	Nagykanizsa szerepe a régió közlekedésében a 18–19. század fordulóján.....	89
RÓZSÁNÉ LENDVAI ANNA:	19. századi inasfelszabadító levelek az első magyar ipartörvényig.....	95
KERECSENYI EDIT:	Klasszicista és klasszicizáló oromfalas házak Kiskanizsán.....	101
MOLNÁR ANDRÁS:	Védegyelet Nagykanizsán. Adalékok az Országos Védegyesület kanizsai osztályának történetéhez 1844–1846.....	123
HERMANN RÓBERT:	Kanizsa felszabadítása 1848. október 3-án.....	129
FOKI IBOLYA:	Tisztújítási küzdelmek Nagykanizsán 1867–1868-ban.....	141
HALÁSZ IMRE:	Nagykanizsa centrális helyzete a 19. század második felében.....	149
NÉMETH JÓZSEF:	Zalai városok szellemi kisugárzó hatása a 19. század végén.....	155
HEGEDŰS ANDRÁS:	A nagykanizsai cs. és kir. 48. gyalogezred története, különös tekintettel annak I. világháborús tevékenységére.....	161
BACSA GÁBOR:	A trianoni magyar–szerb–horvát–szlovén határ megállapításával kapcsolatos eljárás.....	169
MEGYERI ANNA:	Az ONCSA (Országos Nép és Családvédelmi Alap) segítő munkája Nagykanizsán 1941–1945 között.....	177
KÁLI CSABA:	Nagykanizsa 1945-ben (április 1 – november 4.).....	183
C.HARRACH ERZSÉBET:	A műemléki védettségű épületek számának alakulása 1960 óta Zala megyében.....	191
HORVÁTH GYÖRGY:	A Móricz Zsigmond Művelődési ház történetéből.....	195

ANTE SECULIĆ	CRO-41000 Zagreb, Vlaska 133.
ŐZE SÁNDOR	Pázmány Péter Katolikus Egyetem, H-1088 Budapest, Szentkirályi u. 28.
NAGY LÁSZLÓ	CRO-41000 Zagreb, Medvedgradska 1.
VÁNDOR LÁSZLÓ	Göcseji Múzeum, H-8900 Zalaegerszeg, Batthyány u. 2.
TURBULY ÉVA	Soproni Levéltár, H-9400 Sopron, Fő tér 1.
KELENIK JÓZSEF	Hadtörténeti Intézet és Múzeum H-1014 Budapest, Kapisztrán tér 2-4.
RÓZSA MIKLÓS	H-8800 Nagykanizsa, Rózsa u. 2. B.
DÓKA KLÁRA	Magyar Országos Levéltár, H-1250 Budapest, Hess András tér 5.
KOSTYÁL LÁSZLÓ	Göcseji Múzeum, H-8900 Zalaegerszeg, Batthyány u. 2.
KAPOSI ZOLTÁN	JPTE Közgazdaságtudományi Kar, Gazdaságtörténet Tanszék H-7622 Pécs, Rákóczy út 80.
RÁBAVÖLGYI ATTILA	Thúry György Kereskedelmi és Vendéglátó Szakközép- és Szakmunkásképző Is- kola, H-8800 Nagykanizsa, Kisfaludy S. u. 2.
T.MÉREY KLÁRA	H-7624 Pécs, Fogaras u. 6.
RÓZSÁNÉ LENDVAI ANNA	Bólyai János Általános Iskola, H-8800 Nagykanizsa, Erzsébet tér 9.
KERECSÉNYI EDIT	H-8800 Nagykanizsa, Csengery út 17.
MOLNÁR ANDRÁS	Zala Megyei Levéltár, H-8900 Zalaegerszeg, Széchenyi tét 3.
HERMANN RÓBERT	Hadtörténeti Intézet és Múzeum H-1014 Budapest, Kapisztrán tér 2-4.
FOKI IBOLYA	Zala Megyei Levéltár, H-8900 Zalaegerszeg, Széchenyi tét 3.
HALÁSZ IMRE	Pénzügyi és Számviteli Főiskola, H-8900 Zalaegerszeg, Zárda u. 21-23.
NÉMETH JÓZSEF	Göcseji Múzeum, H-8900 Zalaegerszeg, Batthyány u. 2.
HEGEDŰS ANDRÁS	Prímási Levéltár, H-2500 Esztergom, Mindszenty tér 2.
BACSA GÁBOR	H-8800 Nagykanizsa, Berzsényi u. 6.
MEGYERI ANNA	Göcseji Múzeum, H-8900 Zalaegerszeg, Batthyány u. 2.
KÁLI CSABA	Zala Megyei Levéltár, H-8900 Zalaegerszeg, Széchenyi tét 3.
C.HARRACH ERZSÉBET	Országos Műemlékvédelmi Hivatal, H-1014 Budapest, Táncsics M. u. 1.
HORVÁTH GYÖRGY	Dr. Mező Ferenc Gimnázium, H-8800 Nagykanizsa, Platán sor 3.

Inhaltsverzeichnis

ANTE, SECULIĆ:	Geschichtsformendes Wirken des Frater Georg.....	11
ÓZE, SÁNDOR:	Daten zur Verbreitung der Reformation auf den Gütern von Tamás Nádasy in Kanizsa.....	19
NAGY, LÁSZLÓ:	Namhafter Kapitän von Kanizsa: Graf Georg Zrínyi.....	23
VÁNDOR, LÁSZLÓ:	Die Burg Weitschavar (Bajcsa) – eine kurzlebige Burg in der Gemarkung von Kanizsa.....	27
TURBULY, ÉVA:	Kanizsa in den Protokollen der Komitatsversammlung (1567–1601).....	31
KELENIK, JÓZSEF:	Der Zusammenstoß bei Kanizsa–Sormás von 7. bis 13.10.1600.....	37
RÓZSA, MIKLÓS:	Die ersten offiziellen Anordnungen in der von den Türken befreiten Stadt Kanizsa 1690.....	45
DÓKA, KLÁRA:	Kirchenvisitation im Komitat Zala vor 1848.....	51
KOSTYÁL, LÁSZLÓ:	Ein Altarbild von C. F. Sambach in Nagykanizsán.....	57
KAPOSI, ZOLTÁN:	Verwandlungen der Raumstruktur an der Grenze zwischen den Komitaten Zala und Somogy in den 18–20. Jahrhunderten.....	63
RÁBAVÖLGYI, ATTILA:	Die Bevölkerung- und Gutsänderungen der west-somogyer Herrschaftsgüter während des 19. Jahrhunderts (1767–1890). Der Marcaler-Rücken.....	73
T.MÉREY, KLÁRA:	Die Rolle von Nagykanizsa in dem Verkehr der Region an der Wende der 18–19. Jahrhunderten.....	89
RÓZSÁNÉ LENDVAI, ANNA:	Lehrlingfreispruch-Briefe bis zu dem ersten ungarischen Gewerbegesetz.....	95
KERECSÉNYI, EDIT:	Häuser mit klassizistischen und klassizisierenden Giebeln in Kiskanizsa.....	101
MOLNÁR, ANDRÁS:	Schutzverein in Nagykanizsa. Angaben zur Geschichte der Kanizsaer Klasse des Landesschutzvereins 1844–1846.....	123
HERMANN, RÓBERT:	Die Befreiung von Nagykanizsa den 3.10.1848.....	129
FOKI, IBOLYA:	Beamtenneuwahlkämpfe in Nagykanizsa 1867–1868.....	141
HALÁSZ, IMRE:	Die Zentrallage von Nagykanizsa in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts.....	149
NÉMETH, JÓZSEF:	Geistige Ausstrahlung der zalaer Städte am Ende des 19. Jahrhunderts.....	155
HEGEDŰS, ANDRÁS:	Die Geschichte des k.u.k. 48. Infanterieregiments von Nagykanizsa mit spezifischer Rücksicht auf seine Tätigkeit in dem I. Weltkrieg.....	161
BACSA, GÁBOR:	Die Verfahrnung zur Bestimmung der ungarisch–serbisch–kroatisch–slowenischen Trianongrenze.....	169
MEGYERI, ANNA:	Die Hilfsarbeit der Fonds ONCSA (Volks- und Familien-Landesschutzfonds) in Nagykanizsa zwischen 1941 und 1945.....	177
KÁLI, CSABA:	Nagykanizsa in 1945 (von 1.4. bis 4.11.).....	183
C.HARRACH, ERZSÉBET:	Verlauf der Zahl der unter Denkmalschutz stehenden Gebäuden seit 1960 im Komitat Zala.....	191
HORVÁTH, GYÖRGY:	Aus der Geschichte des Kulturhauses Mórícz Zsigmond.....	195

Előszó

Tisztelt Olvasó!

Nagykanizsa millecentenáriumi rendezvényeit a város politikai, kulturális, társadalmi szervezetei és egyesületei, Nagykanizsa Megyei Jogú Város Önkormányzata és Polgármesteri Hivatala, valamint városunk polgárai kezdeményezték.

Ez a széleskörű összefogás példaértékű és méltó kifejezése annak a szándéknak, amellyel Nagykanizsa társadalma tisztelni kívánt honfoglaló elődeink hazát teremtő, népet és nemzetet megtartó történelmi nagyságú tettei előtt. Ezt a gondolatot múltunk előtt tisztelgő főhajtásként kívántuk kifejezni 1996. április 20-tól – a Város Napjától – december végéig életre keltett kiállításokkal, a meghirdetett történettudományi-, irodalmi-képzőművészeti pályázatokkal, emlékező műsorokkal, sportversenyekkel, emlékérmék megjelentetésével, új emlékhelyek felépítésével, 1100 km távot befutó „emlékvonat” indításával, hangversenyekkel, történelmi vetélkedőkkel és sok más rendezvénnyel.

A felsorolt ünnepi rendezvénysorozat, kiemelkedő eseménye volt 1996. október 17–18-án megtartott „Nemzetközi Történettudományi-, Helytörténeti Konferencia”.

A konferencia előkészítését a Millecentenáriumi Rendezvények Szervezőbizottsága felkérésére a Zala Megyei Múzeum támogatásával a Thúry György Múzeum igazgatója és munkatársai szervezték meg körültekintő gondossággal és szakmai hozzáértéssel.

Munkájukért személy szerint is köszönettel tartozom a Millecentenáriumi Rendezvények Szervezőbizottsága nevében Dr. Vándor László, Dr. Horváth László

igazgató uraknak, Dr. Rózsa Miklósnak és Kunics Zsuzsának.

A történettudományi-helytörténeti konferencia két napján elhangzott 28 előadást a Hevesi Sándor Művelődési Központban élénk érdeklődéssel hallgatta az előadótérmet megtöltő közönség. Az előadások történettudományi értékét, érdekességét és aktualitását a helytörténetre épített és helytörténeti hangsúlyú tématerületek kifejezetten erősítették. A konferencia kronologikus és tematikus felépítése mintaszerű volt. A 16. sz. derekától a 20. sz. utolsó harmadáig átfogó és egymáshoz kapcsolódó témakörök a vallástörténettől a közigazgatás, a várépítés, a közlekedés, művészettörténet, iparpolitika, oktatáskultúra, szociálpolitika témaköröktől a hadtörténetig valóban színes és a történettudomány hiteles forráskutatására épülő előadásokat hallgathattak meg az érdeklődők.

A konferencia kétségtelenül méltó tisztelgés volt a Millecentenárium előtt és kiemelkedő eseménye volt városunk szellemi életének.

Meggyőződésem, hogy az előadások gyakorlati felhasználásával Nagykanizsa Monográfiája újabb kötetinek előkészítését is szolgálta.

Ezért éreztük és tartottuk fontosnak a kétnapos konferencia anyagának megjelentetését a Zalai Múzeum különszámában, amiért a szerkesztőknek és a konferencia előadóinak tartozunk köszönettel a Millecentenáriumi Szervezőbizottsága nevében.

Zsoldos Ferenc
a bizottság elnöke

Vorwort

Verehrte Leserin, verehrter Leser

Die Initiative zu den millezentenarischen Veranstaltungen in Nagykanizsa wurde von den politischen und kulturellen Organisationen und Vereinen, von der Stadtverwaltung Nagykanizsa, von dem Bürgermeisteramt Nagykanizsa und selbst von den Bürgern unserer Stadt ausgegangen.

Diese breite Zusammenarbeit ist mustergebend und bedeutet einen würdigen Ausdruck der Wille mit welchem die Gesellschaft von Nagykanizsa ihre Achtung der geschichtsformenden volks- und nationbehaltenden Leistung unserer landnehmenden Vorfahren erweisen möchte.

Mit dieser Gedanke als Kopfverbeugung wollten wir unserer Vergangenheit durch Ausstellungen, durch Preisausschreibungen im Bereich der Historie, Literatur und Kunst, durch Gedenkprogramme, Sportwettbewerben, Prägung von Denkmünzen, durch Aufbau neuer Gedenkstätte, durch das Starten eines 1100 Km lange Strecke hinter sich lassenden „Gedenkzuges“, durch Konzerten, historischen Wettbewerben und durch vielen anderen Veranstaltungen zwischen 20.4.1996 (Tag der Stadt) und Ende Dezember die Ehre ausdrücken.

Das hervorragende Ereignis dieser feierlichen Veranstaltungsreihe war die „Internationale Konferenz über Historie und Ortsgeschichte“ am 17. und 18.10.1996.

Die Vorbereitung der Konferenz wurde von dem Direktor des Thúry György Museums und von seinen Mitarbeitern mit der Unterstützung des Komitatsmuseums auf der Anfrage der Organisationskomitee der Millezentenarischen Veranstaltungen mit großer Sorgfältigkeit und mit guten Fachkenntnissen organisiert.

Persönlich bin ich verpflichtet in Namen der Organi-

sationskomitee den Direktoren dr. László Vándor und dr. László Horváth, weiters dr. Miklós Rózsa und Zsuzsa Kunics zu danken.

Die in den zwei Tagen der Konferenz vorgeführten 28 Vorträge wurden in dem Kulturzentrum Hevesi Sándor von einem zahlreichen Publikum mit großem Interesse verfolgt. Die wissenschaftlichen Werte, Besonderheit und Aktualität der Vorträge wurden von den auf Ortsgeschichte gebauten und von ortsgeschichtlich betonten Themen wesentlich verstärkt. Der kronologische und thematische Aufbau der Konferenz war beispielhaft. Die Interessierenden konnten aus den bunten und auf authentische historische Quellenforschung gebauten Vorlesungen ein übergreifendes und gut zusammenhängendes Bild über Religionsgeschichte, Verwaltung, Burgbau und Verkehr, Kunstgeschichte und Gewerbepolitik, Schulung, Kultur, Sozialpolitik und Heeresgeschichte von der Mitte des 16. bis zu dem letzten Drittel des 20. Jahrhunderts bekommen.

Die Konferenz war ohne Zweifel eine würdige Ehrung des Millezentenariums und eine hervorragende Ereignis des geistigen Lebens unserer Stadt.

Ich bin überzeugt, daß die Verwendung der Vorträge im Praktikum zur Vorbereitung weiterer Bände der Nagykanizsa-Monografie dient.

Deshalb halten wir für sehr wichtig die Texte der Vorlesungen in diesem Band des Jahrbuches Zalai Múzeum erscheinen zu lassen, und dafür den Redakteuren und Autoren in Namen des Millezentenarischen Organisationskomitee einen schönen Dank auszudrücken.

Ferenc Zsoldos

Vorsitzende der Organisationskomitee

Ante Sekulić:

Brat Juraj Utišinović graditelj povijesti (Fráter György történelemformáló tevékenysége)

Sažetak:

Kraći rad o Jurju Utišinovču Martinuševiću podijeljen je na dva poglavlja: u prvome se raspravlja o životnom putu poznatoga pavlina kojega ugarski pisci često nazivaju jednostavno Fráter György ili György Barát; u drugome se pak vrlo sažeto raspravlja o Bratu Jurju koji se našao u žaristu povijesnih zbivanja. Svoju graditeljsku ulogu u povijesti Ugarske i Erdelja platio je Brat Juraj glavom; dosegao je najviše službe u Crkvi (bio je biskup i kardinal) i državi (bio je gospodar Erdelja) a svoju je dosljednost posvjedočio životom: ubijen je 17. prosinca 1551., nekoliko dana prije nego što je ogrnut stožerničkim grimizom.

Životni put Jurja Utišinovića Martinuševića

Na svoj životni put prepleten povijesnim sudbonosnim lomovima krenuo je Juraj Utišinović iz Kamička,¹ jednoj od dviju drevnih hrvatskih utvrda i dvoraca na području Miljevačke župe.² Uz spomenutu utvrdu ondje je i grad Ključica, vlasništvo velikaške obitelji Nelipića (XVI. st.)³ dok je Kamičak bio prema nokizzt mišljenjima rodno mjesto posljednjeg hrvatskog kralja Petra Svačića, hrvatskog bana Marka Mišljenovića (1506.–1508.) i Jurja Utišinovića.⁴ „Ključice su još kako tako sačuvane, a od Kamička nije ostao gotovo ni kamen na kamenu.”⁵

Kamičak pripada skupini više desetina povijesnih i prirodnih znamenitosti uz Krku, a nalazi se pri kraju sela Brištani, uz samu spomenutu rijeku, između otočića i Roškog slapa.⁶

O Kamičku je prvi povijesni spomen iz god. 1345. Tada je hrvatsko-ugarski kralj Ludovik (1342.–1382.) potvrdio baštinu potomku iz plemena Svačića Ivanu, sinu vojvode Nelipića.⁷ Svačići su se naime, u XIII. stoljeću iselili iz Trogira i našli su novo boravište između rijeke Krke i pritoke joj Poljčice (Čikole), a to su područje dobili od Bele IV., hrvatsko-ugarskog kralja, kao nagradu za pomoć koju su mu pružili za tatarske provale. No poput zt brojnih naših tvrdih gradova mijenjao je Kamičak svoje gospodare ovisno o njihovoj vojničkoj i gospodarskoj moći i utjecaju.

Prema povijesnim istraživanjima gospodari Kamička

u XV. stoljeću bili su Utišinovići, jamačno „potomci starohrvatskih plemena Lapčana”.⁸ Medjutim, tvrdi grad je poznat u povijesti kao rodno mjesto Jurja Utišinovića, a Stjepan Gunjača pripominje da je početkom XVI. stoljeća (1506. i 1507.) gospodar Kamička bio Marko Hrvat Mišljenović, ban hrvatski.⁹

U opisima staroga Kamička (Stj. Zlatović, O. Utješinović-Ostrožinski, P. Bačić, A. Vrančić, A. Milin) svi su pisci složni u tvrdnji, da je okružen većim i manjim brdima „tako da se s nijedne strane ne može vidjeti, nego kad se nadalj dodje ili podanj doveze” (Stj. Zlatović), Kamičak se sastojao od utvrde-dvorca, a naselje pod njim i groblje bili su vezani za život gospodara dvorca.

Zanimljivo je upozoriti na podatak:

„Iz toga siela jednoga od najglasovitijih pokoljenja Hrvatske proizlazili su junaci i državnici u sve krajeve države hrvatske-ugarske, ter su radili i krvcu svoju proljevali po Hrvatskoj (Lici i Krbavi), po Dalmaciji, Ugarskcj, Erdelju i Biogradu – sve na korist sveukupne domovine, osobito pako stare Hrvatske”.¹⁰

O nazivu utvrde-dvorca nema teškoća: nazvan je prema mjestu na kome je sagrađen (lapillum – kamičak, kamečak), a P. Bačić spominje u opisu ostatka utvrde: „Tamo izvire živa voda iz vremena kad je grad Kamičak opstojao pod imenom Zamišten.”¹¹ No, iz toga opisa treba zabilježiti podatke: „Pred tobom na zapadu široka rijeka Krka teče kroz granitne litice, koje se okomito dižu u visine. Tamo (je) Rogovo, stari grad plemića Martinušića koga narod zove ‘Babingrad’”.¹²

Medju glasovitim ljudima iz Kamička na Krki svakako je najpoznatiji Juraj Utišinović, dvorjanin i bojovnik, pavlin i samostanski prior, biskup velikovradinski, rizničar kralja Ivana Zapolje, vrstan državnik, rojvoda i vojskovođa, vrhovni sudac i stožerni crkveni dostojanstvenik.

Obiteljsko ime Jurjevo različito je zabilježeno: Utissinovich, Utissenovich, Utisenovich, Utissinovich, Utyssenich, Utyesenich, Utisenovski;¹³ Martinuzzi, Martinisius...¹⁴ Tumačenja tolike raznolikosti u ispisivanju Jurjeva imena mogu biti različna. Prezime Utišinović dobili su jamačno od Utišenu (Utissen) ili Utješenu, sinu Matije, koji se spominje god. 1412. kao vlasnik imanja u bužanskoj županiji pod Velebitom; u kninskoj pak županiji spominju se u XV. stoljeću.¹⁵ – U

našim povijestima pišu ga: Utišinić, Utišenić i sl.¹⁶ Čini se, da bi prema Jurjevu zavičaju najpouzdanije bilo pisati Utišinović, budući da se radi o ikavskom kraju oko Kamička, Miljevaca i Drniša. To, međutim, može unositi teškoće i zabunu, jer u tom izvornom – po našem mišljenju – obliku ne nalazi se u arhivskoj gradji.

Uz obiteljsko ime Utišinović prema ocu Grguru dodavao je Juraj i majčino: Martinušević. Bila je naime Ana, njegova majka, iz staroga plemićkog roda Martinušević, Latinski i talijanski pisci skraćivali su i preinačivali ovo prezime u zašto je Juraj pridavao majčinsko obiteljsko ime očevu.¹⁷ Jamačno mu nije trebalo isticati svoje podrijetlo, poglavito nakon društvenog uspona, spomen pak na majčina brata Jakova Martinuševića, biskupa Skradinski: on nije uvjerljiv kao dokaz i razlog. U novije doba napisana je misao da je to prezime bilježio iz štovanja prema svojoj majci.¹⁸ Istina je, doduše, da je Juraj rano otišao iz roditeljske kuće (nije imao ni deset godina)¹⁹ pa je možda spomen na majku ostao trajna čežnja budućeg redovnika, uglednika i državnika. No, teško je u ovom, radu odlučno potvrditi koje od tih mišljenja, unatoč svjedočanstvu A. Vrančića da „oboje roditeljah bijahu jednako stara plemena, al ono s materine bijaše sjajnije“.²⁰

Juraj Utišinović rođen je god. 1482.²¹ Nepoznat je dan rođenja, a L. Lékaí u svom članku o Utišinoviću spominje 24. travnja. Jamačno je tako zaključio prema krsnom imenu koje se u starije doba često davalo prema svecu koji se slavio na dan djetetova rođenja. Međutim, u hrvatskim krajevima novorođena djeca su dobivala takodjer imena očeva, djedova ili pradjedova, pa se zaključak o danu Utišinovićeve rođenja (24. travnja) čini veoma nepouzdanim. Nije se takodjer nigdje u životopisima i raspravama o Jurju Utišinoviću mogla naći potvrda spomenutog mišljenja.

Jurjev otac Grgur bio je prema mišljenju nekih pisaca osiromašeni plemić, bogat djecom,²² a prema Jurjevu pismu A. Vrančiću poginuo je u borbi s Turcima. Jamačno kao ratnik Ivana Korvina, hrvatskog bana.²³ Majka mu je bila Ana – kako je spomenuto – iz roda Martinuševića. Jurjeva sestra Ana udala se za Bartolomeja Draškovića (iz Biline u Bukovici),²⁴ Iz toga braka je Juraj Drašković, biskup i kardinal oko čijeg se odgoja mnogo brinuo Juraj Utišinović.²⁵

Tri Jurjevra brata bila su prema njegovim riječima: Nikola; vrlo vješt vojnik, Matija, književno dobro poučen; i Jakov, koji se u obrani Beograda istaknuo kao jedan od zapovjednika tvrđave i ondje poginuo god. 1521. Nikola i Matija umrli su naravnom smrću.²⁶

Životopisci Jurjevi spominju da je veoma rano pošao na dvor Ivana Korvina, hrvatskog bana.²⁷ Razloge je teško pouzdano utvrditi, ali jamačno je I. Korvin želio pomoći svome ratniku plemću, Jurjevu ocu, u odgoju djece. Na Korvinovu dvoru ostao je 13 godina i obavljao

je poslove navlastite svojoj dobi. Kad je pak god. 1502. prešao na dvor Korvinove majke Hedvige zabilježeno je da se isticao „pokornim, čednim i čudorednim čistim značajem; a odličan je bio već svojom osobom, svojim radom i ponašanjem svojim.“²⁸ U svojoj 22. godini života god. 1504. stupio je u službu erdeljskog vojvode i kneza Ivana Zapolje.²⁹ Pod vodstvom svoga kneza Juraj Utišinović „uvježba se u znanosti vojnoj, te ubere za vojnom polju prve lovorike ... jer bijaše srca junačkoga i svagda na boj spremna (...), za malo vremena napredovao (je) na zapovjedništvo sve većih vojnih odjelah te bijaše već zapovjednikom čitava konjičtva.“³⁰

Nema podataka u arhivskoj sačuvanoj gradji zašto je Juraj Utišinović napustio vojništvo i povukao se u pavlinski samostan sv. Lovre u Budimu.³¹ Zabilježeno je međutim, u pavlinskim ljetopisima da je u samostanu Bl. Djevice Marije u Ladi na rijeci Šaju³² proveo godinu svoga redovničkog novastva i u dvadesetčetvrtj godini života (1506.) položio zavjete.³³ U taj samostan povlačio se Brat Juraj i kasnije.³⁴ U ondašnjoj matičnoj kući pavlinskoj, u spomenutom samostanu sv. Lovre kraj Budima,³⁵ svršavao je Brat Juraj dio svojih nauka, a zatim je poglavarstvo reda postavilo ga za priora u Cześtochowi.³⁶ Ondje je stekao ugled, poglavito među plemićima.³⁷ Zatim je opet priorom u Ladi na Šaju.³⁸ U tom samostanu susreli su se ponovno Ivan Zapolja i Brat Juraj, nakon što je Zapolja u borbi s Ferdinandom Habsburgom izgubio prve bitke te zatražio utočište u spomenutom samostanu.³⁹ Uz pomoć Brata Jurja krenulo je Zapolji na bolje i četrnaest godina vodio je spretni i vječiti redovnik poslovima Zapoljina dijela hrvatsko-ugarskog kraljevstva.⁴⁰

Ivan Zapolja našao je u Bratu Jurju svoga suradnika i pomagača, a on je pak uveden među velikaše (Johannes rex Fratrem Georgium imprimis ad ordinem magnificorum (...) evexit,⁴¹ stekao je slavno ime, veliki ugled,⁴² Nakon što je ubijen bio velikovaradinski (Nagy Várad) biskup Mirko Čibak (Czibak Imre) god. 1534. imenovao je Ivan Zapolja za njegova nasljednika Brata Jurja, a takodjer i svojim pokladnikom.⁴³ U jednom pismu Ivana Wese, nadbiskupa lundenskog caru Karlu (Veliki Varadin, 20. kolovoza 1536.) zabilježeno je, da je Ivanov pokladnik u dobroj snazi „te da ima s čim, ako bude potrebno braniti državu, dok Ferdinand vazda trpi. oskudicu.“⁴⁴

U sukbu Ivana Zapolje i Ferdinanda oko prijestolja zaslugom Brata Jurja sklopljena je nagodba i mir (30 točka ugovora), 24. veljače 1538.⁴⁵ Kad je pak Ivan Zapolja umro 21. srpnja 1540. ostavio je iza sebe netom rođena sina (rodio se dva tjedna prije očeve smrti) i udovicu Izabelu Poljsku. Oporučno je odredio za svoga građanskog nasljednika i štitnika maloljetnu sinu Brata Jurja.⁴⁶ Tako se sva građanska vojna i crkvena vlast našla u rukama Brata Jurja. Nakon dvadesetak godina samostanskog a redovničkog života postao je Brat Juraj

u bijeloj pavlinskoj odjeći ne samo locum tenens thesaurarius episcopus et iudex generalis, nego namjesnik i samostalni upravitelj Sedmogradske koga su u složenim i sumornim vremenima⁴⁷ njegovi podložnici voljeli i bili mu odani.⁴⁸

Vrstan ratnik i vojskovođa Brat Juraj je učinio sve što je znao i mogao da se ispune uvjeti sklopljenog mira između Zapolje i Ferdinanda,⁴⁹ zatim između Izabele i Ferdinanda, te sačuva zemlju kojom je upravljao od prolijevanja krvi. Njegova je zasluga što je došlo do pomirbe i nagodbe između Izabele i mladog joj sina Ivana Sigismunda te kralja Ferdinanda prema kojima su jugoistočna Ugarska i Sedmogradska došle u ruke Habsburgovaca.⁵⁰

U složenim prilikama, u spletu nesporazuma, nečasnim spletkama Brat Juraj je brižno i znalački obavljao svoje poslove: vojevao je protiv Turaka, trsio se oko boljeg položaja kmetova te je skoro sedam desetljeća svoje životne dobi ispunio uspješnim podvizima. Priznanja što ih je stekao okrunjena su imenovanjem kardinalom. Već se iz pisma poglavara pavlinskog reda (25. svibnja 1549.) moglo zaključiti da ga papa želi imenovati najvišim dostojanstvenikom.⁵¹ I doista, imenovan je Brat Juraj kardinalom god. 1551., a vijest je primio na putu dok je s vojskom prolazio dolinom rijeke Moriša.⁵² Nažalost, kardinalskim grimizom nije se Brat Juraj nikada ogrnuo, jer je umoren 17. prosinca 1551. u svom gradu Alvincu.⁵³

Na pitanje zašto je Brat Juraj umoren, nije jednostavno odgovoriti. Neki misle da „Utišinovićeve najveće krivice bijaše, da je povjerenu zemlju erdeljsku suviše ljubio. On bijaše najmudriji tadašnji diplomat u Ugarskoj”.⁵⁴ Međutim, čini se takva prosudba dopadljivo, ali mučenička smrt Brata Jurja ima dublje korijejenje u društvenim odnošajima njegova doba.⁵⁵

Pavlin i biskup Brat Juraj u žarištu zbivanja

Juraj Utišinović ušao je veoma rano u društveni život, sudjelovao je u njemu punim srcem i svim svojim umnim i tjelesnim sposobnostima. Životopisac M. Horváth misli da su dvije značajne crte u Utišinovićevu životu: žarko domoljublje i težnja za velikim djelima.⁵⁶ Čini se, međutim, da je Brat Juraj imao iznimno tankočutan osjećaj za slobodu i pravdu. Sva njegova djela, zauzetost, napori i skrb imaju obilježje goleme težnje za slobodnim i pravednim životom malih, bezimernih ljudi koji su pred naletom Turaka, u sukobima oko prijestolja živjeli svoj skromni život, svagdašnjicu, koja je tražila iznimne napore da se prožive dani s mnogo pogibelji a malo radosti. Jamačno je Juraj Utišinović ponio iz svoga kršnog dalmatinskog zavičaja sućut prema stradalnicima i izoštreni smisao za snalazljivošću u vrtlogu zbivanja.

Međutim, kad je obukao pavlinsku redovničku odjeću, kad je stekao lijepu naobrazbu, slovio je Brat Juraj ne samo kao vrstan prior u Czegstohowi, Ladi na Šaju, nego i kao čovjek lijepa govora koji je poznavao osim hrvatskoga još poljski, mađarski, njemački i rumunjski, a poglavito klasični latinski jezik. Svojim podrijetlom, privlačnom pojavom i ugledom raspravljao je o bojevima, razgovarao o teškoćama. Kad se pak ponovno susreo s Ivanom Zapoljom u Ladi, pred Bratom Jurjem otvorila se širom vrata u vrtlog povijesti.⁵⁷ Kad ga je pak njegov negdašnji knez, zatim okrunjeni vladar Zapolja imenovao biskupom velikovaradinskim, zapovjednikom više gradova, savjetnikom i rizničarom, Brat Juraj je prihvatio svoju povijesnu ulogu s punom odgovornosti. Povjesničar Vj. Klaić pak ističe: „Taj umni muž, koji je u jedan mah vršio službu pokladnika, namjesnika i zemaljskog suca imao se boriti ne samo protiv vlastohlepne kraljice (udovice Ivana Zapolje, A.S.) ... nego i protiv njezina rodjaka Petra Petrovića, koji mu je zavidjao i otimao se o njegovu mjesto.”⁵⁸

Juraj Utišinović je doista ušao u vrtlog povijesti ne kao rubni sudionik nego kao pokretač i graditelj; činio je „čudesa hrabrosti zaodijevajući se u boju čeličnim oklopom ili zelenom kabanicom vojničkori preko bijele mantije pustinjaka pavlinskog”, kako je to zabilježeno u njegovu životopisu.⁵⁹

Silnim zamahom počeo je Brat Juraj društveni rad u zreloj muževnoj dobi približujući se punom petom desetljeđu svoga života, kako je već spomenuto. Uključio se najprije u borbu oko prijestolja kao dosljedni privrženik Zapoljin, zatim se zalagao oko pomirbe i nagodbe između kraljeva, a kad je umro Ivan Zapolja nastavljao je braniti probitke malodobnog Ivana Sigismunda i majke mu Izabele; no uvijek u pogibelji da Turci odlučno učine Sedmogradsku turskim pašalukom, U svim tim složenim prilikama Brat Juraj djeluje veoma živo, ali razborito, obučen u pavlinsku odjeću i s jednostavnim potpisom redovnika. Čini se zato potrebnim odbaciti mišljenje o tobožnjoj težnji Brata Jurja da bude vladar i samodržac.⁶⁰ Većina pisaca ne osporava istinu, da je i kao velikovaradinski biskup i državni rizničar živio istim jednostavnim životom kao i dok je bio redovnikom. Vojnici koji su potjecali iz puka i svi obični ljudi štovali su ga; doduše, visoko plemstvo ga je ubilo, ali puk mu se molio.⁶¹

Međutim, treba najprije upozoriti da je bilo zabuna među starijim piscima oko redovničke pripadnosti Jurja Utišinovića. Na to je upozorio Nikola Bengel, koji je utvrdio odakle ta zabuna. Budući da su prvi pavlini obdržavali pravila sv. Benedikta⁶² ubilježili su neki pisci Brata Jurja među benediktince zanemarujući činjenicu da su prvi pripadnici „kongregacije sv. Pavla”⁶³ prvog pustinjaka” utemeljene god. 1215. u Ugarskoj, prihvatili spomenuta benediktinska pravila. Pisac pavlinske povijesti N. Bengel odlučno odbacuje takovu zabunu

(testes ejusce rei sunt patrii scriptores Istvánffius (...), aliisque, tanto amplius fidem meriti, quanto rerum patriarum magis gnari).⁶⁴

Već je spomenuto da je Brat Juraj bio redovnički poglavar u Czeŝtochowi i Ladi na Šaju, ali u njegovu revnost oko redovničkog života i bogoslužja treba pribrojiti značajno djelo koje u silovitim gibanjima reformatorskog pokreta i širenja protestantizma reljefno ističe redovništvo i privrženost Crkvi pavlina i biskupa Jurja Utišinovića.

To je rimski misal koji je objelodanjen god. 1537, u Veneciji pod naslovom:

Missale novum juxta ritum modumque sacri ordinis fratrum eremitarum divi Pauli rimi eremitaee, a mendis omnibus expurgatum, accentibusque veris, et marginale cottacione locorum aptis imaginum figuris interpositus illustratum. Restitutum, autem ubi mutilium erat impensis reverendissimi domini fratris deligentia excusum in gratiam ejusdem ordinis Subnectitur dein Iconismo: Venetiis in officina Lucae Antonii Juntae, anno a Christo nato 1537.⁶⁵

U prvi mah može se učiniti suvišnim spominjati puni naslov misala. Ali ovo djelo ima iznimno značenje kao bogoslužni priručnik, ali više pomaže utvrditi koliko je Brat Juraj bio zauzet oko bogoslužja u svome Redu: očistio je i providio potrebnim ispravcima tekst, uresio knjigu, a sve to učinio je kao pripadnik pustinjačkog pavlinskog Reda, koji je divino favore bio biskupom velikovaradinskim. Koliko se god činilo, da je u XVI. stoljeću bio običaj uresiti naslovnu stranicu objelodanjene knjige brojnim podacima i osobnim pridjevima, naslovima sastavljača i nakladnika, u naslovu ovoga misala Utišinovićeve suzdržano zabilježeno je sve što potvrđuje njegovu revnost oko knjige i redovničkog bogoslužja.

Isticanje pak u naslovu biskupstva Brata Jurja ima svojevrsno značenje i potvrđuje da je doista bio poglavar biskupije velikovaradinske. Neki su naime pisci postavili pitanje njegova biskupskog posvećenja.⁶⁶ Medjutim, M. Horváth bilježi da je svakoga dana pribivao misi, obdržavao je crkvenu stegu, postove, redovito je molio časoslov, revno je propovijedao i bio je dobar ispovjednik.⁶⁷ Potvrda o njegovu biskupsku posvećenju nije zabilježena u do sada poznatim ispravama, ali je iz svih podataka očito da je bio svećenikom uzorna života.

Brat Juraj, pavlin i biskup, bio je u žarištu zbivanja što potvrđuje i pismo pape Julija III. upućenog 20. srpnja 1551. iz Rima Bratu Jurju. Papa u njemu ističe zauzetost i borbu Jurjevu „in turbulentissimo istius provinciae tumultu”, potvrđuje vjernost i postojanost u katoličkoj vjeri: „tua in catholica religione tuenda fides atque constantia” te razboritost u postupcima (tua

prudencia).⁶⁸ Na čelu velikovaradinske biskupije bio je branitelj katoličanstva „ad ultimum usque spiritum tam armis, quam consiliis illibatam conservavit”, sačuvao je do zadnjeg daha vjeru savjetima i oružjem, kako spominju pisci,⁶⁹ Ističu pisci takodjer, da se za života Brata Jurja razvijala vjera u onim krajevima (Quam diu Georgius Monachus vixit, una in ea aregione vivit religio).⁷⁰

U doba Brata Jurja trebalo je sačuvati Sedmogradsku kojom je upravljao od Turaka. U nezavidnoj igri s vještim i moćnim protivnikom upravitelj Erdelja u bijeloj redovničkoj odjeći uspio je svoje područje sačuvati i zaštititi puk pa ga onodobni latinski pjesnik veliča, da je bio stup čitavog kraljevstva i pobjednik kod Segedina.

Qui columen xegni totius hujus erat,
Turcica tota manus Segedini moenia caepit...⁷¹

U sukobu dva svijeta, dvije vjere, dvije vojske našli su se sučelice dva čovjeka skoro istoga zavičaja: Juraj Utišinović, sin oskudnog dinarskog krša i beglerbeg Mehmed Sokolović, dijete bosanskog vilajeta; obojica iznimno sposobni, graditelji povijesti u sudaru i lomovima. Juraj Utišinović Martinušević sačuvao je u sebi djedovsku vjeru i ponio je sobom kroz život prihvaćajući redovništvo⁷² i crkvene službe i časti. Sokolović je pak djetinju vjeru zamijenio novom i kroz rodni zavičaj prošao kao predvodnik osvajalačkih četa. Medjutim, Brat Juraj je u sukobima i okršajima s Turcima bivao pobjednikom dok ga zavist Ferdinandovaca nije pokosila u vlastitom domu; Turci se nisu domogli njegove glave, ali su ubojice poslale kralju Ferdinandu redovnikovo odrezano uho.⁷³

Prema Ivanu Zapolji sačuvao je Brat Juraj svoju odanost do kraja kraljeva života,⁷⁴ a kad su opći probici bili u pogibelji, odlučno je zagovarao pomirbu između suparnika oko prijestolja.⁷⁵ Kada je pak Zapolja umro Brat Juraj se odlučno zalagao za prava kraljice Izabele i malodobna joj sina Ivana Sigismunda.⁷⁶ Nije ta zauzetost bila bez teškoća, ali u tome je ostao uporan, dosljedan.⁷⁷

Brat Juraj nije bio pristaša Ferdinanda Habsburga⁷⁸ i prišao mu je nakon što je razmislio o kraljevoj vojnoj snazi koja bi mogla jamčiti sigurnost Ugarske i Sedmogradske.⁷⁹

Kad je odlučio prići Ferdinandu učinio je to s punom odgovornosti i poduzeo je sve da ga erdeljski staleži priznaju kraljem,⁸⁰ te se svi zajednički odupru turskim osvajačima. Ali Brat Juraj ni tada ne zaboravlja da je skrbnik Zapoljina sina Ivana Sigismunda pa u posljednjoj godini života (4. veljače 1551.), svjestan obveza iz velikovaradinskog ugovora, želi znati: „quid Majestas vestra cum filio regis facere velit.”⁸¹ Medjutim, sprega s Ferdinandom nije bila uspješna: nepovjerljiv i

sumnjičav kralj nije vjerovao Bratu Jurju, u spletkama i zavisti nije razlučio istinu od potvore što je sve vodilo k povjerljivom nalogu Ivanu Krst. Castaldu da se Fratra ukloni, „ako se stvari inače ne može pomoći”⁸²

Tako je u dvije godine (1550. i 1551.) glava sedamdesetgodišnjaka bila određena za žrtvu. Izričito ju je zatražio sultan svojim fermanom upućenom krajem srpnja 1550. kraljici Izabeli, velikašu i rođaku joj Petru Petroviću i staležima. U njemu optužuje Brata Jurja za proigrano povjerenje; spreman je mladoga princa učiniti moćnim kraljem (Ivana Sigismunda), ali traži glavu redovniku.⁸³

U dvadesetak godina svoga državničkog djelovanja bio je Brat Juraj u žarištu zbivanja: u sukobima oko

hrvatsko-ugarskog prijestolja, u otporu i vojnim pohodima protiv Sulejmanovih prodora i osvajanja, u borbi za što puniju nezavisnost Sedmogradske i bolji život žiteljstva na području kojim je upravljao. Međutim, u križanjima raznih interesa, u nemilosrdnim sukobima Brat Juraj uzdigao se do veličine graditelja povijesti svojim iznimnim sposobnostima, ratnom vještinom i uspješnom, spretnom ulogom pomiritelja. Značajna je zato papina izjava na glas o umorstvu Brata Jurja: „Je li moguće (...) da bi redovnik, svećenik, biskup o kome se svagda znalo, da je čestit, pobožan, savjestan: sad najedared zadnjih dvaju mjeseci svoga 70-godišnjeg života zločincem postao.”⁸⁴

Bilješke:

¹ Literatura o Kamičcu (Kamičak): OG. UTJEŠINOVIĆ, Životopis kardinala brata Gjorgia Utišinovića, prozvanoga Martinusius, Rad JAZU, br. 53, Zagreb 1880. – P. BAČIĆ, kamičak (...) Jadran, Split, 1923., 6, 2; 7, 2; 8, 2, 9, 2. – K. STOŠTĆ, Rijeka Krka, Šibenik, 1927. – N. PULIĆ, Krkom uzvodno, Šibenik, 1966., 177. – N. KLAJČ, Izvori za hrvatsku povijest do god. 1526. Zagreb, 1972: 203. – A. MILIN, Kamičak, Miljevci, III. (1979.), 2, 5–8. (A. Milin je pseudonim Andjelka Mijatovića). – S. GUNJAČA, Ispravci i dopune starijoj hrvatskoj historiji, IV. Zagreb, 1978., 26–7, 193.

² A. MILIN, Kamičak, 5.

³ Usp. (***) , Kratki pogled u povijesti Miljevaca. Miljevci, I. (1977.), 1, 10. – usp. Ivan Bani Samodol, Nelepići na Miljevcima. Miljevci, II. (1978.), 2, 10–11. – J.A. SOLDO, Miljevački kraj – djedovina Nelipića, Miljevci, 19–27.

⁴ Ondje. – A. Milin, nav.dj., 5.

⁵ Ondje.

⁶ A. Milin, ondje.

⁷ N. KLAJČ, Povijest Hrvata u razvijenom srednjem vijeku. Zagreb, 1976., 601. – U povelji kralja Ludovika knezu Ivanu potvrđuje se „da za vječno drži i ima kao svoje nasljedno pravo (...) nasljedni castrum Kamičac, koji je nedavno sagradjen na njegovu nasljednom posjedu ...”

⁸ A. MILIN, nav.dj., 6.

⁹ S. GUNJAČA, Ispravci i dopune starijoj hrvatskoj historiji, IV. Zagreb, 1978., 26–7.

¹⁰ UTJEŠINOVIĆ-OSTROŽINSKI, O. Životopis kardinala brata Gjorgia Utišinovića, prozvanog Martinusius, Rad JAZU br. 53; Zagreb, 1880., 10.

¹¹ Usp. članak spomenutog pisca u listu Jadran, Split,

1923., 6, 2; 7, 2; 8, 2.

¹² Ondje (o piscu Petru Bačiću usp. članak pod istim naslovom u listu Miljevci, I. (1977.), 1, 13. autor je Ante Čipčić).

¹³ Usp. Haus-, Hof-, Staatsarchiv, Wien; Allq. Akten, Fasz. 75 – (Kratice StA + broj fascikla + str.). Najčešće se Juraj Utišinović spominje kao Frater Georgius, zatim Martinuzzi. T. HERES, Utišinović ili Utišinović? Miljevci, VI.(1982.) i (10). 19–20. Na str. 19. doslovce: „Suvremenici Jurjevo prezime pišu: MARTINSIUS (Thuanus, Baronius, Jovius Nucerinus), UTISENITIUS (Istvánffy), Utisenius (Antun Vrančić), Utisenich (Arhiv Hrvatske u Zagrebu), Croatia delli UTISENOVICH (talijanski rukopis u bečkoj carskoj dvorskoj knjižnici iz god. 1552.–1553.), UTESENOVICH (obiteljski spomenici porodice Drašković). Kasniji povjesničari pišu ga: UTISENICS (Szalay, 1860), UTYESZENICH (m. Horváth, 1868.), UTYESENICH (I. Magy, 1865.), UTHYSENICSH (Fessler, 1823.), UTISSINOVICH (Krcelić, 1770.), Georgius MARTINUSTUS alias UTISINOVICH Croata (F. Orosz, 1747.), UTISSINOVICH alias MARTINUSIUS (Benger, 1742.), UTISENOVICH IUS (Farlati), UTISENOVISKI (Bechet, 1771.), UTISSENOVICH (Siebmacher, 1730.), MARTINUZZI (J.v. Hammer–Purgstall, 1528.).

U svojim pismima Juraj se obično potpisivao kao Frater Georgius Eremita (Brat Juraj Pustinjak) ili kao H(eremitarum) Frater Georgius Episcopus Varadiensis. Pisma koja su drugi pisali Jurju naslovljena su bila samo na „Brata Jurja” Frater Georgio) uz naznaku crkvenog dostojanstva. Juraj se, koliko je meni poznato, ni na jednom mjestu nije vlastoručno potpisao svojim prezimenom što je u njegovo doba bio opći običaj”.

¹⁴ Usp. Vat. arhiv, Acta vicecancellari, 7. – Eubel, C.,

- Hierarchia catholica medii aevi. Monasterii, 1910., 35.
- ¹⁵ Usp. Vj. KLAJČ, Povijest Hrvata, V. Zagreb, 1973., 71–312.
- ¹⁶ Usp. Bilj. 25, 26.
- ¹⁷ M. HORVÁTH, Utyeszenich Fráter György élete. Pest, 1872. 57: „a Martinuzzi nevet, melyet neki az újabb kor szeret adni, egykorú okmányban soha sem olvastam” – prezime Martinuzzi koje mu se u novije doba rado daje, nisam u davnim ispravama nikad pročitao. (Ovakvo mišljenje ne može se prihvatiti, jer doista u starim spisima više puta je zabilježeno Martinusius, Martinuzzi).
- ¹⁸ T.J.H. MAR, Stablo s dubokim korijenima. Miljevci V. (1981.) 2 (9), 11–12.
- ¹⁹ Juraj Utišinović imao je prema A. Vrančiću osam godina kad je napustio zavičaj. Usp. Milin A., Juraj Utješinović (...), Miljevci, III. (1979.), 1, 6. – prema A. Vrančiću, Horváth, M., nav.dj., 6.
- ²⁰ A. HUBER, Die Erwerbung Siebenbürgens durch König Ferdinand I. im Jahre 1551. und Bruder Georgs Ende. Wien, 1889., piše „Sein Familienname ist Utyeszenich, wie wir aus einem Briefe an seinen Landsmann Verancius erfahren, der öfters, zuletzt in Mon. Hung. SS. 9, 183 und bei Utješinović aa. o. Urkundenbuch, S. 1 abgedruckt worden ist. Patrem habui Gregorium Wthyszenith, matrem vero Annam ex veteri et nobili prosapia Marthinesevitorum natam (...) Veracius nennt ihn in seinen Briefen immer mit lateinischem Ausgange Utissenisius”. – Usp. Pray, G., Epistolae procerum, 2, 301.
- ²¹ M. HORVÁTH, nav.dj., ondje, dopušta dvije godine rođenja: 1484. i 1482. – Medjutim, Juraj Utišinović se rodio god. 1482, što slijedi iz niza drugih djela, kao i iz slijeda drugih páuzdanih podataka iz njegova života.
- ²² Pismo L. Lékaija, prvostolnika madžarskog i ostrogonskog nadbiskupa nalazi se u župskom Arhivu na Miljevcima.
- ²³ A. MILIN, Juraj Utješinović, 5. – Horváth, A., nav.dj., ondje.
- ²⁴ M. HORVÁTH, nav.dj., 6.
- ²⁵ L. SZABÓ, Utješinović u Madžarskoj. Miljevci, IV. (1980.), 2, 12.
- ²⁶ Ista djela, ondje.
- ²⁷ M. HORVÁTH, ondje. – Milin, A., ondje (oba pisca preuzimaju podatke prema podacima A. Vrančića).
- ²⁸ O. UTJEŠINOVIĆ, Životopis kardinala brata Gyorga Utješinovića (...). Rad JAZU, 53. – Milin, A., ondje (citati iz spomenutog djela).
- ²⁹ Ivan Zapolja, erdeljski vojvoda i knez, podrijetlom iz Slavonije, nazvan tako po svome posjedu Zapolje. Nakon bitke kod Mohača (1526.) jedan od dvojice izabranih kraljeva uz koga je bilo sitnije plemstvo.
- ³⁰ Usp. Bilj. 28.
- ³¹ M. HORVÁTH, nav.dj., 7: „Buda mellett sz.Lőrincz zárdájában a pálos remeték szerzetébe lépett” – usp. Pray, G., Annal, V., 271. – Orosz, F., Synopsis annalium eremiconobitorum ff. eremitarum ordinis s. Pauli (...), 1747., Catalogus 388–392. – Barabás, S., Fráter György életrajza. Pozsony–Budapest, 1885., 2.
- ³² L. SZABÓ, Utješinović u Madžarskoj, Miljevci, IV.(1980.), 2(7), 10–12. – Već je spomenuto da se naselje nalazi nedaleko Miskolca te da je spomenuti samostan star šest stoljeća.
- ³³ Usp. L. SZABÓ, nav.dj., ondje. – Kisbán, L., A magyar Pálosrend története. Budapest, I. (1938.), II. (1940.).
- ³⁴ L. SZABÓ, ondje.
- ³⁵ Za boravka u Budimpešti, ožujka 1982. dobrotom Szabó Lászla vidio sam tlocrt samostana sv. Lovre kraj Budima, izradjen prema iskopavanjima arheologa Zolany Lászla. Bio je to golemi samostan kojega su Turci zapalili i razorili. U njemu je boravilo izmedju 300–500 redovnika.
- ³⁶ M. HORVÁTH, nav.dj., 8. P isac ne spominje godinu.
- ³⁷ Isto djelo, ondje.
- ³⁸ L. SZABÓ. Spomen na brata Jurja u Čenstohovi. Miljevci, IV. (1980.), 1, 14–17.
- ³⁹ Al. HUBER, Die Erwerbung Siebenbürgens durch König Ferdinand I. (...), 6: „hatte er, als Johann im Frühjahr 1528 nach Polen vertrieben worden war, bei den Ungarn mit grössten Eifer für die Wiederherstellung desselben gewirkt ...”
- ⁴⁰ M. HORVÁTH, nav.dj., 29: „Ő volt ezentúl a sarkpont, amely körül János udvarának s kormány politikájának történelme forgott”. – Szabó, L., Utješinović u Madžarskoj, 11.
- ⁴¹ G. PRAY, Epist. proc., 2, 381.
- ⁴² N. TSTVÁNFFY, Hist. de rebus Hungaricis, XII., 1, 128. (Georgii monachi iam tum apud Johannem celebre nomen, magna auctoritas).
- ⁴³ M. HORVÁTH, nav.dj., 26. – Pray, G., Epist. proc. 2, 48 u pismu Valentina Farkaša upućenom Tomi Nádasdyju: „Nos fame perimus, quia bonus eremita non permittit fruges transire Danubium (...) Eo thesaurisante conficietur infelix haec patria”.
- ⁴⁴ M. HORVÁTH, nav.dj., 26–27. – Pisma I. Wese kralju Ferdinandu (Vel. Varadin, 6. kolovoza 1536.) i caru Karlu (20. kolovoza 1536.) oko pomirbe izmedju I. Zapolje i Ferdinanda čuvaju se u Arhivu u Bruxellesu sto djelo, 71–73. Mir izmedju protivnika sklopljen je u Velikom Varadinu. Usp. Lanz, G., Correspondenz des Kaisers Karl V., – 2, 242, 246, 253.
- ⁴⁵ A. HUBER, nav.dj., 6 (486). Pisac bilježi iz korespondencije cara Karla misao o moći Brata Jurja „ohn dessen Gegenwart in Reiche nichts geschehen könne, der allein alles vermöge.”
- ⁴⁷ M. AUBERMAN, Fráter György Alvinczen. Budapest, 1899., 4: „szomorú időben, szomorú előjelek után ...”
- ⁴⁸ J. JORDÁKY, Werböcz és Martinuzzi, Kolozsvár, 1945., 22: „A krónikák szerint a székelyek nagyon szerették őt” (Sekelji su madžarski stanovnici

- Sedmogradske).
- ⁴⁹ A. HUBER, nav.dj., 6–7: „Georg setzte sich alles in Bewegung um die Unterhandlungen zu verteilen, welche Ferdinand mit Zapolya's Witwe Isabella von Polen über die Ausführung des Grosswarderiner anknüpfte”.
- ⁵⁰ A. SOMOGYI, *Historia rerum Ungaricarum et Transylvanicarum 1490–1606. Scriptores rerum Transylvanicarum II. Nagyszeben 1799–1844.* – Bíró, K., *Képek Erdély múltjából.* Kolozsvár, 1937. – Bucholtz, F.B., *Geschichte áer Regierung Ferdinand I (mjesto ?) 1836., 7, 240–290.* – Kosáry, D., *Hogyan került Magyarország a Habsburg monarchiába? Historia II. (1950.), 3–4.*
- ⁵¹ Grgur, poglavar Pavlina između ostalog piše: „(...) Consequutus nonque est eam dignitatem in hoc lapso paschate, quando fama erat (non vana, loquor) et Rev, Dom. Vestram cardinalem colari ...”, usp. Károlyi A. *Codex (...)*. 184, br. 117.
- ⁵² Usp. Pismo kralja Ferdinanda, 30. listopada 1551., iz tabora Jéfö – Károlyi, Al, *Codex (...)*, 319.
- ⁵³ A. BECHET, *Histoire du ministère du cardinal Martinusius (...)*. Paris, 1715., 416–418.
- ⁵⁴ I. KUKULJEVIĆ, *Glasoviti Hrvati i Zagreb, 1886., 77.*
- ⁵⁵ A. HUBER, nav.d., 5(485) u raspravi o Bratu Jurju ističe da u povijesti ima razdoblja kad vrijedi načelo, da je dopušteno sve što služi svrsi; ta su razdoblja u kojima se himba i kršenje zadane riječi, te mučko ubojstvo ne drže nečasnim.
- ⁵⁶ M. HORVÁTH, nav.dj., 14. – pisac misli da su „žarko domoljublje i žarka težnja za velikim stvarima” bili vrela i poticaji u svakom njegovom većem djelu.
- ⁵⁷ Ondje.
- ⁵⁸ Vj. KLAIĆ, *Povijest Hrvata, V. Zagreb, 1973., 230.*
- ⁵⁹ A. MILIN, nav.dj., 6 prema životopisu Utješinovića Ostrožinskog Ognjoslava.
- ⁶⁰ usp. *Archiv für Kunde Österr. Geschichtsquellen, 22, 175.*
- ⁶¹ J. JORDÁKY, nav.dj., 22. – Isti pisac zaključuje da je prema podacima Utješinovićevis suvremenika bio čovjek koga se današnjim riječnikom naziva demokratom.
- ⁶² Benedikt, sveti (Benedictus – blagoslovljen). Osnivač benediktinskog reda u VI. stoljeću. U mladosti je pošao među pustinjake te je uzornim životom privukao mnoge učenike. Napisao je pravila za zajednički život i razdijelio učenike u dvanaest samostana s opatom (nadstojnikom) na čelu svakoga. Temeljno pravilo (Regula) napisao je u Monte Cassinu, a ono je bilo također vodič za većinu zajednica zapadnog monaštva. Benediktinci su kao red osnovani god. 528. Uz uobičajena tri redovnička pravila polazu i četvrti – stabilitas loci – stalnost mjesta – što znači da će živjeti sav život u jednom samostanu. Geslo im je „Ora et labora” – moli i radi. U nas je prvi samostan osnovao knez Trpimir god. 852. u Rižnicama iznad Solina.
- ⁶³ Pavao Pustinjak, sveti (Paulus, primus eremita). Kao mladić živio je u Egiptu, u Tebi (Tebaldi). Za Decijeve progonstva sklonio se u pustinju. Ondje, je ostao devdeset i osam godina, a prema legendi za sve to vrijeme dolazio mu je gavran i donosio pola kruha. Pri. družio mu se sv. Antun opat, a kad je Pavao umro, dva su lava – prema predaji – pritekla u pomoć Antunu da mu iskopa grob. – Pavlini (paulini) su najprije pustinjački, a zatim samostanski red. Osnivač im je Pavao Pustinjak, a jamačno je najstariji samostan njihov u Hrvatskoj bio onaj u Dubici, osnovan god. 1244. Zadužili su hrvatski narod iznimnom kulturnom djelatnošću
- ⁶⁴ N. BENGER, *Annalium eremi – coenobiticorum ordinis s. Pauli I. Eremitae, Posonii, 1742, str. 092* doslovce na latinskom jeziku: „Quod autem Martinusium professione fuisse Benedictinum nonnulli scribant cum allegato Florimundo Raemundo, hic error inde probabiliter manavit, quod quidam sparserint Cinter quos Ascanius Tamburinus tomo 2. de jure Abbatum, Disp. 24 quaest. 5.) congregationem S. Pauli primi Eremitae Patachii in Hungaria Anno 1215. plantatam, vivere sub Regula S. Benedicti, atque ita decepi, MARTINUSIUM quoque PAULINAE professionis virum putaverint ad Ordinem pertinere Divi Benedicti, Caeterum enim Purpuratum hunc Praesulert ex Ordine suisse nostro, clariora sunt documenta, quam ut in dubium jure vocari queant. Nam praeter prisca Ordinis nostri monumenta, testes ejusce rei sunt patrii scriptores Istvanffius. Author Purpurae Panonicae, aliique, tanto amplius fidem meriti, quanto rerum patiraum gnari. Ex scriptoribus etiam exteris accuratiores idipsum testati sunt, veluti Onuphrius Panvinius in *Historia Romanorum Pontificum*”
- ⁶⁵ N. BENGER, nav. dj., 193. Pisac navodi puni naslov misala kao dokaz pripadnosti Brata Jurja pavlinskom redu: „Argumentum insuper est proprium olim Ordinis nostri Missale impensis ejusdem Georgii Martinusti anno Christi 1537. Venetis excusum, quod hodieque in Monasterio Rannensi conservatum...”
- ⁶⁶ M. HORVÁTH, nav.dj., 384.
- ⁶⁷ Ondje.
- ⁶⁸ A. KÁROLYI, *Codex epistolaris fratri Georgii str. 253.* Nakon uobičajenih riječi pozdrava papa Julije III. piše: „Cum antea perspecta nobis esset tua in catholica religione tuenda fides atque constantia, non mediocriter quam de tua prudentia ac pietate opinionem semper habuimus, nuper confirmarunt litterae et nuncii, ex quibus intelleximus te in turbulentissimo istius provinciae tumultu cum charissimo in Christo filio nostro rege Romanorum (i.e. Ferdinando, A.S.) omnes vires opesque tuas ad optimam causam defendendam contulisse ...”
- ⁶⁹ N. BENGER, nav.dj., 195. VIII. „Georgius Martinusius Transylvaniam, vera in Deum religione Hungariae

conjunctam, ad ultimum usque spiritum tam armis quam consillis illibatam conservavit ...”

⁷⁰ Ondje.

⁷¹ Isto djelo, 197. stihovi su Gašpara Brushiusa u djelu *Prēmata de rebus Hungariae*.

⁷² usp. Benger, N., nav.dj., Appendix, *Catalogus patrum generalium*, XXXIII.

⁷³ M. HORVÁTH, nav.dj., 361. – S. BARABÁS, nav.dj., 27.

⁷⁴ N. ISTVÁNYFY, *Lib. XII.*, 1, 128. – (Takodjer u već spomenutim djelima Bengera. Narabása, Vrančica i drugih pisaca).

⁷⁵ M. HORVÁTH, nav.dj., 71–73.

⁷⁶ Vj. KLAČ, nav.dj., 231.

⁷⁷ Ondje: – L. JORDÁKY, nav.dj., 21. – Pray, G. *Epist. proc.*, 2, 48, 313, 381. – Huber, A., nav.dj., 4(484).

⁷⁸ A. HUBER, nav.dj., 6: „Dieser (d.h. Frater Georgius, A.S.) hatte zu den entschiedensten und thätigsten Gegnern Ferdinands von Österreich gehört”.

⁷⁹ A. HUBER, nav.dj., 7: „Der Mönch wollte offenbar die

Entscheidung hinauschieben bis sich herausstellte, ob der König eine Macht zusammenbrächte, welche hinreichend wäre, Ungarn und Siebenbürgen gegen die Türken zu behaupten.”

⁸⁰ Na saboru u Weissenburgu (Karlsburgu) u studenom 1547. na prijedlog Brata Jurja upućeni su poklisari caru Karlu V. i kralju Ferdinandu, koji su tada bili u Augsburgu, neka učine što mogu za spas Ugarske. – usp. Károlyi, A., *Codex ep.*, p. 174. – *Monum. comit. Transylvaniae*, 1, 230–238.

⁸¹ G. PRAY, nav.dj., 230.

⁸² usp. Vj. KLAČ, nav.dj., 233. („Ako se inače stvari ne može pomoći neka fratra (Jurja) preteče i neka ga radije makne s puta nego da čeka kako će ovaj izvesti svoje namjere protiv njega (Ferdinanda A.S.) na štetu države i cjelog kršćanstva”).

⁸³ G. PRAY, nav.dj., 2, 258. – Huber, A., nav.dj., 14–15. – *Monum. comit. Transylvaniae*, 1, 30.)

⁸⁴ A. MILIN, nav.dj., 8 (prema Ognj. Utješinoviću Ostrožinskom).

Utješinović (Fráter) György történelemformáló tevékenysége

A zágrábi egyetem professzora dolgozatának első részében az ismert pálos szerzetes életútját ismerteti. A Krka folyó menti Kamičak várában született (ott, ahol az utolsó horvát király, Petar Svačić) sokgyermekes, elszegényedett nemesi család sarjaként. Édesapja Korvin János harcosaként a török elleni harcokban esett el.

Arra is megkísérli a válaszadást a szerző, miért hagyta el az ígéretes katonai pályát György barát, miért öltötte fel a pálosok rendi ruháját, hogy azután hirtelen a rend priorja legyen Czestochowában.

Szapolyai és Ferdinánd trónvillongásait György barát rátermettségének köszönhetően 30 pontból álló megállapodás követte, majd az 1538. február 24-én megkötött béke.

Martinuzzi György nem csak püspök és legfőbb bíró, hanem helytartó, önálló államférfi Erdélyben.

Zavaros körülmények között, tisztességtelen intrikák

és pletykák özönében György barát gonddal és hozzáértéssel végezte feladatait.

A kérdésre, vajon 1551. december 17-én saját városában, Alvincen miért ölték meg, a tanulmány írója a második részben keresi a választ.

„Utješinović legnagyobb bűne az volt, hogy túlságosan is szerette a rábizott Erdélyországot. Ő volt a legbölcsebb diplomata az akkori Magyarországon.”

A főnemesek ölték meg, a nép viszont imádta, a szultán külön fermánban (parancs, rendelet) kérte Izabella királynétól a barát fejét.

A tanulmány érdeme a történeti hitelességen túl az az igyekezet, ahogyan a szerző a bonyolult társadalmi viszonyok összekuszálódott szálait tárgyilagosan bontogatja.

Rajnic János

Óze Sándor:

Adatok a reformáció elterjedéséhez a Nádasdy uradalomban

A Dél-Dunántúl a reformáció elterjedésének egyik első színhelye volt. Baranyában Sztárai Mihály működése nyomán gyorsan hódított a Mohács utáni időkben. A birtokos főurak, Tahy, Zrínyi, Báthori, Török Bálint, Nádasdy már korán érdeklődést mutattak az új eszmék iránt.

A szakirodalom három birtokközpont hatását tartja számon, amely befolyást gyakorolt Kanizsa környékének reformációjára. A Lendvay Bánffyakét, Zrínyi Miklósét és a sárvári Nádasdy udvart, de legalább ekkora volt két mezőváros kisugárzása, Tolnáé és Kálmáncsehié.

Tolna az 1540-es évek fordulóján iskolával bírt, ahol olyan tanítók dolgoztak, mint Tövisi Mátyás, Eszéki Szigeti Imre, Beremendi János, Thuri Farkas Pál, Szegedi Kis István. Kálmáncsehi marhahajtásra specializálódott. Kereskedői összeköttetésben álltak Nádasdy Tamással, mivel a Velence felé vivő fő marhahajtó útvonal egyik nagy állomása Kanizsa volt. Kálmáncsehi a reformáció püspöki központja lett Szegedi Kis István tevékenysége idején. Előtte azonban már olyan egyéniség adott, mint Kálmáncsehi Sánta Márton.

Kanizsával kapcsolatban 1544-et említik az első adatként, amikor Szeremélyi Mihály itt keltezte énekét Izrael Egyiptomból való kijöveteléről. Mind a témaválasztás, mind a frazeológia a reformáció hatására utal. 1550-ből származik a következő feljegyzésünk, amikor Terjék Tamás tiszttartó Szigeti Mátét ajánlja Nádasdy Tamás figyelmébe. Szigeti Kálmáncsehi protestáns papja volt. A kétes értékű adatok jelzik, hogy Kanizsán már a 40-es évek végén akadtak befolyásos hívei a reformációnak, de tömeges terjedéséről nem tudunk.

A török uralom alól elvándorló értelmiség egyik legjelentősebb dunántúli központja Nádasdy Tamás sárvári udvara volt. Familiárisai itt tanultak, innen irányították őket szolgálati helyeikre, de rendszeresen ide tértek vissza, évente többször is beszámoló, eligazítás, szellemi töltkezés végett. Erre a nagy egyházi ünnepek adtak alkalmat. Legtöbbször, amikor prédikációt is hallgattak. (Ilyen karácsonyi szentbeszéd elmulasztása miatt men-tegetőzik Csányi egy alkalommal). Nádasdy udvarával olyan reformátorok álltak kapcsolatban, vagy nevelkedtek ott, mint Abády Benedek, Bornemisza Péter Szilveszter Mihály és János, Beythe István, Melius Juhász Péter vagy Macarius Bódog József. Nádasdy humanista műveltsége teológiai érzékenységgel, erős törökellenes-

séggel párosult. 1550–51-ben udvarában tanított Bartholomeus Georgievics, aki tizenhárom évi rabság után sorra adta ki törökellenes könyveit, ismertetve a pogány céljait és kultúráját. Művei hetven kiadást értek meg a 16. században. Maga Melanchton is közzétett egyet. Többek között tőle is megtanulhatott a kis Melius Juhász Péter törökül és arabul, ugyanakkor a törökkel szembeni kibékíthetetlen ellenállást, amelyet majd a hódoltságban is hirdetni fog, Antikrisztusnak mondván a véres zsarnokot.

Nádasdyt nem mondhatjuk egyértelműen protestánsnak. A katolikus Ferdinánd-hoz való hűsége, a protestáns érzelmű Miksával való ellenszenve, érdeklődése a Tridenti zsinat iránt, amitől ő is a keresztény világ új egységét várta, azt sejteti, hogy egy mélyen vallásos, ízig-vérig humanista ember volt. Udvarában megtúrta az új hit terjesztőit, sőt fellépett az üldözöttek védelmében is. Jó barátságban állt püspökökkel, igyekezett rokonságba kerülni Oláh Miklóssal. Patrónussága alatt a menekült pálos rend örményesi központja felvirágzott. Idős korában álmatlanság és büntudat gyötörte, így még jobban a vallás felé fordult.

Felesége Kanizsai Orsolya mintegy húsz évnyi meddőség után szinte csodaként szülte meg a kis Nádasdy Ferencet. Mint a Kanizsai család utolsó sarja, büszke volt származására és mindig volt ideje családjá régi birtokközpontjának panaszaira figyelni, ügyeit intézni.

Csányi Ákos Kanizsai tiszttartó az örök élet boldogságát ígéri asszonyának, mert engedélyével Kanizsán letelepülhetett a protestáns prédikátor. (Tolnai és békési defterekből megállapítható, hogy az 50-es évek közepéig a katolikus papság helyben marad, legfeljebb megházasodik ez azonban nem jelent mindig felekezetváltást is egyben.)

Csányi mintegy 500 Nádasdy Tamáshoz írt levele a 1549 és 1562 között, számos fontos adatot nyújt Kanizsa város és katonasága reformációjához, bár jelentései többnyire a délvidék katonai helyzetével és a kanizsai uradalom gazdasági tevékenységével foglalkoznak leveleinek fohászai, hivatkozásai a Krisztus érdemére is mutatják a hatást, amelyet kifejtett rá a hitújítás. „Legyen nagyobb a te irlgalmasságod az mi büneinknél, nem az mi érdeminkért, az te zerető, zent fiadért” – írja már 1552-ben. Majd egy évvel később 1555-ben ezt veti papírra. „Az Úristen, ki az ő nagy irlgalmassákából evvel

tartozik rajtunk könyörölni az ő szent fiáért, nem az mi érdemeinkért”

Konkrét, a reformációval kapcsolatos esetről nem tudunk, sőt a régi egyházhoz való kötődésre több példa van. A régi egyház papjának a népre való hatását példázza a Tüttösi eset. Tüttösi felesége meghalt, ezután a férj a házvezetőnőjével élt törvénytelen viszonyban, aki kétszer is teherbe esett. A gyermeket mindkétszer elrekkentették – a szomszédok találták meg a trágyában elásva. Az év nyarán a szőlőt elverte a jég. A falu népe ebben Isten büntetését látta, így megrohanta földesura házáat. Az asszonyt otthon találta és kalodába tette. Tüttösi a felsőrajki plébánoshoz rohant és magához vette Rajky Gábor fegyvereseit. A plébános lecsendesítette a tömeget, az asszonyt kivették a kalodából. Tüttösi, bár boszszút állt a zendülés szervezőin, tovább mégsem mert a vidéken maradni, Szalónakba kötözött

Változást a reformáció irányában 1557 után találhatunk, mikor Csányi prédikátort telepít Kanizsára. 1562-ben írja le, hogy „gonosz élete miatt” elüldözte a kanizsai plébánost. Szigetvár megszállása után, Szele Jakab készítésére fogadták be az onnan menekülő prédikátort, aki Csurgón nem telepedhetett le – mint Csányitól tudjuk, mert Zrínyi nem engedte birtokaira a „Luthert.”

Az adat több következtetésre is módot ad. Egyrészt arról értesít, hogy a környék reformációjának erős kisugárzó központja a szigetvári végvári katonaság volt a honnan a pap is érkezett. Valamint megtudhatjuk, hogy Zrínyi Miklós horvát bán, akit a szakirodalom ez idáig a protestantizmus terjesztőjének tartott, az 1550-es évek második felében még nem állt a reformáció pártján. Az adat bizonyítja, hogy mennyire óvatosnak kell lenni a vallási meggyőződésbeli következtetésekkel kapcsolatban. Zrínyit az eddigi szakirodalom a katolikus egyház vagyonának prédálása, fiának Zrínyi Györgynek későbbi elkötelezett felekezeti hűsége, valamint második felesége családja miatt, akik a Morvaországi reformáció térnyerésében játszottak jelentős szerepet, tartotta a protestantizmus egyik harcos terjesztőjének

Kanizsa reformációja tehát ez alatt az 5 év alatt zajlott le. Csányi 1557-ben azt írja a nádornak, hogy Isten ezért a tettéért meg fogja áldani. Később újabb prédikátor is érkezett a városba, aki Nádasdy jobbágya volt.

Csányi bár üldözi a törökös papot, mint amilyen a Kőrösfő vagy Hegyesd várának feladásában szerepet vállaló volt, de minden esetben megtorolja a gyilkosságig menő egyházellenes kihágásokat. Felakasztja például Kis Ferencet, a hajdútszót, mert az mozsártörővel verte agyon az egyik papot.

Radán szablyával vagdalták meg a plébánost. 1558-ban Hedrehelyről, az egykori jelentős mezőváros ferences kolostoráról írják, hogy már csak három polgár és egy öreg szerzetes él a városban. Csányi kéri a nádort, erről ne szóljon senkinek, mert bizonyára megölik őket, ha megtudják. Az öreg ferencest négy év múlva szintén

mozsártörővel verik agyon.

A reformációval, sőt még a külsődleges ismertetőjeveivel kapcsolatos megítélések sem egységesek ekkoriban.

Szenyérben még az 1560-as években is gyóntatják a katonákat kivégzés előtt, vagy legalábbis próbálkoznak vele. A környéket rettegésben tartó Nagy Sebestyén hajdú tizedes nem hajlandó erre például. Az 1556-os hadjárat nádori szállítója Tóth Sebestyén sem, akit törökösségért égetnek meg, pedig őt Farátor (fráter) János napokig gyózködi. Esetében tévelygésről beszél Csányi, s mivel a reformáció ekkor már elfogadott a körükben, inkább mohamedán vallásra térés gyanújáról lehet szó.

Bár a 60-as évekre a katonaság az új hit mellé áll, mégis, mikor Csányi egy katonai túlkapásról ír, amit a veszprémi püspök rovására követnek el katonái, arra hivatkozik, hogy szívességet tettek a püspöknek, amikor egy a misézést elhagyó papot fogtak el és szolgáltattak ki neki, akivel azóta is követ töret a püspök Sümegben. Tehát katolikus célú akcióhoz használták fel a protestáns végvári katonaságot.

Becse István a szenyéri parancsnok ellentétbe kerül katonáival, amely az ő elbocsátását vonja maga után. Annyit kell tudni még az ügyről, hogy Becse katolikus vallásban, ahogy egyszerre tréfásan mondja „a pápa zsoldján marad”. Gyulán ebben az időben szintén vallási villongásról értesülünk, Mágocsi protestáns katonái és Bornemisza Benedek kapitány, valamint a katolikus udvarbíró között.

Csányi a törököt következetesen Isten büntetésének tartja. „Jaj nekünk, mert vétkeztünk, ím rajtunk az üdő, hogy kiáltak az egeket, hogy elpusztítanak minket. Mindeneknek ura, Istene, teremője és megtartója méltótlaság kegyelmesen megemlékezni az Ábrahámí könyergéséről, hogy talátlasék meg az tíz, hogy az te haragodnak tüzi mirejánk ne szálljon.”

„Isten képes csak elvenni rólunk a büntetést. Ő az, ki Perzsiában üstökénél tartja a törököt.”

Változó viszont a hódoltatással szembeni álláspontja Csányinak. A török terjeszkedés egyetlen módjának ezt tartja, magát az intézményt elveti, de erős kapcsolatot tart fenn a hódoltakkal, másrészt keményen fellép a további terjeszkedéssel szemben. Kanizsai, segesdi jobbágyait kiirtással fenyegeti, ha adót fizetnek a töröknek.

Megfigyelhető az idők folyamán egy elidegenedési, beletörődési folyamat, egyfajta részleges kiegyezés a törökkel. Az 1540-es évek végén még a palánkba fut a parasztság, retteg a töröktől. Ennek hatására a Kanizsa vizén túli területek jobbágyságát, a menekülő, veszélyeztetett falvakat áttelepíthetőnek tartja Csányi a Rába mentére. 5 év múlva a parasztok már nem hajlandók földjeiket elhagyni, még jobb területekért sem. Ellenállnak, szökéssel fenyegetőznek. Kibékültek a törökkel, mindkét úrnak fizetnek. 1562-ben már a török és a parasztság egymásra találásától fél a kanizsai tisztartó:

„Moldvába éketést rablást teszen (a török). Elhagyatta és minden rabokat visszaszedetett, adatott, ha itt is, ki ugyan félt, az pórt nem kezdi bántani, ki iken terhes lezen nekünk.”

Apokaliptikus lények megjelenéséről kapunk hírt. Fehér, de véres fejű farkas járja például a vidéket, amely csak gyermekeket eszik.

Ugyanakkor Csányit is meggyőzik az 1554–56 között folyó harcok, nemcsak arról, hogy Szigetvár és a Kanizsától délre eső terület elveszett, hanem arról is, hogy nem képes ellenállni az új török támadásnak. Az addigi nagy keresztény sereget váró, a visszavívó harcokat szorgalmazó Csányi ettől kezdve fél. Helyesli a harcot a törökkel, de már csak annyira, „nehogy az apjok is utánuk jöjjen”.

Készül egy új apokaliptikus harcra. Hírszerzői nyilván mondják neki, hogy az agg Szulejmán Bécs alatt akar meghalni. Bécs jövedelmét annak az új, hatalmas, drinápolyi mecsetnek rendelte, amit építtetett. Tudja, hogy Zrínyi szigeti kapitánysága az ostromot vonja maga után, hogy ezt nem fogja a török eltűrni.

Ugyanakkor folyik egy tapogatózás a török részéről is a lakosság körében, amely a parasztságot tudatilag leválaszthatná a régi államtestről.

(Közismert a török próbálkozása a protestáns egyházak támogatására, amelyeket, mint a balkáni pravoszláv autokefál egyházakat, próbált igazgatni). A tapogatózásra érdekes adatot ad Csányi egy levele, amelyben leírja, hogy egy törökül tudó magyar paraszt a veszprémi bég-nél járt. A bég háza előtt török tiszték ültek, és kérdőzködtek tőle magyarul, nem tételezvéen fel, hogy beszéli a nyelvüket (ami ritkaságszámba is ment volna).

„Jüt Simekbe egy parasztember, ki jól tud törökül. Hamza béget várta, valami levéllel. Az kihaja mondtam már ne várd, ha ma meg nem jű. Hét török ül volt az bég háza előtt. Mond egyik: – Honnét való vagy? – Ez megmongya. – Mond törökül az más töröknek, kérdjék meg, ha leszen az ő királyoknak is hadok – Mond az más török: – Ne kérd azt, ha az ő királyoknak is leszen, hanem azt kérdjed, leszen-e hada az ti királytoknak!... Bódok Úristen! Hogy nics keresztény fejedelem ilyen veszedelemben.”

A beszélgetésben nem csak az az érdekes, hogy a török földesurak tanultak meg magyarul, de az egyik tiszt figyelmezteti a másikat, hogy a hódoltsági parasztnak ne azt mondja, hogy a magyarok királyának, hanem ti ki-

rályotoknak. Tehát egy, a diplomáciában hirdetett elvet, az általuk karddal szerzett ország jogát adják fel köznap gondolkodásunkban. Elismervén a hódoltatott helyek urának is a magyar királyt, méghozzá itt a Habsburg császárt.

A jobbgység tudatállapotáról adnak híreket a Hegyesd és Koppány ellen végrehajtott magyar ellenlökés idején keletkezett levelek. Tudjuk, hogy a törököt gyűlölő, paraszti származású katonaságtól rettegő Bajazid vajda majd Magyar Bálintnak azt üzeni, hogy feladja a várat, kihányják kardjaikat, csak a darabontnak ne hagyja őket levágni. Bár Magyar még más katonai akcióra tartóztatná a vármegyék parasztkatonaságát, de azok indulót fújnak, és szinte lázadászerűen hazaoszlanak.

Az 1562-es évek paraszti tudatállapotáról jegyzi fel Csányi, hogy a törökben Isten emberét látják, mert győzedelmes a csatatereken. „Kellene közéjük pap, aki Isten igéjét hirdeti.”

Erre a tipikus keleti gondolkodásra, hogy aki a háborúban győz, azt támogatja az Isten; erre a korban felelevenedő, Csányi leveleiben is megjelenő tudatra van kidolgozott válasz, tudati reakció: Isten azért bünteti a magyar népet, mert ezzel bizonyítja – mint a zsidóknál –, hogy sajátjának tekintti őket. Ha elhagyják a vétkeket, megkegyelmez nekik.

Csányi fél egy olyan parasztfelkelés ideológiájának kialakulásától, amely a török mellé állíthatná a népet.

Szegedi Kis István tevékenysége kapcsán megírtam, hogyan igyekezett a vallás szálaival összekötni, kibékíteni a várkatonaságot és a környező népet. A török ezért hurcolta fogságba. A somogyi születésű, Nádasdy udvarban is forgodott Melius Juhász Péter szintén fontosnak tartotta 1562-ben a Debrecen–Egervölgyi hitvallásban hangsúlyozni, hogy annak érvényessége nemcsak a katonákra, hanem a környező népességre is vonatkozik. Hasonló célja lehetett Csányinak is Kanizsán, és nem tarthatjuk véletlennek, hogy az a Kanizsai Pálfi János, aki intézményesen létrehozta az első katon-polgár presbitériumot Pápán, élete első tizenöt évét 1600-ig Kanizsán töltötte.

A tanulmányt jegyzetek nélkül adom közre, javarészt csak az előadás szövegét, bővebb, jegyzetelt formában megjelenik 500 magyar levél a 16. századból, Csányi Ákos levelei Nádasdy Tamáshoz 1549–562 című munka bevezetőjében.

Nagy László:

Kanizsa nagyhírű kapitánya, gróf Zrínyi György*

Méltán felmerülő kérdés, hogy gróf Zrínyi György előbb kanizsai, majd dél-dunántúli kapitány, valóban kiérdemelte-e a „nagyhírű” jelzőt, vagy ez csupán amolyan udvarias túlzás, ami nem egy esetben előfordul ünnepestélyes megemlékezések alkalmával. Hiszen a magyar történelmi és irodalomtörténeti munkákban általában elvéve kerül említésre a neve, – inkább csak a protestáns egyháztörténeti művek szólnak valamivel hosszabban róla – s haditetteit sem tárgyalja a magyar hadtörténetírás; legfeljebb érintőleg emlékezik azokról. A horvát szülőktől származó főúr és katona hasonló helyet foglal el a Horvátországban megjelent munkákban is; messze elmaradva apjától, a szigetvári vértanútól, vagy egyik unokájától, az 1571-ben kivégzett Pétertől, de dédunokájától, Zrínyi Ilonától is. Ez az elfeledettség vagy legalábbis „félárnyékba” szorultság mintha azt sugallná, hogy mind a magyar, mind a horvát történetírás megkérdőjelezi az 1549-ben született és 1603-ban elhalálozott férfiú valódi nagyságát és besorolja őt a kevésbé jelentős történelmi személyiségek közé, aki érdemekben messze elmaradt mind atyja, mind unokái mögött.

Vajon így látták és ítélték-e meg őt a kortársak és a közelebbi utókor számottevő személyiségei is? A költő, hadvezér és hadtudós unoka magasztalóan szól nagyapjáról a „Szigeti veszedelem”-ben: „De a te fiad, György, támaszja nemedet / Felserkenti fénnel tündöklő nevedet, / Mint phoenix hamuból költi nemzetségét: / Úgy okossággal ez megtartja híredet.” Emellett az eposz több része hosszan foglalkozik vele a török elleni védelemre készülő Szigetvárról szólva, ahol a már 17 évesen vitézi erényekben bővelkedő ifjú osztozni akar atyja sorsában és annak csak erőnek erejével sikerül rávennie a fiát a távozásra, fontos feladatok teljesítésével bízva meg őt. Mindez persze lehetne az unoka pozitív elfogultsága vagy a költői képzelet szüleménye is, ezért rendkívül lényeges, hogy a kortársak vagy a közel egykorúak is így ítélték-e meg őt. A katolikus és mindvégig udvarhú Istvánffy Miklós így ír a protestáns és a Habsburg-ellenes összeesküvésbe keveredett horvát-magyar vagy magyar-horvát főúrról: „Zrínyi György gróf jeles és vitéz férfiú, aki azonfelül, hogy jó katona hírében állott, fényes életmódja, apródjainak nagy száma és a családja iránt megnyilvánuló tiszteletnél fogva a magyar főrendek között legelsőnek tartatik vala.” Ezzel az egyértelmű elismeréssel ellentétben viszont rendkívül félreért-

hetően szól Illésházy István a följegyzéseiben Zrínyi Györgyről, pontosabban annak a Győr elvesztése idején tanúsított magatartásáról, amely értékelést az utókor emberei közül sokkal többen idéztek, mint például az Istvánffy által írtakat. Az egykorú források – a velencei vagy a pápai követjelentések, a „budai basák” magyar nyelvű levelei, Ungnad Dávid írásai, Nádasdy Ferenc vagy Batthyány Boldizsár méltatásai és számos más történelmi emlékek – azt erősítik, hogy Istvánffy értékelése a helytálló és hogy az unoka sem túlzott nagyatya történeti szerepének megítélésében.

A 17. század második felétől kezdve azonban egyre inkább a méltánytalan feledés kezdte körülvenni gróf Zrínyi György nevét és tetteit mind a magyar, mind a horvát történelemírásban és egyúttal a közgondolkodásban is. Ritkaságnak számít az olyan elismerő méltatás, ami Csuday Jenő munkájában olvasható, akinek véleménye szerint „Zrínyi György, ki a néven a hatodik, föl emeli a zászlót s vitéz bajtársai élén győzedelmesen harcolt. Olyan nagy tett végrehajtására, mint Szigetvár védelme, alkalma ugyan nem volt, de minden esetre végzett oly dolgokat, melyek az ellenség emlékében vissza idézték a szigetvári Zrínyi nevet... az ország első leventéi közé tartozott. Belátó vitéz és szerencsés harcos volt, s így csakhamar körülötte gyűltek össze azok, kik a török rablókalandjainak határt vetni vagy azt megtorolni szándékoztak.” Való igaz – tehetjük hozzá –, hogy Zrínyi György köré oly kiválóságok csoportosultak és hozzá olyanok alkalmazkodtak, mint Nádasdy Ferenc, a törökverő híres „fekete bég”, a büszke nádorfi, vagy például Batthyány Boldizsár, korának e fölöttébb gazdag és egyik legműveltebb férfinja. Ez a három főúr Báthory István lengyel király és erdélyi fejedelemmel együtt először mérte föl és gondolta át a török kérdéskör filozófiáját – amint arra Szekfű Gyula is rámutatott –, s nagymértékben hozzájárultak ahhoz, hogy minden ároni védelemhez ragaszkodó Habsburg-udvar kénytelen legyen aktív, kezdeményező félként bekapcsolódni a 15 éves háborúba, amely küzdelem először villantotta fel a török kiűzésének reális lehetőségét. Nem rajtuk múlt, hogy a nagy vállalkozás egy török érdeket is szolgáló Habsburg-ellenes polgárháborúba torkollott Bocskai István vezetése alatt. Amikor az kirobbant, különben már egyikük sem volt életben, hogy esetleg más lefolyást biztosítsanak a dolgok alakulásának. Az a végeredmény, ami született,

ugyanis korántsem tekinthető törvényszerűnek, elkerülhetetlenek: szerencsétlen véletlenek összjátékának tekinthető a „magyar romlás százada”.

Zrínyi György kanizsai, majd dél-dunántúli főkapitány érdeme feledésbe merülésének voltak általános és egyénre kivetíthető okai. Ezek részletes kifejtésére a terjedelem szabta korlátok között nincs mód és lehetőség, ezért csupán néhány jelzesszerű utalást tehetek azokról. A magyar történetírásban és hadtörténetírásban – különösen a 19. század második felétől kezdve – háttérbe szorultak a 16–17. századi törökellenes harcaink az egyoldalúan felmagasztalt és „szabadságharcoknak”, „függetlenségi küzdelmeknek” kikiáltott, de a valóságban inkább polgárháborúknak tekinthető Habsburg-ellenes harcok mögött. A folyamat 1949 után újabb torzulásokon ment keresztül, amiket máig nem számoltunk fel teljesen. E történetfelfogás következtében szorult háttérbe többek között a török hódoltság korának legnagyobb magyar politikusa és katonája, Báthory István király és fejedelem is, akiről máig hatóan többen hallgatnak, mint beszéltek a magyar historikusok. A török ellen küzdő, ám ugyanakkor Habsburg-ellenes összeesküvésbe keveredett, s ráadásul protestáns Zrínyi Györgyöt nem karolta fel a magyar történetírás úgynevezett „habsburgiánus”-katolikus vonala sem, akárcsak két társát, Nádasdy Ferencet és Batthyány Boldizsárt. Úgy gondolom, nem utolsó sorban emiatt hanyagolta és hanyagolja el Zrínyi György személyét a horvát történetírás is, amely oly érdemén felül túlértékelte és túlértékeli például az unokát, Pétert, akit a bátyja „jó horvát”-nak nevezett. Noha Zrínyi György soha nem adta fel horvát identitását – mint ahogyan valójában kettős, horvát-magyar vagy magyar-horvát identitású volt ebben a korban számos kiemelkedő szerepet betöltő nyugat-magyarországi főúr és nemes is –, ez azonban valahogyan feledésbe merült a horvát történetírásban és közgondolkodásban. Emellett a 19. században felerősödött és sokszor túldimenzionált horvát nemzeti öntudat nem szívesen ismerte el azt, hogy a kezdetektől a 17. század végéig mennyi horvát személyiség töltött be vezető szerepet a Magyar-Horvát Királyságban. Elegendő talán arra utalni, hogy egy Zrínyi ős Šubič György hozta a magyar-horvát királyi trónra az Anjoukat, de a későbbiek folyamán is hosszan lehetne sorolni azokat a horvát-szlavón származású személyeket, akik vezető szerepet játszottak a közös királyság nyugati és keleti felében is. Ez azonban nem illett bele abba a történetfelfogásba, mely szerint a magyarság századokon át elnyomott, háttérbe szorított helyzetben tartotta a horvátokat. Ilyen és ehhez hasonló okok miatt válhatott gróf Zrínyi György egyszerre két nemzet elfeledett hőisévé – ahogyan a róla készített biográfiám címében nevezem őt.

De vajon valóban oly kiemelkedő hős volt-e, aki méltánytalanul merült a feledés homályába? Katonai, közéleti pályáivét áttekintve a következő tényeket hoz-

hatjuk fel igenlő állításunk igazolására:

Egyértelmű bizonyítékok tanúsítják, hogy Zrínyi György 1566-ban – tehát 17 éves korában – már számon tartott katonai tisztségviselő volt, aki augusztus végén kémet küldött az ostromló törökök táborába a helyzet kikémlelésére. Még ebben az esztendőben Kanizsa vicekapitányává lett, majd egy rövid időre a vár kapitánya, amíg Thury György át nem vette tőle ezt a tisztséget. Ezt követően családi ügyekkel foglalkozott mint legidősebb gyermek, jöllehet a teljes nagykorúságot ő is csak 24 esztendősen, 1573-ban érte el. Ugyanebben az évben Csuday szerint már tárnokmester volt és „Kanizsa is a gondjaira bízott”. Más szerző, V. Molnár László szerint azonban Zrínyi már 1571 óta, Thury György halála után betöltötte ezt a tisztségét. Ha ez utóbbi, Istvánffyra hivatkozó állítás hiteles, akkor is legfeljebb megbízott főkapitány lehetett Zrínyi 1573 előtt, s a tényleges stallumja 1573-tól szól, amit 1574 elején vett át, 25. életévében. Ekkor értesítette erről a szomszédos török várak vezetőit is, jó egészséget kívánván azoknak.

Az egyes történeti munkákban nem csupán arról olvasható eltérő vélekedés, hogy mikor lett kanizsai főkapitány, hanem azzal kapcsolatban is, hogy mely esztendőből látta el a vár török kézre kerüléséig a kanizsai székhelyű dél-dunántúli országos főkapitányi tisztelet. Az adatok azt támasztják alá, hogy ez utóbbit e horvát-magyar főúr 1582-től kapta Rudolf császártól és királytól. Nem utolsó sorban azzal a céllal, hogy ezzel is eltérítse Zrínyit Báthory István mellől. Az országgyűlésen történt kinevezés alkalmával Zrínyi nem volt jelen Pozsonyban, s csak a diéta után ment Bécsbe a kinevezés átvételére. Ez a tisztség nem csupán katonai feladatokkal járt, hanem polgári közigazgatásiakkal is. Katonai hatásköre nem csupán a főkapitánysághoz tartozó várak helyőrségére terjedt ki, hanem a területén lévő vármegyék nemesi felkelésére, portális és városi katonaságra, sőt az e területen birtokos főurak magánbandériumaira is. Hivatali előmenetele hozzájárult ahhoz, hogy a századforduló idején már ő számított a Magyar-Horvát Királyság területén a második legtekintélyesebb méltóságnak.

Zrínyi György katonai tevékenysége nem a tisztségek elnyerésével kezdődött, hanem már korábban, s országos főkapitányként is ugyanúgy részt vett minden portyában, kisebb-nagyobb hadivállalkozásban, mint ifjú korában. A dunántúli végeken nem szünetelt a harc a drinápolyi békét követő időszakban sem. Acsády Ignác számítása szerint csupán 1575 és 1582 között 188 hadiakció történt a magyar és a horvát valamint a török végyárak katonái között. Az elméleti „békekorszakot” csupán az különböztette meg a nyílt háborútól, hogy az előző idején a háborúzó felek nem használtak ágyúkat és azokkal nem ostromoltak várakat. E korszak hangulatát nem csupán Balassi Bálint közismert végbeli versei tükrözik, de például Antun Mihanovics horvát költő később

írt sorai is: „Hadra testvér, hadra, bajnok. / Lóra húzár, rajta talpas, / Fogd a puskád, kösd a kardot, / A mi hadunk diadalmas.”

Zrínyi György azok közé az e korban élő magyar-horvát főurak közé tartozott, akik lakhattak volna békés, nyugodt körülmények között várkastélyaikban vagy bécsi palotáikban, s ők mégis inkább önként vállalták a hadakozás minden terhét és az állandó életveszedelmet. Ugyanakkor együtt élt-halt vitézeivel és azok is vele. Azokkal, akik egykorú írás tanúsága szerint „Isten után minden segítséget Zrínyi öméltóságától vártak”. Amikor az Udvar hosszú időn át nem gondoskodott a kanizsaiakról, azok Zrínyi vezetésével egytől-egyig eltávoztak a várból, s a főúr csak akkor tért vissza oda, amikor 1577. március 21-én a nagy lőporrobbanás következtében utóda, Bornemissza János az életét vesztette. Távollétének pótolhatatlansága miatt felemelték Kanizsa helyőrségének létszámát és nagyobb figyelmet fordítottak a katonák ellátására is.

Zrínyi neve sokszor felbukkan az 1573-as és az azt követő évek harcairól beszámoló jelentésekben és nem utolsó sorban a „budai basák” Bécsbe és Prágába küldött panaszleveleiben. A következő évtől még erősebben lángholtak fel a harcok. Zrínyi György katonái a Dráva menti Dornyénel „a berzencei törökséget igen megverték, mely harcon sok fő-fő török hullott el”. A budai pasa 1580 elején panaszolta a magyarországi ügyek vezetésével megbízott Ernő főhercegnek Zrínyi katonáinak Berzence alatti „száguldását”. Ezt követően Varasd alatt mértek érzékeny csapást az ellenségre, levágtak kétszáz törököt és foglyul ejtettek több mint négyszázat. Még ez év végén a kanizsai katonák több mint kétszáz horvát és magyar rabot szabadítottak ki a portyázó törökök kezéből. 1581 februárjában Zrínyi ötszáz huszárjával egy háromszor ekkora török sereget támadott meg és aratott győzelmet rajtuk.

1582-től, immáron dél-dunántúli országos főkapitányként irányította a küzdelmet. Ez év március elején 10.000 katonát kért az Udvartól, hogy azzal megakadályozza a Grazot is fenyegető török vár építtetését. Bécsben tájékoztatta a felső vezetést arról, hogy a Magyar-Horvát Királyság területéről egyre több török katonát vezényelnek a perzsa hadszíntérre. Arra azonban még így is maradt ereje a boszniai bégnek, hogy 1583 februárjában Károlyvárosig előnyomuljon és sok falvat elpusztítson. 1585 áprilisában a budai beglerbég azt panaszolta, hogy Zrínyi és társai „mind szüntelen az hatalmas császár (t.i. a szultán) végei alá száguldoznak és a frigy ellen járnak, most is a komáromi révben valami palánkot csinálnak”. 1587 februárjából egy olyan Zrínyi-levelet ismerünk, amelyből nem csak a legújabb hadivállalkozásáról értesülhetünk, hanem arról is, hogy a főkapitány milyen határozottan kiállt emberiért. Ebben az esztendőben különben tapasztalnia kellett a hadiszerencse forgandó voltát. Tavasszal szép harci sikert ara-

tott a kálmáncsai „sokadalom” felverésével. Ez alkalommal Zrínyi katonái közel kétezer törököt vágtak le és 19 zászlót zsákmányoltak. Ugyanakkor viszont katonái kudarcot szenvedtek a vértessaljai vállalkozásnál. Zrínyi azonban rövidesen megtorolta ezt a kacorlaci ütközetben, amelynek kapcsán több száz törököt „veszejtettek el” a mocsárban és 1.300 ellenséges katonát foglyul ejtettek. Ezt követően azonban a pozsonyi diétán megalapozatlan vádaskodásokat kellett elszenvednie, ami miatt egy időre „magánemberként” folytatta a török elleni harcot.

Akkor lépett ismét hivatalos minőségben a küzdőtérre, amikor 1591-ben amúgy csendesen, „loppal” kitört a hosszú háború, amelynek egyik legkitűnőbb vezére – írja Salamon Ferenc – „Zrínyi György vala”. A háború célja a török részről Erdély korábbi státusának megszüntetése és az egész középkori Magyarország területének a beolvasztása volt. A harcok Horvátországban kezdődtek, de 1593-tól kiterjedtek a Királyi Magyarországra is. Az 1591-es harci cselekményekkel kapcsolatban írja Istvánffy Miklós: „Zrínyi György ország kapitánya”-ról, hogy Segesdet és Kiskomáromot „gróf Zrínyi úr vezetésével szereztük vissza”. A tisztségét újra elfoglaló főkapitány 1592-ben Petrinja vár visszavételében jeleskedett. 1593 márciusában riadóztatta a hatáskörébe tartozó összes katonaságot és visszaverte a fitcházi kastélyt ostromló török erőket. „Sok főtörök elesett a harcban” – írja Petthő Gergely.

Amikor 1593 őszén Szinán nagyvezér az oszmán főerőkkel indult támadásra Magyarországon, Zrínyi a Dél-Dunántúlt védte a pusztító portyázók ellen, majd bekapcsolódott a híres téli ellentámadásba, amely oly sok győzelmet hozott a keresztény fegyvereknek. A november 3-án kezdődő pákozdi csata kapcsán Petthő külön kiemeli Zrínyi György egyéni bátorságát. Amikor ugyanis Haszszán budai beglerbég menekülésbe kezdett, az ekkor immáron „meglett idejű” főkapitány maga eredt a nyomába és megsebesítette ellenfelét hosszú tőrrel. Az egyik török testőr azonban lovastól földre döntötte Zrínyit, s amíg lábra állhatott, az alatt a beglerbégnek sikerült elmenekülnie. Megsebesítése azonban megtörte az oszmán harcosok ellenálló erejét. Nógrád elfoglalása idején – írja Illésházy – „Zrínyi György ország kapitány” a vármegyék és várak harcosaival Berzence alá nyomult és azt, valamint Segesdet és Szőnyt visszafoglalta, majd birtokba vette Csurgót és Babócsát is, s ezt követően az Esztergom alatt felsorakozott fősereghez csatlakozott.

Esztergom ostroma sikertelenül végződött, sőt a török fősereg elől visszavonuló Mátyás főherceg fővezér tétlenül szemlélte Tata és Győr várának elesését is. Zrínyi csapatai nem tétlenkedtek, hanem komoly vereséget mértek a Dunántúlt pusztító tatár segélyerőre. Ha a Csáktornyán telelő főúr visszatekintett az 1594-es esztendőre, bizvást hihette: a maga részéről megtett min-

den tőle telhetőt. Érdemeit az udvar is elismerte, s korábbi tisztségei mellett megbízták az összevont Zala és Somogy megyék apparátusának vezetésével is. Az 1595-ös esztendőben a főhadszintér a törökkel szembeforduló erdélyi és havasalföldi részekre tevődött át. Az Udvar azonban számba vett egy erőteljesebb törökellenes akciót a horvát végeken is, amelynél kiemelkedő szerepet szántak Zrínyinek. Babócsa felszabadítása volt a ráháruló harci feladat. Amikor az oszmán helyőrség tudomást szerzett Zrínyi közeledéséről, felrobbantotta és üresen hagyta a várat, s ezt tette Barcs és Szentmárton helyőrsége is. A győzelem utáni haditanácson Zrínyi javaslata győzött, ami a dunántúli pozíciókat kívánta megerősíteni.

A szerencsétlen végű 1596-os mezőkeresztesi csatában a kanizsai főkapitány nem vett részt. Őrá délen volt szükség, Babócsát mentette fel az azt ostromló Kis Hasszán pasa támadása ellen. A főkapitánynak ekkor már olyan elismertsége volt a törökök között, hogy az ostromlók már a jövetelének hírére elszaladtak a vár alól. 1597 keresztény sikerekkel kezdődött, Tata visszafoglalásával. Ezt követően Pápát sikerült visszavenni, amely harcban Zrínyi is részt vett a kanizsai katonákkal és a megyei hadakkal. Ő mentette meg a magát megadó török helyőrséget is a zsoldosok bosszúállásától. Ezt követően a győri táborba rendelték át a Rába mellé. A következő év volt talán a háború legsikeresebb esztendeje. Győr, Tata, Gesztes, Veszprém, Palota és Nagyvázsony keresztény kézre került. A Porta ezek látán békét kínált, amit a Habsburg uralkodó most már nem fogadott el. 1599 tavaszán Zrínyi katonái jelentős sikert értek el a Dunántúlon. Augusztus elején Buda alatt portyázott a főkapitány.

Az 1600-as év nagy fordulatot jelentett mind Kanizsa, mind Zrínyi életében. A török elfoglalta a Paradeiser kapitány által védett „fővárat”, mert a helyőrség nem

kapott támogatást a keresztény főseregtől, Zrínyi viszont nem rendelkezett olyan erővel, amelyekkel szembeállhatott volna a nagyvezér ostromló hadával. A jelentős veszteséget azzal kívánták orvosolni, hogy 1601-ben ostromolták Kanizsát, de azt több hadvezéri mulasztás miatt nem sikerült visszafoglalniuk. A török felmentő sereg érkezéséről szóló álhirre az ostromlók elvonultak Kanizsa alól Csáktornyára, majd onnan tovább téli szállásra. Zrínyi lovassága alkotta az utóvédet az elvonulásnál. Zrínyi amellet voksolt, hogy ne hagyják abba az ostromot, de alulmaradt Ferdinánd főherceg főparancsnokkal szemben.

1602-ben a török volt a sikerebb fél, elfoglalta Székesfehérvárt, Russworm, az új fővezér viszont csak Pestet tudta ideiglenesen birtokba venni. Annál eredményesebb volt Zrínyi, aki márciusban egy török hadtáposzlopot támadott meg és fogott el, majd vereséget mért a Kanizsáról érkezett török segélycsapatokra is. Zrínyinek sok dolga akadt ebben az évben a Csáktornya, Varasd és Pozsoga környékén pusztító török-tatár csapatokkal. A Porta ekkor akarta őt a maga oldalára vonni igen csábító ajánlatokkal, de az öreg harcos – akárcsak atyja annak idején Szigetváron – visszautasította az ajánlatot. Készült a további törökellenes küzdelemre, s e közben érte őt a halál 1603. május 4-én Vében. Fia, Miklós vette fel a kezéből kihulló fegyvert és ő folytatta a Zrínyi-hagyományokat a harcmezőn.

A terjedelem szabta határok között nem lehetett bővebben szólni gróf Zrínyi György kanizsai és dél-dunántúli főkapitány haditetteiről sem, még kevésbé arról az áldásos tevékenységről, amit többek között a horvát és a magyar kultúra támogatása terén fejtett ki. Úgy gondolom azonban a felsoroltak is bizonyíthatják, hogy méltán nevezhető ő „nagyhírű” katonának és a két nemzet sajnálatosan elfeledett hőségének is.

* Az 1997. október 17-én elhangzott előadás írásos változata.

Vándor László:

Bajcsa vára (Egy rövid életű vár Kanizsa határában)

A ma közigazgatásilag Nagykanizsához kapcsolt Bajcsa község határában, a falutól délkeletre a környék legmagasabb pontján magasodik a Principális (a hajdani Kanizsa patak) mocsaras völgye fölé egy homokdomb, melyet az itt lakók Törökvárnak, a környező területet Törökvári dűlőnek neveznek.¹ Az itt végzett terepbejárásaink alapján már a hetvenes években meghatároztuk a hajdan itt állt vár helyét. A terepen jól látszott a vár déli oldalának vonala, meghatározható volt a délkeleti és délnyugati sarok, ezen a részen megmaradt a várárok is. A keleti, mocsár felőli, meredeken leszakadó oldalon is követhető volt a vár szélének vonala, ellenben északon és dél felől a korábbi művelés – mégpedig főleg az egy ideig itt folytatott szőlőművelés – következtében a vár kontúrjai már nem voltak már kivehetőek. A terepbejárások során a vár belsejében némi téglatörmelékkel találtunk, emellett későközépkori kerámiatöredékek voltak gyűjthetők.²

A 80-as években a vár területétől északra homokbányát nyitottak. Ennek művelése során egy középkori falu maradványai semmisültek meg. A leletmentést végző Horváth László szerint az Árpád-kortól a későközépkorig terjedő anyag a 13–16 századig folyamatosan élő falura utalt.³ A falu nyilvánvalóan a mai Bajcsa község középkori elődje volt, bár ilyen nevű községre Zala megye középkori okleveles anyagát áttekintve nem sikerült rábukkanni. Bajcsa nevű falut sem Csánki, sem Holub történeti földrajza nem ismer.⁴ Jómagam a Nagykanizsa monográfiában a környék okleveles adatainak vizsgálata alapján ezt a vár melletti falumaradványt nagy valószínűséggel Venécének határoztam meg. Arra vonatkozóan, hogy az 1563–66 között elpusztult község területén hogyan kapja az itt alig több mint egy évtized múlva felépülő vár a Bajcsa nevet csak találgatásokra lehetünk utalva. Valószínűnek tűnhet, hogy a helynek, a magaslatnak lehetett ez a neve ahová építették.⁵

1994-ben az északról dél felé tartó bányaművelés elérte a vár északi – a felszínen nem látható szélét, és a többtíz méteres homokfal felett váratlanul téglafalakba ütközött a munkagépek. Az előkerült maradványoknál végzett gyors leletmentés után a vár feltárását 1995-ben megkezdtük.⁶ Erről a most is folyó munkáról, ennek eddigi eredményeiről kívánok itt beszámolni.

Mielőtt a régészeti feltárásról beszámolnék fontosnak tartom áttekinteni, mit tudott mindeddig a kutatás a

bajcsai várról.

Az első szerző, aki a várral foglalkozott, a Kanizsa környéki amatőr helytörténetírás nagy mesélője Balogh János magyar királyi honvédszázados, aki fő művében „A bajcsai török barlang és vár” című fejezetet szentelte a témának. Szerinte a török a Bajcsa melletti „löszös” magaslatok sűrű cserjékkel borított oldalába vájt tekervényes barlangokból rabolták a környéket, amelyekből Zrínyi György szó szerint kifüstoltette őket, és pontosan 116 férfit és 27 törökösen öltözött nőt, és 41 lóhullát találtak az akció végén. Hogy a területet biztosítsák, Zrínyi jelentése alapján Károly főherceg elrendelte ide egy „hatlővegű váracs” építését. Mihez 1579 tavaszán hozzá is fogtak, mégpedig Zrínyi, Batthyány Boldizsárral, Nádasdy Ferencsel és Halleck Vitussal szövetkezve – és annak ellenére, hogy a szigetvári bég a berzencei és a koppányi erőket összefogva ezt haddal megakadályozni akarta – és még ezen év őszén az építést befejezték, a vár parancsnokául pedig Malakóczy Miklós gróf lett ki nevezve. A vár építőit megtámadó törökök vezetője Balogh szerint Szár Ali bég volt (serege 300 lovas, 50 gyalogos, 12 löveg), míg a csatát magyar oldalról Malakóczy vezette, amelyben Zrínyi válogatott 300 magyar és horvát darabontja vett részt Batthyány, Nádasdy és Erdődy grófok parancsnoksága alatt, Kilimáni András kanizsai és Glubicsek János kaproncai alkapitányok gyalogosai által támogatva.⁷ Bajcsa pusztulása Balogh szerint Kanizsa 1600. évi török elfoglalásához kapcsolódik.⁸ Ennek a történetnek az idézését azért tartom fontosnak, hogy a későbbiekben a történések figyelemmel kísérése közben láthassuk, hogy Balogh hogyan színesíti, keveri a valós adatokat a kitalációkkal, hogy végezetül annak valóságtartalmának kibogozása a szakember számára is nagy feladatot jelent. Főleg mivel Balogh János semmiféle jegyzetelést nem alkalmaz. Sajnálatos, hogy a nagy mesélő anyagának kritika nélküli átvétele napjainkig hat.⁹

1917-ben Halis István a századelő kanizsai helytörténetírásának jeles alakja foglalkozik Bajcsával.¹⁰

A következőkben már részben hivatkozott adatok Bajcsára vonatkozóan Takács Sándornak a török korszak egyik legkiválóbb ismerőjének, a neves művelődéstörténésznek a munkáiban fordulnak elő utalásszerűen. Takács – aki ismerte a grazi levéltár Militaria gyűjteményét, és utal arra is, hogy itt vannak az építésre és a

felszerelésre vonatkozó iratok – úgy vélekedett, hogy a várat Zrínyi György építette.¹¹

Mindenesetre egyértelmű, hogy a magyar történetírást nem nagyon foglalkoztatta a bajcsai vár története. A 10 kötetes Magyarország történet 3. része szót sem ejt róla.¹²

Pedig ennek megjelenésekor már ismert volt Franz Otto Roth grazi levéltárosnak a „Bajcsavár kiépítése és berendezése” (1578) című tanulmánya.¹³ Az ő anyagának a felhasználásával sikerült végül is a Nagykanizsa monográfiája I. kötetében a Bajcsa kérdést tisztázni.

A kanizsai várban 1572-ben megkezdett építkezések helyzetét 1575-ben kelt leírás alapján katasztrófálisnak lehet megítélni. Az 1577. évi löportorony robbanás után ez a helyzet még vigasztalanabbá vált. A stájer rendek már az 1575-ös brucki országgyűlésen megállapították, hogy a török északról és délről is képes megkerülni Kanizsát, sőt dél felé a Mura vonala mellett újabb erődvonallal kiépítése lenne szükséges. 1577-ben a törökök folyamatos támadásai a stájer határvidék ellen, továbbá a Zrínyi Györggyel folyó egyezkedések után, valamint a bécsi haditanácsban elfogadott új védelmi koncepció egyaránt lehetővé tette, hogy a stájer rendek egy közvetlenül általuk fenntartott védelmi szakasz felállítására mellett döntsenek, amely a Kanizsától a Muráig húzódó szakaszt jelentette.

A stájer határok védelmében a tanácskozók 1578 elején Veit von Halegg véleményét meghallgatva, Kielmann kanizsai főkapitánnyal való egyeztetés után úgy vélték, hogy erősségeket kell építeni a Kanizsa alatti határszakaszon, jelentősebb őrséget kell állomásoztatni a Bánfiak lenti és alsólendvai váraiban, valamint Szécsiszigeten. Gyakorlatilag egy kétlépcsős védelmi vonal tervét fogalmazták meg.

Ernő (Ernst) főhercegnek akinek a magyar határvédelem volt a hatásköre ezzel párhuzamosan a Kanizsa feletti vidék megerősítése érdekében kellett intézkednie. Míg Kielmann Nagyrécsén és Galambokon szeretett volna új erődöket építeni, addig a stájerok az újudvari átkelő megépítése mellett kardoskodtak, és végül is az ő felfogásuk győzedelmeskedett.¹⁴ 1578 tavaszán hosszas veszekedés után – amely elsősorban a magyar főurak teljesen más típusú felfogásának letörését jelentette – a stájerok jelentős mennyiségű munkásnak a határszakaszra való szállításának szervezésébe fogtak, és megkezdődtek az építkezései is, melynek fő pontja egy nagyméretű erődítménynek Bajcsavárnak a megépítése volt. Ezzel párhuzamosan nagyszámú favágóval megkezdték a mocsarat kísérő erdők, partok „gyepűsítését”, azaz az erdőkben a fák összeborogatásával a nyiladékok átjárók járhatatlanná tételét, a mocsáron átvezető utak megsemmisítését.

Az építkezési munkák áprilisban kezdődtek el, miután a magyar főurak csapatai a megegyezés értelmében katonai biztosítást adtak a munkálatokhoz. A stájer

munkások között nagy volt az aggodalom, rendszeresek voltak a dezertálások. Augusztusban 4 ágyú leküldésért javasolták az aggodalmak leküzdésére. Ezek az aggodalmak jogosak is voltak, mert a török észlelve az építkezést augusztusban megerősítette a közeli várak őrségét, és szeptember elejétől támadásokba is kezdtek. Ugyanezen időtáj az építkezések felgyorsítására nagyszámú „sáncmunkás” érkezett katonai kísérettel Bajcsára. A „gyepűsítési” munkálatok Kanizsától délre jól haladtak, így a törökök úgy döntöttek, hogy Kanizsától északra a mai Korpavárnál – a tervezett újudvari erődnél – kelnek át az építkezés megtámadására. Csakhogy kémeik nem álltak a helyzet magaslatán, nem tudták, hogy Batthyány és Nádasdy csapatai itt állomásoznak, így a támadók szeptember 18-án este beléjük botlottak. A kibontakozó csatába a kanizsai és a bajcsai véderő is bekapcsolódott így a török csúfos vereséget szenvedett.

1578 szeptemberében a bajcsai várat félig késznek mondták.

A késő őszi, a télelő a várat befejezetlen állapotban találta és Herkovich az épülő vár ideiglenes kapitánya katasztrófális helyzetről számol be. Már ekkor jelentkeznek azok a problémák, melyek végül is Bajcsa számára végzetesnek bizonyultak, a homokra való építkezés következtében a „kaputól az északi rondelláig az árok beomlik.

Az építkezés novemberben sincs befejezve ennek ellenére november 9-én a várat átadják a főkapitánnyá kinevezett Zrínyi Györgynek, aki 200 lovassal állt ki, a vár őrségéhez tartozik még 192 német gyalog. 10-én elbocsátották Hanns Herkovich háromszáz haramiáját, akiket Zrínyi azonnal újra felfogadott, ezek kétharmada Bajcsán maradt. Tehát a várőrség létszáma 600 fő körül alakult. A november 11-én befejeződött átadás után Zrínyi Malakóczy Miklós bízta meg Bajcsa és Keresztur kapitányi tiszttel, és kötelezte magát hogy a kerítés építését befejezi. Az átadás során megállapítódott, hogy a tágasra tervezett vár már ekkor kicsinek bizonyult ennyi nép számára, a belsejében lévő gabonatarló gendaház befedetlen, a katonák szállásai szalmával fedettek, az őrsobák a falakon nincsenek készen...

Emellett folytak a tárgyalások újabb erődítmények építéséről is. A két már álló vár Bajcsa és Keresztur mellett további két vár, valamint Molnári kiépítése a cél.

Bajcsa várának állaga végig problematikus maradt Zrínyi György 1587-től egyre inkább sürgeti a főerőd áthelyezését Bajcsavárról Keresztúrra. 1589-ben Károly, főherceg kijelenti, hogy Bajcsavár tovább nem állhat, hadnép nem tud benne állomásozni. Attól tartanak, hogy a vár nem bírja már ki a telet.

A gyors építkezés és a hely rossz kiválasztása következtében Bajcsa jelentőségét veszti, visszaminősítik egyszerű őrházzá, a szomszédos Fityeháza szintjére. A Roth által publikált utolsó adat a bajcsai várról arról szól, hogy itt jobb talajon egy új torony építését tervezik, de

ez a dokumentum alapján 1592-ben még csak papíron létezett. Takáts Sándor azonban ismer egy olyan levelet, melyben 1594-ben Zrínyi György a bajcsai főlegény fizetését sürgette.

A feltárásokat a bányát üzemeltető Drávakavics KFT és a Nagykanizsai Alkotmány MGT SZ segítségével 1995 májusában kezdtük meg. Az ásítás első szakaszában feltártuk az erődítmény északi oldalán a várfalak alapjait. Előkerül az északnyugati olaszbástya északi homloksíkja, a keleti szárnya, az északi oldali kötőgát (cortina) a teljes hosszúságában egészen a északkeleti bástya nyugati szárnyáig. A feltárás során megállapítható volt, hogy az erődítmény úgy épült, hogy a homokdomb oldalából valóságosan kivágták a vár kontúrját, és a 80°-os rézsűt a mai kisméretű téglához megközelítő méretű égetett agyagtéglákkal átlag 100–120 cm szélességű támfalakkal kifalazták. A feltárás során előkerül alapfalak egy része készült csak szabályosan habarcsba rakva, jelentős szakaszokon egyszerűen a téglákat agyaggal ragasztották össze. A feltárás néhány helyén megfigyelhető volt, hogy a falak közvetlenül az egykori felszín síkjában a belső nyomás következtében kifelé buktak. Megtaláltuk az egykori kapu helyét is, amely az északnyugati bástya mellett volt, és az árkon átvezető híd alapjai is előkerültek. A kapu Kanizsa irányába nézett, ami természetes volt, hiszen a vár építése idején a Kanizsával való közvetlen együttműködés volt a cél.

A vár nyugati oldalán folytatott feltárásaink során csupán a várárok vonalának egy részét tudtuk megfigyelni. Ezen oldalt a vár területének művelése, elsősorban a szőlőművelés során nagymértékben letermelték, és a szőlő alá forgatás során a falak alapjait is kitermelték.

Roth munkájából nem derült ki, hogy Bajcsa védőfalai téglából voltak, sőt bizonyos utalásai a palánképítést sejtették. Most már tudjuk, hogy a nagymennyiségű vályogszállítás amelyekről adatokat közöl nem a palánkok sározásához kellett, hanem a tégláégetés alapanyagát jelentette. Jelenleg úgy vélem, hogy a vályogból a téglát, amely feltűnően gyenge minőségű, rosszul égetett volt, itt a helyszínen készítették.

A vár belsejében végett munkánk során egyértelművé vált, hogy a vár területén belül eredetileg két lapos plató volt, egy magasabb a keleti, mocsár felőli oldalon és egy alacsonyabb a nyugati oldalon, melyek között jelentősebb szintkülönbség volt.

A feltárás során elsősorban az alsó szinten folytak a munkálataink, valamint két szondát nyitottunk az délkeleti és az északkeleti bástyák térségében. Összességében mintegy a vár területének egyharmadáról vannak régészeti ismereteink.

Az ideszállított tárgyakról. a stájer tartományi levéltár részletes listákat őrzött meg. Ezekben lapátokat, fakulcsokat, korsókat, edényeket, az urak ivópoharait, főzőkanalakat, evőkanalat, reszelőt, lenzsákat, azok különféle tartalmát, mazsolás hordókat, szárított és füstölt

húst, borsót, lencsét, káposztát, répát fokhagymát és hagymát, tojást, sajtot, tyúkokat és libákat. az urak részére szánt galambokat, sőt és más fűszereket, borókat, többnyire túlérett borból készült – ecetet, de lámpásokat, emelőrudakat, viharlámpákat, gyertyákat, tábori asztalokat és székeket, kapcsok lapátok, fűrészek köszörűkő, sátorlapokat, köteleket, pányvákat és hevedereket, szögeket, csavarokat, ruhaanyagot, ponyvát, ... stb. Szó esik az itteni szabórol, akinek a sátrát a szél szétszaggatta. Tudunk a munkálatok során elveszett szerszámokról, az itteni kovácsműhelyről.¹⁵ Vagyis a várépítésnek és a tábori életnek egy mindaddig hihetetlen gazdagságú, a művelődéstörténet, hadtörténet, gazdaságtörténet számára használható tárháza bukkant fel Bajcsa kapcsán a levéltári anyagban.

És a régész az, aki elő tudja hozni a föld alól az anyagi valóságot, vagyis inkább az anyagi valóságnak azt a töredékét, amely étellel, kézzelfogható valósággal tölti meg az elsárgult papírokon olvashatókat. Bár a felszíni rétegek megsemmisültek a nagyszámú szemétdödő – melyből több mint 90-et tártunk fel – megőrizte számunkra az ideszállított, megsérült anyag töredékét. Találtunk cölöplyukakat, melyek gerendaépítményhez tartoztak, gödröket, melyek téli időszakban putriként szolgálhattak, tároló vermeket és megtaláltuk a pékség kemencéjének alapjait is.

A leletanyag zöme, mely a gödrökből származott a katonák pazarlására, felelőtlenségére is utal. Eldobott, még bizonyosan használható eszközök, de tűzben megégett szerszámok, és viszonylag nagyszámú pénz – döntően magyar veretek – került elő, elsősorban az építés éveiből. Hatalmas mennyiséget tesz ki az állatcsont is. Az „urak” életmódjára a bajcsai várban az előkerült olasz majolikaedények, műves üvegtárgyak mellett a nagyszámú osztrigahéj is utal. Mindez mutatja, hogy legalábbis az építés idején az anyaország megpróbált a legnagyobb mértékben gondoskodni a veszélyeztetett végeken helytálló fiairól.

Beszámolom a bajcsai ásításokról a feltárás adott stádiumában csak előzetes jelentésnek tekinthető. Így bizonyos dolgokra csak utalásokat tettem, bizonyos még nagyon nyitott kérdésekről a feltárás jelen szakaszában még nem is érdemes szólni. Előreláthatóan, még két-három év szükséges a feltárások befejezéséig. A hatalmas mennyiségű leletanyag restaurálása folyamatban van, a feldolgozás épen csak elkezdődött. A vár írott anyagának feltárásától – melyet az osztrák kollégák végeznek – és a régészeti anyagtól egyaránt nagyon sokat várhatunk. Egy rövid időszak – kb. 15 év – jól datálható régészeti anyaga van a kezünkben, a 16. század végének stájer, észak-itáliai, horvát és magyar tárgyi anyag összehasonlítására lesz lehetőség. A Bajcsán végzett munka egyben szép példája lehet a szomszédos országok közötti tudományos együttműködésnek.

Jegyzetek:

- ¹ Zala megye földrajzi neve. Zalaegerszeg, 1960. Bajcsa
- ² A terepbejárásokat Vándor László és Horváth László végezte.
- ³ Horváth L. szíves szóbeli közlése.
- ⁴ Csánki Deszö: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. III. k. Bp., 1897.; Holub József: Zala megye története III. A községek története. Pécs, 1933. (kézirata zalaegerszegi Göcseji Múzeum Adattárában)
- ⁵ Vándor László: Nagykanizsa története a honfoglalástól a török alóli felszabadulásáig. In: Nagykanizsa monográfiája I. Nagykanizsa, 1994.270.
- ⁶ Az ásátás vezetője Vándor László (Göcseji Múzeum, Zalaegerszeg, munkatársa Kovács Gyöngyi (MTA Régészeti Intézete, Budapest)
- ⁷ Balogh János: Nagy-Kanizsa város és vidékének hadtörténelmi múltja. Nagy-Kanizsa 1897, 89–92.
- ⁸ Balogh J. i.m. 112.
- ⁹ V. Molnár László: Kanizsa vára. Budapest, 1987.
- ¹⁰ Halis István: Eltűnt falvak és elpusztított várak Kanizsa környékén. In.: Zalai krónika. Ötödik füzet. Nagykanizsa, 1917.
- ¹¹ Takáts Sándor: A Zrínyiek magyarsága. In.: Magyar küzdelmek. H. és é.n. 50. Uő. Stájerország magyar huszárjai. In: Emlékezzünk eleinkről H. és é.n. 254–255.
- ¹² Magyarország története tíz kötetben. Főszerk.: Pach Zsigmond Pál. 3/1–2. Szerk.: R. Várkonyi Ágnes. Bp. 1985.
- ¹³ Roth, Franz Otto: „Wihitsch” und „Weitschawar”. Zeitschrift des Historischen Vereines für Steiermark LXI. Graz 1970.151–214. A későbbiekben a történelmi adatok ezen tanulmányból vannak.
- ¹⁴ Ez a mai Korpavárral azonos. Vándor i.m. 344.
- ¹⁵ Roth i.m. alapján.

Turbuly Éva:

Kanizsa a Zala megyei közgyűlési jegyzőkönyvekben (1567–1601)

Kanizsa vára gyakran szerepelt a 16. századi megyei közgyűlési jegyzőkönyvekben.¹ A vármegyéknek az állami adózás mellett, sőt azt megelőzve évszázadokon át legsúlyosabb terhe volt a területükön állomásozó katonaságról való gondoskodás. Ennek gyökerei a 16. század közepére nyúlnak vissza, amikor Buda elfoglalását követően hadszínterré vált az ország, kialakult a végvári rendszer. A török először 1532-ben vonult át a megyén. Kisebb csapatok zsákmányszerző útjai 1566, Szigetvár eleste után sűrűsödtek. Az 1567. évi dűlás következtében megszűnt a két hiteleshely, Zalavár és Kapornak működése is, a templomokat és a kolostort erődde alakították. A nagyobb várak a megnövekedett fenntartási költségek miatt többnyire csere útján kincstári tulajdonba kerültek. A kisebbekben az uralkodó és a földesúr is tartott néhány zsoldost, emellett fő haderejüket a katonai szolgálatra kötelezett helybeli lakosság adta, akiket ennek fejében felmentettek az úrbéri szolgáltatások alól. Részben a mentesség, részben a nagyobb védettség miatt sokan költöztek a megerősített helyekre.

A végvári rendszert az uralkodó irányította a központi kormányzervek, elvi-politikai döntésekben az Udvari Haditanács, gazdasági ügyekben a Magyar Kamara útján. Magyar ügyekben egy-egy főherceg (Károly, Ernő, majd Mátyás) is részt vett a döntési folyamatokban. A bonyolult, bürokratikus rendszer, a többszörös áttételek miatt az ügyek intézése rendkívül hosszadalmasan és nehézkesen folyt.² Zala megye legerősebb vára volt a nagy mocsár közepén álló, felszereltségével, létszámával leginkább Szigetvárhoz hasonlítható Kanizsa. Jelentősége annak elfoglalását követően különösen megnőtt. Ekkor vetődött fel a Nádasdy Tamásné birtokában lévő vár kincstári tulajdonba vétele, amely Tahy Ferenc személyében rendelkezett ugyan királyi kapitánnyal, de az a magánföldesúri birtokban lévő vár védelméről – nagyobb hatáskör hiányában – nem tudott kellőképpen gondoskodni.³ 1568 január 24-én született meg a megállapodás, amelynek értelmében Nádasdyné, Kanizsai Orsolya a Nyitra megyei Csejte vár és a borsmonostori apátság birtokaiért cserébe a várat kincstári tulajdonba bocsátotta.⁴ Így a fenntartás és az ellátás terhe részben a központi kormányzat, részben a megye feladatává vált. Két olasz építész, Peter Ferabosco és

Sallustio Peruzzi vezetésével megindult a vár átépítése, amely megszakításokkal mintegy 10 évig tartott. Eredményeként Kanizsát nagysága, s az őrség létszáma alapján⁵ a legjelentősebb véghelyek közé sorolták.

A dolgozat a megyei közgyűlési jegyzőkönyvek bejegyzései alapján azt veszi sorra, melyek és milyen mértékűek voltak az 1596-tól Somoggal egyesített Zala kötelezettségei a vár fenntartásában és ellátásában. A Kanizsával foglalkozó bejegyzések három fő témakört ölelnek fel. Ezek a vár építéséhez, javításához szolgáltatott ingyenmunka biztosítása, annak élelmiszerral és takarmánnyal való ellátása, valamint a várbeli katonaság és a megye lakóinak, tisztviselőinek egyre élesedő viszállyai, az előbbieik fegyveres rablásai és garázdálkodása.

A kő és téglá mellett olcsóságuk miatt a vár átépítését követően is főszerepet játszottak az állandó karbantartást igénylő palánkfalak. A vesszőt, karókat, a szállításhoz szükséges szekereket és a munkaerőt a megye jobbágjai adták. Az ingyenmunka (gratuitus labor) mértékét az 1557. évi VI. törvénycikk jobbágyportánként évente hat napban határozta meg. Az ettől való eltérést – kivételként – maga a törvény is megengedte, a továbbiakban gyakran előfordult 12, vagy 14 nap igénybevétele. A munkák megszervezése, az időpontok kijelölése a vármegye feladata volt. Számos közgyűlési bejegyzés, a Kanizsára vonatkozó 30–35%-a íródott e tárgyban. Az első 1567 február 16-ról⁶ való, amikor a még magántulajdonban lévő Kanizsára a Bánffy, Zrínyi, Széchy és Thurzó javakról 200 szekér vessző és karó szállítását, valamint hat napra 1000 munkás küldését rendelte el a vármegye. Ezután – valószínűleg a jegyzőkönyvek töredékessége miatt – 1580-ig nincs adatunk. Más forrásokból⁷ tudjuk, ekkor kezdődött a vár nagyszabású átépítése, amelyben főként Vas és Zala lakói vettek részt. 1577 márciusában egy villámcsapás okozta robbanás okozott súlyos károkat, amelyek helyreállítása nagyrészt ugyancsak ingyenmunkával történt.

1580 október 12-én kérte a megye, hogy a kanizsai kapitány engedje el ingyenmunka tartozását. Még ezen a napon elrendelte, hogy minden porta után egy szekér hat napon át dolgozzon, a gyalogos ingyenmunkára pedig a porták készpénzben egy forint 20 dénárt fizessenek

Csányi Bernát adószedő kezéhez.⁸ 1585 május 5-én Zrínyi György kapitány kérte, hogy az ingyenmunkát a vármegye ne természetben, hanem pénzben fizesse, mivel a város és a vár is szűkölködik.⁹ Egy év múlva portánként hat gyalogos napszámot és minden 25 porta után egy szekeret állítottak ki a birtokosok. A megye a szervezéssel Gyömöre Györgyöt bízta meg 16 forint fizetéssel.¹⁰ Novemberben azt kérte Zrínyi, hogy a megye a törvényesen előírt mértéken felül is adjon munkás kezét, ezt azonban a kanizsaiak kevélységére hivatkozva megtagadták, s kijelentették, hogy a túlkapasokról értesítik az uralkodót.¹¹ 1587 júniusában a szokásos ingyenmunkát rendelték el egy forint büntetés terhe alatt. A végrehajtó ezúttal Berzsényi Miklós esküdt ugyancsak 16 forintos fizetéssel.¹² 1587 szeptemberében vetődik fel először a később gyakran ismétlődő kérés, amelyet a megye országgyűlési követei utasításaiba foglalt: az uralkodó a Zalára eső ingyenmunkát (ne Tihanyhoz és Veszprémhez is) csak Kanizsához rendelje, az ottani katonaságot pedig kellő időben fizesse ki, „mert minden gonosztettüknek a késői fizetés az oka.”¹³ 1589 szeptemberében a megye a szokásos ingyenmunkát adja, a szervezés ifjabb Rajky János feladata 24 forintos fizetésért. 1590-ben Gercsey Bertalan alkapitány pénzbeli megváltást kért, a szokásos 80 dénár fölül kivételesen még 20-at, összesen egy magyar forintot. Az ellentmondók büntetése a szokott pénzbírság, vagy két nap gyalog robot.¹⁴

1592-ben királyi rendeletre a szokott munkát Kiskomárhoz adták, mivel ellenség fenyegeti. A török veszélyre való tekintettel az uralkodó azt is elrendelte, ha akár Kanizsa, akár más erősség romos állapotba kerülne, a nemesség és a lakosság a limitált mértéket meghaladóan is köteles segíteni a helyreállításban.¹⁵ 1593 januárjában országgyűlési követeik útján újra kérték, a király parancsolja meg tihanyi és veszprémi kapitányainak, ne követeljenek Zalától ingyenmunkát.¹⁶ Három évvel később, 1595 júliusában a zavaros időkre hivatkozva vonakodott a megye eleget tenni e kötelezettségének, amelyet azzal is indokoltak, hogy a kanizsaiak megszállták a veszprémi püspök három faluját.¹⁷ 1598 januárjában a kapitány palánkfát és az őrség számára élelmiszert kért. A megye portánként egy szekér fát rendelt a környező falvakból, a távolabbiak 32 dénár pénzbeli megváltást fizettek szekerenként.¹⁸ A végrehajtás Szabad Bálint somogyi szolgabíró feladata volt. Decemberben a rendelkezést megismételték. Ebben az évben és 1599-ben még nyolc alkalommal merült fel, hogy a pápai, veszprémi, tihanyi és vázsonyi várak kapitányai a két megye, Zala és Somogy lakóit saját váraik javítására hurcolják. Több alkalommal kérték – eredménytelenül – a királyt, fékezze meg őket.

1600-ban, a török támadásának hírére újra kiemelt fontosságúvá vált a vár megerősítése. 12 forint büntetés terhe alatt portánként egy gyalog és minden tíz porta

után egy négyökrös szekér kiállítását rendelték el. A katonákkal különösen megromlott viszony és az árpa aratása miatt azonban a lakosok nem akarták a munkát a kiszabott határidőre elvégezni. A megye a kapitány türelmét kérte, s azt, hogy Egerszeget mentse fel kötelezettsége alól a sok helyi közmunka miatt. Végül a június 5. és 25. közötti időt rendelte a várhoz adott ingyenmunka teljesítésére. Minden egyes porta egy gyalogost, minden 10 porta egy négyökrös szekeret állított. Két embert rendeltek a szekér befogására, a többi nyolcat az erődítési munkák tényleges elvégzésére.¹⁹

A megye tehát évente természetben elvégeztette, vagy pénzben kifizette a kiszabott ingyenmunkát. A megváltás összege egy gyalogos után 80 dénár és egy forint 20 dénár között mozgott. Az ellentmondókat egytől tizenkét forintig terjedő büntetéssel, kétszeres teherrel, esetenként börtönnel sújtották. A szervezés többnyire egy esküdt, vagy alszolgabíró feladata volt viszonylag magas, 16–24 forintos fizetéssel. A megye vonakodott az előirtakon felül teljesíteni. Csak kivételes alkalom, többnyire közvetlen török támadás veszélye esetén vállalt fölös terheket. Ennek egyik oka, hogy kapcsolata a kanizsaiakkal (különösen 1598-tól) a mélypontra súlylyedt.

Viszonylag csekély számúak a közvetlenül a védelemmel foglalkozó feljegyzések, ezek 1590 és 1601 közé esnek. 1590 februárjában és májusában a Szentmiklós és a mindszei castellum közötti erdő kivágására rendelték kilenc falu lakóit, mivel ennek takarásában a török gyakran kicsaphat a kanizsai mezőre.²⁰ 1592-ben a török veszély miatt a hivatalos ügyekben járó tisztviselők mellé kanizsai katonákat rendelték.²¹ 1599 szeptember 8-án érkezett meg Mátyás főherceg levele, mely szerint hírei vannak arról, hogy a török megszállni készül Kanizsát. Ezért élelmiszer felhalmozására szólította fel a megyét és szükség esetén nemesi felkelés összehívását rendelte el.²² A várható támadástól félve Kanizsa, Kiskomár és Babolcsa német katonái arra hivatkozva, hogy zsoldjukat már megszolgálták, elhagyni készültek váraikat, hiába biztatta őket maradásra Mátyás főherceg az ígért segítség megérkezéséig.²³ A következő híradás 1601 februárjából való, amikor a megye országgyűlési követei révén kérte a vár felszabadítását.²⁴

A Kanizsára vonatkozó bejegyzések negyedét adták a vár élelmiszer ellátásával kapcsolatos rendelkezések. Rendelkezett vártartománnyal, a hozzá tartozó falvak azonban idővel teljesen elnéptelenedtek, vagy a töröknek hódoltak, így nem voltak képesek az őrség ellátására.²⁵ 1567 februárjában, tehát még a kincstári tulajdonba kerülés előtt a „szokott módon” Tahy Ferenc kapitányt bízta meg a közgyűlés az összegyűjtött élelmiszer árának limitálásával. Ugyanakkor rendelték el portánként egy köből kenyérliszt beszállítását eladási áron a várba úgy, hogy minden 15 porta adjon egy szekeret a behordásra.²⁶ A hadi élelmet szállítók a megye egész területén

vámmentességet kaptak.²⁷ 1569 decemberében portánként egy-egy köből zab szállítását rendelték Kanizsára és Egerszegre.²⁸

Következő adatunk a jegyzőkönyvek hiányossága miatt 1580 októberéből maradt fent. Portánként egy mérő lisztet (80 dénárért), egy icce búzát és egy icce zabot szállítottak Kanizsára az előírt áron. Az ellentmondók büntetése dupla teher.²⁹ 1587-ben a megadott terminusra egy mérő búza, vagy rozslisztet és egy mérő zabot kellett adni 33 dénár értékben. Hasonló adatunk van 1590 szeptemberéből is.³⁰ 1596-ban a viszonylag védett Muraközéből, a Bánffy és Széchy uradalmakból rendelték gabona és abrak szállítást.³¹ Egy évvel később a kanizsai tisztek a palánkfa és vártafa szállítása mellett a munició hátralékát kérték, „nehogy a katonák maguk gondoskodjanak a behajtásról”.³² A továbbiakban évente többször ismétlődött a követelés. A megye rendszeresen előteremtette a szükséges mennyiséget, 1599 szeptember 8-án minden porta és nemesi kúria után két egerszegi köből zabot, köblönként 25 dénaron.³³ Tavaszonként a télen legyengült lovakat legelőre eresztették. Az alispán régi szokás szerint egy hónapra jelölte ki a legeltető helyeket a kanizsai és kiskomári katonáknak úgy, hogy sehol ne maradhassanak négy napnál tovább és fizessék meg a költségeket. 1600-ban Paradaiser kapitány nem engedélyezte a szabad gabonaforgalmat a városban, ami ellen tiltakozott a vármegye.³⁴

A Kanizsára vonatkozó bejegyzések legnagyobb részét, mintegy 40%-át tették ki a katonaság túlkapásai elleni panaszok és a megfélemezésre tett intézkedések. A sérelmek három csoportba oszthatók. Kevesebbet, vagy semmit sem fizettek a beszállított élelemért, abrakért, gyakran a rablástól, erőszakoskodástól, sem riadtak vissza, zsákmányszerző portyáik során a lakosságot bántalmazták, fogságba ejtették. Gyakoriak voltak az egytelkes nemesek panaszai, akiket nemesi előjogaik figyelmen kívül hagyásával ingyenmunkára hurcoltak, szállításokra köteleztek. Az idők folyamán negatívan változott a megye és a mindenkori kapitányok reagálása ezekben a kérdésekben. Az első bejegyzés 1569 decemberéből származik, a közgyűlés Thury Györgytől kérte a császári zsoldosok által okozott károk megtérítését. A kapitány a károk bizonyítását követően kárpótlást ígért. A megye két szolgabíróval küldött ki, hogy Thury embeivel együtt eskü alatt írják össze a károkat a falvakban. Kérték, hogy a kapitány a kárpótlás fedezetére tartsa vissza az illetékes katonák fizetését. Ugyanezen a közgyűlésen tárgyalták a Kanizsa környéki nemes és nemtelen lakosok panaszait, mely szerint 1566 óta folyamatosan, naponta zaklatják, sértegetik őket, házaikat megtámadják, ingóságukat elrabolják. A megye a panaszok megelőzésére elhatározta, hogy a bűnösöket szolgabíráival törvényszéke elé idézti, és ott gyorsított eljárással elítéli. Akik nem jelennek meg az idézésre, azokat levelesíti, vagyis bárki által, a nemesi előjogok figyelembe

vétele nélkül elfoghatók lesznek.³⁵ Következő adatunk 1580-ból maradt fent. A Kanizsa környékiek Khielmann András kapitányra panaszkodtak, hogy az egytelkeseket parasztok módjára adóztatja, Eördögh Gergely alispánt megtámadta, Hetés falut elpusztította. A megye az uralkodóhoz fordult orvoslásért.³⁶ 1585 augusztusában a közgyűlés a „szerencsétlen népet sanyargató rabló katonák” ellen, legyenek vértések, vagy huszárok, az alispán és a szolgabírák vezetésével felkelést rendelt el 12 forint büntetés terhe alatt. A királyi zsoldban álló vajdákat is felszólították, hogy küldjék el embereiket. Együttal a királyhoz is követet indítottak Pethő Ambrus alispán és Kaczor [Tamás] személyében.³⁷ 1586 folyamán többször is kérték Zrínyi György kapitányt, zabolázza meg embereit, térítsék meg az okozott károkat.³⁸ Míg Thury György kapitánysága alatt a megye saját hatáskörében kívánta elintézni vitás ügyeit, elég erőt érezve magában az eredményes beavatkozáshoz, később az uralkodói közbenjárásban bízott. 1587-ben kivételesen eredményre vezetett a panasz, a király Ernő főherceg útján elrendelte az okozott károk eskü alatti összeírását jársonként. Ígéretet tett a bűnösök megbüntetésére is.³⁹ 1590 februárjában újra Zrínyitől kértek jóvátételt, majd májusban az uralkodóhoz fordultak.⁴⁰ 1592–93 során több alkalommal kérték mindkét fórumon, ne kényszerítsék az egytelkes nemeseket fahordásra és más jobbágyi munkákra.⁴¹

A 15 éves háború kitörésével a helyzet tovább romlott, a panaszok sokasodtak. A 90-es években már alig múlt el közgyűlés a végváriak elleni sérelmek felemlítése nélkül. A fizetlenség miatt a zsákmányszerző portyák mindennapossá váltak, hozzájárultak a megye népességének drasztikus fogyáshoz, a települések pusztulásához. Az idegen származású kapitányok, Haym, Paradaiser kapitánysága alatt tovább romlott a viszony, hiszen számukra a megye és lakóinak szempontjai még érdektelenebbek voltak, mint Thury, Bornemissza, vagy Zrínyi György esetében. 1599 januárjában az uradalmak és a nemesség képviselői is kijelentették, nem akarnak áron alul élelmiszert szállítani Kanizsára, amely pusztítja és elnépteleníti birtokaikat. Ha szükséges, fegyveresen védekeznek. Az országgyűlés előtt nyilvánosan kívánták beszámolni sérelmeikről, a segélyadó fizetésének felfüggesztését fontolgatták.⁴² 1599 szeptemberében a panaszok a következők: A vértések, mivel nem kapták meg a fizetésüket, faluról falura járva csavarognak, a lakókat házaikból kiűzik, megverik és megsebzik. Az élelmiszert fizetés nélkül elveszik. A rabló, prédáló katonák kiűzésére a megyéből nemesi felkelést rendelték el, a távolmaradókra 12 forint büntetést szabva ki.⁴³ 1600. január 4-én a panaszok megismétlődtek az ellenség módjára szétszóródó és rabló zsoldosokról, akik válogatás nélkül bort, ludat, tyúkot, szalonnát, hizlalt élő állatot, zabot, gabonát raboltak. A szegényeket megkínózták, sokakat elhurcoltak, a gyermekeket sem kímél-

ték. A nemeseket is elfogták, a többiekkel együtt pórázon és nyakbéklyóval, mint a lovakat Kanizsára hajtották és tömlőcbe vetették. A börtönbeli tartást is rajtuk hajtották be. A kapitány a nemeseket a helyi lakossággal együtt erődítési munkára hajtotta, s olyan szolgáló levelet adott nekik, amelyek hátuljára akasztófát festettek. Teljesen tönkrementek, képtelenek adózni. A megye határozata: azonnal értesíti a királyt és a következő országgyűlésen az akasztófás leveleket is bemutatva követel határozott intézkedéseket.⁴⁴ Az utolsó híradás és panasz 1600 áprilisából való. 1601 tavaszán már a vár felszabadítását kérte a megye.⁴⁵

A továbbiakban a megyei közgyűlési jegyzőkönyvekben Kanizsával két bejegyzés foglalkozik. 1634 szeptemberében elrendelték, hogy a hódoltsági területről Kanizsa felé a lakosoknak falujuk ügyeiben járva nem kell vámot fizetni, a másikban törökösséggel és árulással vádolják Jakapfi Andrást 1647 decemberében, és azzal, hogy Hetésből keresztény személyeket adott el a töröknek.⁴⁶

Az udvar a végvári rendszer fenntartásához szükséges pénz egy részét tudta csak fedezni a Magyarországról befolyt jövedelmekből. Számos elképzelés született a kérdés megoldásáról, felmerült a német lovagrend behívása Nyugat-Magyarországra, sőt a terület felosztása is az osztrák tartományok között. Ez utóbbi annyiban valósult meg, hogy Stájerország többször hozzájárult a védelmi kapujának számító Kanizsa ellátáshoz, az 1570-es években a „gyepűsítés” kapcsán többek között 1000 fagát küldött. Mindez nem változtatott az alapproblémán. A maradék ország eltartó-képessége egyre csökkent. Pénz hiányában az udvar az időhúzás taktikáját választotta: Minél később és minél kevesebb pénzt kiadni. A hatékonyságot akadályozta, hogy a végső szót a

legkisebb ügyekben is a Prágában székelő Rudolf mondta ki, akinek még saját testvéreivel, Ernővel, majd Mátyással való viszonya sem volt felhőtlen. A magyarok iránti bizalmatlanság végig jelen volt, amit a reformáció terjedése tovább erősített. Ez abban is megmutatkozott, hogy 1577-től Bornemissza János lemondását követően – Zrínyi Györgyöt kivéve – nem magyar főkapitányokat neveztek ki, s a várban az idegen származású katonák aránya egyre nőtt. A nemzetihez rövidesen vallási ellentétek is járultak, amelyek Haym Kristóf kapitánysága alatt csaknem lázadáshoz vezettek.

Látható, a megye kezdetben még megkísérelte, hogy törvényes úton, saját hatáskörében bánjon el a garázdálkodókkal, bízott a kárterítés lehetőségében. Miután a kapitányhoz, főispánhoz, uralkodóhoz címzett panaszok eredménytelenek maradtak, a segélyadó megtagadása, a garázdálkodó katonák elleni felkelés meghirdetése is felmerült. Törvényszabta kötelezettségeinek azonban a megye mindvégig eleget tett, biztosította és megszervezte az ingyenmunkát, gondoskodott a vár ellátásához szükséges gabonafélék, élelmiszer és famennyiség összegyűjtéséről és beszállításáról. Mindezt annak tudatában tette, hogy nagyobb török támadás esetén védelmet mégiscsak a végváraktól, elsősorban Kanizsától remélhet. Saját erejéből nem volt képes megvédeni területét és lakóit sem a töröktől, sem a végváriak pusztításaitól, a tizenöt éves háború idején nem tudta megakadályozni a tragikus mérvű elnéptelenedést. Ebben a nehéz helyzetben részben a passzív rezisztencia, részben a kisebbik rossz taktikáját választotta, célja a pusztta túlélés volt. A vár elestével területének jelentős része török fennhatóság alá került, ugyanakkor felsorolt és tárgyalt kötelezettségei más várakhoz kapcsolódóan továbbra is megmaradtak.

Jegyzetek:

¹ Zala Megyei Levéltár IV.1.-a Megyei közgyűlési jegyzőkönyvek I. 1555–1634. A továbbiakban Kgyjk I.

² Magyarország története 1526–1686 Bp., 1985. 434. A vár korabeli történetére lásd: dr. Vándor László: Kanizsa története a honfoglalástól a város török alóli felszabadulásáig, különösen 299–353. In: Nagykanizsa városi monográfia I. Szerk.: Béli József, dr. Rózsa Miklós és dr. Rózsáné dr. Lendvai Anna Nagykanizsa, 1994, 464.

³ Müller Veronika: Thury György kanizsai kapitánysága Kanizsa, 1972, 24.

⁴ Müller – 1972. 35–36.

⁵ Magyarország története – 1985. 426.

⁶ Kgyjk I. 1567. február 16., 56. reg. A bejegyzések rövidített fordításai, regesztái megjelentek: Bilkei Irén –

Turbuly Éva: Zala vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái 1555–1711. I. Zalaegerszeg, 1989. 167. Zalai Gyűjtemény 29. A továbbiakban a reg. rövidítés a regeszták sorszámára utal.

⁷ Müller – 1972 36–40. Hofkammerarchiv Hoffinanz Ungarn Rt. Nr. 32–50.

⁸ 1580. október 12., 83–84. reg.

⁹ 1585. május 5., 116. reg.

¹⁰ 1586. július 31. 126. reg.

¹¹ 1586. november 16. 133. reg.

¹² 1587. június 7., 162. reg.

¹³ 1587. szeptember 14., 174. reg.

¹⁴ 1590. május 23., 217. reg.

¹⁵ 1592. február 19., 226. és 237. reg.

- ¹⁶ 1593. január 25., 292. reg.
¹⁷ 1595. július 12., 352. reg.
¹⁸ 1598. január 7., 548–549. reg.
¹⁹ 1600. május 24., 764. reg., és 1611. június 21., 782. reg.
²⁰ 1590. február 11., 208. reg., május 23., 216. reg.
²¹ 1592. február 19., 239. reg.
²² 1600. szeptember 8., 692. reg.
²³ 1600. június 21., 774. reg.
²⁴ 1601. február 3., 787. reg.
²⁵ Müller – 1972 40.
²⁶ 1567. február 16., 58–59., 63. reg.
²⁷ uo. 65. reg.
²⁸ 1569. december 4., 71. reg.
²⁹ 1580. október 12., 79. reg.
³⁰ 1587. szeptember 14., 180. reg., 1590. február 11., 210. reg.
³¹ 1596. szeptember 4.
³² 1597. december 17., 536. reg.
³³ 1598. január 7., 548. reg., 1599. január 13., 648. reg., szeptember 8., 695. reg.
³⁴ 1600. május 4., 755. reg., május 24., 764. reg.
³⁵ 1569. december 4. 69–71. reg.
³⁶ 1580. december 4., 86. reg.
³⁷ 1585. augusztus 5. 120. reg.
³⁸ 1586. július 31., 128. reg., november 16., 133. reg.
³⁹ 1587. január 18., 148. reg., február 16., 155. reg.
⁴⁰ 1590. február 11., 206. reg., május 23., 215. reg.
⁴¹ 1592. február 19., 231. reg., 236. reg. 1593. január 25., 266. és 294. reg., június 8., 277. reg.
⁴² 1599. január 13., 648–653. reg.
⁴³ 1599. szeptember 8., 694–696., 699. reg.
⁴⁴ 1600. január 4., 712. reg.
⁴⁵ 1600. április 12., 738. reg.
⁴⁶ Kgyjk II. 1634. szeptember 22., 1304. reg. és 1647. december 16., 1526. reg.

Kelenik József:

A kanizsa–sormási ütközet 1600. október 7–13.

A török elleni tizenötéves (1591–1606) háború története a kiváló forrásadottságok ellenére mind a mai napig meglehetősen feldolgozatlan, jóllehet Mohács után ez volt az első komoly kísérlet a török magyarországi hatalmának megtörésére. Bár a Magyar Királyság és a Német Nemzet Szent Római Birodalma hadseregszervezés és ellátás tekintetében még mindig jócskán elmaradt az Oszmán Birodalomtól, taktikai fölénye ezeket a hátrányokat – sok tekintetben – képes volt ellensúlyozni. Hogy a harcban végül is melyik tényező a fontosabb, azt – egyelőre – tizenöt évi elkeseredett küzdelem tanulságai alapján sem sikerült eldönteni. Ennek a fordulokban gazdag, elhúzódo és véres háborúnak egyik rendkívül érdekes epizódja a hétnapos kanizsa–sormási ütközet.

Jóllehet a kutatás eddig nem sok figyelmet szentelt neki, ez az 1600. október 7–13. között lefolyt összecsapás-sorozat, mind a magyarországi végvári rendszer egészére, mind pedig Kanizsára nézve komoly következményekkel járt. Hogy miért, azt akkor érthetjük meg igazán, ha képzeletben vetünk egy pillantást a dél-dunántúli védelmi rendszer XVI. századi képére.

1566-ban Szigetvár, és az árnyékában meghúzódó néhány kisebb vár eleste után a további török terjeszkedés megállításának dicsőséges, de hálátlan feladata Kanizsa várára hárult. Kitüntetett szerepét azonban sajnos nem kiterjedt erődítményeinek, vastag falainak, vagy népes őrségének, hanem katonaföldrajzi helyzetének „köszönhette”. Ismeretes, hogy a Dél-Dunántúl dombháta között észak-déli irányú, úgynevezett meridionális völgyek húzódnak. Mivel ezek természetes gyűjtőhelyei a dombokról lefutó csapadékvizeknek és a környék időszakos vagy állandó folyóvizei is itt találnak utat maguknak, természetes, hogy ezen völgyek többsége – a 19–20. századi csatornázások és lecsapolások ellenére – még ma is meglehetősen vizes, ingoványos. Az a völgy azonban, melyben a Kanizsa patak (ma Principális csatorna) kanyargott vizenyőssége ellenére is nagy jelentőségre tett szert, hiszen peremén fontos észak-déli irányú főútvonalak húzódtak és húzódnak ma is, amit Kanizsánál több kelet-nyugati főút keresztez. A Zalától Kapornakig a Polgár patak, Kapornaktól a Muráig pedig a Kanizsa szétterülő vize tette szinte átjárhatatlanná azt a völgyet, amely így a két folyót összekötve, egy hatal-

mas, természetes vizesároként állta el a török útját. Ennek a természetes határnak, amely a mögötte fekvő magyar területek mellett a Mura völgyében északra, Stájerország felé vezető utakat is védelmezte, egyetlen számba jöhető őrzője Kanizsa volt. Ezt pedig mind a Haditanács, mind pedig az osztrák rendek pontosan tudták. 1576 augusztusában II. Miksa császár ugyanis arra kéri a rendeket, hogy a pénz hiányában megakadt Kanizsai építkezésekre 100–100.000 aranyat szavazzanak meg. Mert, mint mondta „... *Kanizsa az egyetlen és legutolsó akadály, amely a mi és a mi szeretett testvérünk, Károly főherceg földjeinek biztos és végleges elpusztítását megakadályozhatja... mert ha az ellenség fegyveres erővel ellenünk jönne, ... semmiféle más lehetőségünk nem lenne a határ lezárására, mivel a kanizsai mocsár mögött nincs más szoros út, hegység, folyó, mocsár vagy ingovány, ami az ellenséget feltartóztatná, mert nyitott és sík vidéket találna, amelyen keresztül akadálytalanul portyázhatna és rabolhatna egyik oldalon Bécsig, a másikon pedig Grazig.*”¹

Jóllehet az alsó-ausztriaiak húzódoztak, a stájerek készek voltak áldozatokat hozni határaik védelmében. Különösen az után, hogy a Haditanács kidolgozta a török elleni védelem új koncepcióját. Ennek értelmében kísérletet tettek arra, hogy az eddigi szétszórta, támpontszerű védelmet természeti akadályokra épülő, egységes és összefüggő védelmi övezetekkel váltsák fel. Ennek a rendszernek egyik elsőként megépülő szakasza pedig éppen a kanizsa–bajcsavári végvidék lett² A védelem talppontját egy olyan nagy kiterjedésű, korszerűen kiépített erődítmény képezte volna, amely háború esetén a török főszereg támadását is megakaszthatta volna. Ehhez a központi erősséghez – Kanizsához – csatlakoztak azok a kisebb őrtornyok, őrházak és palánkok, amelyek feladata az volt, hogy békeidőben védjék a határt, és a völgy teljes hosszában elzárják a török portyázók útját. Mivel a kis várak csak határőrizeti feladatokat láttak el, fegyverzet, élelmiszer, katonaság tekintetében szinte teljes egészében a központi erősségtől függtek. Békében a szerepük hihetetlenül fontos volt, hiszen megakadályozták a hódoltatást, de háborúban a szultáni hadak szalmaszálként sodorták félre őket. Ilyen esetben ellenállásra csak a központi erődnek volt esélye.

Kanizsa tehát, mint láthattuk, kulcspozíciót töltött be a magyar végvári rendszerben. Az 1568 után megkez-

dett nagy volumenű építkezések – az 1576–1579 közötti rövid időszak után – pénz híján azonban rendre megakadtak.³

A kor legjobb olasz hadmérnökei által körültekintően megtervezett hatalmas erődítmény öt bástyája közül a 15 éves háború kezdetére mindössze kettő állt készen!⁴ A háború kirobbanásakor a császár, a főhercegek, a Dunántúl és a Muraköz nemessége, a stájer és alsó-ausztriai rendek, a Haditanács, és az Udvari Kamara egymással versengve szorgalmazták ugyan a kanizsai vár megerősítését, a helyőrség kiegészítését, felszerelését. Csak éppen az ehhez elengedhetetlenül szükséges pénzt szerette volna mindenki máshonnan megszerezni. Amit a Haditanács a szorongató háborús viszonyok között megtehetett meg is tette. 1593 őszén pl. amikor híre járt, hogy a Szinán pasa hada ostrom alá szándékszik venni Kanizsát, a Haditanács – más eszköz nem állván rendelkezésére – a polgárság és a város vezetésének felzúdulása ellenére a Bécs városának biztonságára ügyelő városi őrség egy részét küldte el Kanizsára.⁵

Katonát még csak lehetett szerezni a várba, de olyan kapitányt, aki megfelelő tekintéllyel, vagyonnal, elegendő tapasztalattal és elszántsággal rendelkezett volna, hálóval sem lehetett fogni. Zrínyi György, aki korábban kétszer is volt már kanizsai kapitány, hallani sem akart arról, hogy háború idején bezárkózzon a várba. Nádasdy Ferenc pedig, akit többször is felkértek – vélhetően szándékosan – olyan feltételekhez kötötte a kanizsai főkapitányság elvállalását, amelyet a Haditanács nem fogadhatott el.⁶

A kanizsai vár védelméért ideiglenesen Geréczi Bertalan kapitány-helyettes felelt, ám, mint azt a Haditanácshoz intézett több levele is bizonyítja, igencsak igyekezett megszabadulni e „megtisztelő” feladattól.⁷ 1594–98 között a kanizsai főkapitány Christoph Haym, a vagyonos stájer kamarai tanácsos volt. Ő ugyan megfelelő kapcsolatokkal és vagyonnal is rendelkezett, de a szükséges rátermettség és határozottság híján képtelen volt közben tartani a helyőrséget és a Kanizsa alá rendelt kisebb várak parancsnokait.⁸ Helyét 1598-ban Georg Paradeiser, egy régi katonacsaládból származó karintiai nemes vette át. Vele csak egyetlen baj volt, mégpedig az, hogy büntetésből került Kanizsa élére. A Zengg parancsnoki posztját betöltő kapitány katonái ugyanis – nem kis izgalmat kiváltva a császári kormányzatban – fegyveres összecsapásba keveredtek a velenceiekkel. A diplomáciai bonyodalmakat kiváltó ügyet természetesen vizsgálat követte. A felelősnek talált, egyébként protestáns, és a rendi ellenzékben is szerepet játszó Georg Paradeisert, tiltakozása ellenére – a császár személyes utasítására – más beosztásba, Kanizsa élére helyezték.⁹

Kanizsa élére, amely alá az évenként kétszer-háromszor felröppenő rémhírek ellenére csak a tizenöt éves háború kilencedik évében, 1600. szeptember 8-án érkezett meg Ibrahim nagyvezír körülbelül 40–50000 katonát

számláló serege.

A német nemzet „reménységének” nevezett Kanizsa, amelynek építésébe az osztrák rendek százezreket öltek, 1600-ban két viszonylag jó állapotú fülesbástyából, az azokat összekötő vastag töltésfalból, egy náddal, vízínövényekkel csaknem teljesen benőtt, több helyen átgázolható, posványos vizesárokából, egy őrházból, és a külső vár évtizedek óta befejezetlenül álló két bástyájához odahordott földkupacokból állt.¹⁰

A zsoldlistákon feltüntetett körülbelül 3000 ember helyett mindössze 300 magyar és 500 osztrák-német katona készült megvívni a 40–50000 főnyi ellenséges sereggel. Az arány 62:1 a törökök javára, biztatónak aligha nevezhető.

Hogy milyen esélyekkel szállhattak szembe a védők az ellenséggel? Az ezzel kapcsolatos véleményeket mi sem fejezi ki jobban, mint a Haditanács és a Kamara szeptember első napjaiban lezajlott levélváltása. Az ostrom még el sem kezdődött, még csak hírek szállingóztak Kanizsa esetleges megszállásáról, de a Haditanács már a Kamarát, a Kamara meg a Haditanácsot vádolta a vár elvesztéséért.¹¹

A hivatalnokok már mentegették magukat, ám a katonák még tettek egy próbát. Szeptember 16-án – tehát meglehetősen gyorsasággal, mindössze nyolc nappal az ostrom megkezdése után – Győről a lotharingiai Philip Emmanuel Mercoeur herceg vezetésével elindult a keresztény sereg a vár felmentésére.

A sereg útját és a katonai szempontból eseménytelen felvonulás részleteit „*A császári felmentő sereg útja Kanizsára az egykorú ábrázolások tükrében, 1600 szeptember 16–október 13.*” című tanulmányában Ivanics Mária már bemutatta.¹² Ám néhány újabban előkerült levél és beszámoló alapján azért el kell mondanunk, hogy ez a felvonulás közel sem volt problémamentes. A felmentő sereg katonáinak az állandó esőzések, a hideg őszi idő, és a sáros, csaknem járhatatlan utak miatt emberfeletti nehézségekkel kellett megküzdeniük. Mivel a több tízezernyi ló és ember az esőben felázott utakat szinte feneketlen dágvánnyá taposta, a menetoszlop közepén, végén haladó gyalogosoknak már gyakran térdig, combig kellett gázolniuk a sárban. A parancsnokság ezen úgy próbált könnyíteni, hogy váltogatta a csapatok helyét. Amelyik ezred egyik nap a viszonylag jó, széttagosított úton, az élen menetelt, másnap a legrosszabb helyre, az oszlop legvégére került.

A Kanizsa felmentésére induló hadsereg létszámát illetően több ellentmondó vélemény látott napvilágot, de az újabb kutatások és a rendelkezésekre álló mozaikok alapján hitelt kell adnunk Mercoeur herceg beszámolójának, amely szerint az ő vezénylete alatt mindössze 13700 egészséges, harcképes katona sorakozott fel. Ehhez csatlakozott Draskovics János a báni csapatokkal, a károlyvárosi katonasággal és Hans Sigmund von Herberstein stájer segédhadaival, összesen mintegy 4500

emberrel, valamint a Nádasdy Ferenc által vezetett, javarészt végváriakból álló magyar kontingens kb. 3000 katonája. Ennek alapján a Kanizsa felmentésére igyekvő keresztény sereg létszámát mindent összevéve sem tehetjük többre 20–21000 főnél. Közülük 10000–11000 idegen és 2000–2500 magyarországi, azaz körülbelül 12–13500 gyalogos és 6500–7000 lovas sorakozott fel a küzdelemre. A létszám – az ellenfél erejéhez viszonyítva – első látásra talán nem tűnik biztatónak, csakhogy ez a sereg hatalmas tűzerővel rendelkezett. A mintegy 20000–21000 harcosból ugyanis legalább 15000, vagy még ennél is több katona volt lőfegyverrel felszerelve.¹³

A források tanúsága szerint az egyes seregrészek más-más úton vonultak Kanizsa felé, és október elsején találkoztak a „... Muránál két mérföldre Kanizsától.”¹⁴ Samuel Dilbaum azt is tudni véli, hogy ez a találkozás az Ördögliknak nevezett „szorosnál” ment végbe.¹⁵ Másnap, azaz október másodikán a Muraköz felől érkező egységek átkeltek a folyón, és harmadikán már az egész sereg együtt táborozott Szemenyénél.¹⁶ A sikeres és zökkenőmentes egyesülés után a táborban – az ellenfél nagy túlereje ellenére – bizakodó volt a hangulat. „... és bár – mint mondják – az ellenség nagy számban áll Kanizsa alatt, mégis reméljük, hogy a Mindenható támogatásával és segítségével megtámadhatjuk és ellenállhatunk neki. Istennek hála, Kanizsa jó reménységgel lehet afelől, hogy néhány napon belül felmentik.”¹⁷ Az egyetlen használható út miatt már október harmadikán meg kellett kezdeni a csapatok tovább mozgatását, így a sereg egy része már ezen a napon elindult Letenyéhez.¹⁸ A zöm – legalább is Mercoeur jelentése szerint – csak másnap vagyis negyediken indult el Letenye felé. Az ágyúk és a szekerek azonban, feltehetően a rossz útvisszonyok miatt, a Mura túlsó partján haladtak tovább és csak valamikor október 5-én érkeztek meg Letenyéhez, ahol még a folyón is át kellett őket szállítani. A poggyász és a szekerek legnagyobb részét azonban Letenyénél, de a Mura túloldalán hagyták hátra.

Október 6-án kora hajnalban, magukat Isten kegyelmébe ajánlva – a ma is Letenyéről Sormásra vezető úton – a keresztény sereg megindult, hogy megsegítse Kanizsa szorongatott erősségét. A Kanizsa és Letenye közötti távolságot egy XVIII. századi felmérés szerint szekérrel hajnaltól délig meg lehet tenni.¹⁹ Ám a felmentő sereg a hosszan elnyúló menetoszlopok, a szekerek, a tűzérség együttartása miatt ennél jóval lassabban kényszerült haladni. Különösen a mocsaras patak völgyeken átvezető ún. „szoros utak” vagyis átkelők voltak veszélyesek, ahol az összetorlódt csapatok igen sebezhetőek lettek volna. Nehéz megérteni, hogy a törökök még csak nem is próbálkoztak a felvonulás megzavarásával, egy-egy ilyen „szoros út” védelmével, vagy legalább az áthaladók megtámadásával, csapdába ejtésével. Azt a lehetőséget, hogy a felmentő sereg közeledtéről a törökök nem tudtak nyugodtan kizárhatjuk, hiszen a ke-

resztények tábori rendtartása szerint mind az esti takarodót, mind pedig a reggeli ébresztőt három ágyúlövés-sel kellett jelezni. Mercoeur herceg hadvezetési tapasztalatait, illetve a tisztikar rutinját ismerve azonban az is bizonyos, hogy az ilyen, jól támadható, veszélyes terepszakaszokat különös gondossággal biztosították a rajtaütések ellen. Vagyis a török csapatoknak nem volt igazán alkalma a felvonulás megakasztására. A legvalószínűbbnek azonban az látszik, hogy a szerdár, bízva a tábor előtt húzódó mocsárban, csak közvetlenül Sormásnál, a lovasság felfejlődésére alkalmas, enyhén dombos, de erdőkkel nem tagolt terepen, biztos pozícióból akarta felvenni a harcot.

A mieink – minden pillanatban készen állva az ellenség támadására – óvatosan és természetesen igen lassan haladtak előre. Így még csak a mai Berki patak völgyét érték el, amikor – számítva az októberben már korán le szálló szürkületre – a táborverés mellett döntöttek. Bár igazi táborról aligha beszélhetünk, mert az ellenség közelsége miatt a sereg vezetése bizonyosan nem adott engedélyt a sátrak felverésére. A főkvártélymester Leonhard von Yell ránk maradt vázlata arról árulkodik, hogy az ezredek – meghatározott csatarendet felvéve – rendjüket megtartva a szabad ég alatt éjszakáztak. Az óvatosság nagyon is helyénvaló volt, hiszen másnap, október 7-én hajnalban török csapatok jelentek meg a tábor feletti dombokon. Összezapásra azonban egyelőre nem került sor, mert a két felet elválasztotta egymástól a Berki patak mocsaras völgye, amelyen keresztül támadást indítani igencsak kockázatos vállalkozásnak számított. Ennek ellenére, miután a keresztény sereg egységei harcrendbe álltak, a mieink bizonyultak bátrabbnak. Siegfried Kollonitsch 1000 alsó-ausztriai, Herberstein 600 stájer és Karl Frankol 500 károlyvárosi lovasa, összesen 2100 kipróbált katona átkelt a völgyön, hogy megtámadja a törököt. A jelentések szerint a túldalton várakozó törökök „eggyel-mással” 15000 ezren lehettek, csakhogy a dombok, a mocsár, és a növényzet miatt nem tudtak szétbontakozni. Így lovasságunk támadása elől hátrébb húzódtak, lehetőséget adva ezzel a keresztény seregnek, hogy teljes, zárt harcrendben kövesse őket. Néhány gyalogos ezred folyamatos tüzelés közben lassan átlábolt a mocsaras völgyön és felkapaszkodott a völgy másik partjára. Igen kényes helyzet alakult ki, hiszen seregünk egyik része a Berki patak túlpartján, a másik bokáig, térdig vízben a vizenyős mocsaras völgyben, a harmadik pedig még a völgy innenső felén állt. A török azonban képtelen volt kihasználni a helyzetet, egyre hátrált a tűz elől, míg a mieink négyezőikeit, és azok egymáshoz való viszonyát megtartva, lépésről-lépésre nyomultak utánuk. A keresztény sereg olyan intakt rendben haladt előre és olyan „zárótűzzel” fedezte magát, hogy a vele közel azonos létszámú török seregrész még egy rohamot sem mert megkockáztatni. A keresztény sereg egy teljes napi tűzharc után, szürkület

táján érte el a mai Sormás területét. A törökök – eltekintve a nagy sietve odaküldött 300–350 renegát vallon muskétástól – csak ritkán tudták viszonzni a mieink tüzeit, mivel a janicsárok és a gyalogság túlnyomó többsége a vár alatti ostromsáncokban maradt.

Az est közeledtével a török katonaság, láthatóan mit sem tartva attól, hogy ott támadás érheti, visszahúzódott saját táborába. S meg kell vallanunk izgalomra valóban nem volt okuk. Amint ugyanis a keresztény sereg Sormástól csaknem Szeptetnekig széthúzó hadrendje elérte a sormási domb peremét kénytelen volt megtorpanni. Mert hiába volt alant már tisztán kivehető a kanizsai vár, a mieink és a török tábor között egy legalább 800–1000 méter széles, náddal benőtt, mocsaras völgy feküdt. A völgy és a vár között pedig, ameddig csak a szem ellátott sátrak fehérlettek. A völgyön – ahogyan ma is – mindössze két keskeny átjáró vezetett át, az egyik a mai Sormásra, a másik pedig a nagyjából a mai Szeptetnekre vezető műút vonalában feküdt. A török – ismerve a tábora előtti mocsár mélységét – biztos lehetett benne, hogy az ellenfél csak a két átjárón keresztül férkőzhet a közelébe, ezeket pedig jól őrizte.

A keresztény sereg kora hajnal óta egyfolytában négyosztagban álló, rendes étkezés és pihenés nélkül méterenként előrearszó katonái fázósan és kimerülten tekintettek le a sormási domb tetejéről a török tábor barátságos tüzeire. Mercoeur herceg – maga is bizva a mocsárban – rövid tanácskozás után elrendelte, a pihenőt. Ez azt jelentette, hogy az egyes ezredek ott, ahol éppen álltak lepihenhettek, de a katonák továbbra sem hagyhatták el az egységeiket. A szemtanúk szerint ennek ellenére – mint minden táborozásnál – hatalmas volt a káosz a táborban. A leszálló sötétségben az ezredek kereső poggyászszekerek eltűnése, a szekereiket kereső katonák pedig – a parancs ellenére – elhagyták helyüket. A sötétben a tiszték, altiszték képtelenek voltak rendet teremteni. Pedig közben – az idegességet és a zűrzavart növelve – ropogtak a fegyverek. A sormási átjárónál a magyar hajdúk éjfélig harcoltak az odarendelt török őrséggel, mire sikerült átszorítani őket az átjáró túloldalára.

Másnap, október 8-án, pirkadatkor – alig néhány órai pihenés után – ismét talpra parancsolták az egész sereget. Mercoeur herceg a mai sormási templomtól a Szeptetnek–Kiskanizsa közötti műút vonaláig húzó dombháton rendezte el csapatait. Kiválóan használta fel a terep adta lehetőségeket. A környék legmagasabb pontjáról, a mai sormási templomdombról tökéletesen szemmel tarthatta az ellenség mozdulatait. A balszárny és a frontvonal a mocsaras völgyek miatt támadhatatlan volt. A dombhát hátsó felét a vonalba állított szekerek fedezték. Jobbról, a szeptetneki út felől viszont semmi sem védte a keresztény sereget, ezért az alig néhány órai pihenést maga mögött tudó gyalogság, azonnal parancsot kapott a besáncolásra. A jobbszárny biztonsága ér-

dekében jó egy kilométernyi árkot és sáncot kellett felhányni. Még szerencse, hogy a török sereg kicsit kényelmesebb volt, csak délre készül fel a harcra. Az első támadás az előző éjjel szerencsésen elfoglalt sormási átjárót érte, amit a mi oldalunkon 1300 muskétás vigyázott. A tűzharcban jártas janicsárok nem voltak képesek kimozdítani az őrséget, amely azonban az időközben odaérkező több ezernyi török lovas rohamai elől fegyelmetlenül ugyan, de hátrálni kényszerült. A diadalittas, de az átkelés közben szétzilálódott török lovasságot az átjárón innen Kollonitsch és Herberstein 1600 lovasa várta. A roham átütőerejű volt, a török csapatok 2000 halottat hagyva maguk után visszamenekültek a táborukba. Kollonitschék a nyomukban haladva egyetlen lendülettel elfoglaltak egy a török tábor szélén álló dombot, amelyen 14 kisebb tábori ágyú vigyázta az átjárót. S ezzel előállt a háborúk történetében nem ritka, érthetetlen, hősies és felettébb abszurd helyzetek egyike. A teljes török táborral szemben ott áll 1300 muskétás, kb. 1500–1600 osztrák lovas, a 14 elfoglalt ágyú, és a legnagyobb nyugalommal elkezdti löni az ellenfél sátrait. Maroknyi erő ez, hiszen a táborban az öszvérhajcsárok is többen vannak, mégsem tesznek ellenük semmit. Igaz eközben a török sereg válogatott alakulatainak zöme máshol van lekötve. Pontosán ott támadnak, ahol azt a herceg várta, Szeptetnek felől. A janicsárok zöme és hatalmas lovas tömegek próbálkoznak a keresztény jobbszárnynál, csakhogy már elkéstek. A sáncok ugyan még nincsenek készen, de a török lovasság elszántságát már megingatták. A neki-nekilendülő lovasokat minden esetben elszánt és veszedelmes puskatűz fogadta az árkok előtt. Pedig a keresztény katonák csak félerővel harcolnak, hiszen amint a lovasok kissé visszahúzódtak azonnal folytatják az ásást. A janicsárok sem voltak sokkal eredményesebbek. Hiába jók a puskaik, hiába értenek hozzá, ők a nyílt mezőn állnak, míg az osztrák és magyar gyalogosok a sáncok fedezékéből tüzelnek. Sőt hamarosan ágyúk is érkeztek ide, úgyhogy a janicsároknak lőtávolon kívül kellett húzódnuk.

Érdekes módon még a meglehetősen hiányos szekérsáncnál próbálkozó tatárok a legeredményesebbek. Megugrasztották a károlyvárosi lovasokat, ami persze nem csoda, hiszen legalább tízszeres túlerőben vannak. De Georg Friedrich Hohenlohe gróf 1000 német fekete lovasa pelyvaként szórja szét őket.

Már délutánra jár az idő, de a török sehogyan sem tud betörni a keresztény táborba. Nem így Kollonitsch és Herberstein. Muskétásaik és az időközben – a zsákmány reményében – hozzájuk csatlakozott magyar szabadlegények már a török tábor szélén álló sátrak köteleit vagdalgják. Kollonitsch, Herberstein és a magyar parancsnokok egyre másra kérik a herceget engedje megrohmozni a török tábor. A herceg azonban tapasztalt jó katona és kemény egyéniség. A forrófejűeket a keresztési példával igyekszik lehűteni, de nem zárkózik el sem-

mitől. Közben a török hadvezetés átrendezi erőit. Látva, hogy a táborunkkal nem boldogul, az itteni csapatok legnagyobb részét visszavonja és Kollonitschék ellen küldi őket. Lassanként az egész török had azzal foglalatlanoskodott, hogy ezt a 3000 embert kiszorítsa a táborából. A herceg óvatos, de nyakas, nem adja fel egykönnyen a megszerzett állásokat. Újabb és újabb segédcsoportokat küld át a sormási átjárón. 500 morva lovas puska, a Schönberg gyalogezred 2000 vallon-francia katonája, Hoffkirchen ezredes 2000 osztrák gyalogosa, 100 vallon lovaspuskás, 900 muskétás erősíti Kollonitschék állásait. A mintegy 8300–8500 keresztény katonát azonban minden erőfeszítése ellenére, a teljes török tábor sem tudta elmozdítani állásaiból. Biztató, sőt reménykeltő helyzet ez. A tisztek sürgetik is Mercoeur herceget, támadjon a szepetneki átjárónál is, de a török lovaság újra és újra nekilendülő csapatai a sormási dombhoz szögezték a maradék haderőt. A herceg pedig nem akart mindent egy lapra feltenni, hiszen a vele maradt 10–12000 emberrel kellett tartania a kiterjedt sormási dombot, ásatnia a sáncokat, segítenie az odaát harcolókat. Nem kockáztatott többet, mint amennyit feltétlenül szükséges volt. A harcot az est leszálltával így is a török csapatok szüntették be visszavonulva táborukba. Kollonitsch és emberei azonban még mindig ott álltak a török tábor torkában. A keresztény vezérkar éjjel megsemmisítette a Kollonitschék által tartott állásokat, hátha sáncot lehet vetni valahol, de túl kicsinek találták a helyet. Így, jöllehet 8500 ember tíz órán át tartotta magát a teljes török sereggel szemben, mégis csak a visszavonulás mellett döntöttek.

Másnap, október 9-én mindkét fél kénytelen pihentetni az előző napi harcokban kimerült lovakat és embereket. Az apróbb csatározások és a tűzharc mellett egyetlen dolog folyik egész nap, a sáncásás. Talán a megerőltető munka, talán a mostoha körülmények, talán a bezártság érzése tette, de a kilencedikéről tizedikére virradó éjjel a magyar gyalogság egy része megszökött a táborból. Meglehet sorsuk talán akkor alakult volna kedvezőbben, ha maradnak, mert mint másnap kiderült, a keresztény tábor a tatárok teljesen körülzárták.

Október 10-én a szokásos kisebb csatározások mellett mindössze annyi történt, hogy Mercoeur herceg vérteseinek hadnagya, Johann Tscherkleas Tilly, aki a lemaradt a hadtól, 300 nehézlovasával átvágta magát a tábor körülzáró tatár kordonon.

Másnap (október 11) a török ismét ki akarta csikarni a döntést. Miközben a sormási erdőben vágatott tisztásokról ágyúkkal lövette a tábor, a szepetneki átjárón áthozott csapatok, három oszlopban öt órán át folyamatosan támadták a sáncokat. A támadás komolyságát mi sem jellemzi jobban, hogy a törökök még a renegát valon muskétásokat is elhozták a vár alatti ostromárkokból. Jöllehet a sáncok még mindig nem készültek el teljesen, a rohamokat nagyobb erőfeszítés nélkül sikerült

visszaverni.

A töröknél azonban jóval komolyabb ellenfélnek bizonyult az éhség. Mivel a sereg a mozgékony kedvéért Letenyéről a lehető legkevesebb szekérral indult meg Kanizsa felé, nem volt módja jelentősebb élelmiszer készletet magával vinni. Ez, miután a tábor a tatárok körülzárták, hamarosan súlyos problémákat okozott. Október 12-ére az éhínség már a sereg hadrafoghatóságát veszélyeztette. Sok katona – különösen a gyalogosok közül – az állandó harctól, virrasztástól, sáncmunkától, de legfőképpen az éhezéstől annyira legyengült, hogy már képtelen volt harcolni. Lassanként az egészséges katonák is kezdtek elhullni az éhségtől, nem beszélve az amúgy is gyengébb betegekről és sebesültekről, akik százával haltak éhen.

A lovak is teljesen elerőtlenedtek. Mivel a tábor területét az állandó támadások miatt nem lehetett elhagyni, belül pedig már minden ehető elfogyasztottak, a szerencsétlen állatok végül már a fát, bőrt sőt még saját piszkukat is megették. Mercoeur herceg ebben a kétségbeejtő helyzetben haditanácsot hívott össze, amelyen minden csapatparancsnok kifejtette a véleményét. A tisztek – Kollonitsch ellenvéleménye mellett – egyhangúan a visszavonulás mellett döntöttek. Ezt annál is inkább sürgetőnek tartották, mivel a sereget nem csupán az ellenség és az éhség, hanem a dezertálás is tizedelte. Az elmúlt két éjszaka folyamán ugyanis csaknem 3000 ember szökött meg a táborból.

A haditanács a döntés után kidolgozta a visszavonulás pontos tervét is. Úgy döntöttek, hogy még ezen az október 13-ára virradó éjszakán elhagyják a tábor. Minden csapatnak, minden szekérnek megvolt a maga kijelölt helye az oszlopban. A dolog ennek ellenére hihetetlenül kockázatos volt. Ha az éjszaka sötétjében valami rendetlenség támadna a csapatok vagy a szekerek sorában, az éjszakai csendben ez messzire elhallatszik és riasztja az ellenséget. Az elvonulás este tíz órakor kezdődött, s olyan rendben és csendben sikerült végrehajtani, hogy mire a török táborban megszólaltak a riadót jelző dobok, a keresztény sereg tüzésége és a lőszer már Letenye közelében járt. Mire a török csapatok felnyergeltek és a mieink után eredtek, seregünk már jelentős előnyre tett szert. A mai Becsehelynél egy patak-völgyön átkelőben azonban néhány szekér – eltorlaszolva az utat – benragadt a sárban. A mieink éppen ezek kiszabadításával küszködtek, amikor az üldöző törökök beérték az alig 3000 emberből álló utóvédet. Ez megpróbálta feltartóztatni az üldözőket, de a legalább tízszeres túlerő hamarosan elsodorta volna, ha a teljes megmaradt keresztény sereg nem fordul meg és nem fejlődik fel. Szerencsére a török a mieink erős puskatüze miatt nem tudott átkelni az előtte fekvő mocsaras patak-völgyön. A főleg tűzharcból álló csatározásnak az vetett véget, hogy Nádasdy és Hohenlohe lovassága – a lőszer és az ágyúkat Letenyén biztonságba helyezve – vissza-

tért a csatatérre. Ekkor a török csapatok, mivel az átke-
lés kierőszakolása közben már komoly veszteségeket
szenvetk, felhagytak a további próbálkozással és visz-
szatértek táborukba. Mercoeur herceg a megmaradt, 8–
10000 végletekig elcsigázott katonájával ezen a napon
Letenyénél vert tábort. Terve az volt, hogy a csapatokat
pihentetve, feltáplálva Bajcsavárhoz vonul, hogy onnan
fenyegesse a Kanizsát ostromló török sereg utánpótlási
vonalait. A hadsereg, pontosabban annak maradványa
azonban befejezettnek tekintette a hadjáratot. A
károlyvárosi és stájer katonák hazavonultak, a vallon-
francia és német gyalogság javarésze szétszéledt a gaz-
dag Muraközben, hogy eddigi megpróbáltatásaiért kár-
pótolja magát. Még a mindvégig kitartó Nádasdy sem
volt hajlandó maradni. Mint mondotta, ha Kanizsa el-
esik, a török had minden martalóca észak felé, a távol-
létében védtelen Rába vidék felé fog özönlenni. S akkor
vajon hogyan számol majd el Ófelségének a gondjaira
bizott magyaróvári-sárvári végvidéket ért károkkal. Így,
bár a herceg mindent megpróbált, ami emberileg lehet-
séges volt, sereg nélkül maradván már nem segíthetett
Kanizsán.

Jóllehet Kanizsa felmentésére indított katonai akció
nem érte el a célját és a vár is török kézre került, a török
hadsereg erejét és katonai potenciálját illetően le kell
vonnunk bizonyos következtetéseket. Bár a magyar tör-

ténetírás – az évszázados hagyományokhoz ragaszkodva
– minden kudarcot végletes pesszimizmussal szemlél,
Kanizsa védelme és a Sormás határában vívott harcok –
az eredmény ellenére – éppen a keresztény hadsereg
katonai fölényét bizonyítják. A várát – ha két bástyát és
két földkupacot egyáltalán annak lehet nevezni – 800
nem túl jól felszerelt katona, hatvenszoros túlerővel
szemben, 45 napig védelmezte. És ha löszere – s így az
ellenállás lehetősége – el nem vész, tartotta volna tovább
is. A felmentő sereg határozottan – és tegyük hozzá, a
lehetőségekhez képest sikeresen – foglalta le a két-
háromszoros túlerőben levő török hadat. A keresztény
csapatok harcszerű körülmények között, veszteségek
nélkül végrehajtott visszavonulása pedig olyan minta-
szerű katonai teljesítménynek számít, amelyet a katonai
akadémiákon is tanítani kellene. 1600 októberében a ke-
resztény sereg ugyan elhagyni kényszerült a harcmezőt,
de ezt a tényt még az ellenfél sem tekintette igazi, véren
szerzett győzelemnek. Ezért a sormási összecsapást ta-
lán Miksa főherceg korábbi, a mezőkeresztesi csata ta-
nulságait összegző gondolataival értékelhetjük a legjob-
ban: „Ebből az egész végzetes kimenetelű csatából lát-
nivaló, hogy a szultán nagy hada ... isten segítségével,
jó rendtartással, bátor, támadással és állhatatos üldö-
zéssel a szabad mezőn is könnyen megverhető és le-
győzhető.”²⁰

Jegyzetek:

¹ II. Miksa az alsó-ausztriai rendekhez 1576. aug. 8.
Regensburg. Niederösterreichische Landesarchiv, Stän-
dische Akten, A. VIII. No. 1. f. 43–46.

² Wien, Kriegsarchiv, Alte Feldakten 1577/XIII/2., vala-
mint Franz Otto Roth: Wihitsch und Weitschawar. In:
Zeitschrift des Historischen Vereins für Steiermark 60.
1969.

³ Erre utalnak a következő iratok: Wien, Kriegsarchiv
Hofkriegsratakten 1583. July 83. Registratur Ottavio
Baldigara és Andreas Kielmann emlékiratai az építke-
zésről.

⁴ Der Jüngsten verrichten Canisarischen Beraitung
verordneten Comissarien gehorsamister Bericht und
Relation. 1592. Jan. 29. Niederösterreichische Landes-
archiv, Ständische Akten, A. VII. 10. f. 43–61.

⁵ Wien, Kriegsarchiv. Hofkriegsrat Protokolle, Registratur
1593. f. 36.

⁶ Wien, Kriegsarchiv. Hofkriegsrat Protokolle, Registratur
1593. f. 11.

⁷ Wien, Kriegsarchiv. Hofkriegsrat Protokolle, Expedit
1593. f. 155., illetve Expedit Protokolle 1594. f. 225.

⁸ Erre nézve lásd Christoph Haym leveleskönyvét. Das

Erste Protocol Puech. Aller Decret, Bevelch vnd
Schreiben, Was wegen des Obrist Ampts Canischen, wie
auch anderer Notwendigkhaiten, derselben Vessung,
vnd aller darzue Incorporierter Gränicz Heuser halber,
von: vnd gehen Hoffgeschrieben vnd gehanddet worden.
Von ersten Junij Anno 1594 Biß Leczten Augustj Anno
1595. Hadtörténelmi Levéltár, mikrofilmtár.

⁹ Wien, Kriegsarchiv Innerösterreichische Hofkriegsra-
takten, Croatica Akten 1598. März. 60. f. 1–18., illetve
1598. Apr. 30. f. 1–3.

¹⁰ Goerg Paradeiser „Védőirata” Országos Széchenyi
Könyvtár, Kézirattár, Fol. Germ. 1408. f. 74r

¹¹ Wien, Kriegsarchiv. Hofkriegsrat Protokolle, Expedit,
1600. f. 80–81.

¹² Nagykanizsa török alóli felszabadulásának 300. évfor-
dulóján tartott nemzetközi tudományos konferencia elő-
adásai. Nagykanizsa 1990. XI. 30–XII. 1. Különlenyo-
mat, Zalai Múzeum 4. (1992.)

¹³ Az erre vonatkozó adatokat Tóth Sándor László: A kani-
zsai csata 1600. október 7–13. című tanulmányában
foglalta össze. Hadtörténelmi Közlemények 1986/2.
262. o. Az újabb értékelést lehetővé tevő adatok megta-

- lálhatók Wien, Österreichische National Bibliothek, Handschriftensammlung. Codex 8973., „Vorgestern [okt.1.] seindt wir mit unseren Läg[er] alhero gelangt, und zue herren Baan, Graffen von Serin, herren von Herberstein, und herrn Nadasty, welliche Inn 7 M starckh gewesen gestossen.“ f. 491. v – 492. r., illetve Wien, Kriegsarchiv. Alte Feldakten 1600/6/13. f. 189. v., Wien, Kriegsarchiv. Sonderreihe des Hofkriegrates, Bestellungen 1600/655. f. 602. r-v.
- ¹⁴ A csapatok egyesülésére vonatkozó adatok Österreichische National Bibliothek, Handschriftensammlung, Codex 8973. f. 491. r. Névtelen jelentés a szemenei táborból 1600. okt. 2. f. 491. r., illetve egy másik névtelen tudósítás Bécsből október harmadikai keltezéssel Codex 8973. f. 492. r. Jelentés Radkersburgból 1600. október 3. Codex 8973. f. 505. v.
- ¹⁵ Samuel Dilbaum: Aller deren Ungarischer Stätt Vöstungen Castellen und Häuser welche von anfang der Regierung Rudolphi deß andern Römischen Kaysers biß auff das 1603 Jar mit Krieg beydes von deß Römischen und Türkischen kaysers Kriegß volck ersucht belägert beschossen gestürmet mit gewalt oder auffgebung erobert oder verlohren worden neben den Schlachten vnd fűnembsten treffen so sich umb und bey denselbigen verlauffen und zugetragen eigentlich abriß vnd so viel műglich warhaffte Contrafacturen. Augsburg, 1603.
- ¹⁶ „... dass Windisch Carlstätterisch Baanisch, vnnd gräffisch Kriegsvolckh gesteren, (okt. 2.) alles über die Muhr gesetzt vnnd noch denselben tag, das ganze leger zuesamen khomen ist...“ Codex 8973. f. 505. v
- ¹⁷ Österreichische National Bibliothek, Handschriftensammlung, Codex 8973. f. 491. r. Névtelen jelentés a szemenei táborból 1600. okt. 2. „... und obwoln der feindt, wie die sag, Inn grossen Anzal vor Canischa sein solle, hofft man doch, sollichem mit hilff und beystandt des Allmechtigen, mein abbruch und wiederstañdt zithuen, und helt sich Gott lob canischa noch wol guet hoffnung, wie solliche Inner wenig tagen entsetzen werden.“
- ¹⁸ Az ütközet eseményeit a következő források alapján mutatjuk be: Benhardt Leo Gall jelentése a felmentési kísérletről Mátyás főhercegnek. Haus- Hof- und Staatsarchiv, Ungarische Akten, Allgemeine Akten, Faszikel 138. f. 86–107. v., ugyanitt Zacharias Geizkofler levele a császárnak 1600. okt. 18. Faszikel 139. f. 10–12. Philip Emmanuel Mercoeur herceg levele Mátyás főhercegnek, 1600. október 14. Letenye, Wien, Kriegsarchiv Alte Feldakten 1600/10/1., Martin Fumee: Histoire Generale des Troubles de Hongrois et Transilvanie. Paris, 1608.
- ¹⁹ Zala megye leírása a reformkorban két korabeli forrás alapján. Közzéteszi: Bencze Géza, Zalai Gyűjtemény, 23. (1986) Az ország utak tabellaris leírása. 148. o.
- ²⁰ Wien, Haus- Hof- und Staatsarchiv. Ungarische Akten, Allgemeine Akten. Faszikel. 130. f. 57. r.

Rózsa Miklós:

Az első hivatalos intézkedések a török uralom alól felszabadult Kanizsán 1690-ben

A császári csapatoknak 1690. április 13-án Kanizsára bevonulásakor a Gyórtól, Komáromtól lefelé terjedő területet Belgrádig, a Duna mindkét partján, „noviter acquisita” területként „quoad oeconomicum et politicum” az Udvari Kamarának alárendelt Budai Kamarai Felügyelőség (*Camerale-Inspection*) igazgatta. Már működött a Dráva és Száva menti magyarországi új szerzemények megvizsgálására és berendezésére kiküldött római császári és királyi bizottság (*Die römisch-kays[erlich] auch königlich zu Visitirung] und Einrichtung der neuen Aquisten in Hungarn gegen der Drau und dem Saufluß Deputierte Commission*), melyet – bizonyára vezetőjének – báró *Miglioni Tullius* udvari kamarai tanácsosnak a neve után – Miglio Tullio bizottságként említenek.¹ A már a blokád idején a kanizsai táborba érkezett, és a várból elvonuló török helyőrségnek és polgári lakosságnak Légradig elszállításához szükséges szekerek, majd onnan a Dráván tovább szállításához szükséges vízijárművek rendelkezésre állása iránt intézkedett *Paul Wibmer*, volt szegedi harmincados² pedig már a kanizsai harmincadhivatal szervezésével foglalkozik.

A vár kulcsainak a janicsár-ágától április 13-án törént átvételét követő délidőben, *gróf Batthyany Ádám* tábornok azokat, valamint további császári parancsig a vár parancsnokságát átadta *Biszterszky* őrnagynak.³ Az ezt követő első intézkedés volt, hogy a veszprémi püspök⁴ által pontifikált hálaadó szentmise után az egybegyűltek a moszlimok templomához, illetve mecsetjéhez vonultak és a püspök azt keresztény templommá szentelte fel,⁵ a jezsuiták által birtokba vett templomot pedig a császár utasítására átadták a Franciskánusoknak.⁶

A katonaság első intézkedései közé tartozott a törökök által a várban visszahagyott tüzérségi és egyéb fegyverek, valamint municio április 20-án történt számba vétele,⁷ majd a várfalak megerősítésének megkezdése – amely munkálatok később folytatódtak – nehogy „olyan állapotban maradjon a vár és város, ahogyan azt az ellenség lerombolni igyekezett”.⁸ Május 1-jére érkezett császári parancs Kanizsa város és környéke teljhatalmú parancsnokává nevezte ki *gróf Batthyany* tábornokot.⁹

A kapitulációt követően, de egyelőre még nem ismert

időben, viszont biztos, hogy 1690. május 28-a előtt kanizsai harmincadosá kinevezett *Paul Wibmer*, már ebben a jogkörben eljárva, a blokádnál érdekeket szerzeteknek juttatott házingatlanok tulajdonba és birtokba adása iránt intézkedett, és háztulajdon-leveleket (*Haus- und Gewährbriefe*) adott ki.¹⁰ Ugyancsak ismeretlen időben, de biztos, hogy június 15-e előtt kiterjesztette tevékenységét Kanizsára a Dráva és Száva menti magyarországi új szerzemények megvizsgálására és berendezésére kiküldött római császári és királyi bizottság. Amint Budán a visszafoglalás után, 1687. szeptemberében a várost akkor kormányzó Kamarai Felügyelőség (*Camerale Inspection*) eskette még fel polgárokká a város első háztulajdonos lakosait,¹¹ mert hiszen városi tanács akkor még nem volt, úgy Kanizsán az előbb említett császári és királyi bizottság, a Miglio Tullio bizottság vette fel az első polgárokat, és a bizottság az ő jelenlétükben¹² választotta meg az új bírót és tanácsnokokat.¹³

Az új Városi Tanács 1690. június 16-án tartotta első ülését.¹⁴ Az ülésen felolvasták a tanácsnak megküldött *1690. június 15-i keletű instrukciót*.¹⁵ Ennek az iratnak¹⁶ az intulációjából és inscriptiójából, valamint kimondottan rendelkező jellegű praeambulumából megállapítható, hogy az a császári bizottság, mint fölérendelt szerv által a kanizsai városi tanácsnak adott olyan utasítás, amely mögött álló rendező akaratnak a címzettre nézve hathatósan kell lennie. Ekként az első normatív intézkedés, amely Kanizsa császári uralom alá kerülését követő hetekben volt hivatva a város és vár életét, valamint a városi tanács szervezeti helyzetét és működését szabályozni.

A 16 pontból álló instrukció a felszabadulással bekövetkezett új állami és társadalmi rend védelmét szolgálóan kiemelten rendelkezett az iránt, hogy a Tanács az Isten tiszteletét előmozdító, erkölcsös, igaz és példás életmódot folytasson, és a vásár- és ünnepnap i stentiszteleteken, valamint más ünnepélyes templomi szertartásokon való megjelenést kötelezővé tegye. (1. pont.) Köteles volt a Tanács az istenkáromlókra, tiltott titkos összejövetelekre, a zsaroló és más, a közjóra kártékony bűntettekre figyelni, és ezek elkövetőit megbüntetni. (2. pont.) A közbiztonság érdekében nem volt szabad a Tanácsnak a városban megtűrnie a gazdátlan, munka nél-

küli csavargókat, Köteles volt az ilyeneket rendszeresen felkutatni, egyben közhírré tenni, hogy ilyen személyt egyetlen polgár sem tarthat házában, hanem köteles onnan büntetés terhe mellett eltávolítani minden olyan személyt, akit nem ismer, vagy nincs az ő szolgálatában. (3. pont.)

A tüzesetek elleni védekezést szolgáló rendészeti intézkedés volt a Tanácsnak arra kötelezése, hogy a legnagyobb tűzi veszélyt magában rejtő fa- és agyagkéményeket mindenképpen, és büntetés terhe alatt bontassa le, s ezek helyébe téglából való kéményeket építsenek. Erre a kötelezésre az adott lehetőséget, hogy már munkában volt és közeli befejezés előtt állott egy tégláégető kemence építése. (8. pont) Az instrukció oly rendelkezést is tartalmaz, hogy a Tanács városi biztosokat küldjön ki, akik a kéményseprők bevonásával havonta házról házra járva megvizsgálják a tűzhelyeket és kéményeket, s ha tűzveszélyt találnak, a mulasztót feljelenteni kötelesek. (9. pont) A Tanácsnak mind a bel-, mind a külvárosban néhány éjjeli őrt kellett szolgálatba állítania, akik az órák kikiáltásán kívül, házról házra járva figyeljék, nincs-e valamelyik háznál tűzveszély, s ha van, ennek megfelelően intézkedjenek, de nappal is, nagy viharok alkalmával kötelesek ügyelni a tűzre, és a polgárokat figyelmeztetni (11. pont). Ezeket a tűzrendészeti rendelkezéseket Kanizsa házainak az a műszaki adottsága tette szükségessé, hogy „*die ... Hauser ... eng ... unndt türkische Manier von puren Holz erbawet seindt*”, und „*dass in denen Häusern fast nicht ein Ziegl oder anderer Stein zu finden ... seye.*”¹⁷

Tűzrendészeti intézkedés volt a háztulajdonosoknak a tűzoltásnál szükséges vízfordó és egyéb eszközök tartására kötelezése, és a polgárok tűzjelzés esetén teljesítendő kötelesegeinek előírása (10. pont).

Fogyasztóvédelmi intézkedése volt a császári bizottságnak mind a piaci, mind a piacon kívüli árdragítás megelőzése érdekében adott az a rendelkezése, hogy addig, amíg az Udvar az egész Magyarország részére egyforma mértékrendszert nem vezet be, és tesz közhírré, addig az osztrák súlymértéket, rőföt és térmértéket kell használni. Árdragítás esetén az árat mérsékelni, ismételt ártullépés esetén pedig azt büntetni kell (14. pont).

A császári bizottság tudomására hozta a Tanácsnak, hogy állásuktól és foglalkozásuktól függetlenül mindazok a személyek, akik házat jogszerűen szereztek maguknak Kanizsán, polgárnak tekintendők (12. pont). A Tanácsnak nem csak a császári bizottság által polgárnak már felvetteket kellett polgáresküre bocsátania és a polgárság körébe bevonnia, hanem azokat is, akiket a bizottság elutazása után a harmincados fog polgárnak felvenni, s ilyenként a Tanáccsal közölni. A császári bizottság tájékoztatta a Tanácsot, hogy a házingatlan és telek jogszerű birtoklásának mik az előfeltételei, s hogy ezek hiányában a használót nem szabad a házban meg-

tűrni, hanem helyébe mást kell helyezni, aki megfizeti a megfizetni valókat. Az instrukció szerint a polgárokat terhelő előfeltételek alól mentesek a) a Jézustársasági atyák, b) a Ferences atyák, c) a városi plébános, akik azonban az általuk bírt épületben semmilyen polgári ipart sem folytathatnak. Mentések továbbá d) a parancsnok részére a Jézustársasági atyák mellett kijelölt ház, e) a császári harmincadházak és éllelmiszerházak, f) a középületek (12. pont).

A Városi Tanács szervezeti helyzetét illetően a császári bizottság azt közölte a Tanáccsal, hogy közvetlenül a Budai Kamarai Felügyelőségnek, 1690. július 13-tól Budai Kamarai Adminisztráció-*(Ofnerische Cameral Administration)*nak van alárendelve, és *in rebus dubiis* (kétes eseteknél) ennek döntését és rendelkezését kell végrehajtania. Előírta a bizottság, hogy a Tanács a parancsnoknak a közérdeket és egy vár közrendjét *(Polizey Ordnung)* szolgáló tanácsait fogadja meg, de ne parancsként kövesse. Városi rendeletek kihirdetésénél pedig a Kamarai Felügyelőséget, illetve Adminisztrációt és a parancsnokot értesítse (6. pont).

A Városi Tanács bírói jogkört kapott mind polgári, mind büntető ügyekben. Polgári ügyekben a Budai Kamarai Adminisztrációhoz lehetett fellebbezni, büntető perekben az ítélet végrehajtása előtt annak jóváhagyását kellett a Kamarai Adminisztrációtól kérni (5. pont).

Szabályozta a császári bizottság a Tanács tárgyalási rendjét (4. pont), feljogosítást kapott a Tanács, hogy illetékeket és díjakat szedjen az irodafenntartás szükségleteinek fedezésére (7. pont), szabályozásra került kölcsönöknek a Városi Tanács által való felvétele, és az utalványozás rendje (13. pont).

Előírta a császári bizottság, hogy a Tanács az instrukció keltétől számított egy év után, és ezt követően évről évre, a Budai Kamarai Adminisztráció előtt mondjon le, és tőle új tanácsválasztás engedélyezését kérje (16. pont).

A Tanács alakuló ülésén a *Tanács által felvetett kérdésekre a császári bizottság által 1690. június 19-én adott válasz*¹⁸ szerint a bizottság a város új életének kialakítása előmozdítását szolgáló egyéb intézkedéseket is tett.¹⁹

A 12 pontra és befejezésre tagolt válaszirat szerinti intézkedések a következők voltak. Gondoskodás történt, hogy a katonaságot a polgárságtól elkülönítetten helyezték el, s részükre külön házakat üritsenek ki szállás céljára (8. pont). A válasziratban nem részletezett katonai kihágások ügyében a szükséges intézkedések, melyek ismertetését azonban a válaszirat ugyancsak nem tartalmazza, megtörténtek, (Válaszirat befejező része.)

Az országos vásárok idejét a környező városok jogainak megsértése nélkül kellett meghatározni, a heti vásárokat illetően a Városi Tanácsnak a parancsnokkal kellett megegyeznie (3. pont). Közölte a császári bizottság, hogy a húsárak megállapítása a Városi Tanácsra tarto-

zik, amelynek módja van rá, hogy a mézszárosokkal való egyetértésben megtartsa az olcsóságot. (Válaszirat befejező része.)

A császári bizottság adott a Városi Tanácsnak a) kettőt a város körül fekvő malmokból, b) a területén fekvő erdőségekből egy jó részt a jogokkal együtt, c) polgári kórház céljára helyet, hozzá tartozó földekkel, valamint d) lőtérnek alkalmas területet. A malom és a területek kijelölése, s a juttatással kapcsolatos intézkedések megtétele végett a Tanácsnak a kanizsai harmincadoshoz kellett fordulnia (2. pont).

Megtörténtek a szükséges intézkedések a hidak javítására és a mocsár tisztogatására. Ugyanakkor a bizottság felhívta Kanizsa bíráját és Tanácsát, hogy kellő figyelmet fordítsanak a polgárság házai és az utcák tisztaságára (9. pont).

Megparancsolta a császári bizottság a kanizsai harmincadosnak, hogy a jövőendő városi írnok részére szállásházat jelöljön ki (1. pont).

A Városi Tanács a telekkönyv kezelését és annak jövedelme szedésének jogát meg akarta szerezni. A császári bizottság tájékoztatta a Tanácsot, hogy a telekkönyvet és annak jövedelmeit a császár további rendelkezéséig a harmincados köteles kezelni. Ugyanakkor azért, hogy „a város közönsége a szükséges közkiadások fedezéséhez a mostani nehéz kezdetnél néhány fillérhez juthasson”, a bizottság megengedte, hogy a Tanács az 1690. évben a jobb módú polgárokat 3 forinttal, a kevésbé módosokat 1 forinttal megadóztassa (10. pont).

Elutasította a császári bizottság a Tanács tizedmentesség iránti kérelmét a mentesség káros következményei miatt (4. pont).

Tájékoztatta a bizottság a Városi Tanácsot, hogy a püspökök között arra nézve fennálló nézeteltérések, hogy a kanizsai plébánia melyik egyházmegyéhez tartozik, még nem tisztázódtak (7. pont). Itt kell megjegyeznünk, hogy Kanizsán az 1690-es években a megyés püspöki joghatósághoz tartozó felügyeleti jogon alapuló egyházlátogatást a zágrábi megyéspüspök által kijelölt visitatorok végezték.²⁰

Tájékoztatta a bizottság a Tanácsot, hogy a parancsnok és a város bírói joghatósága ügyében folynak tárgyalások, de megegyezés még nincs (5. pont).

Tájékoztatót kapott a Városi Tanács továbbá arról, hogy sörházat építeni mások kizárásával oly kiváltság, amelyért a Császári Udvari Kamarához, vagy magához a császárhoz kell folyamodnia (6. pont).

Somogy vármegye minden nemesének, kapitányának, minden rendű lakosának az 1596. évi VII. dekretum 41. cikkelyével Zala megye fő- és alispánja, valamint szolgabíróinak joghatósága alá vonásával bekövetkezett, és az 1608. évi k. u. I. dekretum 22. cikkelye által történt megerősítésével hatályban tartott igazgatási egyesítés Kanizsa török alóli felszabadításakor is fennállott. A megyegyűléseket Zala vármegyének a törökök által meg-

nem szállt részén tartották. A török alól felszabadult Kanizsa új Városi Tanácsa azt akarta elérni, hogy a megyegyűléseket Kanizsán tartsák. A császári bizottság válasziratában arról tájékoztatta a Tanácsot, hogy „a zalai főispánság alispánja igyekezni fog a megyei uraknak előterjesztést tenni, hogy azok a megyegyűléseket a már régtől fogva kívánt módon itt tartsák”. Adataink szerint csak 1703. március 12-ére lett Kanizsára hirdetve az egyesült megyéknek a közgyűlése.²¹

A Tanács alakuló ülésén kialakították a török alól felszabadult Kanizsa tanácsai igazgatásának felépítését.²² Szervezeti intézkedés volt az 1690. július 5-i tanácsülésen hozott határozat, amely szerint a Tanács az éjszakai közrend és a tűzvédelem érdekében 4 éjjeliőrt fogadott fel,²³ és az augusztus 3-i tanácsülésen egy grazi kéményseprővel (mert Kanizsán akkor ilyen iparos még nem volt) a kémények rendszeres vizsgálatára és szükség szerinti kitisztítására történt megállapodás.²⁴

Csak különböző források adatainak egybevetéséből következtethetően 1690. augusztus 29-ét kevéssel megelőzően meghalt a várparancsnok *Biszterszky* őrnagy. Ugyanez idő táján *Johann Gammersfeldt* lett a várparancsnok, aki a blokád idején századosként szerzett érdemeiért szintén ingyen jutott kanizsai házingatlanhoz.²⁵

A félhold 90 éves uralma alól felszabadult Kanizsának a keresztény Európába visszavezetése, s ezen belül a Habsburg birodalomba beillesztése érdekében tett első hivatalos intézkedések eddigi időrendi számbavételekor már szóltunk *Paul Wibmer* harmincadosi jogkörben tett, valamint az általa teendő némely intézkedésekről.

Az újszerzeményi területeknek, mint már a császár kamarai haszna növelését szolgálni hivatott területeknek a számukra új politikai keretek közé illesztését intézni hivatott, többször említett császári bizottság, ahogy Kanizsa város Tanácsa szervezeti helyzetét, jogkörét és feladatait instrukcióba foglaltan határozta meg, úgy az udvari kamarai haszon érdekében Kanizsán elsődlegesen tenni köteles harmincadosnak, *Paul Wibmernek is instructioba* foglaltan adta tudtul, hogy mind harmincad-, mind telekkönyvi és provisoratusi (= tisztartói) ügyekben miként kell eljárnia.²⁶

Az 1690. július 10-én Eszéken kelt és 16 pontból álló instrukció azt adja tudtul *Wibmernek*, hogy „a reábizott Harmincadhivatalnál mire kell ügyelnie, hogy ezentúl mindent iparkodóan kézben tudjon tartani, valamint Őfelsége szolgálását és érdekét a legnagyobb mértékben tudja előmozdítani.”

Elsőként a bor és a vágóállatok utáni fogyasztási és forgalmi adó (*accisa*) tételeit írta elő a császári bizottság (1. pont).

A második feladatkör, amellyel összefüggően intézkedett a bizottság, az a házingatlanok nyilvántartása, leltárba vétele, értékesítése, használatba adása, valamint a kamarai bevételi forrást jelentő telekkönyv vezetése, s

az ezzel kapcsolatos – s ekként az ingatlan tulajdonosokat terhelő – díjak szedése.

Egy házleltár elkészült (2. pont). Ennek hibái miatt a bizottság újnak a készítését rendelte el (3. pont). Egy házleltár fenn is maradt. Ezúttal nem kívánunk az abból kitűnő intézkedésekkel foglalkozni, mert az már megtettük korábban.²⁷

A házingatlanokért az Udvari Kamara javára a leltár szerinti vételárat egy éven belül kellett megfizetni, s ugyanez alatt az idő alatt fel kellett venni a telekkönyvi hivataltól a házbirtoklevelet (*Hausgewöhr*). A megvett ingatlanok 3 évre minden adótól vagy contributiótól mentesek (*von aller Steuer, odfer] Contribution Befreit sein sollen*) voltak, kivéve a szokásos városi kiadások fedezésére a Városi Tanácsnak 1690-ben fizetendő adót (4. pont).²⁸

Részletesen szabályozza az instrukció a telekkönyv vezetését, és a telekkönyvi díjakat (5–7. pont).

Az ingatlan rendeltetése szerinti megnevezésével, valamint a blokádban szerzett érdemekért házingatlan juttatásában részesültek nevével közli a bizottság a harmincadossal, hogy mely házak engedhetők ingyenesen át (8. pont).²⁹

Elrendelte a bizottság a rendszeresített parancsnoki ház kényelmesebb és biztos lakássá kialakítását (10. pont).

Kötelezte a bizottság a harmincadost annak ellenőrzésére, hogy az újonnan felvett polgárok, különösen a magyarok, horvátok és rácok karbantartják-e, javítják-e, avagy tönkre teszik, leromlani hagyják házukat. Utóbbi esetekben előzetes figyelmeztetés nélkül ki kellett őket a házból űzni, és helyükbe más, érdemesebb polgárt kellett behelyezni (9. pont).

Az iránt is rendelkezett a császári bizottság, hogy a harmincadosnak kell a vár karban tartásához szükséges kézi robotnak és a robot fuvarnak a reábizott kerületből (*District*) előteremtése iránt (11. pont), és a parancsnoknak katonai és várhelyreállítási célra szükséges deszka, valamint a katonaságnak szükséges tűzifa rendelkezésre állása iránt intézkednie (12. pont).

A Dráva és Száva menti magyarországi újszerzemények megvizsgálására és berendezésére kiküldött, s ekként széles jogkörrel rendelkező császári bizottság instructioiba foglalt rendelkezései, intézkedései egy részének végrehajtása akadályokba ütközött. A bizottságnak a harmincados részére július 10-én adott instrukcióját követő közel négy hónap alatt kialakult helyzetre, ugyanakkor a császári érdek érvényre jutásának akadályaira a *Wibmer* harmincados által 1690. október 31-én a bizottsághoz intézett kérdésekből és ezekre a bizottságnak ezúttal Csáktornyan kelt 1690. november 6-i válasziratából következtethetünk, s ez utóbbiból ismerhetjük meg az akadályok elhárítására törekvő intézkedéseket.³⁰

A polgárság és a harmincados között kedvezőtlenül

alakult kapcsolat megjavítása érdekében a császári bizottság azt rendelte, hogy a harmincados akkor, amikor a polgárságot valamilyen zaklatás éri (véltetően a katonaság részéről), akkor tanáccsal és intézkedéssel segítse a polgárságot (1. pont).

Azt már láttuk, hogy a házaknak, a telkeknek a kiadása a harmincados feladata, a polgároknak az eskütételre kötelezése pedig a Városi Tanácsé. A bizottság ezeket a rendelkezéseket a november 6-i válasziratában változatlanul meglevőkként közölte (2. pont).

Wibmer harmincados Kanizsának, amint írja, kézben tartásához (*manutenieren*) Zala és Somogy vármegyékből ingyen munkák teljesítéséhez intézkedést kér. A bizottság a Körmenten levő alispánhoz kíván fordulni, hogy az utolsó megyegyűlésen mit határoztak, s kedvezőtlen válasz esetén „a szükségletéről az Udvarnál fog értekezni” (3. pont).

A mértékekre vonatkozó korábbi előírástól eltérő rőf és súlymértékek alkalmazása miatt a bizottság úgy intézkedett, hogy a bécsi rőfnél és súlymértékeknél kell megmaradni, de megengedi a bizottság az – egyébként szokásban levő – stajer mértékeknek az ellenőrzési vizsgálatokkor alkalmazását, de egyébkénti használatát is (5. pont).

Utasítást adott a bizottság a bor és a hús utáni fogyasztási és forgalmi adó, és a makkoltatásra hajtott disznók utáni tized és vám szedésére nézve. (6. pont és 11. pont)

Wibmer harmincados egyik kérdéséből szerzünk tudomást arról, hogy Kanizsán újként horvátokat helyeztek el. Ezek azonban, legalábbis akkor, még nem rendelkeztek városi polgárjoggal, mert borkimérésre és húskimérésre irányuló szándékukkal kapcsolatban a császári bizottság azt a tájékoztatást adta, hogy e kimérésekre csak a parancsnokoknak és a polgároknak van joga (7. pont)

Megszabta a bizottság a fakivágásért fizetendő díjat, ugyanakkor úgy intézkedett, hogy az állatok legeltetése miatt a legeltetőkkal szemben nem kell eljárni (8. pont).

Feltett kérdésre válaszolva közölte a bizottság azt is, hogy az útlevelek polgárság részére való kiadásának joga a Városi Tanácsot illeti meg (15. pont).

Szólnunk kell még azokról a hivatalos *intézkedésekről amelyek célja volt Kanizsa étkezési sóval való ellátása.*

Anton Conduzi udvari számvevő, a Belső-Ausztriai Udvari Kamara tanácsosa a kapitulációt közvetlenül követően a császári kamarai bevételek növelése érdekében oly rendelet kiadása iránt tesz előterjesztést a császárnak, hogy Kanizsára semmilyen más, csak Aussee-i só legyen szállítható.³¹ Az Udvari Kancellária az előterjesztést már április 17-én azzal küldte meg az Udvari Kamarának, intézkedjék, hogy a grazi Udvari Kamara engedélyezze Aussee-i sónak Kanizsára és környékére való szállítását. A báró *Migliori Tullius* udvari kamarai

tanácsos által vezetett újszerzeményi bizottság már május 10-én felhívta a budai kamarai inspectort, *Johann Stephan v. Werleint*, tegyen jelentést, miként érintené ez a magyarországi sóbányászati termékek értékesítését.³² *Wibmer* harmincados már június 5-én jelenti *v. Werlein* inspektornak, hogy Kanizsa térségében eléggé meghonosodott a tengeri só, amelyet Waraszdin-ban (= Varaždin-ban/Varasdón) Pettauban (= Ptujban), Légradon és Csakaturban (= Čakovec-ban/Csáktornyan) egyaránt árusítanak.³³

Kanizsa sóval ellátása ügyében keletkezett egyéb iratokra utaló levéltári adatokat is volt módunk megismerni. Ezeknek a számbavételét azonban egyfelől nem

engedik meg az – érthető – időbeli korlátok, másfelől nem is elegendők ahhoz, hogy teljes képet kapjunk belőlük a sóellátás érdekében tett intézkedésekről. Ezért csak annak megemlítésére korlátozódunk, hogy ezeknek az intézkedéseknek a megismeréséhez a már rendelkezésre álló levéltári adatokból kiinduló további levéltári kutatás szükséges.

1690. április 13-a Kanizsa életében korszakváltást hozott, A városnak új korszak adottságai és viszonyai közé való beillesztése az elkövetkező évek hivatalos intézkedéseivel – mégpedig az udvari kamarai jövedelemszerzés jegyében – folytatódott.

Jegyzetek:

Rövidítések:

Ber. u. Schr. = Berichte und Schreiben

B. K. A. = Budai Kamarai Adminisztráció

Exped. = Expeditionen

MOL = Magyar Országos Levéltár

¹ MOL B. K. A. E 279. Exped. 1690. április 10., E 281. Ber. u. Schr. 1690. május 10.

² MOL B. K. A. E 281. Ber. u. Schr. 1690. április 2., Ber. u. Schr. 1690. április 27.

³ *Pickl, Othmar*: Die Kapitulation der Festung (Nagy)Kanizsa der „Hauptfestung des Ottomanischen Reiches“ am 13. April 1690. (Zum 300. Jubiläum der kaputlation der letzten türkischen Garnison Transdanubiens). In: Zalai Múzeum 4. (Szerk. Vándor László) Zalaegerszeg, 1992., 85–93.; 89. – *Biszterszky őrnagy Pickl tanulmánya* 48. jegyzetében említett forrásban *Wizezki* névvel szerepel.

⁴ Széchenyi Pál szül.: Gyöngyös, 1645. I. 28., 1687. április 26-tól veszprémi püspök, 1696. IV. 12-től kalocsai érsek, de pápai engedéllyel haláláig megtartotta a veszprémi egyházmegye kormányzását is. Meghalt; 1710. V. 23. Sopronban. Életére, működésére lásd *Pfeiffer János*: A veszprémi egyházmegye történeti névtára (1630–1950). Püspökei, kanonokjai, papjai. München 1987.; 58–60.

⁵ *Ordentliche-Wochentliche Postzeitungen. Num. XIX.* 1690. májas 6-i számában közzétett, Kanizsán 1690. április 17-én kelt tudósítás. Fordítását közli *Szita László*: Dokumentumok a kanizsai blokád és a vár kapitulációjának történetéről, 1688–1690. In: Somogy megye múltjából. Levéltári évkönyv 25, (Szerk. Szili Ferenc) Kaposvár, 1994., 51–124.; 110.

⁶ *Schreiben auss Wien (Ungarn Pariss London) Köln u. was in diesen Orthen Weiters vordrey gangen.* Fordítását

közli *Szita László* i. m. 110–111.; 111.

Arra nincs adat, hogy az idézett két forrásban említett mecset melyik volt, és hol állott. A túlzásokba bocsátkozásra hajlamos *Evlia Cselebi* útleírásában a kanizsai várban álló 4 dzsamit nevez meg, és 3 mecsetről szól, valamint Kanizsa várának Topraklik külvárosában álló 3 dzsamit és 3 mecsetet említ. (*Evlia Cselebi* török világotutató magyarországi utazásai 1660–1664. Második kiadás. Budapest, 1985.; 566, 569.) Kanizsa minden bizonnyal 1690-ben készült házleltárában olvasható, hogy a 35. sz. a. összeírt ház *Ist ein wohlerbawte Moschea*, és annak, tulajdonosai: *Franciscaner. (Inventir unndt Beschreibung deren in der Vestung Canisa erfindlich Häuser)*. Közli: *Tóth István György*: A magyarországi török építkezések forrásaihoz: a Kanizsai vár házainak összeírása (1690). In: Zalai Múzeum 2. (Szerk.: Vándor László) Zalaegerszeg, 1990., 221–230.; 227. Volt Kanizsának a Boldogságos Szűz Mária mennybevétele tiszteletére szentelt és első alkalommal 1692-ben látogatott plébánia temploma, amely *ex infami Mahometis phano conversa est*, amelyet az 1692., 1693. évi visitator *in suburbio Canisiensi fundata*-ként említ, az 1698. évi visitator *in praesidio Canisa*-ként is, és *in suburbio Canisiensi fundata*-ként is, miből következően az a Kanizsa erődítménynek nyugat, észak-nyugat felé eső elővárosában, a törökök által kialakított Topraklik-ban állott, és amelynek világi pap volt a plébánosa. (*Dr. Rózsa Miklós*: Kanizsa mecsetből kialakított plébániatemploma 1690–1700 között. 6., 10.)

- ⁷ *Pickl* i. m. 89.
- ⁸ Karlsruhe Generallandesarchiv, Haus-und Staatsarchiv (GLA) Kreissachen 46/3569.–1690.
Zichy István vezérőrnagy 1690. május 25-én kelt jelentése a Haditanács elnökének. Fordítását közli *Szita László* i. m. 120–121.; 120.
- ⁹ *Balogh János*: Nagy-Kanizsa város és vidékének hadtörténeti leírása. Nagy-Kanizsa, 1896., 215.
- ¹⁰ MOL B. K. A. E 285. Varia 1683–1740. 5. csomó b/11 No 3.
- ¹¹ *Schmall Lajos*: Adalékok Budapest székes főváros történetéhez I–II. Budapest, 1899., I. 247.
- ¹² A Dráva és Száva menti magyarországi új szerzemények megvizsgálására és berendezésére kiküldött római császári és királyi bizottság által Kanizsa városa és vára bírájának és tanácsának adott 1690. június 15-i keletű instrukció (továbbiakban: 1690. június 15-i instrukció) 15. pontja.
A német nyelvű instrukciót hibás cím alatt, és némi hiányokkal közli *Dr. Szukits Nándor – Bátorfi Lajos*: Adatok Zala megye történetéhez I–V. Nagy-Kanizsa, 1876–1878. V. kötete 43–50. oldalán. *Dr. Fára József*: vármegyei főlevéltáros által készített és „A Neo-Acquistica-Commissio rendeletei a török iga alól felszabadított Nagykanizsa város újra alapításáról 1690–1698” csak részben helytálló cím alá foglalt iratfordítások másolatainak egyikeként őrzi az instrukció fordításának fénymásolatát a nagykanizsai Városi Könyvtár. Sem az eredeti, sem a *Dr. Fára* által készített fordítás, amelyről a Városi Könyvtárban levő fénymásolat készült, napjainkban már nem volt elérhető. Minderre lásd részletesen *Rózsa Miklós*: Városi közigazgatás Kanizsán 1690-ben, a város török alóli felszabadítása évében. In: *Solymosi László és Somfai Balázs* (szerk.): A Dunántúl településtörténete IX. Város – mezőváros – városiasodás. Veszprém, 1992., 113–120.; 114.
- ¹³ Kanizsa város Tanácsának jegyzőkönyve 1690–1755. Thüry György Múzeum Nagykanizsa. 72.2.1. ltsz. Továbbiakban: Tjkv.
- ¹⁴ Tjkv. 1–6. old.
- ¹⁵ Tjkv. 3. old.
- ¹⁶ L. 12. sz. jegyzetet.
- ¹⁷ *Inventir ... deren in ... Canisa erfindlich Häusern*. *Tóth István György* i. m. 227–230.
- ¹⁸ Tjkv. 3. old.
- ¹⁹ A válaszirat másolatát a *Dr. Fára* féle iratfordítások egyikeként őrzi a nagykanizsai Városi Könyvtár. L. 12. sz. jegyzetet.
- ²⁰ Erre lásd *Dr. Rózsa Miklós*: Kanizsa mecsetből kialakított plébániatemploma 1690–1700 között. Nagykanizsa, 1993.
- ²¹ *Kanyar József*: Somogy megye közgyűlése a hódoltság idején és a felszabadító harcok utáni első évtizedekben (1658–1718). In: Somogy megye múltjából. Levéltári évkönyv 17. Kaposvár, 1986., 87–110.; 90.
- ²² Tjkv. 3–6. old.
- ²³ Tjkv. 10. old.
- ²⁴ Tjkv. 18–19. old. – Mindezekre vonatkozóan lásd *Rózsa* 12. sz. jegyzetben i. m.-t.
- ²⁵ MOL Mikrofilm-tár. A 3787. Römisch-Katholisches Pfarramt Nagykanizsa. Taufregister. Band 1. Seite 1. Az 1690. június 2-i bejegyzés; MOL B. K. A. E 285. Varia b) iratok. 5. csomó Kanizsa. No 1.; MOL Kamarai levéltár E 136. Diversae instructiones 1531–1849. b) iratok. 64 t. Kanizsa 1690. 16–21. old. 9. pont.
- ²⁶ MOL Kamarai levéltár E 136. Diversae instructiones 1531–1849. b) iratok. 64. t. Kanizsa 1690. 1–14. old.
- ²⁷ *Dr. Rózsa Miklós*: Ingatlan-tulajdon és telekkönyv Kanizsán a török alóli felszabadítást követő évtizedben. Nagykanizsa, 1995.
- ²⁸ A város az instrukció szerint jómódú polgártól 3 forint, egy kevésbé vagyonostól 1 tallér összegű adót szedhetett be. A császári bizottságnak a Városi Tanács kérdéseire 1690. június 19-én adott válasz szerint (10. pont) a jobb módú polgárra 3 forint, a kevésbé módosra 1 forint adó volt kivethető. Az instrukciónak eredeti – német nyelvű – szövege áll rendelkezésre. A válasziratnak csak 1932-ben készült magyar fordítása.
- ²⁹ Ez a felsorolás több házingatlant tartalmaz, mint a Városi Tanácsnak 1690. június 15-én adott instrukció 12. pontja. Lásd: *Rózsa* 27. sz. jegyzetben i. m. 5. és 11. old.
- ³⁰ MOL Kamarai Levéltár E 136. Diversae instructiones 1531–1849. b) iratok. 64. t. Kanizsa 1690. 16–21. old.
- ³¹ *Aussee* ma *Bad Aussee*, volt mezőváros Stájerország ÉNy-i részén, ahol 1290-től sóleparló-műhely volt. Kb. 4 km-nyire sóbánya van.
- ³² MOL B. K. A. E 281. Ber. u. Schr. 1690. május 10.
Othmar Pickl az udvari kancelláriai és a bécsi udvari kamarai intézkedéseket a drávai hadtestnek a törökök ellen 1664–1688. évi hadjáratokban történt részvétele érdekében a grazi Udvari Kamara által teljesített kiadások ellensúlyozójaként értékeli.
- ³³ MOL B. K. A. E 281. Ber. u. Schr. 1690. június 5.

Dóka Klára:

Egyházlátogatások Zala megyében 1848 előtt (18–19. századi vizitációk, különös tekintettel a Veszprémi Érseki Levéltár dokumentumaira)

Mindnyájan tapasztalhatjuk, hogy az eltelt évtizedben hosszú és kényszerű szünet után megnőtt az érdeklődés az egyházi gyűjteményekben őrzött források iránt. Nemcsak az egyháztörténet képviselői, hanem más kutatók is gyakran felkeresik ezeket az intézményeket, nyúlnak eddig ismeretlen forrásokhoz. A statisztikai, szociológiai kutatások ma már elképzelhetetlenek a legismertebb forráscsoport, az anyakönyvek áttekintése nélkül. Ezek nemcsak a demográfiai mozgásokról (születések, halálozások aránya) szolgáltatnak adatokat, hanem megismerhető belőlük a felekezetek aránya, a különböző vallásúak egymással való kapcsolata, és nélkülözhetetlenek a társadalom mikrostrukturális kutatásánál, a családok összetételének vizsgálatánál is.

Hasonlóan fontosak a lelkészek által vezetett historia domus-ok, melyek eredeti rendeltetése a plébánia történetének dokumentálása. Szólnak azonban a község történetéről, magukban foglalják a hívekre (azaz a lakosságra) vonatkozó demográfiai adatokat. Különösen érdekesek azon leírások, melyek az eseményekkel egy időben készültek, és így pótolják a sok esetben elkallódott községi iratokat is.

Az említett két forrástípusnál általánosabbak az előadásunk tárgyát képező egyházlátogatási jegyzőkönyvek, melyek nagy számban maradtak fenn a katolikus és protestáns gyűjteményekben. Kapcsolódva a helytörténeti konferencia fő témájához a Zala megyei egyházlátogatások ismertetése során elsősorban a fennmaradt dokumentumok jellegére, forrásértékére szeretnénk a hangsúlyt helyezni. Fő forrásunk a Veszprémi Érseki Levéltárban őrzött, 1746–1846 közti időből fennmaradt iratanyag.

A szakirodalomból ismeretes, hogy az egyházlátogatás, latinul *canonica visitatio* az egyházkormányzat legősibb formája. Már a 8. században találkozunk egyes helységekből a plébániák meglátogatásával, melyet kezdetben csak a püspökök végeztek. Magyarországon a 12. századtól említenek vizitációkat, sőt az a következő évszázadban ezek rendszeressé váltak. A plébániák számának növekedésével a látogatásokat a püspökök már nem tudták maguk elvégezni, ezért gyakran főesperesekre bízta. E korban a püspök és főesperes hatásköre gyakorlatilag egybeesett, és így a főesperes is teljes joggal végezte a vizsgálatot.

A 13. századtól az uralkodók arra törekedtek, hogy

az egyházi és világi közigazgatás egymással szoros kapcsolatban működjék. Így a vármegyék és a főesperesek területe egybeesett. Később, az egyházi és világi birtokok növekedésével a főesperesek veszítettek tekintélyükből, a püspökök mellett kialakult a kanonokok testülete, melybe igyekeztek a főesperesek bekerülni. A területi feladatokat, így a plébániák felügyeletét is, az espereseknek, alespereseknek adták át.

A canonica visitatio-k rendjében a tridenti zsinat hozott változást. Rendelkezései értelmében a főesperesek már nem saját hatáskörükben, hanem a püspökök utasításai alapján ellenőrizték a plébániákat, és ebbe az esperesek egyelőre nem folyhattak bele.

A reformáció térhódításával a vizitáció egyre inkább politikai kérdéssé vált. Az 1548. évi VI., X., az 1559. évi XLI. törvényben az országgyűlés sürgette a püspököket, hogy folyamatosan végezzék, vagy végeztessék el a plébániák meglátogatását.

A 18. század végéig a vizitációk egy részéhez a király adott felhatalmazást. Az ilyen felméréseket generális vizitációknak nevezték. A királyi engedély birtokában a püspök vagy főesperes nemcsak a katolikus vagy vegyes lakosságú, hanem a protestáns községekben is jelentkezhetett. A lakosság ilyenkor prédikátorával és tanítójával az élen tiltakozott, és az uralkodó parancsa ellenére csak bizonyos adatokat (pl. a felekezethez tartozók száma) bocsátott rendelkezésére a vizitátornak. A 16. század közepétől egyházlátogatásokat végeztek a protestáns esperesek és püspökök is, ezek tárgyalásával azonban itt nem foglalkozunk.

III. Károly 1733-ban elrendelte, hogy az egyházlátogatásokon a püspökök kíséretén kívül a megyei és városi tisztviselők is részt vegyenek, Mária Terézia pedig 1747-ben arra adott utasítást, hogy az illetékes földesúr (kegyúr) is küldjön képviselőt ilyen alkalommal.

A sok egyéb egyházkormányzati teendő miatt a 18. század utolsó harmadában az egyes püspöki vizsgálatok között sokszor évtizedek teltek el. Ezért az esperesi vizitációk újra rendszeressé váltak. Céljuk azonban nem az általános ellenőrzés, hanem a papság helyzetének, életviszonyainak felmérése volt.

A Zala megyei egyházlátogatások áttekintéséhez először foglalkoznunk kell a terület egyházi hovatartozásával, mivel az több változáson ment keresztül. Nagybbrésze mindig a veszprémi egyházmegyéhez tartozott,

mely Veszprém, Zala (régí nevén Kolon), Pilis megyét, valamint Esztergom megye Duna jobbparti részét foglalta magában. Később Veszprém megyéből a pápai főesperesség a győri, Somogyból szigetvár és környéke a pécsi, Csurgó környéke pedig a zágrábi püspökség része lett. Utóbbi a bekcsényi (ma Becsehely) főesperesség egységét képezte, melyhez Zala megye déli része is tartozott. Itt volt például Bánokszentgyörgy, Kanizsa, Páka, Alsólendva, Lenti, Csesztreg, Szentgyörgyvölgye, Bagonya, Dobronak stb. A zágrábi püspök volt illetékes a 16. század közepén a zalaegerszegi főesperességben is, mely ekkor száznál több plébániát foglalt magában.

A török kiűzése után, a 18. század közepén Padányi Bíró Márton veszprémi püspök nagy területeket hódított el a zágrábiaktól. Visszakerült a zalaegerszegi főesperesség, egy sor település a bekcsényi főesperességből (pl. Homokkomárom, Kiskanizsa, Bánokszentgyörgy), sőt később Somogy megyében a csurgói kerület plébániái és filiái is.

1777-ben Mária Terézia a veszprémi püspökség területéből kialakította a székesfehérvári, valamint több rész összevonásával a szombathelyi püspökséget. Zala megyéből ide került a hajdan Zágrárhoz tartozó zalaegerszegi, valamint az átszervezés után létrejött alsólendvai főesperesség. Zalában így a 19. század közepén 30 plébánia működött a szombathelyi, 75 a veszprémi püspök fennhatósága alatt.

A Zala megyei plébániákon az első ismert egyházlátogatásra 1554-ben a zalai főesperesség területén került sor. Jegyzőkönyve a Veszprémi Káptalani Levéltárban található, és adatairól Pfeiffer János készített feldolgozást.

Az 1554. évi látogatást, mely a reformáció kezdeti korszakára esik, Köves András zágrábi püspök rendeltére Szepetneki Gáspár mester, örkanonok végezte el. A főesperesség ekkor négy vikáriátusból állt, Szepetnek, Kapornak, Nova, Egerszeg központokkal. A települések egy részének helyén puszták voltak. Így például 1554-ben teljesen lakatlan Zalabér, Pacsa, Milej, Zalavég később újra benépesült község, de a puszták közt említhetjük Ongot, Sülyt, Bebest, Bucsát, Ballahidát, melyek később sem fejlődtek faluvá.

1674-ben Sennyei István zágrábi püspök is tartott a zalaegerszegi főesperességben egyházlátogatást, de ennek dokumentumai nem maradtak fenn. Rendelkezésre állnak viszont a bekcsényi főesperességről készült jegyzőkönyvek 1640-től szórványosan, több-kevesebb rendszerességgel pedig 1692-től, a török kiűzése óta. A zágrábi püspök Padányi Bíró Márton tiltakozása ellenére még 1748-ban, 1750-ben, 1760-ban is tartott vizitációt. Az egyházmegyei határok 18. század végi átrendezése után ezek a dokumentumok nem kerültek a magyarországi gyűjteményekbe.

1777-ben – mint említettük – Zala megyéből egy sor plébániát csatoltak a veszprémiből a szombathelyi egy-

házmegyéhez. Az érintett zalaegerszegi főesperesség a novai, a zalaegerszegi, az alsólendvai pedig a letenyi és alsólendvai espereskerületekre oszlott. A szombathelyi egyházmegyében 1779-ben, 1806-ban, 1830-ban, 1837-ben volt általános vizitáció, melynek dokumentumait a szombathelyi püspöki levéltár őrzi. A jogelőd veszprémi egyházmegyéből jegyzőkönyveket részlegesen Szombathelyre adták át, mely kérdésre még visszatérünk.

A zalai plébániákra vonatkozó egyházlátogatási jegyzőkönyvek zömét viszont a Veszprémi Érseki Levéltár őrzi. A gazdag iratanyag megérdemel egy részletesebb vizsgálatot még abban az esetben is, ha sok vonatkozásban nem ismeretlen az itteni kutatók előtt.

A veszprémi püspökök közül a török kiűzése után először Volkra Ottó látogatta meg 1711-ben egyházmegyéje plébániáit, ennek dokumentumai azonban nem maradtak fenn. Az ő idejében történt a nagykanizsai plébánia 1716 évi vizitációja is, rendszeres munkálatokkal azonban csak a már említett Padányi Bíró Márton idejéből találkozunk.

Padányi Bíró Márton püspök a 18. század egyik érdekes egyházi egyénisége volt. 1692-ben Pozsony megyében született, tanulmányait Veszprémben végezte. Bicskei plébános, majd veszprémi kanonok lett, részt vett az 1741-es országgyűlésen, ahol beszédeivel nagy feltűnést keltett. 1744-ben nevezték ki veszprémi hivatalába. Következétesen törekedett az egyházmegye újjászervezésére, kíméletlenül lépett fel a protestáns eszmék terjedése ellen.

Székhelye a Zala megyei Sümege volt, mely város ebben az időben vált uradalmi központtá. Zala megyében a székvároson kívül püspöki birtok volt Tapolca mezőváros, Nyirád, Monostorapáti, Csicsó, Szentjakabfa, Udvari, Alsópáhok, Csehi, Bazsi, Prága, Mindszentkállya község, Deáki, Erek, Urbér, Fülöp puszták, valamint Tagyon, Szentbékállya, Köveskál, Páhok, Szentandrás, Szepezd, Felsőpáhok, Rendes, Szentandrás falvak határának egy része.

Padányi Bíró Márton kinevezésekor Zala megyében mindössze 16 plébánia működött: Zalavár, Szentgrót, Csehi, Szegvár, Alsóbogod, Alsó- és Felsőhahót, Rezi, Zsid, Keszthely, Gyulakeszi, Szentbékállya, Káptalantóti, Vita, Tördemic, Nyirád, Csabrendek. Mint a két felsorolásból látszik, még az uradalmi falvak közül is csak Tapolcán, Csehiben, Szentbékállán működött újjászervezett plébánia, ezen kívül a székvárosban, Sümegeben a híveket szerzetesek látták el. Udvari, Szepezd, Bazsi, Prága püspöki falvak lakossága jórészt protestáns volt, és megtartotta vallását még a következő évtizedekben is. Az erőskezü püspök nem a máshitű lakosság ellen lépett fel, hanem elsősorban a korábban katolikus majd a protestánsok által használt templomokat igyekezett visszaszerezni. Különösen ha azokat a püspökség, mint kegyúr maga építette.

Padányi Bíró Márton egyházszerző tevékenységét canonica visitatio-val kezdte. Ellenőrzési munka Zala megyében 1745-ben, 1746-ban, 1748-ban folyt, és menet közben törekedett a plébániák számának növelésére. 1745. december 8-án kieszközölte az uralkodónál, hogy generális vizsgálatot tarthasson, vagyis a protestáns településeket is felkeresse. Padányi Bíró Márton püspöksége során az egyházmegyei plébániák legalaposabb áttekintésére került sor, sőt – mint ezt Ördög Ferenc feldolgozta – áttekintést kapunk az egyes települések teljes lakosságáról is. A püspök által feltett és megválaszolásra váró kérdések rendkívül érdekesek voltak.

Első részük a plébánia és filiák templomára általában vonatkozott. Van-e tornya vagy csak különálló harangláb, épült-e sekrestye, ki a kegyúr, mi a templom titulusa, mikor tartják a búcsút, mikor lett a templom felszentelve, vagy megáldva, ki által, tartanak-e körmenetet, hogyan őrzik az oltáriszentséget és egyéb megszentelt dolgokat, ég-e az örökmécses, van-e kórus, orgona, milyen a világítás, van-e gyóntatószék vagy csak a sekrestyében lehet gyónni, vannak-e ereklyék, tartozik-e alapítvány a templomhoz. Az általános kérdések közt szerepelt, hogy milyen a temető, és hogy vannak-e vallásos egyesületek. A speciális kérdések az oltárookra, tornyokra, sekrestyére vonatkoztak. E kérdésekre adott válaszokban szerepelt a harangok, az oltárkövek, terítők, a sekrestyében található miseruhák, könyvek, zászlók, szenteltvíztartók, kelyhek, stb. felsorolása, bár nagyobb részletességgel nem találkozunk.

A vizitáció külön részében voltak a pénzt kezelő templomgondnokra, plébánosra, tanítóra vonatkozó kérdések. A plébános esetében feljegyezték, hogy szerzetes vagy világi pap-e, hány éves, hol végzett, hol szolgált idáig. A plébánián lakik-e, hogyan él, hogy végzi a szertartásokat, rendesen vezeti-e az anyakönyveket, jegyzőkönyveket, milyen a házanépe, kinek a támogatásából vagy mely más forrásból működik a plébánia. Hasonlóak voltak a tanítóra, iskolára vonatkozó pontok, majd a sort a bábák működésének leírása egészítette ki.

Fontos kérdések vonatkoztak a hívekre is. Tisztelik-e papjukat, járnak-e templomba, elvégzik-e a húsvéti gyóntást, milyen nyelvűek, milyen vallásúak, fizetik-e a járandóságokat, tisztelik-e az előljárókat, vannak-e vegyes házasságok. A jegyzőkönyvekhez a püspök csatoltatta a lakosság névszerinti összeírását, melyben a katolikusok és nem katolikusok egyaránt szerepeltek.

Padányi Bíró Márton 1745-ben először a tapolcai esperesség plébániáit látogatta meg, a központon kívül Gyulakeszi, Tördemic, Káptalantóti, Nyirád helységekben. A felsoroltak közül a tapolcai plébániát már 1701-ben újjászervezték. A 18. század elején az itteni gyér számú magyar és katolikus lakos közé szintén katolikus németek jöttek, majd később több zsidó család is megjelent.

A tapolcai esperességben a legjelentősebb plébánia

1745-ben a szentbékkálai volt. Filiaként ide tartozott a később önállóvá lett Monostorapáti, Kővágóörs, Dörög, a Csicsóhoz csatlakozó Monoszló, Zánka, a később Kővágóörs filiájaként működő Szepezd, a Petendhez csatolt Kapolcs, valamint Mindszentkál, Kisfalud, Köveskál és Henye. Mindszentkállán, Zánkán, Monoszlón, Kapolcson egykor plébánia volt, de nem került sor újjászervezésükre.

A püspök a következő évben a zalai esperesség plébániáit vette sorra, ahol 14 helységet látogatott meg. Köztük a székvárost, Sümeget, Csabrendeket és Vítát több alkalommal is. Ekkor került sor a keszthelyi, szentgyörgyvári, rezi, szántói, zalavári, felsőpáhoki, zsi-di, nyavalyádi, szegvári, csehi, szentgróti plébániákra is. A felsoroltak közül a 18. század végére Nyavalyád és Felsőpáhok elvesztette önállóságát, és Hosszúpereszteg illetve Alsópáhok filiája lett. A két legfontosabb plébánia Szentgróton és Csehiben működött. Szentgróthoz tíz filia tartozott, melyek közül Szentlászló 1755-ben, Tekenyé csak 1843-ban lett önálló. A filiák jórésében templomok, kápolnák és kolostorok romjai mutatták még ebben az időben is a korábbi egyházi élet nyomait. Ilyen romok voltak például Szentgróthoz tartozó Polgárvárosban, Csáfordon, Zalaszentpéteren, Gyülevészen stb.

A csehi plébániát, mely már a 14. században is működött, Padányi Bíró Márton kegyúrként szervezte újjá. Kezdetben hét filia tartozott hozzá, melyek közül Kisgörbő 1754-ben önállósult, ide csatolták át Csehiből Nagyörbőt, Óhidat, Döbröncét, majd 1788-ban Mihályfán szerveződött plébánia.

A két zalai egyházlátogatás között a püspök 1747-ben a budai és veszprémi főesperességben vizitált. Utóbbihoz is tartoztak Zala megyei községek, elsősorban mint filiák. A nagyvázsonyi plébánia filiája volt ekkor Zalából Szentjakabfa, Udvari, Csicsó, Szentantalfa, Tagyon, Nemes- és Nagypécsely, Alsó- és Felsődörgicse, Vászoly – valamennyi református és evangélikus községként. Hasonlóan 1747-ben került sor a Zala megyei Felsőörs vizsgálatára, ahová szintén protestáns települések tartoztak (pl. Csopak, Paloznak, Lovas, Alsóörs, Füred, Arács stb.). A középkorban valamennyi önálló plébánia volt, melyeket az előbbiekhöz hasonlóan nem szerveztek újjá.

1748-ban – mint említettük – ismét Zala megyében volt egyházlátogatás, melynek során a megnövekedett számú plébániát a püspök a keszthelyi és zalai kerületben, a két esperes segítségével ellenőrizte. A keszthelyi kerületből 12 jegyzőkönyv maradt fenn, a zalaiból pedig összesen 22. Itt találhatók – többek között – a volt zágrábi plébániák egy részének dokumentumai is. A hajdani zalaegerszegi főesperességből például Egerszeg, Zalaszentgyörgy, Salomvár, Milej, Nova, Háshágy, a bekcényiből Homokkomárom. A Szombathelyhez került Zalaegerszeg környéki plébániákról a Veszprémi

Érseki Levéltárban ezek az utolsó jegyzőkönyvek, azonban az említett részleges iratátadás miatt többnek – pl. Bánokszentgyörgy, Csesztreg, Lenti, Szentgyörgyvölgye stb. egyetlen canonica visitatio-ja sem található meg e gyűjteményben.

A következő egyházlátogatásra a veszprémi egyházmegyében a Mária Terézia-féle egyházigazgatási reform után 1778-ban került sor, amikor Zala megyében Bajzáth József püspök már 55 plébániát vizsgálhatott meg. A feltett kérdések ezúttal nyolc egységre oszlottak. Első a templom épületére, berendezésére, jövedelmére, második a patrónusra és annak kötelezettségeire vonatkozott, ezután következtek a plébános, tanító, harangozó, bábák tevékenységével, a plébániával és az iskolával kapcsolatos pontok, végül a lakosságra vonatkozó kérdések. Bár ezúttal névszerinti összeírásokkal nem találkozunk, a lakosság nyelve, vallása ezekből a leírásokból megismerhető. Különösen használhatók a felekezeti megoszlás számszerű adatai a plébániákon és filiákon.

Az újjászervezési törekvések és a plébániák számszerinti növekedése ellenére megállapítható, hogy a 18. század közepén a zalai települések nagyobb részének katolikus egyháza csak filiaként működött. Egyik oka az volt, hogy az elpusztult települések lassan népesedtek be, másik hogy a török korban megmaradt lakosok és utódaik a protestáns hitet követték, a harmadik pedig az, hogy még a szintiszta katolikus aprófalvak sem tudtak eltartani egy plébániát.

Megállapíthatjuk tehát, hogy a plébániák számbeli gyarapodásának előfeltétele a katolikus lakosság növekedése volt. Függött ezen kívül a kegyúr kezdeményezésétől, a püspök engedélyétől, sőt alkalmanként az uralkodó intézkedésétől is. 1778-ban Zalában az egyházlátogatáskor új plébánia működött Alsópáhok, Bakónak, Csács, Csány, Csatár, Csicsó, Dörögd, Káptalanfa, Karmacs, Kiszöbörb, Kővágóórs, Lesencetomaj, Monostorapáti, Pakod, Paloznak, Petend, Szentiván, Szentpéterúr, Tihany, Túrje, Zalakoppány, Zalaszentlászló helységeken, melyeknek ebben az évben kelt első vizitációs jegyzőkönyve.

1815–1818-ban Kurbély György püspök vizitációjára került sor a veszprémi egyházmegyében. Zalában a 63 plébániára kiterjedő vizsgálatot 1816-ban hajtotta végre. Nem járta be a sümegi espereskerületet, azonban meglátogatott több új plébániát, melyeket 1788-ban, II. József egyházpolitikai reformjainak végrehajtása során szerveztek meg (pl. Bezeréd, Dióskál, Orosztony, Rád, Nagyrécsce, Ollár, Szentmihály, Szentbalázs).

Ez a vizitáció már nem vonatkozott a protestáns lakosságra, így az ő népességi adataikkal sem találkozunk. A feltett kérdések és a rájuk adott válaszok azonban ennek ellenére rendkívül érdekesek és tanulságosak. Első részük ezúttal is a plébániatemplomra vonatkozott: mi a titulusa, mikor épült, ki építette, mikor renoválták,

mi az anyaga, van-e tornya, milyenek harangjai. Szóltak belső berendezéséről, a kórusról, sekrestyéről, oltárok-ról, padokról, szobrokról, képekről. A jegyzőkönyv mellékletében leltárszerűen szerepeltek a sekrestyében lévő ruhák, berendezések, kegytárgyak. Ezután következtek az alapítványokra, a templom jövedelmére vonatkozó kérdések, a válaszban pedig a bevételek és kiadások leírásai. A templommal kapcsolatos információk sorát az ünnepi és hétköznapi miserend zárta le.

A vizitációk második része a plébániára vonatkozott. A kérdések részletezték az épület állapotát, a hozzá tartozó kert nagyságát, a plébános egyéb ingatlanait. Mindig szerepeltek mellékletként a templomban található könyvek, ahol az anyakönyveket, misekönyveket is felsorolták.

A jegyzőkönyvek részletesen foglalkoztak a filiákkal. Ha volt filiális templom, ugyanazokat a kérdéseket adták fel, mint a plébániák esetében. Ha nem volt, csak az egyéb imahelyek, haranglábak leírása szerepelt. Ezt követően tették fel a kápolnákra, szobrokra, keresztekre, kálváriákra, temetőkre vonatkozó kérdéseket, majd a korábbiakban kialakult gyakorlat szerint a vizitátor a lakossággal, hívekkel foglalkozott: a katolikusok száma, vallási élete, viselkedése, viszonya a plébánoshoz, az előjárósághoz.

A következő részben a korábbinál részletesebben szerepeltek a plébános képesítésével, felkészültségével, munkájával, vagyonával kapcsolatos pontok, majd hasonló felépítésben a tanítóról is feltették ezeket a kérdéseket. A jegyzőkönyveket általában az iskolák, tanulók viszonyainak leírásai zárták le.

Bajzáth József vizitációja után a polgári forradalomig csak két új plébániát szerveztek, Nemesbükön 1816-ban és a már említett Tekenyén 1843-ban. 1845–1846-ban Zichy Domokos püspök végzett újabb általános egyházlátogatást, de ez 1846-ban csak a füredi esperességet érintette. A jegyzőkönyvek forrásértéke csekélyebb, mint a korábbiaké, mert csak a plébániák és filiák alapadatait tartalmazzák. Hasonlóan szűkszavúak az 1832–1838 között végzett főesperesi, esperesi vizsgálatok dokumentumai, melyek 46 plébániáról állnak rendelkezésre. (1832-ből: Bakónak, Bucsuszentlászló, Csatár, Dióskál, Gelse, Hahót, Homokkomárom, Keresztúr, Nagykanizsa, Nagyrécsce, Nemesapáti, Ollár, Pacsa, Rád, Szentbalázs, Szentiván, Szentmihály, Szentpéterúr, Zalaapáti, 1837-ből Bezeréd, Csács, Csány, Galambok, Kehida, Kiskomárom, Merenye, Orosztony, Szabar, Zalakoppány, Zalavár, 1838-ból Alsópáhok, Csehi, Gógánfa, Gyömörő, Kiszöbörb, Nemesbük, Pakod, Rezi, Szántó, Szegvár, Szentgrót, Szentgyörgyvár, Tekenye, Túrje, Zalabér, Zalaszentlászló.) Ebben az évtizedben csak Zala megyében került sor vizsgálatokra.

Befejezésül érdemes röviden összefoglalni, hogyan tükrözik e vizitációs jegyzőkönyvek az egyházmegye plébániáinak viszonyait. Kiindulásunk az a 83 zalai plé-

bániáról Veszprémben fennmaradt jegyzőkönyvi anyag, melynek keletkezési körülményeiről fentiekben szólunk. Ezek alapján megállapítható, hogy a megyében az aprófalvak ellenére viszonylag aktív volt a vallási élet. A plébániák templomain kívül a filiákon kisebb templomok, imahelyek, kápolnák voltak, bár az egy-egy plébániához sorolt nagyszámú települést a plébánosok nem tudták még minden ünnepnapon sem meglátogatni. Különösen nem a pusztáknál kisebb lakott helyeket, majorokat, csárdákat, malmokat, ahol csak néhány család élt. A plébánosok rendkívül képzettek voltak. A magyar mellett tudtak latinul, németül, horvátul is. A veszprémi egyházmegyében maradt zalai településeken azonban a templomokban a magyar nyelv volt használatos, hiszen más nyelvű (német) lakosság is csak egykét faluban (pl. Csicsó) és mezővárosban (pl. Tapolca) élt.

A települések kegyura legtöbbször (25-ször) a püspök, káptalan, valamelyik rend, vagy papnevelő intézet volt. A 18. század végi egyházi reformok, egy sor szerzetesrend megszüntetése után 13 plébánia ellátása a vallásalap jövedelméből történt, 23 plébánián volt a világi földesúr a patrónus (pl. Festetich, Esterházy, Deák, Széchenyi), 22-nek pedig egyáltalán nem volt kegyura. Ilyenkor a templom fenntartásáról, az egyház működéséről jórészt a hívek gondoskodtak. Mária Terézia előírta, hogy úrbérrendezés alkalmával a papoknak – felekezettől függetlenül – biztosítsanak jobbágytelket, melyet a lakosság művelt meg, és a katolikus papság részéül az egyházi tizedből is.

A plébániával rendelkező községek lakossága többségében rendszerint katolikus volt, a reformátusok és kisebb számban az evangélikusok a filiákon éltek. A mezővárosokban (pl. Keszthely, Tapolca) és néhány faluban (pl. Szántó), laktak zsidó családok is.

A templomok titulus szerinti megoszlása rendkívül érdekes. Mivel sok volt az egyházi kegyúr, kevésbé találkozunk a nép körében is jól ismert és tisztelt szentekkel, mint a többi egyházmegyékben. Másutt az is megfigyelhető, hogy a templom védőszentjének ünnepe általában a nyári vagy kora őszi időszakra esik, mivel vásárral (sokadalommal) összekötött búcsú kapcsolódik hozzá. Azonban úgy tűnik, az ősi zalai templomokban ez nem volt szempont. Magyar szentek (István, László, Imre) mindössze hét alkalommal fordulnak elő. Szűz Mária is csak 15-ször szerepel titulusként. Legtöbbször az augusztus 15-i Nagyboldogasszony, de Szentbékálán, Türrén találkozunk a hűvösebb időre, március 25-re eső Gyümölcsoltó Boldogasszonnyal is. E vonatkozásban említhetnénk Csányról Mindenszenteket, Bezerédről Szent Katalint, Nemesapátiból Szent Miklóst, Nagyrécséről a Háromkirályokat, mint védőszenteket, melyek

ünnepei szintén nem a nyári időszakban vannak.

Az egyházi kegyurakhoz tartozó templomok titulusai egyébként is elég változatosak. Pl. Csicsón Ágoston, Kapornakon a Szentséges Üdvözítő, Csácon Szent Sebestyén, Tihanyban Ányos, Zalaapátiban Adrián, Zalaváron Bonaventúra volt a védőszent. A szobrok a mezővárosokban rendszerint a Szentháromságot, a legelők menti utakon Szent Vendelt, a patakok mentén Nepomuki Szent Jánost, a tűzveszélynek kitett, magas épületeken Szent Flóriánt ábrázolták, ami egyébként az egész országban általános volt.

A temetők a 18. század elején a templomok körül helyezkedtek el, azonban Mária Terézia rendeletére a falun kívül jelöltek ki számukra helyet. A nagyobb családok gyakran kriptát építettek, és egyes településeken temetőkápolna is volt. A nagyszámú szőlőhegyen a szőlősgazdák védőszentje, Donát tiszteletére emeltek kápolnákat.

Mint említettük, a templomi pénzek kezelése a gondnok feladata volt, aki a bevételekről és kiadásokról pontos nyilvántartást vezetett. Lehetősége volt arra is, hogy a pénzt forgassa, kamatra kölcsönként kihelyezze, amit a püspök szigorúan ellenőrzött. A kölcsönvevők egy része a legszegényebbek közül került ki, akik rossz helyzetük miatt voltak kénytelenek kölcsönért folyamodni, de voltak olyanok is, akik építkezésekre, állatvásárlásra, ipari tevékenységre, egyfajta vállalkozásra kérték a pénzt.

Érdekesek az iskolákra vonatkozó leírások. A zalai plébániákon és nagyobb filiákon mindenütt működtek iskolák, képzett tanítókkal. A jegyzőkönyvek 1778-tól közlik az iskolába járók és az iskolakötelesek számát, akik között a szegénység és az érdektelenség miatt Zalában is igen nagy volt a különbség.

Befejezésül meg kell említeni, hogy a bemutatott iratok zöme a Veszprémi Érseki Levéltár *Visitaciones canonicae* című sorozatába található. Az 1745–1748, 1778, 1816, 1846 évek espereskerületenkénti kötetben, az 1832–1838 évek a községek abécé rendjében csomókba kötve. A vizsgálatokkal kapcsolatos levelezés és kísérőiratok a levéltár *Acta et fragmenta visitationis canonicae parochiarum* sorozatában kaptak helyet, és egy-egy másolati példány került a településenként rendezett *Acta parochialia* sorozatba is. Rajczy Pál munkájának eredményeként valamennyihez kitűnő segédlet áll rendelkezésre. Szerencsés esetben a helytörténet kutatója találhat jegyzőkönyveket a plébániákon is.

Az iratok értékére való tekintettel a Magyar Országos Levéltár a fősorozatot mikrofilmre vette, mely Budapesten is kutatható. Erről a segédlet a METEM kiadásában a közelmúltban jelent meg.

Melléklet:
Zala megyei plébániák 1845-ben

Alsólendvai kerület

Alsólendva, Bagonya, Bellatinc, Cserencsóc, Dobronak, Rédics, Szentgyörgyvölgye, Turnisa

Füredi kerület

Aszófő, Csicsó, Dörögd, Felsőörs, Füred, Paloznak, Petend, Tihany, Vászoly

Kanizsai kerület

Bakónak, Csátár, Csács, Gelse, Hahót, Homokkomárom, Kanizsa, Kapornak, Nagyrécse, Nemesapáti, Ollár, Szentbalázs, Szentiván, Szentmihály, Szentlászlóegyháza

Keszthelyi kerület

Bük, Karmacs, Keszthely, Páhok, Rezi, Sármellék, Szántó, Szentgrót, Szentgyörgyvár, Zalaszentlászló, Zalavár, Tekenye, Zsid

Kiskomáromi kerület

Bezeréd, Csány, Dióskál, Galambok, Kehida, Kiskomárom, Merenye, Orosztony, Pacsa, Rád, Szabar, Szentpéterúr, Zala-

apáti, Zalakoppány

Letenyei kerület

Felsőszemenye, Letenye, Páka, Szentmiklós, Szepetnek, Szécsisziget, Tótszentmárton

Novai kerület

Bánokszentgyörgy, Csesztreg, Lenti, Mile, Nova, Pusztamagyaród, Tárnok

Sümegei kerület

Csehi, Gógánfa, Gyömörő, Káptalanfa, Kisgörbő, Mihályfa, Nyírad, Pakod, Csabrendek, Sümeg, Szegvár, Túrje, Zalabér

Tapolcai kerület

Badacsonytomaj, Gyulakeszi, Haláp, Kővágóörs, Lesencetomaj, Monostorapáti, Szentbékkála, Tapolca, Nemes- és Káptalantóti, Tördemic, Vita

Zalaegerszegi kerület

Alsóbagod, Boncódöföde, Háshágy, Nagylengyel, Salomvár, Söjtör, Zalaegerszeg, Zalaszentgyörgy

Irodalom:

DÓKA Klára (szerk.): Segédanyag az egyházlátogatási jegyzőkönyvek feldolgozásához. (Második kiadás). Budapest. Magyar Országos Levéltár, 1993.

Egyházlátogatási jegyzőkönyvek katalógusa 4. Veszprémi egyházmegye. Összeállította: Dóka Klára. Munkatárs: Kredics László. Budapest, 1997.

LUKCSICS Pál: A veszprémi püspöki levéltár. – Levéltári Közlemények 1931. 1–27. p.

METOD-KOLANOVIC, Josep (hrg.): Kanonske vizitacije Zagrebacke (Nad) Biskupie. Zagreb. 1989.

ÖRDÖG Ferenc: Zala megye népességösszeírásai és egyházlátogatási jegyzőkönyvei I–II. köt. Budapest–Zalaegerszeg, 1991.

PEHM József: Padányi Bíró Márton veszprémi püspök élete és kora. Zalaegerszeg, 1934. (A veszprémi egyházmegye múltjából 2.)

PFEIFFER János: A veszprémi egyházmegye legrégebbi egyházlátogatásai (1554–1760). Veszprém, 1947. (A veszprémi egyházmegye múltjából 10.)

RÓZSA Miklós: Kanizsa mecsetből kialakított plébániatemploma 1690–1700 között. Nagykanizsa, 1993.

SCHEMATISMUS venerabilis cleri almae dioecesis Weszprimiensis 1845.

SCHEMATISMUS venerabilis cleri dioecesis Sabariensis 1845..

Levéltári források:

Veszprémi Érseki Levéltár (VÉL): Visitationes canonicae
VÉL: Acta et fragmenta visitationis canonicae parochiarum
VÉL: Acta parochialia

Magyar Országos Levéltár (MOL): C 71. Helytartótanács, Departamentum ecclesiasticae 1788.

MOL: X 4439. A veszprémi egyházmegye egyházlátogatási jegyzőkönyvei 1698–1944

Kostyál László:

Sambach oltárképe Nagykanizsán¹

Ha belépünk a mai Zala megye legkorábbi barokk templomába, az 1702-től felépült nagykanizsai egykori ferences templomba, pillantásunk először – hisz minden barokk templomdekoráció ide vezet elsőként a tekintet – a főoltárra esik. A két szent király, István és László szobrától közrefogott nagyméretű főoltárkép az épület patrónusát, Szent Józsefet ábrázolja, és a többi oltárképtől való kvalitásbeli eltérése hamar szembeütővé válik. Ismeretes, hogy a festmény Caspar Franz Sambach műve, melyet 1747-ben gróf Batthyány Lajos nádor megbízásából festett, amint ezt felül a család faragott címere is bizonyítja.²

A festmény a názáreti ács otthonába kalauzol bennünket. Munkáját befejezve fáradtan, talán kicsit magába roskadtan ül a (folklorisztikus elemet felhasználóan) félbevágott fatörzsből készített padon a kopott munkaruhát viselő ácsmester. Baloldalt feltámasztott hatalmas deszkavágó fűrésze az imént befejezett kemény munkáról tanúskodik. Őlében ruhátlan kislány játszik. Előttük a földön a gyermek szegényes játéka: madzaggal kereszt alakban összekötött két fadarab, rajta AGNUS DEI-feliratú szalag. Jobbra antikizáló épületet látunk, félköríves ajtónyílásában a férjének s gyermekének vacsorát kevergető fiatal anya alakja tűnik fel. Balra a háttérben megcsillannak a lemenő nap felhőkről visszaverődő sugarai. A hangulat idilli pásztorjelenetet idéz. Arra, hogy mégsem erről van szó, a további szereplők, angyalok utalnak. Közülük hárman az előtérben szinte félkört alkotva, nekünk részben háttal hódolnak az isteni Gyermeknek, a baloldali eközben ki is néz a képből, kezében a szeplőtelen fogantatásra utaló liliomot tartja. Két kis puttó egy felhőgomolyból előbukkanva a kis Jézus kezét csókolja, egy harmadik két további angyallal felülről tekint óvón a Szent Családra.

A legfeljebb átlagos színvonalú rendi műhelymunkaként értékelhető oltárképektől eltérően igen jó kvalitású ábrázolás néhány olyan kérdést vet fel, melyek nehezen kerülhetők meg, ha képünk méltó helyét ki akarjuk jelölni a magyar művészettörténetben. Először is: mi az oka annak, – hisz tudvalevőleg így történt – hogy a templom telkét adományozó Berge György Kristóf gróf, várparancsnok a leendő épület patrónusát és ezzel a főoltárkép témáját még 1696-ban Szent József személyében határozta meg? Miért pont Sambach kapta rá a megbízást? Hogyan került ő Magyarországra? Milyen

szerepet játszik e kép művészetében? Mire utalnak a főoltárkép stiláris sajátosságai?

Az első kérdést vizsgálva ki kell térnünk annak kultusz történeti vonatkozásaira, a Szent József-tisztelet barokk-kori kiteljesedésére. A középkori vallásos gondolkodás Józsefet bizonyos mértékig tudatosan – az egyszerű emberek félreértésétől való félelem miatt – a háttérbe szorította, képzőművészeti megnyilvánulásain legfeljebb mellékszereplőként jelenítette meg. Kultuszának kiterjesztésén elsősorban a ferencesek buzgólkodtak, és törekvések az ellenreformációs küzdelmek során vezettek igazán sikerre. Közép-Európát a kultusz a Habsburgok bécsi udvarán keresztül hódította meg a 17. század második felében. I. Lipót Szent József közbenjárását kérte fiának megszületése érdekében, majd őt választotta a trónörökös névadó patrónusává is, új névdivatot teremtve ezzel. Dinasztiáját és egész birodalmát József oltalmába ajánlotta, és ennek nyomán Bécs, utána pedig Buda és Magyarország felszabadítását követően neki adott hálát, majd Szent IX. Ince pápa engedélyével Mária és József eljegyzésének ünnepét az egész birodalomban hivatalos ünneppé tette.³ A templom és kolostor telkét adományozó Berge György Kristóf ennek a Lipót császárnak volt birodalmi grófja és várparancsnoka. Kanizsa nemrég történt visszavételét így alighanem részben szintén Szent József közbenjárásának tulajdonította. Ezek fényében említett kikötése a kultusz kiterjesztését erősen szorgalmazó ferencesek temploma esetében – mely részben éppen a vár köveiből épült – nem csupán érthetővé válik, de természetesnek is tartható. Az viszont, hogy a patrónus szokásos, kis Jézussal való ábrázolása a barokk korban oly kedvelt földi Szentháromságra, vagyis a Szent Család megjelenítésére bővül, már a megrendelő Batthyány Lajos grófnak, vagy pedig Sambach egyéni leleményének köszönhető.

Második kérdésünk megválaszolásához figyelembe kell vennünk a művész és a megrendelő életútjának néhány állomását. Sambach 1715-ben született Breslauban, nagykanizsai képe festésekor tehát 32 éves volt. Szülővárosában Johann Heinrich Depée-nél tanult, majd 1740-ben Bécsbe ment, ahol 1741-ig a kor talán legjelentősebb közép-európai szobrászának, Georg Raphael Donnernek tanítványa (akinek művészete, típusai mindvégig nagy hatással voltak rá), majd a mester halála után a Képzőművészeti Akadémián tanult Paul Troger

irányításával. 1744-ben a növendékek között első díjat nyert munkájával. Az általános felfogás szerint 1759-től lett az Akadémia tagja,⁴ az intézmény tagnévsorában azonban már 1754-ben szerepelt.⁵ 1762-től az Akadémia (Elfriede Baumnál történeti festészeti, Garas Kláránál építészet-)professzora. Igazgatói kinevezésének időpontjáról eltérőek adataink. Az általában mérvadónak tartott Thieme-Becker féle lexikon szerint 1772-től ő az egész intézmény igazgatója,⁶ E. Baum szerint (ez tűnik a leginkább hitelesnek) 1773-tól az egyesített Festő-, Rézmű- és Vésnökakadémia igazgatója,⁷ Garasnál 1779-től a festő és szobrász tagozat igazgatója.⁸

A megrendelő gróf Batthyány Lajos, Garas Kláránál hibásan érsek,⁹ többnyire mint nádort említi az irodalom, a legnagyobb kanizsai birtokos család országos méltóságra emelkedett feje. A valóságban az oltárkép megrendelésének időpontjában nem is érsek, nem is nádor, hanem az ország kancellárja, akit csak négy évvel később, 1751. május 11-én választottak nádorrá (s e címet haláláig, 1765-ig viselte is).¹⁰ E látszólag apró tévedés azonban igen nagy jelentőségű, ha meggondoljuk, hogy a kancellárt hivatala Bécsbe, a császár mellé, a nádort pedig Pestre, a Helytartótanácsra szólította. Sambach azelőtt nem dolgozott hazánkban, így az első sorban Pesten tevékenykedő nádor aligha ismerhette volna a csaknem kezdő, az Akadémián három évvel korábban első díjjal elismert fiatal művészt. Kancellárként azonban Batthyány minden bizonnyal jól tájékozott volt a bécsi művész-körökben. Tudomása lehetett az Akadémiáról frissen kikerülő tehetségek helyzetéről, kvalitásairól és lehetőségeiről. Talán még anyagi megfontolások is vezették, mikor egy igazán még be nem futott művészt választott – hisz Sambach oeuvre-jének a kanizsai oltárkép a legkorábbi biztosan datálható állomása. Ennek sikere rendkívüli fontosságú volt számára, s az eredmény nem is maradt el, hisz 1748-ban már a székesfehérvári jezsuita templom freskóin dolgozott (Szent István legendáját festette),¹¹ majd oltárképeket is festett ide. Batthyány lépése tehát az egyik oldalról gáláns donáció a birtokközpont-Kanizsa felszabadulása után elsőként felépülő temploma számára, a másik oldalról viszont olyan mecénatúrának is felfoghatjuk, mely egy fiatal művészt elindított a siker felé.

Művészettörténet-írásunk mindaddig nem csupán a Sambach-életmű monografikus feldolgozását nélkülözi, de annak állomásait is csupán részben, kronologikus hiányosságokkal ismeri. Pigler Andor feltételezte, hogy Paul Troger segítőársaként már 1744-ben dolgozott Magyarországon a győri jezsuita, majd 1747-ben a pozsonyi Szent Erzsébet-templomban.¹² Ezt F. M. Haberditzl fél évszázaddal később – különösen Győr vonatkozásában – meggyőzően cáfolta,¹³ és éppen az elmondottak alapján ez Pozsony esetében sem valószínű. Hazánkban a fehérvári freskók és oltárképek után 1758-ban oltárképet festett még a budai Nagyboldogasszony-

templomba (Mária mennybevittele, elpusztult),¹⁴ dom-bormű-utánzatú grisaille képeket (ez egyik fő specialitása) készített Szász Albert herceg megbízásából a pozsonyi vár koronakabinetjébe, és hasonló technikájú supraportokat a budai várba is.¹⁵ Tevékenységének nagyobb része mindazonáltal Morvaország területére esett.

A ma ismert adatok tükrében a nagykanizsai oltárkép kiemelkedő jelentőségű a festő későbbi pályafutása szempontjából, és Sambach minden jel szerint tisztában is volt ezzel. Az Akadémiát talán két évvel korábban befejező fiatal festő alighanem referenciamunkaként kezelte a magyar kancellár megbízását, és különös gondal járt el annak teljesítésekor. Ízes részleteinek többségéhez nem használt fel közvetlen előképet – azok saját invenciójának tekinthetők – legfeljebb ábrázolásának kompozíciójához.¹⁶ E viszonylag ritkább kompozíciós és ábrázolási típus további példaként említhetjük a később Zalaváron is tevékenykedő Josef Adam Mölk stájer festő hasonló témájú oltárképét a Grazhoz közeli Weizbergben (Fájdalmas Szűz-templom), melynek szűk másfél évtizeddel későbbi (1760. k.) készülni ideje felveti a kanizsai változat mintaképként való felhasználásának lehetőségét. Sambachnál a jelenetnek a haránt-irányban elhelyezett, perspektivikus rövidülésben látott, antikizáló épülethomlokzat elé való elhelyezése a 18. század első felének ausztriai festészetében toposz-számba menő megoldás (Mölnél a jelenet a tradíciókhoz jobban ragaszkodva, a műhelybelsőben játszódik). Sambach felfogása ezen túl távol áll a templom többi, szerzetes-festők által készített oltárképének sematizáló kötöttségétől, és ikonográfiailag is sajátos megoldásaival kicsattanó elbeszélőkedvről tesz tanúságot. Ezzel egyben az akadémiai művészek viszonylag nagyobb szabadságát is szembetűnővé teszi. Szent Józsefet nem általában használatos ábrázolási sémájának megfelelően, ácsműhelyében mutatja, – ahogy további zalai ábrázolásai teszik – hanem háza előtt a szabadban, ahol foglalkozására a fűrészszel utal. Mária alakjának jobboldali feltűnése az eredetileg piramidális kompozíció erővonalainak módosításán túl új minőséget, tartalmi változást is ad a képnek. A festő mint családjáról szeretettel gondoskodó, fiatal anyát állítja elének, emberközeli arnyalva ezzel az ő talán még kötöttebb ikonográfiáját. A jelenet szokásos attribútumain túl a játék kereszt, vagy a passzív szemlélőből szinte aktív szereplővé előlépő adoráló, kezét csókoló vagy a képből szinte álnokul kinéző – angyalok szintén a művész leleményei. Az erőteljes fényárnyék kontrasztot adó éles, szinte caravaggieszk megvilágítás és a baloldali háttérben látható fény-effektus néhány évvel később annál a Maulbertschnél kap majd igazi jelentőséget, akinek az „Akadémia” című freskójához festett, nagyvonalú architektonikus keret majd Sambach akadémiai tagságát eredményezi.¹⁷ A magabiztosan finom, részletező rajz, a nagyvonalú térbehelyezés, a sötétmeleg, harmonikus, kicsit füstös színek, és

az ezeket „felöltöztető” bensőséges hangulati töltés a fiatal Sambach művészetének kiforrottságát mutatják. E kép festője már nem kezdő, hanem sikerre éhes és arra determinált művészként, jelentős megbízások várományosaként lép elénk, és művét az azokhoz vezető út fontos állomásának is tekintette.

Képünkhöz önkéntelenül is összevetési alapul kívánkoznak a festő csupán néhány évvel később festett fehérvári oltárképei (1748–1752 között, Órangyal, Loyolai Szent Ignác látomása, Kálvária, Xavéri Szent Ferenc halála). Ezeket Garas Klára „az osztrák barokk festészetnek széles körben elterjedt ábrázolási típusai”-ként értékelte.¹⁸ Kanizsán többről van szó egyszerű toposznál, annak elbeszélő továbbfejlesztése Sambach különös figyelméről és műgondjáról tanúskodik. Hangulatilag is mások a fehérvári képek, drámaibbak, expresszívebbek és teatrálisabbak, a kanizsai intimitás nem jellemzi őket. E néhány év alatt nem következik be jelentős stílári változás a művésznél, a misztikus töltés erősödése azonban megfigyelhető. A színkezelés mindkét helyen hasonló, a jelenet(ek) megvilágítása viszont Kanizsán élesebb, a fényforrás helye egyértelműbb. Mindezek a jegyek alátámasztják a kanizsai oltárkép Sambach művészetében betöltött szerepéről elmondottakat.

Tizennégy évvel később (1751) az ugyancsak Troger-tanítvány Dorffmaister hasonlóan fiatalon és ismeretlenül került Magyarországra, ahol első munkájának (Csorna, premontrei prépostság) kedvező fogadtatása után sorozatban kapta már a megbízásokat.¹⁹ Sambach kanizsai képének sikerére szinte azonnal felfigyeltek ugyan a székesfehérvári jezsuiták, tőlük azonban a művész útja Morvaországba vezetett (Sloup), majd vissza Bécsbe. Egyik oldalról Magyarország ekkor még kevésbé volt érett folyamatos foglalkoztatására. Másik oldalról elismerésének híre hamarabb túljutott az országhatárokon, személyisége pedig más volt, mint Dorffmaisteré: tehetségesebb, sokoldalúbb, és kevésbé simulékony. Megbízói többnyire más, magasabb társadalmi rétegekből kerültek ki. Birodalmi festő volt, a bécsi akadémiának nem csupán jelentős részben reprodukív, leegyszerűsítő képviselője, hanem vezető, alakító mestere és professzora, míg Dorffmaister jelentősége – származását meghazudtolva alig nőtt túl az országhatáron. Mindkettőjük pályájának indulása Magyarországhoz kötődik, először itt váltak ismertté, de Sambach azután képes volt egy jóval magasabb színvonalú művészeti közegbe is betörni, és ott vezető helyet biztosítani magának.

Jegyzetek:

¹ Alábbi tanulmány az Országos Tudományos Kutatási Alap (OTKA) támogatásával készült (nyilvántartási szám: T 19609).

² Dr. Horváth György – Kostyál László: Nagykanizsai alsóvárosi templom, Nagykanizsa, é.n. 6–7. és 51.

³ Bálint Sándor: Ünnepi kalendárium I, Bp. 1977, 257–259.

⁴ Felvételi műve Maulbertschnek az Akadémia című freskójához festett, kőfaragást idéző architektonikus keret, az intézmény tanácstermében. L. Elfriede Baum, Katalog des Österreichischen Barockmuseums 2, Wien-München 1980, 594.

⁵ Walter Wagner: Die Geschichte der Akademie der Bildenden Künste in Wien, Wien, 1967. 422.

⁶ Ulrich Thieme – Felix Becker: Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler, von der Antike bis zur Gegenwart, Band XXIX, Leipzig 1935. 372.

⁷ E. Baum i.m. 594.

⁸ Garas Klára, in: Barokk művészet Közép-Európában, Utak és találkozások, kiállítási katalógus. Budapesti Történelmi Múzeum, 1993. június 11–október 10, 338.

⁹ Garas Klára: Magyarországi festészet a XVIII. században, Budapest 1955. 33.

¹⁰ Magyarország története 1686–1790, Bp. 1989, 1247.

¹¹ Garas 1955. i.m. 33.

¹² Pigler Andor: A győri Szent Ignác templom és mennyezetképei, Bp. 1923, 84.

¹³ Franz Martin Haberditzl: Franz Anton Maulbertsch, Wien 1977, 84.

¹⁴ Schoen Arnold: A budai Szent Anna templom, Bp. 1930. 20.

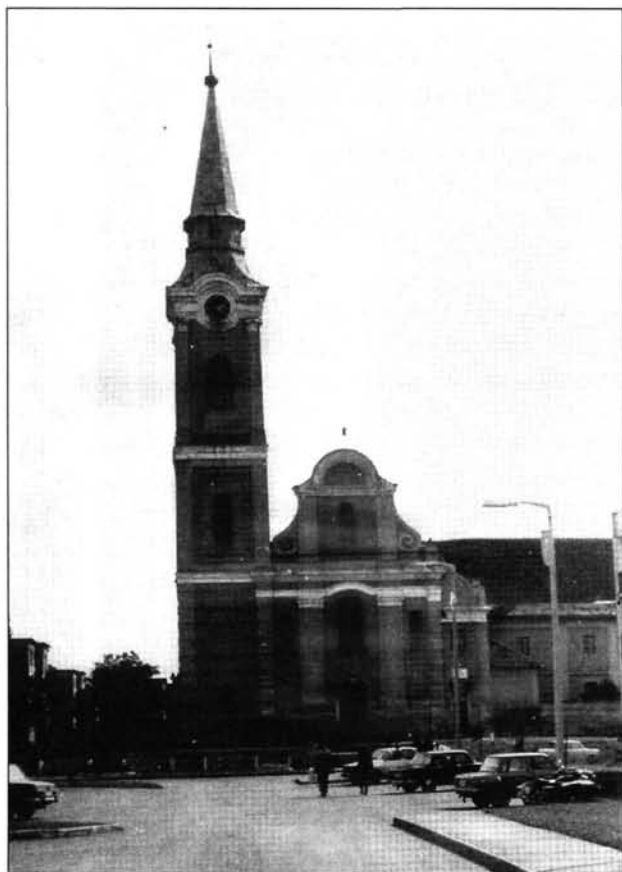
¹⁵ Garas 1955. i.m. 35.

¹⁶ Ennek egyértelmű kimutatása további ikonográfiai kutatásokat igényelne.

¹⁷ Garas 1993. i.m. 338.

¹⁸ Garas 1955. i.m. 34.

¹⁹ E trendet látjuk érvényesülni Donato Felice Allio fiának, Franz Allionak magyarországi megbízásai során is. Vele gróf Althán Mihály János főispán javaslata alapján 1729. június 28-án – Allio ekkor 28 éves, céhtag, akadémikus képzettsége még nincs – köt szerződést Zala megye a leendő megyeháza felépítésére. 1730. körül viszont már a Batthyányaktól kap megrendelést a körmeneti kastély sala terrenájának terveire (1. Barokk tervek és vázlatok 1650–1760. Kiállítási katalógus, Magyar Nemzeti Galéria 1980, 28. és 85).

1. kép: Nagykanizsa, v. ferences templom, 1702–1714.

2. kép: C. F. Sambach: Szent József-oltárkép
Nagykanizsa, v. ferences templom, 1747.

3. kép: A. Mölk: Szent József-oltárkép,
Weizberg, Fájdalmas Szűz-templom, 1760. k.

4. kép: Ismeretlen Ferences festő: Szent Diák-oltárkép,
Nagykanizsa, v. ferences templom, 1749.

5. kép: Szent József-oltárkép,
Zalaszentgrót, plébániatemplom, 1758. k.

Kaposi Zoltán:

Térszerkezeti változások Somogy és Zala vármegye határán a 18–20. században

Bevezetés

Dolgozatunkban egy meglehetősen sajátos gazdaság-és természetföldrajzi adottságokkal rendelkező vidék fejlődésének egy mozzanatát, mégpedig a Somogy és Zala megyét elválasztó határvidék tájtalakítását vesszük szemügyre egy olyan korban, amikor – részben a napóleoni háborús konjunktúra, részben a lassan meginduló belső urbanizációs folyamatok hatásaként – egyre nagyobb erővel jelent meg a nemesi és agrárszakirói gondolkodásban a modernebb művelési eljárások bevezetése és a jövedelemtermelésre való átállás igénye. Sajnálatos módon a vármegyék határvidékét meglehetősen elkerülte a szaktörténelmi kutatás, hiszen általában is megfigyelhető, hogy a területek hovatarozása és a tulajdonlás osztódása önmagában is a rendelkezésre álló írásos anyagok szétszóródásához vezethetett, s nem véletlen, hogy az ilyen vidékekről szóló feldolgozások száma meglehetősen csekély. Ennek megfelelően a forrásokat is több helyről kell megszerezni, s ez már önmagában is körülményessé teheti a feldolgozást. Írásunk, ami szorosan kapcsolódik stratégiai kutatásunk témájához – így tehát egyaránt épít vármegyei, országos és családi levéltárak kútjaira, természetesen nem elhanyagolva a meglévő szakirodalmi forrásokat sem.

Ez a korszak egész Európában a nagy tájtalakítások időszaka. A 18. század elején a nyugat-európai térségben az agrárárak lassan elkezdtek emelkedni, s ez egy permanens konjunktúrát hozott létre. A mezőgazdasági expanzió együtt járt a föld területi koncentrációjával, a nagybirtok megerősödésével, a nagyüzemi gazdálkodás gyors terjedésével, új növények beillesztésével a művelési szerkezetbe, s nem utolsósorban megnövelte a termelékenységét, s ezáltal a föld eltartó képességét. Az agrárforradalom elindulása után, egy-két évtizeddel a népesség növekedése is elkezdődött: a halandóság gyors csökkenése az eddigi születési arányszámok fennmaradása mellett relatíve gyorsan növelte a népességet, egy valóságos népességrobbanás keletkezett.¹ A két folyamat a későbbiekben egymást gerjesztette, de a végeredmény egyértelműen egy jobban táplálkozó, tovább élő, nagyobb számú társadalom lett. A szaporodó népesség ellátása újabb és újabb földterületeket igényelt, amit főleg

az eddig nem művelt avagy művelhetetlen földekből lehetett csak kialakítani. Hatalmas földnyerési folyamat indult meg a 18. század közepe felé a kontinens nyugati vidékein, Angliában, Hollandiában és Franciaországban. Ennek során óriási kiterjedésű mocsarakat csapoltak le, a legnagyobb vállalkozás valószínűleg a „Fen” nevű dél-angliai mocsár 150 év alatti lecsapolása és szántóvá, legelővé alakítása volt, befejezése már a 19. század első éveire esik. A mocsárlecsapolások együtt jártak csatornázásokkal, egyáltalán a infrastruktúra át-alkításával is. Angliában 1757–1830 között mintegy 6400 km csatornát építettek, ehhez hozzáadva a holland, belga, francia és német csatornákat, mintegy 10000 km-re tehetjük a megépített kanálisok hosszát.²

Ha kisebb mértékben is, de Magyarországon is elindult a folyamat. A török utáni Magyarország nem volt a legüdítőbb látvány: a korabeli leírások szerint végelethetetlen pusztaságok, elvadult tájak, gátak és szabályozás nélküli folyók és patakok léte határozta meg az ország – főleg a volt hódoltági területek – arculatát.³ A Rákóczi-szabadságharc után az országra hosszú távú békeévek köszöntöttek, az ország területét különösebb pusztítóbb jellegű háborúk nem sújtották. Ugyanakkor Magyarország az 1722/23-as országgyűlés törvényei alapján a Habsburg-birodalom részét képezte, következésképpen a birodalmi háborúk érintették az ország gazdaságát és társadalmát, ám ezek a háborúk nem Magyarországon zajlottak, így a magyar gazdaság inkább csak az állandó állami keresletet érezte meg, amely elsődlegesen a magyar mezőgazdaság számára biztosított piacot: nagy mennyiségben lehetett eladni szarvasmarhát, gabonát, bort, és egyéb termékeket.

Ez a háborús kereslet a folyamatosságával, a lassan bővülő belső és külső keresleti formákkal, az osztrák urbanizációval egy lassan meginduló majorsági árutermelet gerjesztett Magyarországon, s ez a nyugat-európai területekhez hasonló földnyerési lázat hozott létre. Megindult a nagyobb folyók szabályozása a 18. század közepe felé, de ennél talán jelentősebb volt a helyi kezdeményezésre létrejövő lokális területnyerés: számos helyen az országban mocsarakat csapoltak le, csatornákat építettek, gátakat emeltek, utakat javítottak. A Rába, a Dráva melletti munkálatok, a Béga- és a Ferenc csa-

torna kialakítása világosan jelzi a folyamatot. Főleg a piacorientáltabb vidékek földesurai igényelték leginkább a változást, ami ez esetben a nyugat-dunántúli, illetve az északnyugati vidékek uraságait jelenti. Sopron megyében például a Sopron körüli falvak lakói mintegy 30000 holdat tettek művelhetővé.⁴ A dolgozatunk szempontjából fontosabb dél-dunántúli területek különösen rossz természetföldrajzi adottságokkal rendelkeztek ebben az időben: a Zala, a Balaton, a Kapos, a Koppány, a Dráva és a Rinya a török időkben elmocsarosította a vidéket, vagyis az új tulajdonosoknak avagy a visszatért nemeseknek mindenképpen foglalkoznia kellett a vidék arculatával, a mezőgazdasági termelés terével.

Földbirtok és népesség a 18–19. században

A vizsgált terület keleten a Marcali-hátság nyugati határától a Kis-Balaton keleti vonaláig, míg délen csaknem egészen Kanizsa vonaláig terjed. A vidék lényegében észak-déli irányú földrajzi értelemben vett „teknők” egymásmellettségét jelenti, a teknők közötti völgyekben délről északra, tehát a Kis-Balaton illetve a Zala folyó irányában relatíve kis esésű patakok, folyók folydogálnak. A Kis-Balaton környékét négy hatalmas meridionális völgy szabdalja kisebb nagyobb árkokra, nyugatról keletre a Zalaapáti-hát, a Zalavári-hát, a Keszthelyi halomgerinc és a Marcali-hát. A hátaik között 3–5 km széles teknők húzódnak. A teknők legalacsonyabb pontjai a Balaton tengelyében fekszenek.⁵

A Zalavári és a Keszthelyi-hát közötti lápteknőt metszi ketté a Zala folyó keleti irányban, itt a legmélyebb a lápvölgy, ez a Kis-Balaton medencéje. A mai térképek szerint a Zala és Somogy megyét elválasztó határárok délről ömlik a Zalába, (régai nevén az Ormánd folyó). Mint minden lápvölgyet, így az Ormánd völgyét is kisebb falvak és puszták szegélyezték, a somogyi oldalon helyezkedett el Főnyed, Sávoly, Szőkedencs, Sávoly, egészen Somogysimonyiig, Pathig és Várászlóig lenyúlva. A másik, a zalai oldalon található Hídvég, Magyaród, Kiskomárom, Komárváros, és Miháld. A rendkívül jelentős lápteknő teljes mérete mintegy 42 négyzetkilométer, a mai megyehatárok szerint Zalára 31, Somogyra mintegy 11 négyzetkilométer jut.⁶ Ez azonban a történeti időkben nem így volt, hiszen Path és Miháldi régen Somogy vármegyéhez tartozott.

Itt a Kis-Balaton környékén egy hatalmas mocsárvilág alakult ki a 18. századra, amelynek nagy része átnyúlt Zala megyébe. Ennek a vidéknek a talaja alapvetően tőzeg, a terület déli részein homok, a maga alacsony fokú termékenységgel. Népesség már a kora középkortól élt ezen a tájon, elsődlegesen a patakok melletti falvakban. A homokos, sovány talaj a föld eltartó képességét erős korlátok között tartotta, így nem véletlen, hogy a népsűrűség az adott technika szintjének

megfelelően hagyományosan alacsony maradt, aprófalvas településszerkezet jött létre ezen a tájon, és lényegében maradt mind a mai napig.

A 18. században újjáéledő magyarországi nemesi birtokrendszer alaposan kicserélte a vidék tulajdonosait. Megtartotta a terület déli-délnyugati részén birtokait az ősi somogyi birtokos família, a thóti Lengyel-család, aki még a 16. század elején az ún. Somlyay-Faiszy-hagyatékából szerezte meg Path, Vrászló falvak és Gardos puszta birtokát, s ezt még a Neoaquistica Commissio előtt is el tudta ismertetni.⁷ A Lengyel-család földjeitől északra helyezkedett el Simonyi (ma Somogysimonyi) falu, amit a 18. század első felében Festetich Kristóf szerzett meg s csatolt a balatonkeresztúri uradalomhoz, később,⁸ 1792 után a falu a vrászlói uradalomszerves részévé vált, előbb Boronkay József, később pedig Festetich Imre földesurasága alatt. Simonyi mellett keletre terült el a nemesi közbirtokosok (compossessorok) által lakott Vid (ma Nemesvid) faluja, talán a szűkebben vett térség leggazdagabb, s a 18. században az egyik legnépesebb települése, amely falu mezővárosi rangot szerzett a 19. század elejére. A térség meghatározó elemének, az Ormánd folyónak a keleti oldalán északkeletre haladva feküdt a másik nemesi falu, Csákány, amely korábban a Zala és Somogy vármegyében birtokos Póka-család faluja volt, s hajdan jelentős monostorral is rendelkezett.⁹ Számos nemesi kis- és középbirtokos telepedett be a faluba a 18. században, Vidhez hasonlóan közbirtokosságot képezve. Fölötte Szőkedencs a Véssey közép-nemesi familia birtoka volt. A mocsárvilág északi-északkeleti részén feküdt Főnyed faluja, ami szintén a Festetich-birtokokhoz kapcsolódott, ám ez már a Festetich György-féle Keszthely központú birtokkomplexum volt. A tőle valamivel délebbre fekvő Sávoly possessio szintén ennek az uradalomrendszernek illeszkedett a balatonkeresztúri szervezetébe.¹⁰

A folyó forrásvidékének bal oldalán a vidék egyik legnépesebb települése, Miháldi található, amely falu ebben az időben a dinamikus gazdagodó és presztízsében is emelkedő Inkey-família birtokai közé tartozott, az 1830-as évektől pedig a Zichy-család illesztette be a falut a vrászlói uradalom üzemszervezetébe.¹¹ Ez volt az egyetlen olyan birtok, ahol minőségi szőlőtermelés folyt, már a 18. században is található három nagy szőlőhegy a faluban. Miháldi volt egyben a legkiemelkedőbb magaslati pont is a környéken, ahonnan szinte az egész vidéket be lehetett látni, vagyis birtoklása egyben stratégiai jellegű is lehetett. Miháldi fölött a folyó nyugati partján található a Zala megyei Ormándpuszta. A település több néven fut a 18–19. században, a források egy része „Ormányhidnak” nevezi, előfordul „Ormándi puszta” néven is. A település birtokjogát a Somsich-család szerezte meg, s erről a familiáról közismert, hogy az egyik legbefolyásosabb családja volt Somogy vármegyének ebben a korban. Egy 1831-es le-

írás szerint itt egy komoly majorsági üzem működhetett: „...az uraságnak itt vagyon szép rendbeszedett és épített majorja, Tiszti lakással együtt egy nagy vendégfogadó és jó fellül csapó malom is található itten, sok allodiális föld és rétekkal, igen szép Spanyol faju birkákat és szarvas marhákat neveltet az uraság – egynehány, Zselléren kívül semi Jobbágyok nem találtnak, mégis 137 R.C. lélek lakja...”¹²

Ormándhíd fölött található a Kiskomáromi uradalom (benne Komárváros), mely nagybirtok a pesti Generale Seminarium jószágá volt, de az Esztergomi Káptalan kezelte. A reformkori leírások általában szép és nagy mezővárosnak mondják Kiskomáromot: országos vásárokat tarthatott, ahol még tolnai és baranyai kereskedők is megfordultak. Ehhez az uradalomhoz tartozott Kiskomáromtól nyugatra Galambok, amelyen a Miháldi felől érkező patakok, erek folytak keresztül. A lápvölgy nyugati oldalának északi részén pedig két Széchenyi-birtok terült el: Magyaród, amely népesebb jobbágyi település volt, illetve Hídvég, amely nem annyira nagy lakossággal, hanem inkább stratégiai jelentőséggel bírt, már a török korban is a legfontosabb átkelőt biztosította Bécs irányába.¹³

Infrastrukturális szempontból meglehetősen sajátos a térség. Mint azt már említettük, a térség somogyi oldala alapvetően aprófalvas, s földrajzilag jól körbehatárolható. A folyókkal, mocsarakkal és völgyekkel határolt területek külső peremvidékén viszonylag gyorsan fejlődő mezővárosok, uradalmi központok találhatók. Kiemelkedik ezek közül a délnyugati szögletben Kanizsa mezővárosa, amely közismerten a 19. század első felére a

térség legjelentősebb piacos helyévé vált, országos vásáraival, távolsági kereskedelmi tevékenységével 1828-ra a hetedik legnagyobb piacközpontjává vált az országnak. A vizsgált terület alatt délen is viszonylag nagyobb, népesebb uradalmi központok találhatók. Iharosberény az Inkey-família, Böhönye a Festetich, még délebbre Csurgó a másik Festetich-ág mezővárosa volt, stb. S a keleti legfontosabb település, Marcali is gyorsan fejlődő Széchenyi-mezőváros volt ebben az időben, míg északról a vidéket a Festetichék Balaton melletti földjei, a balatonkeresztúri és a balatonszentgyörgyi uradalom zárja le. Az említett települések a 18. században egyre jelentősebb gazdasági centrumokká váltak ebben a térségben, következésképpen a vizsgált tájegység a maga alacsony népsűrűségével, a 18. századból örökölt embertelen létviszonyaival alapvető versenyhátrányokkal küszködhetett. Érdekes ugyanakkor, hogy a vármegye szempontjából is rendkívül fontos északi országos postaútnak kényszerszerűen keresztül kellett haladnia ezen a tájon, mivel a Balaton alatt lévő irtatlan kiterjedésű Nagyberék megkerülése csakis Simonyi és Komárváros települések érintésével vált lehetségessé, s ez volt az az útszakasz, amely térség déli településeinek könnyen elérhetővé tette a legközelebbi nagy piacos helyet, Kanizsát. A vizsgált terület falvai ugyanakkor széles, nagy határral bírtak, olyannal persze, amit a török kor óta szinte alig használtak valamire. A területi kiterjedtség mellett ugyanakkor a népsűrűség hosszú időn keresztül alacsony maradt ebben a térségben. Ugyanakkor meg kell állapítanunk, hogy a somogyival szemközt a zalai oldal települései látványosan nagyobbak, népesebbek.¹⁴

A térség népességi és birtoklási rendszere a folyó somogyi oldalán a 18. század vége felé¹⁵

település	a birtok területe	allodiális föld 1767-ben	úrbéres föld 1767-ben	össznépesség 1786-ban	parasztk 1786-ban
Csákány	2793	2512	281	597	30
Főnyed	1015	898	117	121	7
Sávoly	5057	4405	652	383	8
Szőkedencs	2795	2476	319	409	11
Nemesvid	3065	3065	–	1038	–
Vrászló	2114	2083	31	234	9
Simonyi	2925	2911	14	98	4
Path	932	857	75	202	7
Miháldi	4261	3650	611	513	17
összesen	24957 <i>magyar hold</i>	22857 <i>hold</i>	1800 <i>hold</i>	3595 <i>fő</i>	91 <i>fő</i>

Meglehetősen kis létszámú falvakról van szó, az 1787-es népszámlálás szerint az egy falura eső létszám a somogyi oldalon (nemeseiket, mindenkit beleértve) átlagosan 400 fő mindössze, ami természetesen azt is jelen-

ti, hogy hagyományos járadékoltatásból túl nagy bevételt a földesuraknak nem nagyon lehetett volna elkönyvelni. Jelentősebb paraszti (úrbéri) népesség csak Miháldiban, Sávolyban és Szőkedencsen található (a nemesi közbir-

tokos Viden természetesen egyáltalán nem volt úrbéres csoport). Viszont meg kell említenünk azt is, hogy a 18. századra oly jellemző nagy tömegű telepítések még nem zárultak le, Vrászló és Simonyi esetében még az 1830–40-es években is történt külső népelemek behívása, letelepítése.¹⁶ A földesúri jövedelmek a gyér népesség miatt egyre inkább a majorsági ártermelés felé tolták el a gazdálkodási rendszert, ehhez viszont a termelés terét kellett kialakítani. Érdemes arra figyelni, hogy az 1804-es összeírás szerint szokatlanul magas a „servi nobilium”, a „nemesek szolgálói” rovat aránya, ami világosan utal a majorsági termelés létre.¹⁷

Az Ormánd által teremtett természetföldrajzi körülmények a 18. században

Jól jellemzi Somogy és Zala megyének ezt a határvidékét egy későbbi leírás, Fényes Eleknek az 1830-as években írt magyarországi statisztikájának többek között ezen sorai: *„Végre különös ezen vármegyében az, hogy itt alig van határ, mellyben kisebb vagy nagyobb posványosság nem volna (Somogyban Bereknek híjják); a hegyi patakok számtalanok, de kavicsot egyiknek ágyzatjába se szemlélhetni. A Balatonnak 40000 holdra terjedő mocsárja fonyódi, marczi és ormándi bozónak nevezetik...”*¹⁸ A Bár ezek a sorok nagyban támaszkodnak a 18. századi szerzők véleményére, mégsem tűnik túl merésznek az a kijelentés, miszerint nem sok minden változott ezen a tájon a 19. század első harmadáig.

Mint hogyan azt már említettük, a térség alapvető formáló természeti eleme az Ormánd folyó volt. Az 1730-as évek elején Bél Mátyás, aki hosszabb időt töltött Balatonkeresztúron, s viszonylag pontosan ismerhette a térséget, még a következőképpen jellemezte az Ormándot: *„...az ormándi víz folytonos választóvonalat alkot megyénk és Zala megye között, szélében és hosszában árasztja habjait, mindkét oldalon sűrű nádasokkal benöve, helyenként egy mérföldet is meghalad a szélessége, különösen ahogy a tóhoz közeledik. Ideérve, amint Bottyán és Hídvég között szétterül, könnyen két mérföldet is eláraszt. És mivel itt a Szala mocsaraival is összefolyik, majdnem hogy a tenger alakját ölti fel. Nehéz erre az utazás és csakis a helyel ismerősök tudnak e tájon közlekedni. Idegenek könnyen rejtett mélységekbe esnek, vagy úgyszólván áthatolhatatlan ingoványba vesznek. Ez az egész vidék ugyanis mélyen át van nedvesedve és végláthatatlan nádasokkal beárnyékolva... kevés helyen lehet általjárni. Itt kezdődik a Balaton tava.”*¹⁹ Hozzá kell tennünk, hogy valójában a később, a 19. század elejétől egyre inkább Kis-Balatonnak nevezett tóba (amely valójában a Balatonnal egybefüggő víz volt, annak mintegy délkeleti nyulványát alkotta) ömlött az Ormánd, s csak később, a 20. századi terület-

átalakítás eredményeképpen vezették az ormándi árok vizét a Zalába. Az Ormándon kívül számos kisebb patak és ér is táplálta a berek vízkészletét, ilyen volt például a rendkívül sok ágból összefutó Miháldi-folyás, a Sárosdi árok, stb.

Bár ma már elég nehezen lehet elképzelni ezt az iradatlan kiterjedésű mocsárhalmazt, mégis a 18. század első felétől fennmaradt források világosan mutatják létét. Az ormándi mocsárnak állapotát, kiterjedését kiválóan érzékelteti az a térképvázlat, amit Bél Mátyás munkájának kiadója, Lukács Károly illesztett a *„Zalamegye leírása”* elé. A 20. századra a régi szép Ormánd nevet elfelejtették a hivatalos térképészet alkotói, helyette a semmitmondó „határárok” kifejezés született meg. A 18. század egyik legnagyobb térképészenek, Mikoviny Sámuelnek egy 1741-es térképén is jól elkülöníthető az a vízzel borított völgy, amely szerint az ekkor még élő tavat alkotó Kis-Balatonnak lefelé Kiskomáromig egy 11 kilométernyi folytatása van. Mikoviny gondolkodott egy hajózható csatorna létrehozásán is, ami Path falunál ért volna véget, nem messze Kanizsától.²⁰ Bél Mátyás részletes leírásán túl szerepel az Ormánd folyó Cholnoky Jenőnek a balatoni hidrográfijáról írt munkájában, ahol is egy 1780-as térkép van bemutatva. Lukács Károly említi egy jegyzetében, hogy az 1783-as Neu ezredes-féle katonai térképen *„Ormánység”* név alatt szerepel. Tomasich 1792-es térképén csak a folyó folyása van feltüntetve, illetve a mellette lévő mocsár, a megnevezés azonban hiányzik.²¹ Az Ormánd folyó neve a mai időkre elsődlegesen az Ormándpuszta elnevezéssel maradt fenn, a folyó nevét a lecsapolás után fokozatosan elfelejtették, bár néprajzi gyűjtések az idősebb lakosság körében még mindig ismert folyónévnek mutatják az Ormándot.

A 18. század hetvenes-nyolcvanas éveiben a térség nagy részét még bizonyíthatóan mocsár, nád, sás és erdő borította. A II. József által elrendelt és végrehajtott 1782-es *„Landesbeschreibung”* is megjegyzi, hogy a *„...réteken sok a mocsaras hely...”* vagy *„...a kis patak, mely itt folyik, sosem szárad ki...”*²² Talán az 1802-ben létrejött vármegyei térkép jelzi legvilágosabban azt az óriási mocsarat, ami az Ormánd folyó Path és Vrászló közötti folyása mentén keletkezett; a folyó két forrása az említett falvak határánál találkozott, s a torkolat körül óriási elmocсарosodott tavakat teremtett. Érdemes egy megjegyzés erejéig arra is rámutatni, hogy a somogyi folyó- és vízrendszer rendkívül lényeges eleme az a belső-somogyi dombsághoz kapcsolódó vízforráskészlet, amely valahol az inkei-iharosberényi vidéktől a Marcali-hátság déli részén található Tapsony-Mesztegyő-Szenyér falujáig nyúlik el. Lényegében ezen a mintegy 50 négyzetkilométeres területen erednek a Nagyberékbe (Balatonba) ömlő patakok, de innen veszi délnek útját a Rinya egyik ága is, amely 70–80 km-es út után éri el a Drávát. Nem messze található ettől a vízforrás-

rendszerből a másik centrális csomópont sem: a Kaposfolyó és a Rinya másik ága a Kiskorpad környéki erdőkben veszi kezdetét, s a Duna felé tart.

Századvégi konjunktúra és a terület-átalakítás megindulása

A századforduló környékén egyre erősebbé váló háborús konjunktúra által létrehozott keresleti növekedés létrehozta a mezőgazdasági ártermelés lehetőségét. Ehhez pedig a termelési tényezők közül elsődlegesen a földviszonyok átalakításával kellett foglalkozni, hiszen e nélkül – potenciális termelékenység javulás híján – profitábilis gazdálkodást ezen a tájon nem lehetett folytatni. Ismereteink szerint az első tájatalakító kísérlet – a thóti Lengyel-család kihalása után apró darabokra szétosztott hajdani óriási uradalom újraegyesítőjének, a Lengyel-család oldalágába beházasodott – Boronkay József nevéhez fűződik.²³

Boronkay József, a vrászlói uradalom (Vrászló, Path, 1792-től Simonyi falu és a hozzá tartozó Gardos puszta) tulajdonosa a 18. század végétől kezdve nagy energiát fordított a terület átalakítására. A 18. század felé felerősödő konjunkturális hatások leginkább a szarvasmarhatartást és a gabonatermelést értékelték fel, ezt érte meg leginkább termelni, ehhez viszont haladéktalan átalakítások kellettek: növelni kellett a hasznosítható legelő-és szántóterületet. Boronkay is írja egyik levelében testvérének, hogy „...marha az sok van, de legelő nincs”.²⁴ A művelhető föld megteremtése elsődlegesen mocsárlecsapolásokat, csatornázásokat követelt meg. A piaci konjunkturális hatások kezdetétől vannak adataink arra, hogy komoly tájatalakító tevékenység folyt a vrászlói birtokokon. 1793-ban szerződést kötöttek a pathi malom árkának megásására, ami azért volt jelentős, mert ez volt az első komolyabb vízelvezető kanális, ugyanakkor a víz elvezetésének egyik potenciális szabályozható módja.²⁵

A konjunkturális években természetesen sokkal többet áldozhattak a földesurak a mocsártalanításra. Erre azért is szükség volt, mert a folyó – aminek teljes hossza egy későbbi felmérés szerint két mérföld (16 km) – elöntötte az erdőket, ingoványossá tette szinte az egész területet, s ez lényegesen összeszűkítette a legelő nagyságát. A folyó jobb partján a pathi határtól a vrászlói szőlőhegyig terjedő, mintegy egy kilométer széles mocsarat csapolták le először. A rét későbbi neve „Örvényes rét” lett. Bél Mátyás még úgy vélte, hogy az „...Ormánd ... talán a magyar örvény szóval függ össze, amely mélységet jelent”.²⁶ A munka végérvényesen Boronkay veje, gróf Festetich Imre tevékenységének eredményeképpen fejeződött be 1813-ban. A személyi változás legfontosabb oka kétségkívül az lehetett, hogy 1806-ban Boronkayt vrászlói udvarházába tartva útonállók tá-

madták meg, s olyan súlyosan megsebesítették, hogy életének visszalévő 10 évét nyomorékon tölthette csak le, testamentumában a birtokirányítást átengedte veje-nek.²⁷ Pesty Frigyes 1864-es kiadású helységnévtárában megemlíti, hogy „Örvényes rét, hajdan roppant tó, lecsapoltatása emlékére gróf tolnai Festetich György (ez nyilvánvalóan helytelen, forrásaink szerint Imréről van szó) köemlévénnyel állított, mely mai napig is a tó közepén jó karban díszel”.²⁸

A Boronkay idejében megkezdett lecsapolások és árokmetészek, kanálisok létrehozása, a tókiásítások 1813-ig tartottak, az átalakítás utolsó éveiben óriási összegeket fordítottak erre a tevékenységre. 1811-ben ástak egy árkot a pathi malomhoz, kijavították a dencsi és a pathi határárok csatornáját, az inkei határárkot szabályozták, a simonyi malomtól a vrászlói malomig 337 ölnyi árkot ástak, stb. 1811-ben 2860 öl hosszúságban vágtak csatornát, 1812-ben 860, 1813-ban 2477 ölnyit készítettek. Ez az utolsó három évre 6197 öl hosszúságú kanálist, vízelvezető és vízgyűjtő árok metzését jelentette.²⁹ Ezzel a két település (Vrászló és Path) között az Ormánd gyakorlatilag szabályozott folyóvá vált, ugyanakkor a folyó melletti területek kiszáradásra ítéltettek, ahol a kiszáradás néhány esztendő alatt végbemehetett, s onnantól kezdve már csak a terület megtisztításáról kellett gondoskodni. A későbbi földkönyvek alapján világos, hogy a két falu közti Ormánd folyó szabályozása és a terület kiirtása után Vrászló településen az Örvényes rét és szántó 129 holddal növelte a művelhető földeket; a Pajtahely nevű rét 57 holdat tett ki; az Új major 129 holdas föld volt, a Dülörét 63 holdra rúgott, s akkor még nem is beszéltünk a vrászlóinál jelentősebben megnövekedett pathi területekről, hiszen Pathon a folyónak két ága is volt, aminek a köztes területeit szinte állandó jelleggel elöntötte a víz.³⁰ Ki kell még azt is emelnünk, hogy az új vízcsatornák létrehozása egyben alkalom volt a szomszédos településekkel való határrendezésre is: korábban a mocsarakban kitett táblák jeleztek a települések határát, most viszont a frissen metszett árkok egyértelmű líneát jelentettek a különböző tulajdonosokhoz tartozó birtokok között.

Nem volt azonban mindig békés aktus az árokásás, hiszen ez esetleg a szomszéd birtokosoknak, illetve az ott élőknek problémákat is okozhatott, mivel a visszahúzódó víz csökkenthette a térség tradicionális élelemkészletét. Előfordult az is, hogy Boronkay az uradalom népét kiharancsolta a határra, s elvezettette a vizet, megváltoztatta a víz folyását, s különösen érdekes, hogy ezt olyan nagy hatalmasság ellen engedte meg magának, mint például az éppen kegyvesztett, de amúgy 200000 holdas birtokos, gróf Festetich György. Történt ugyanis, hogy 1792. június 19-én Boronkay vrászlói, gardosi és pathi emberei a vrászlói kasznár, Grafits János irányításával puskával, fejszékkel és kapákkal felszerelve kivonultak a gardosi és simonyi közti Vörösfolás patak

partjára, ami addig a Festetich György-féle simonyi birtok és a Boronkayhoz tartozó Gardos puszta határát jelezte, s egész egyszerűen eltérítették a folyót, „...*régi folását hatalommal eltöltetni, a folást más felé vezetni...*” és a már Festetich György emberei által vágatott fákat „...*erőszakosan és mint egy haramia módon elvinni merészelték*”.³¹ A történet pikantériája, hogy Boronkay korántsem ijedt meg a Dunántúl egyik legnagyobb urától: tudta, hogy az esemény előtt pár hónappal egy családi szerződés keretében Festetich György megosztott három fiútestvérével, többek között azzal az Imrével is, aki Boronkay lányát, Krisztinát vette feleségül, s a fenti családi egyezség keretében Simonyi falu Festetich Imréhez került.³² Joggal számíthatott Boronkay – aki egyben táblabíró, s mellette az 1790/91-es országgyűlésen Somogy követe is volt – arra, hogy előbb-utóbb családi belüggé válik az esemény, vagyis nem lesz jogi következménye.

Voltak más jellegű határvillongások is, de ezek – ha hosszú időbe került is – általában békésen rendeződtek. Sokszor kapcsolódtak az ilyen események az irtásokhoz, a kiszáritás területén lévő fák kivágásához, ellopásához. 1810-ben Somsich Pongrác emberei „*több szálfákat*” vágtak Gardos puszta és Simonyi falu határában.³³ Az ilyen eseményeket általában komoly procedúra követte: a vármegye kiküldött egy táblabírót, esetleg szolgabírót a határok megvizsgálására, aki aztán rengeteg tanúvallomás meghallgatása után döntött. 1800-ban például két nemesdedi közbirtokos, név szerint Szabó Sámuel és Szabó Mihály testvérek írtak Széchényi Ferenc főispánnak panaszlevelet, miszerint a Vrászló és Nemesded közötti határfolyóul szolgáló Vörösfolásra a két nemes édesapja tíz évvel korábban, s akkor még a résztulajdonosok egyetemes beleegyezésével malmot épített úgy, hogy a meder megváltoztatásával egy kis duzzasztót hozott létre. A mederváltoztatás mintegy negyven ölnyi volt összesen. Most azonban Boronkay átvágta a gátakat, s a patak folyását eredeti medrébe tereltette vissza, ami viszont a dédi köznemesek megélhetési lehetőségeit veszélyeztette.³⁴ 1815-ben a fazekasdencsi (antalfalvi) vízfolyás útjának megzabolázása miatt kellett perlekedni a miháldi és iharosberényi uradalom földesurával, Inkey Antallal.³⁵

A területátalakítás folyamatos irtásokat feltételezett, a lecsapolások időszakában óriási erdők foglalták el a terület nagy részét. A II. József féle katonai térkép szerint az uradalomban mindössze 10–15% lehetett a „*róna jellegű*” föld, s ezen próbáltak a kiszáritott területek megtisztításával segíteni. A vrászlói birtokokon egy korábbi résztulajdonos, Wrancsics óbester irányítása alatt az 1770-es években már 211 holdat sikerült kiirtani Vrászlón, Pathon és Gardoson.³⁶ A földesúr rendszerint visszaváltotta az úrbéresek által kiirtott területeket, erre 1788-ból és 1795-ből is vannak töredék adataink. Sokszor hátráltatta a folyamatot, hogy főleg a szomszédos

falvak esetében – a parasztok által elvállalt földek tisztítatlanok maradtak. 1815-ben gróf Festetich Imre a nemesdedi birtokosokat emlékeztette arra, hogy még 1807-ben Boronkay Józseffel kötöttek szerződést, miszerint a vrászlói berek kitisztítását föl vállalták, ezt azonban nem teljesítették, ugyanis a földben egy bejárás után a földesúr és tisztartója tuskókat, törzsököket talált, ami megakadályozhatta az őszi, illetve tavaszi szántást: „...*mit azonban a szerződés folytán nem teljesítettek, a még benn hagyott fa tükét, és törzseket 15 napok alatt kiirtsák és perlekedésre okot ne adjanak*.”³⁷ A tájatalakítás eredményeként az 1810-es évekre, jelentősen megnőtt a művelés alá fogható terület, becsléseink szerint kb. 400–500 holdas gabonatermelésre alkalmas allodiális földje volt már Boronkaynak.

Az Ormánd végleges szabályozása a reformkor hajnalán

A századfordulón elkezdődött lecsapolási és földnyelési folyamathoz hasonlóan fontos volt a gróf Festetich Imre által kezdeményezett területjavítási s növelési kísérlet az 1820-as években. Előbb már említettük, hogy az Ormánd határfolyó továbbra is hatalmas mocsarakat teremtett a vrászlói uradalom északi vidékén, ami nyilvánvalóan mezőgazdasági művelésre teljesen alkalmatlan terület volt még ebben az időben is. Boronkay idején a Vrászló és Path falu közötti két nagy berket már lecsapolták és csatornázták, most azonban, hogy a Boronkay Krisztina és Festetich Imre házasságából származó Festetich-gyerekek (két fiú és két lány) révén már Simonyi is szerves része lett a vrászlói uradalomnak, elkerülhetlenné vált, hogy a Vrászlótól északra lévő Simonyi falu belvíztelenítése és mocsártalanítása is megtörténjen. Az Ormánd folyó Vrászló mentén haladt északi irányba, és egy darabig Simonyi nyugati határát adta, majd a falu közepe felé hirtelen kelet felé fordult, majd egy kilométer után ismét északi irányba fordulva elérte a Kis-Balaton déli mocsarait.

A probléma a folyó keleti irányú szakaszánál kezdődött, onnan ugyanis megszűnt a szabályozottsága, így Magyaródtól (Zala vármegye) a Csákány–Főnyed vonalig lényegében egy nagy uradalomnyi területet mocsarasított el. Festetich Imrének, a vrászlói uradalom földesurának kérésére 1816. novemberében a vármegye Török Ferenc földmérőt küldte ki a bereklecsapolás feltételeinek felmérésére, a lecsapolási tervek elkészítésére. Jelentését november 27-én készítette el Tapsonyban.³⁸ A terepbejárásból és a felmérésből kiderült, hogy a berekbe három folyó (patak) ömlik be: az Ormánd, illetve a két kisebb, a Vörösfolás és a Vidi folás, ezek táplálják az óriási mocsarat. Ezek közül legnagyobb az Ormánd volt, de érdekes Török Ferenc földmérő jellemzése, miszerint az Ormánd a legnagyobb, „... de még sem oly nagy,

hogy a foló vizek rendbe állhassan, mert eredetének legtávolabb lévő pontjai sincsenek egész két mérföldre... négy fő ágakból gyülekezvén, lassankint összevise foló”, vagyis nem elég a patak hossza ahhoz, hogy végül is felvegyen egy folyó alakzatot, nagyon hamar eléri a Balatont. Török felmérte a terület szintkülönbségét, s ebből kiderült, hogy bár az esés csekély, megoldható a víz hatékony elvezetése. Bár pontos térképei a terepbejárás alkalmával még nem voltak, úgy becsülte, hogy a Zala-Somogy megyei határon összesen 5690 hold területet lehetne kiszárítani, s ennek fele esne a somogyi területre, másik fele pedig Zala vármegye használható területeit növelné. A Somsich-féle Ormándpusztához tartozna mintegy 945 hold, a kápolnai határhoz 2800 hold, míg a somogyi rész is durván 2800 holdra becsülte.³⁹

Később aztán elkészültek a pontos térképek is, valószínűleg a vármegye utasíthatta Török Ferencet ezek elkészítésére. A térkép címe: „Török Ferenc rajzolatja azon Bereknek, melly az Ormándi-hidi Mulom tájátul a Mogyoródi határig Tekintetes Zala és Somogy Vármegye közt kiterjed”. A térkép a rajt lévő dátum szerint

1818-ban készült el, színezett kivitelezésben, Bencze Géza véleménye szerint Török egyik legszebb munkája.⁴⁰ Török az ekkoriban használt hármass villás elágazású rendszert valósította meg, ami egybeesett a hivatalos ajánlattal. Három árok megásását javasolta: egyet a berek nyugati határán, egyet a keleti oldalon, amelyek azért voltak szükségesek, mert az itt lévő talaj agyagos, kemény föld volt, s ez egyrészt a csatorna masszív állapotát erősíthette, másrészt megakadályozhatta a mocsár továbbterjedését. A harmadik csatornát a berek középre tervezte, s ez a középső kanális képezte – a terveknek megfelelően – a továbbiakban a vármegyei határárkot (ma Zala-Somogy megyei határárok). A három csatorna mélysége és szélessége Török Ferenc tervezete szerint biztosítani fogja, hogy a berekbe ezentúl nem fog víz befolyani, így az kiszáríthatóvá válik.

Készített egy költségtervet is, eszerint összesen 64.425 Ft-ra volt becsülhető az árkok ásásának összköltsége, s ezenkívül a szokásos természetbeni ellátás is a környék birtokosait terhelte.

*A berek lecsapolásának költségterve 1816 októberében*⁴¹

<i>falu neve</i>	<i>pénzben fizetendő költség (ft.)</i>	<i>rozsmennyiség pozsonyi mérőben</i>	<i>bormennyiség akóban</i>
Sávoly	12.250	98	73,5
Szőkedencs	7.025	96	42
Csákány	6.575	52	39
Nemesvid	2.600	21	16
Simonyi+Gardos	3.725	30	22,5
Ormándhida	7.925	65	50
Kápolna	24.325	200	157
összesen	64.425	522	401

A táblázatból látható, hogy a lecsapolás költségei pontosan 50–50 százalékban oszlanak meg a somogyi és zalai falvak illetve birtokosok között, bár a terhelés még így is egyenlőtlen, hiszen Zalára csak két falu esik, míg Somogyra 5, ráadásul eltérő tulajdonosokkal. A legnagyobb áldozatot kétségkívül Kápolnapuszta, Sávoly és Ormándhida (Ormándpuszta) birtokosa hozta, a többiek számára kisebb hozzájárulást feltételezett a terv. De még így is előfordult, hogy a munka nem kezdődhetett el azonnal, ugyanis nehéz volt egyeztetni a környéken lévő uradalmak tulajdonosai között. A költségek szaporodása a „...csákányi közbirtokosokat 1817. május 11-én egy, előző ajánlatukat visszavonó nyilatkozat megtételére ösztönözte. Nem tudták vállalni a szaporodó terheket, árokmetszési díjat, csatorna ásását”.⁴² T.Mérey Klára írja egyik tanulmányában, hogy ezek „...a magánlecsapolási munkák nem jártak mindig sikerrel, így például

az ormándi berek egy részén a tulaj annyira lágý volt, tele élő fákkal, régi gyökerekkel, hogy a megásott árkokat a víz ismét rövid idő alatt elmosta”.⁴³ Pedig 1818-ban már a környékbéli földesurak – mind Zalából, mind Somogyból – már a határokat is megállapították a bozótos-mocsaras területen.⁴⁴ Az ellentmondó adatok alapján valószínűnek tarthatjuk, hogy a munkákat megkezdték, de valamikor 1818–20 között abbahagyták, nem végleges szándékkal, hanem azért, mert további egyezkedésekre volt szükség, hiszen a siker csakis a teljes kooperációt feltételezve jöhetett létre.

A munkában, illetve annak szervezésében kulcsszerp jutott gróf Festetich Imrének, illetve Somsich Pongrácnak, az utóbbi személy egyben alispán és a komári uradalom földesura is volt, tehát egyrészt hivatalból, másrészt magánérdekből is igyekezett a berek ügyét előmozdítani. 1821 első felében a két földesúr már

majdnem kötött egy szerződést a „*Simonyi és Ormánd (ti. Ormándpuszta) között vezetendő vízcsatorna*” tárgyában, ám végül is csak Festetich írta alá.⁴⁵ Ám ugyan-ezen év második felében a két fent nevezett személy, valamint Véssey Ferenc (véltetően szolgabíró) előtt végül is megszületett a megállapodás.⁴⁶ A vita az ormándi malom miatt alakult ki. Oka pedig az volt, hogy a folyó egy nagy kanyarjában kivételesen jó lehetőség adódott nagy teljesítményű őrlőmalom felépítésére, s ezt mind a két fél ki akarta használni. Végül is közösen viselve a költségeket, „...*Khern mérnök terve s ügyelete alatt építettett és 6–8–1200 mérő gabonát hoz évente*” – írja a földmérő és orvos Csorba József.⁴⁷ Valószínű, hogy az építmény létrehozása végül is a nyugati oldalon, tehát a Somsich-birtokon történt, és Festetich csak a malom jövedelmének felét bírta. Különbösen az 1830-as években, amikor a keleti oldal birtokai már gróf Zichy Károly tulajdonában voltak, állandó probléma adódott a malommal kapcsolatban. 1833-ban a simonyi jobbágyság instanciáztak, miszerint „*Somsich Pongrácz Ormánd Hidi malmának árka*” elöntötte a birtokukat, „...annyira kiáradt, hogy az réteinket egészen a vízben vagynak”. Azt kérték Zichy gróftól, hogy érje el azt, hogy az árokra „...gondoskodással legyenek...és ezen kárt nekünk elhárítani lehessen”.⁴⁸ A dolog végül is az 1840-es évek elejére rendeződött, természetesen a jobbágyság kárát senki nem térítette meg.

Egy 1824. szeptember 23-án kelt iratból kiderül, hogy Somsich ígéretet tett arra is, hogy ő a keleti oldalon akkor is elkezdí a munkát, ha az a nyugati oldalon nem történik meg.⁴⁹ Erre föltehetően azért került sor, mert Festetich Imre új tervek kidolgozását kérte a vármegyétől, valószínűleg azért, mert az északi területek vélhetően újra víz alá kerülhettek. Török Ferenc és Póka Antal Zala megyei mérnök többször is beadta terveit, de végül a megyék meghajoltak a kamarás tiltó szava előtt, pedig a tervezetek hibátlan voltáról meg voltak győződve olyannyira, hogy azokat az Építészeti és Hajózási Igazgatósággal is megvizsgáltatták.⁵⁰

Nehéz, s talán fölösleges is utólagosan ítélni az ügyről, annyira nem gazdagok a források, hogy ezt megtehessek. Természetesen a berekben a határokat előre elkülönítették, nehogy esetleg utólagosan perre kerüljön sor. Végül is az ormándi berek lecsapolása 1825–30 között történt meg: az árokásások elzárták és elvezették a vizet, így a mocsár gyors ütemben száradt. Csorba József 1857-ben megjelent leírása szerint „*Míg az újabb időkben a felébredt szorgalom által az érdekelt birtokosok, főképp a felejthetetlen Somsich Pongrácz vezetése alatt árkok, csatornák nem vágattak, nagy mocsárt okozott, melly Hídvégig nyúlt*” – írja.⁵¹ Csorba orvos hívatása mellett földmérő is volt, s dolgozott korábban Törökkel együtt is, tehát valószínűleg hihetünk neki. Leírása szerint víztelenítésben már elsődleges szerepe Somsichnak volt, s nem Festetichnek, de azt is hozzá

kell tennünk, hogy a haszonélvezők között azonban ott volt Festetich Imre, s két fia, Miklós és László is. Elképzelhető az is, hogy Festetich Imrének nem is az átalakítással volt baja, hanem a vármegyének akart ártani, mivel egy korábbi zárgondnoki jelentés elmulasztása miatt az 1820-as évek elejétől tiszti perbe próbálták idézni Somogy vármegye részéről, aminek azonban hat éven keresztül nem tett eleget.⁵² Mindenesetre tény, hogy 1826-tól már van olyan contractusunk, amely a kiszáradó allodiális berekben maradt faanyag irtását jelzi: 106 hold allodiális föld kiirtására szerződtek vrászlói és pathi jobbágyságok, árendások és konvenciósök.⁵³ Az 1816-os kiszáradási contractus pedig azt mutatja, hogy vélhetően Csorba József fenti 1825–30 közti datálása a lecsapolásra igaz lehet.

Töredékes forrásaink vannak a munka végeredményének megítélésére. A berek lecsapolásának Simonyira vonatkozó hozzávetőleges adatai egy 1819-es és egy 1830-as felmérés tükrében jól értelmezhetőek. 1819-ben Simonyiban még mindössze 7 hold szántó és 100 hold rét állt az uraság rendelkezésére, 1830-ban viszont már 313 hold urasági szántó, és 259 hold rét volt Festetich gróf használatában. Ugyanakkor az erdő 1124 holdról 982 holdra csökkent, amivel egyetemben Simonyi falu határa – a mocsár elfoglalása miatt – 254 holddal nőtt. Mindenesetre tény, hogy a lecsapolás és kiszáradás előtt az erdő Simonyiban a terület 80%-át foglalta el, ezzel szemben 1830-ban már csak 59%-nyi területre terjedt ki, vagyis egyértelmű, hogy a reformkorra alaposan megváltozott a vidék képe: a mocsártalanítást megoldották, s lényegesen megnőtt a szántóföldi növénytermelésre és az állattartásra használható urasági terület.⁵⁴ Csorba József megemlékezése szerint nagyon jó minőségű területet nyertek a lecsapolással: „...*s több itt fekvő ormándi pusztán a leggazdagabb rétekek, s termő földeknek örülhet a gazda...*”⁵⁵

Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy a Zala és a Kis-Balaton térségében – vélhetően hasonló okokra visszavezethetően – máshol is jelentős lecsapolási, belvíztelenítési munkák indultak meg a reformkorban, ami világosan mutatja a korszak sajátosságait. 1829. június 22-én Zalaapátiban Széchenyi István, Deák Ferenc és Csányi László részvételével alakult meg az a társaság, amely a Zalavölgy, Hídvég és Magyaród községek határszélétől a Barátságig felső határszéléig terjedő rész – vagyis főleg a Zala-folyó által teremtett mocsár – szabályozását kívánta elvégezni. A tervek létrehozásában itt is részt vett Póka Antal mérnök. A területnek ez a része itt is hatalmas mocsár, mégpedig náddal, sással, éger és kőrisfákkal benőtt vidék volt. A hatalmas kiterjedésű mocsárból néhol szigetek emelkedtek ki, s csak a patak partján egy 50–100 méteres sávban lehetett legeltetni, avagy kaszálóként használni a területet. Különböző tervmódosítások után már 1835-ben elkezdtek a földmunkákat, s végül is a század vége felé fejezték be a

tevékenységet.⁵⁶ A különböző patakok által teremtett hatalmas mocsár nyugati-északnyugati, zalai felének szabályozása 1836-ban indult meg, mikor is a Zala megyei Magyaród, Kiskomárom, Koros, Garaboncz, Kis-Rada, Nagy-Rada és Szobor községek földesurai, birtokosai által alakult a „...községek határában átvonuló vízfolyás szabályozására és arcnak partjain elterülő bozót lecsapolására” magántársaság.⁵⁷ A működését megindított társaság 1836–40 között árkolásokat végzett, ami mintegy 58 ezer köbméter földmunkát igényelt, s végül is 1842-ig tartva csaknem 2000 hektár lecsapolását tette lehetővé.⁵⁸ S végül meg kell említenünk, hogy 1842. augusztus 3-án megalakult a Balatonmelléki

Somogy megyei Társulat, amely a Balaton déli partvidéke mintegy 22 falujának földesurait tömörítette, s a Balatonszentgyörgytől Szárszóiig terjedő vidék lecsapolását tűzte ki célul. Ebben a társaságban benne volt Főnyed és Sávoly, a korábban már vizsgált két falu urasága is.⁵⁹ Hangsúlyoznunk kell, hogy mindhárom társulat tevékenysége elhúzódott, a szabályozást többször hosszú időszakokra fel kellett függeszteni, s majd csak a század végén fejeződött be a munka. Mégis, ezek a munkák elég tisztán mutatják a reformkornak a tájtalakítási kísérleteit, amely mindenképpen előfeltétele volt a modern nagyüzemi mezőgazdaság kialakulásának.

Jegyzetek:

- ¹ Kaposi Zoltán: A gazdasági folyamatok és a közgazdasági gondolkodás kapcsolata a 18. században. Pécs, 1996. 124–126. p.
- ² Taylor, David: Mastering Economic and Social History. London, 1989. 141. p.
- ³ Kaposi Zoltán: Magyarország gazdaságtörténete (1700–1830). Pécs, 1992. 58–59. p.
- ⁴ A magyar vízsabályozás története. Budapest, 1973. 63. p.
- ⁵ Csupor Tibor: A Kis-Balaton. Budapest, 1983. 24. p.
- ⁶ Ugyanott.
- ⁷ Magyar Országos Levéltár, R 319. 34. csomó, 164. p.
- ⁸ Szabó Dezső: A hg. Festetich-család története. Budapest, 1928.
- ⁹ Tóth Péter: Somogy vármegye leírása 1812-ből. In.: Somogy megye múltjából 1988. Kaposvár, 1988. 52–53. p.
- ¹⁰ Somogy Megyei Levéltár (a továbbiakban: SML) Ö. 73-as birtokösszeírás. 1804.
- ¹¹ Kaposi Zoltán: A vrászlói uradalom kialakulása a 18–19. században. Agrártörténeti Szemle, 1989. 1–4. 197. p.
- ¹² Bencze Géza: Zala megye leírása a reformkorban. In.: Zalai Gyűjtemény, 23. Zalaegerszeg, 1986. 172. p.
- ¹³ Ugyanott.
- ¹⁴ Kaposi Zoltán: A vrászlói uradalom gazdasága és társadalma a 18–19. században. Kandidátusi Disszertáció, Pécs, 1993. MTA Könyvtár, Budapest.
- ¹⁵ A táblázat adatai: SML Ö. 73 Birtokösszeírás, 1806., Pótlás az első magyarországi népszámláláshoz. Budapest, 1975., illetve Az úrbéri birtokviszonyok Magyarországon 1767-ben... Budapest, 1971. című munkákból valók. 1971.
- ¹⁶ Kaposi Zoltán: A vrászlói uradalom társadalma a 19. század első felében. Történelmi Szemle, 1986. 2. 365–366. p.
- ¹⁷ SML. Ö. 73. Birtokösszeírás 1804-ből.
- ¹⁸ Fényes Elek: Magyarországnak s a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statistikai és geographiai tekintetben. Pest, 1836. 1. kötet, 202. p.
- ¹⁹ Lukács Károly: A Balaton-felvidék földrajza kétszáz év előtt. Bél Mátyás „Notitia Comitatum Veszpremiensis Simighiensis et Szaladiensis” c. kéziratának fordítása és ismertetése. In.: Bél Mátyás: Veszprém megye leírása. Veszprém, 1989. 187. p.
- ²⁰ Bencze Géza: Török Ferenc, Somogy megye mérnöke. In.: Somogy megye múltjából 1975. Levéltári Évkönyv. Kaposvár, 1975.
- ²¹ Ugyanott
- ²² Dobai András: Somogy megye az első katonai felvétel (1782–85) idején. In.: Somogy megye múltjából, 1983. Levéltári Évkönyv. Kaposvár, 1983.
- ²³ Kaposi Zoltán: A vrászlói uradalom kialakulása a 18–19. században. Agrártörténeti Szemle, 1989. 1–4. 189. p.
- ²⁴ Magyar Országos Levéltár. P. 18. 16. csomó, 1138. szám
- ²⁵ SML. Vrászlói Uradalmi Levéltár (a továbbiakban: VUL.) 22. csomó, 1793-as szerződés.
- ²⁶ Lukács Károly: A Balaton-felvidék földrajza kétszáz év előtt. Bél Mátyás „Notitia Comitatum Veszpremiensis Simighiensis et Szaladiensis” c. kéziratának fordítása és ismertetése. In.: Bél Mátyás: Veszprém megye leírása. Veszprém, 1989. 187. p.
- ²⁷ SML. VUL. 11. csomó, Boronkay-család. Testamentum
- ²⁸ Pesty Frigyes helységnévtára. SML. Xerox-másolat. Vrászló, 1864.
- ²⁹ SML. VUL. 22. csomó, 18. szám. 1811–13.
- ³⁰ SML. VUL. Funduális könyvek, 1830. Vrászló, Path, Simonyi
- ³¹ SML. VUL. 24. csomó, 3. szám. 1792. július 18.
- ³² Szabó Dezső: i. m. 1928. 192. p.
- ³³ SML. VUL. Elenchus, 1769–1851. Gardos, 1810

- ³⁴ SML. Malmok I. 1800. Nemesdédiek panasza Boronkay József ellen
- ³⁵ SML. VUL. Elenchus, 1760–1930. Path, 1815
- ³⁶ SML. VUL. 22. csomó, 10. szám
- ³⁷ SML. VUL. Elenchus 1760–1930. 1815.
- ³⁸ SML. VUL. 24. csomó, 8. szám
- ³⁹ Ugyanott.
- ⁴⁰ Bencze Géza: Török Ferenc, Somogy megye mérnöke. In: Somogy megye múltjából 1975. Levéltári Évkönyv. Kaposvár, 1975.
- ⁴¹ Lásd: 38-as jegyzet
- ⁴² T. Mérey Klára: A feudalizmus válságának megnyilvánulása Somogyban (1815–1836) Pécs, 1962. (Klny.)
- ⁴³ Ugyanott.
- ⁴⁴ SML. VUL. 24. csomó, 10. szám. 1818-as határmegálapítás
- ⁴⁵ SML. VUL. Elenchus, 1767–1924. Simonyi, 1821. Szerződés
- ⁴⁶ SML. VUL. Elenchus, 1767–1924. Simonyi, 1821. Egyezség
- ⁴⁷ Csorba József: Somogy vármegye ismertetése. Pest, 1857. 44. p.
- ⁴⁸ SML. VUL. 24. csomó, 1833. február 25. Panaszlevél
- ⁴⁹ SML. VUL. 22. csomó, 18. szám
- ⁵⁰ Bencze Géza: i. m. 1975.
- ⁵¹ Csorba József: Somogy vármegye ismertetése. Pest, 1857. 44. p.
- ⁵² SML. Közgyűlési jegyzőkönyvek, 1822. március 22., 1822. augusztus 12. A. C. 1322.
- ⁵³ SML. VUL. 30–31. csomó, 1826-os contractus
- ⁵⁴ SML. VUL. Funduális könyvek, 1830. Simonyi
- ⁵⁵ Csorba József: Somogy vármegye ismertetése. Pest, 1857. 44. p.
- ⁵⁶ Péch Béla: A lecsapoló és vízhasználati társulatok. Budapest, 1901. 126–128. p.
- ⁵⁷ Péch Béla: i. m. 1901. 140. p.
- ⁵⁸ A magyar vízszabályozás története. Budapest, 1973. 270. p.
- ⁵⁹ Péch Béla: i. m. 1901. 188. p.

Rábavölgyi Attila:

Nyugat-Somogy uradalmainak népesség- és birtokváltásai a 19. sz. folyamán (1767–1890)

A Marcali-hát

E dolgozat részét képezi annak a hosszú távú kutatásnak, amely a kistrégió modernizációs folyamatát kívánja nyomon követni.¹ A kb. 300 km² kiterjedésű nyugat-somogyi terület közigazgatásilag ugyan a vármegyéhez tartozik, de Zala vármegyével (elsősorban Kani-zsával és Keszthellyel) kiterjedt kereskedelmi kapcsolatokat alakított ki az adott időszakban.

Bevezetés

A kutatás első részeként most csak az uradalmak kialakulásáról, településeikről, a 18. sz. végétől a múlt század végéig lejátszódott népesség- és birtokváltásokról ejtünk szót. A vizsgálódásunk célja, hogy mikroszinten nyomon kövessük a makro jelenségeket és esetleges tájspecifikumot találjunk. A népességnövekedés ütemét a 19. sz. első felében jelentősebbnek várjuk, mint az 1850 utáni időszakban, mivel a török kiűzését követő időszakban lezajlottak a legjelentősebb változások (betelepítések, belső migráció, a kezdeti viszonylagos földbőség megszűnése). S jelentős gyarapodást elsősorban a kistrégió mezővárosainál (Marcali, Kéthely, Böhönye) regisztrálhatjuk majd.

A birtoktesteket illetően az 1848-as változások ellenére sem számolunk jelentős csökkenéssel és Somogy megyére jellemző nagybirtokrendszer hegemoniáját tételezzük fel. A majorságok szerepe a népességösszeírások tükrében egyre erőteljesebb, melyet a „servi nobilium” rétegének kiszélesedése is alátámaszt.

Dolgozatunkhoz felhasználtuk a 1786–87-es, az 1804-es, 1841–42-es, az 1850-es, 1857-es, 1870-es és 1890-es összeírások adatait. A birtokösszeírások közül az 1767-es, 1799-es, 1806-os, 1848-as és 1895-ös forrásokat, illetve forrásfeldolgozásokat tekintjük kiindulópontnak.

Előszó helyett

A jelentős változások, – melyek Nyugat-Európa államaiban az adott időszakban az agrárszférában lezajlottak – a Lajtán-túli területeken is jelentkeztek – kicsit

késve és más ütemben. A 18. század közepétől kezdődő folyamat a magyar mezőgazdaságban eltérően jelentkezik. A 18–19. század fordulója időszakában már körvonalazódik jónéhány olyan uradalom, amely – a helyi természeti és gazdasági sajátosságokhoz alkalmazkodva – az új eszmék, művelési rendszerek és technikai újítások alkalmazását kezdi el. A jobbágygazdaságok ekkor még – elsősorban a birtokviszonyok és a szűkös anyagi lehetőségeik miatt – nem képesek jelentős mértékben versenyre kelni a birtokkomplexumokkal. Így előbbiek – főleg a konjunkturális időszakokban – nagyobb előnyökhöz jutottak.

Csite András² egyik tanulmányában nyomon követi a Tóth Tibor által bevezetett nagybirtok → nagybirtoküzem → nagyüzem terminológia első két alkotóeleme közötti folyamatot.

Továbbiakban összehasonlítja a mernyei, a gödöllői és a keszthelyi uradalom nagybirtoküzemmé válásának folyamatát.

Felhívja a figyelmet arra, hogy más-más időszakban, eltérő motivációtól vezérelve kezdik el a termelés korszerűsítését. A mernyei uradalomban 1828-tól épül ki a gyapjú- és gabonakonjunktúrához kapcsolódva, a Grassalkovichok megrendült anyagi helyzete hat kényszerítően a „reformra” (1784–1807), míg Festetics György³ esetében a presztízs megőrzése adta a lendületet a változtatásokhoz (Georgikon, Helikoni ünnepségek) 1795 és 1805 között. Mindezek mellett a szerző hangsúlyt helyez a birtokigazgatásban résztvevő személyekre, azok felkészültségére és ambícióira.

Az uradalmak reakciói a gazdasági változásokra különbözőek és az előrelépések nem feltétlenül kötődnek konjunkturális érához.

A későbbi kutatásaink folyamán is a kistáj uradalmainak (főúri és egyházi egyaránt) gazdálkodása figyelmünk középpontjában fog elhelyezkedni, hiszen ahogy Somogy vármegyében úgy térségünkben is meghatározó szerepet játszottak, nemcsak kiterjedésüket, hanem szervezettségüket, produktivitásukat tekintve is.

Mielőtt vizsgálódásunkat megkezdenénk röviden jellemezzük a kistrégió természetföldrajzi adottságait.

Természetföldrajzi viszonyok

A térség Belső-Somogyhoz tartozik, határai a Balaton, a Buzsáki-(Nagy-)berek, a Kis-Balaton-medence, még pontosabban a Marótvölgyi- és a Boronkai-(Cigány)-csatorna közé eső kb. 300 km²-nyi zömében dombvidéki terület. A két mesterséges vízfolyás jól elkülöníti a környezetétől. A Balaton déli partjától Böhönyéig húzódó morfológiai egység talajtani szempontból előnyös, ugyanis anyagbemosódásos barna erdőtalaj borítja, amely szántóföldi gazdálkodásra alkalmas és az itteni löszös üledéken képződött talajok vizgazdálkodása általában kedvező. Holládtól nyugatra feltöltött síkság kíséri a hátat. A terület hasznosítását az éghajlati elemek is befolyásolják. Miután rendszeres meteorológiai méréseket csak 1870 után végeztek, így az adott korszakra csak becsült értékkel számolhatunk (évi középhőmérséklet kb. 10 °C, évi csapadékmennyiség északon kb. 650–660 mm, délen 750–770 mm), amelyek biztosítják a gabonatermesztés (búza, rozs), a kukorica és a burgonyatermesztés feltételeit, sőt a 2000 feletti évi napsütéses óraszám és a kb. 200 napra tehető fagymentesség a szőlő- és gyümölcskultúrák elterjedését is biztosította.⁴

A Marcali-hát földrajzi elhelyezkedése minden égtáj felől zártsgot mutat. A Balaton és a két csatorna mellett dél felől egy nyugat-kelet irányban húzódó vízválasztó található. Kereskedelmi kapcsolatai elsősorban Kanizsa, másodsorban Keszthely felé irányulnak. Ehhez nagymértékben az úthálózat is hozzájárul.

Az uradalmak és a települések

Három arisztokrata család (Festetics, Hunyady és Széchényi) uradalmi mellett az esztergomi főkapitány, a pesti nevelőintézet, köz- és kisbirtokos települései találhatóak itt. Nézzük sorban az egyes települések tulajdonosait, valamint a Vályi András⁵ és Fényes Elek⁶ által összeállított leírásokat.

A hatalmas birtoktestek kialakulásának előzményei a 17–18. század fordulójára vezethetők vissza. A török kiűzésében résztvevő legjelesebb katonatisztek több ezer holdas birtokadományokat kaptak. A 18. század első harmadától kezdődően ezek az adományok átkerültek a frissen gazdagodó új arisztokrácia kezébe.⁷

1. **Festetics-család** legjelentősebb birtokszerző tagja Kristóf (1720–1768) előbb 1726-ban megveszi de Prie őrgróftól Csurgót, majd 1741-ben sikerül a Pethő-család javainak (pl. Keszthely),⁸ valamint a kistrégióhoz tartozó Balatonkeresztúr és a hozzá közel eső falvak, puszták (Balatonszentgyörgy, Főnyed, Kis-Tikos, Sávoly, Fejéregyháza) megszerzése.⁹ Böhönye és a hozzátartozó puszták (Agáros, Arad, Dávod, Terebezd) szintén a családi birtokkomplexumhoz tartoztak.

Így a Festeticsek kezén itt 3 uradalom és 10 település

összpontosul. A községek határai „jó termékenységűek”. Keresztúrnak „rétye, fája, makkja, szőlő hegye, legelője elég van”,¹⁰ majd 40 évvel később „1-ső osztálybéli határjáról”¹¹ tesznek említést. **Szentgyörgynek** „rév a Balaton, 1-ső osztálybéli határ, és szőlőhegy” iratott össze kiváló statisztikusunk által.

Böhönyéről a 18. század végén a következők kerültek lejegyzésre: „határjában mindennemű javai vagynak, fája, makkja, legelője elég, rétyei jók, szőlő hegye termékeny, első osztálybéli”.¹² Fényes Elek „sok és kedves ízű bortermesztéséről”, valamint igen szép tölgyes erdejéről tett említést. **Fejéregyháza** határja középszerű, második osztálybéli”,¹³ amely a keresztúri uradalomhoz tartozik. **Batthyány** (Bottyán) is a család birtoka.

Tikos és Vörs „határja 2 nyomásbéli”,¹⁴ s utóbbinak jelentős a halászata. Előbbinek piaca Keszthelyen és Kanizsán van. Fényes Elek 95 fős gyönyörű majorságról tájékoztatta az olvasót a Vörs címszó alatt.

Böhönye 1703 óta a család birtoka. Előbb Pál, majd 1726–33 között Kristóf, 1776-tól Lajos, míg 1835-től Antal birtoka, ahol 1794 óta országos vásárokat tartanak.¹⁵ **Balatonszentgyörgyről** a következőket tudhatjuk meg: 1703-ban Olasz István tulajdona, 1726 után kerül a családhoz Kristóf révén, amelyet 1803-ban tűzvész pusztított el. A településhez tartozik az 1715 után keletkezett Bari major és Batthyány major. Utóbbi Battyán helység helyén jött létre. 1856 óta pusztja.¹⁶ **Fehéregyháza** birtokán a Festetics család és az esztergomi főkapitány osztozott, a 19. századtól egyházi terület. **Tikos** 1767-ben Festetics Kristóf kezén volt, 1776-ban Pál, 1835-ben gr. Festetics László birtokolta.¹⁷ **Vörs** a 18. század két harmadában a Festeticseké, 1767-től a Csányiaké, s a 19. század első felében gr. Festetics György és Sallér Judit tulajdona.¹⁸

2. A **Hunyady-család** szintén egy mezőváros (Kéthely) és két falu (Balatonberény, Balatonújlak), valamint 2 pusztja (Sári- és Marót) birtokosa.

A család a birtoktesteket 1726 után szerezte Hunyady Ferenc révén, aki a Sankó család magvaszakadtával gróf Harrach Raymundnak adományozott településekhez jutott (pl. Balatonberény, Balatonújlak, Kéthely).¹⁹ A kiterjedt somogyi uradalomnak a hát területére eső fenti települések és további két pusztja (Sári és Marót) csak egy részét képezték. Mind a két korabeli krónikás említést tesz Berény és Újlak „jó földgyéről”, előbbinek erdejét, utóbbinak halászatát emelik ki, melynek piaca Keszthelyen és Kanizsán van. **Kéthely** esetében hangsúlyozzák a 2 nyomásos határhasználatot, a Baglasi szőlőhegyet, mely „jó veres bort termeszt”.²⁰ Vályi András már említi Sári-pusztát, ahol nagy kastély (1760-ban épült) és majorság található.

A birtokokat 1733-ban szerezte meg a család. **Kéthelyen** 1715. III. 17-től országos, 1843. II. 16-tól pedig heti vásárokat is tarthattak.²¹

3. A **Széchényi család** birtokai a kistrégióban **Mar-**

caliban (mezőváros), **Bize** és **Gadány** falvakban, valamint **Szöcsény** (Szötsény) és **Bottyán** pusztán találhatók. Vályi András Bizeg néven említi az 1793-ban Marcalihoz csatolt, akkor még szabad pusztákat, ahová a 18. század folyamán németeket telepítettek be. Gadányt pedig egyes horvát és szerb faluként rögzíti, melynek „határbéli földgye termékeny” és az itt termelt borok piaca Kanizsán, illetve Keszthelyen található. Fényes Elek a szöcsény pusztai szép erdőt és az ott látható régi vár omladékait emeli ki.

Bize 1677-ben lett Széchényi György kalocsai érseké, 1835-ben gr. Széchényi Pál volt a tulajdonosa. **Gadány** is az I. Lipóttól kapott adomány része. 1726 és 1767 között Niczky György kezén volt, de a 18. század végétől ismét a család kezén találjuk. A kistáj központja is – Marcali – a 17. század végén került az érsek tulajdonába. 1772. VIII. 21-től országos, 1820. IV. 28-tól heti vásárok tartására nyert szabadalmat.²²

4. Az **egyházi birtokosok** közül az esztergomi káptalan rendelkezik a legnagyobb területnagysággal. A tapsonyszenyeri uradalom mellett Holládon és Aradon (Böhönye mellett) van birtoka. Szenyér horvát, míg Tapsony magyar falu. Mindkét falu bővelkedik természeti erőforrásokban (gabona, rét, erdő, legelő), utóbbinak piaca Kanizsán van. Hollád is hasonló előnyökkel bír.²³ Aradról csak Fényes Elek tesz megemlítést.

Tapsony és **Szenyér** 1726-ban lett az egykor Nádasdy birtokból az esztergomi főkáptalan tulajdona, Hollád pedig 1733-ban. Tapsony a 18. században még vármegeyi székhely is volt átmenetileg.²⁴

Fejéregyháza (Fehéregyháza) 1799-ben a keresztúri uradalomhoz tartozott úgy, hogy területéből a főkáptalan is részesedett (ls. Festetics), melynek határa középszerű és második osztálybéli.

Sámson (Somogysámson) magyar falu, amelynek „határja jól termő”²⁵ fekszik. 1726 és 1776 között az óbudai prépostság, mely 1782 óta a pesti nevelőintézet birtoka.

5. **Köz-**, illetve **kisbirtokosok** tulajdonát képezi **Szakácsi** (Nagyszakácsi), **Kisfalud** (Nemeskisfalud), **Lók**, **Kisgomba**. **Szakácsi** magyar falu tágas legelővel, jól termő földekkel és erdővel Fényes Elek „synagógá”-járól tesz említést. **Kisfalud** határa is igen termékeny. **Lók** „határja 2 nyomásbéli, földgye róna, középtermékenységgű, piatza Kanizsán”.²⁶ **Kisgomba** magyar falu szőlőhegygel, ahol Fényes szerint az egész megyében a legjobb fehérbor terem. **Nagygombát** is itt említjük (bár a Deseő család birtoka 1767-ben), amely „első osztálybéli” termőfölddel és szőlőhegygel rendelkezik. Előbb a Thulmon, majd a Deseő, később a Forgách család birtoka, az 1848-as conscriptio pedig 33 családot ír össze tulajdonosként.

Csánki Dezső összefoglalásában a következőket olvashatjuk ezekről a településekről. Szakácsi már a nevében is jelzi a településen élők néhai foglalkozását, ide a

18. században Kölkedről érkeztek lakosok. **Kisfaludot** már 1701-től kizárólag nemesek lakták. A 19. sz. közepétől került a Madarász család kezére. Lók pusztaként 1701–03-ban még a Thulmonoké, 1767-re pedig faluként kisebb birtokosoké.

Két település maradt **Felsőzsitfa** (Somogyzsitfa) és **Horvátkút**. Előbbi Vályi Andrásnál magyar és „sokacz” faluként szerepel, melynek „földgye 2 nyomásbéli agyagos”, búzát, rozst, árpát és zabot termesztenek, erdejük nem lévén fát a szöcsényi erdőből szereznek. **Horvátkút** „határja jó termékenységű, vagyonyjai különbfélék”. Fényes szerint szőlőhegye igen jó „fejérbort” terem.

Felsőzsitfa a 19. század közepéig a Jankovics család tulajdonát képezte, 1859-ben gr. Széchényi Pál szerezte meg. **Horvátkút** 1703 előtt a Koroknay családé, az 1726-os összeírás szerint Sárközy Jánosnéé, 1733-ban a 17. század végén kihalt Koroknay család leszármazottaié,²⁷ majd a 19. század közepén már több uraságé.

A két leírás és a 19–20. század fordulóján összeállított mű alapján a kistájat a következő települések alkotják: 3 mezőváros, 21 falu és 9 pusztta valamint Agáros szabad pusztta. A további vizsgálatainkat erre a 33 településre összpontosítjuk a népesség- és birtokváltozások szempontjából. A települések földrajzi elhelyezkedése is érdekességet mutat, hiszen két, a dombságot K-ről ill. Ny-ról kerülő útvonal fűzi össze őket. A gerincen csak Horvátkút fekszik. A lakóhelyek kb. fele-fele arányban találhatóak Zala, ill. Belső-Somogy felől.

A népesség számának változásai (1786/87–1890)

A népességszám-adatsorok bázisszámait a bevezetésben említett kútfők szolgáltatják. Ezek itt-ott hiányosak, mégis több információval bírnak, mint a birtokösszeírások. Nyomon kívánjuk követni uradalmanként, településenként a változás nagyságát, valamint két időszak éves növekedési ütemének összehasonlítását. Érdekes lehet a családok átlagos létszáma és az egy házban élők mennyisége is.

Magyarországon a 18. század folyamán jelentős változások zajlottak. A török kiűzése után megkezdődhetett a korábban alacsony népsűrűségű területek benépesítése. A Délnyugat-Dunántúl is az Alföld mellett ilyen régiónak tekinthető. A természetes szaporulat mellett a szervezett betelepítések, bevándorlások is hozzájárultak ahhoz, hogy az 1780-as évek közepén végrehajtott népszámlálási adatok alapján az ország népessége kb. megduplázódjon (9,5 millió fő). Ugyanez mondható el az 1786/87 és 1890 között eltelt időintervallumról, amelynek okai már az iparosodás folyamatában és a természetes szaporulat mértékében is kereshetők.

Az 1–5. táblázat segít az elemzésben. Az 1–3. táblázat összevetése egyszerűbb, hiszen a felvételek szempontjai szinte teljesen megegyeznek (ezek közül hely hiányában csak néhányat foglalkozunk). Az időszakot

így két jól elkülöníthető részre bontottuk: 1786–87, 1841–42 és 1850–1890. Az éves növekedési ütemet is hasonlóan állapítottuk meg.

Az eltelt 103 év alatt az ország lélekszáma megduplázódott, Somogy vármegyéé 1,74-szorosára nőtt, míg a kistáj 2,2-szeres növekedést mutat. Az éves növekedési ütem terén is a Marcali-hát képviseli a legmagasabb értéket 0,78%-kal, Magyarország esetében 0,67%, míg Somogyra nézve 0,54%. Az 5. táblázat adatai mutatják, hogy az 1804-es összeírásig a népesség alig változott (11.283-ról 12.559-re nőtt; 11%-os növekedés), utána viszont ugrásszerűen kezd növekedni, 28% 1804 és 1841–42 között. A továbbiakban mérséklődik, és kb. 10% körüli értéket vesz fel. Mivel magyarázhatóak a számok?

Az 1790-es évek katasztrofális terméseredményei, a gyenge gazdasági évek és a napóleoni háborúk kora a tradicionális népességet pl. termékenységszűkülésére kényszeríti.²⁸ A jelenség nem tájspecifikum, mert az egész megyére vonatkozóan hasonló megállapítást tehetünk. Az 1830-as évektől a viszonylagos stagnálás után elsősorban a gazdasági élet fejlődésének hatására növekednek a mutatók.

Ha az 1786–87 és 1841–42 közötti éves növekedési ütemet tekintjük, akkor az országos átlag (0,8%)²⁹ alatt adható meg 0,67%. Természetesen szélsőségekkel is találkozhatunk Balatonújlak (1,27%), Horvátkút (2,39%), Felsőszitfa (2,27%), valamint Bize (-0,04%), Hollád (0,14%), Somogysámson (0,26%) esetében.

A 19. század második felében a 10% körüli növekedés folytonossága nem éri el a megelőző időszak 52%-os értékét, hiszen 46%-ot mérhetünk. Az éves növekedési ütem viszont 43%-os pozitív változást jelölt (0,67→0,96%). A folyamat összefüggésbe hozható a modernizáció hatásával.

A második szakasz éves növekedési ütemei közül kiemelkedik Nemeskisfalud „negatív rekordja” (-1,3%), valamint Balatonkeresztúr (1,2%), Balatonszentgyörgy (1,87%), Sávoly (1,67%) – utóbbi kettő az 1861-ben átadott, a főváros és Kanizsa között húzódó vasútvonal népességvonzó hatását is kihasználta, de Marcali (1,7%), Hollád (1,67%) és Gadány (1,3%) adatai is számottevőek. Nemeskisfalud természetes fogyása a környező nagyobb települések (Böhönye, Tapsony, Szenyér) népességelszívó hatásának is köszönhető. A kistrégyi központja és a másik két községnek adatai az előnyös földrajzi elhelyezkedésnek tudhatók be.

Ha az egyes uradalmak éves növekedési ütemeit vesszük össze, látható, hogy az első szakaszban a kéthelyi uradalom és a közbirtokosi települések mérőszámai majd kétszer nagyobbak, mint a Festetics, Széchényi és az egyházi birtokokénál. A második szakaszban 1841–42 után a helyzet fordított lesz, előbbieken adatai jelentős csökkenést mutatnak, míg az utóbbiak az éves növekedési ütemüket legalább megkétszerezik.

Az első szakaszban található kimutatások szerint egy családot kb. 5 fő alkotott, amely megfelel a korábbi becslésnél alkalmazottnak. Egy házban viszont átlag 7–9 fő élt együtt, amely 2 generációnak adott otthont pl. a szülők és a legidősebb gyermek családjá.

A kistáj birtokváltásai

Ebben az esetben a helyzet nem oly egyszerű, mint a népesség-összeírásoknál. Az 1767 és 1895 közötti időszakban a birtokösszeírások felvételei elég eltérőek (6–9. táblázat; a területnagyságra vonatkozó adatokat magyar holdban adtuk meg). Így a földterület nagyságának alakulása a nem mindig egyértelműsíthető. Sőt hiányosságok is mutatkoznak az adatsorok között. A kútfők közül az 1806-os uradalmi összeírás, így eltér a többitől, amelyek csak az úrbéri viszonyokat tartalmazzák.

1767-ben³⁰ a Festetics kezén 18.778 holdas birtoktest-rendszerből 3510 hold esett a kistrégyi településeire, 1798/99-re³¹ 5336 holdra növekedett a családi birtok. A napóleoni háborúk időszakában a 191.356 holdas birtokkomplexumnak kb. 7%-a volt itt megtalálható.³² A Czindery-féle³³ összeírásban 4519 hold urasági és 1528 hold jobbágybirtok található. 1895-re³⁴ már 49.960 holdat bérel a hitbizományból a Sváb család³⁵ két tagja, valamint Festetics Tasziló gróf vörsi birtokainak nagysága 5172 hold.

A Hunyadyak 3 településén 1767-ben a 12.000 holdas birtokrendszerből 2700 állt művelés alatt.³⁶ A 18. század utolsó éveire 3745 hold,³⁷ míg 1806-ban a több mint 83 ezres összterületnek a 20%-a (16.862 hold)³⁸ került összeírásra. 1848-ban urasági birtokként 3990, míg volt jobbágybirtokként 6832 holdat³⁹ regisztráltak. A 19. század végére 22.852 holdat⁴⁰ birtokoltak.

A Széchényieknél 1767-ben 3395, 1798–99-ben 4310, 1806-ban 18.601, 1848-ban urasági birtokként 6958, míg volt jobbágybirtokként 5362, s legvégül a század végére 20.417 hold szerepel a conscriptiókban.

Az 1848-as összeírás adataiból kiderül, hogy a Festetics és Széchényi birtokokon a majorsági gazdálkodás a föld terület nagyságát tekintve jelentősebb volt, mint a Hunyadyaknál.

Az egyházi birtokok esetében az első kútfő 1226 holdat a második már 3515-öt, a 19. század eleji pedig 14.374 holdat említ. 1848-ban az urasági birtok nagysága 795, míg a volt jobbágybirtoké 2844. (Csak Sámson adatai szerepelnek). Az 1890-es évek végére 19.548 hold az összterület.

A közbirtokosok esetében az 1767-es és 1848-as adatok hiányosak. Ennek köszönhetően a 18. század végi 2 összeírás adat majdnem teljesen megegyezik (715 és 712 hold).

1806-ban 11.763 az összterület. A század közepén 7052 hold urasági birtok és 1060 volt jobbágybirtok került összeírásra. 1895-re 15.108 holdat rögzítettek.

A statisztikai adatokból egyértelműen kitűnik, hogy a 18. század folyamán kialakult nagybirtokszervezet a 19–20. század fordulóján is megőrizte hegemoniáját, amely jelenség az egész vármegyére jellemző volt az adott időszakban.

Összegzés

A Marcali-hát településein lezajlott népesség- és birtokváltozások alátámasztják az adott korszak makroszintű folyamatait. A 18. sz. végére, s a napóleoni háborúk időszakára megtörténnek az addig feltöretlen földek

használhatóvá tételei. Ennek eredménye a kezdeti lassabb népességszám-emelkedés (1786/87–1841/42), amelyet az éves növekedési ütem tekintetében az 1850–1890-es időszak felülmúl, különösen a mezővárosok esetében. A birtokviszonyok pedig az egész időszakon belül magukon viselik a nagybirtok meghatározó jellegét, még az 1848-at követő időszakban is. Ebből pedig az következik, hogy a modernizáció folyamata a főúri uradalmakhoz és a mezővárosokhoz kapcsolódik majd. A természetföldrajzi körülmények lehetővé teszik a mezőgazdasági termelés mindkét ágának folyamatos művelését és fejlesztését.

Jegyzetek:

- ¹ Itt szeretném megköszönni dr. Kaposi Zoltánnak a bíráló megjegyzéseit és bátorító javallatait.
- ² Csite András: Egy presztizsorientált nagybirtoküzem a 18. és 19. század fordulóján. A keszthelyi Festetics-uradalom. In: Gazdaságtörténeti tanulmányok Zalai Gyűjtemény Zalaegerszeg, 1993
- ³ Csite András: 90–91. p.
- ⁴ 4. Magyarország kistájainak katasztere I–II. MTA Földrajztudományi Kutató Intézet Bp. 1990. 528–532. p.
- ⁵ Vályi András Magyar országnak leírása I–III. kötet Buda, 1799.
- ⁶ Fényes Elek Magyarországnak s a hozzá csatolt tartományoknak mostani állapotja statisztikai és geographiai tekintetben I–VI. kötet Pest, 1839.
- ⁷ Kaposi Zoltán A földbirtoklás néhány sajátossága Somogy vármegyében a XIX század elején 317. p. In: A Dunántúl településtörténete IX. Város-mezőváros-városiasodás. Szerkesztő: Solymosi László és Somfai Balázs Veszprém, 1992.
- ⁸ Szabó Dezső: A herceg Festetics-család története Budapest, 1928. 32. p.
- ⁹ Petánovics Katalin A Festeticsek balatonkeresztúri uradalmának kontraktusai (1772–1793) Zalai Gyűjtemény 17. Zalaegerszeg, 1981. 6–10. p.
- ¹⁰ Vályi András u. o.
- ¹¹ Fényes Elek u. o.
- ¹² Vályi András u. o.
- ¹³ Vályi András u. o.
- ¹⁴ Vályi András u. o.
- ¹⁵ Csánki Dezső Magyarország vármegyéi és városai Somogy vármegye Budapest, 1911–13. 21. p.
- ¹⁶ Csánki Dezső u. o. 40. p.
- ¹⁷ Csánki Dezső u. o. 166–167. p.
- ¹⁸ Csánki Dezső u. o. 175. p.
- ¹⁹ T.Mérey Klára A parasztság élete és sorsa a Somogy megyei Hunyady-birtokokon 1767–1867 Somogyi Almanach 22. szám. Kaposvár, 1975. 5. p.
- ²⁰ Fényes Elek u. o.
- ²¹ Csánki Dezső u. o. 93–93. p.
- ²² Csánki Dezső u. o. 47., 67., 107. p.
- ²³ Vályi András u. o.
- ²⁴ Csánki Dezső u. o. 77., 157., 162–165. p.
- ²⁵ Vályi András u. o.
- ²⁶ Vályi András u. o.
- ²⁷ u. o., mint ⁷ 320. p.
- ²⁸ Kaposi Zoltán: Népeség-növekedés és paraszti földhasználat a vrászlói uradalomban a 19. század első felében In: Somogy Megye Múltjából Levéltári Évkönyv 24. Kaposvár 1993. 180. p.
- ²⁹ u. o. 182. p. In: Johann Komlos: Austro-Hungarian Agricultural Development 1827–1877 Journal of European Economic History 1979. 1. 39–60. p.
- ³⁰ Úrbéres birtokviszonyok Magyarországon Mária Terézia korában I. kötet Dunántúl Budapest, 1970 186–305. p.
- ³¹ Rectificatio decarum 1798/99 Somogy Megyei Levéltár (SNL) Ö. 1328.
- ³² 1806. Conscriptio possessionum SML Ö. 282–283.
- ³³ 1848. Conscriptio possessionum SML Bö. No. 1.
- ³⁴ A magyar korona országainak mezőgazdasági statisztikája I. kötet 174. p.
- ³⁵ A magyar korona országainak mezőgazdasági statisztikája II. kötet Bp. 1897–1903 Gazdacimtár 106. p.
- ³⁶ ls. ³⁰
- ³⁷ ls. ³¹
- ³⁸ ls. ³²
- ³⁹ ls. ³³
- ⁴⁰ ls. ³⁴

Források:

1. Néesség-összeírások
- 1804. Somogy Megyei Levéltár (SML) Ö.79.
 - Marczali járás Népes összeírásának Summazata 1841.^{ik} és 42.^{ik} esztendőre SML Ö.101.
2. Birtokösszeírások
- * úrbéli tabellák 1–10. 1767 SML 28-as doboz
 - * Rectificatio dicarum 1798/99 SML Ö.1328.
 - * Conscriptioes possessorum 1806 SML.Ö.282–283
 - * Conscriptioes possessorum 1848 SML Bó N° 1

Irodalom:

- Csánki Dezső Magyarország vármegyéi és városai Somogy vármegye. Budapest 1905–1917
- Csité András Egy presztízorientált nagybirtoküzem a 18–19. század fordulóján. A keszthelyi Festetics-uradalom In: Gazdaságtörténelmi Tanulmányok Zalai Gyűjtemény 34. Zalaegerszeg, 1993
- Fényes Elek Magyarországnak s a hozzácsatolt tartományoknak mostani állapota statisztikai és geographiai tekintetben I–VI. kötet Pest, 1839.
- Kaposi Zoltán A földbirtoklás néhány sajátossága Somogy vármegyében a XIX. század elején In: A Dunántúl településtörténete IX. Város-mezőváros-városiasodás Szerkesztő: Solymosi László és Somfai Balázs Veszprém, 1992.
- Kaposi Zoltán Népegésznövekedés és paraszti földhasználat a vrászlói uradalomban a 19. század első felében In: Somogy Megye Múltjától (SMM) Levéltár Évkönyv 24. Kaposvár, 1993
- Petánovics Katalin A Festeticsek balatonkeresztúri uradalmának kontraktusai (1772–1793) Zalai Gyűjtemény 17. Zalaegerszeg, 1981
- Szabó Dezső: A herceg Festetics-család története Budapest, 1928.
- Vályi András Magyar országnak leírása I–III. kötet Buda, 1799.
- T.Mérey Klára A parasztság élete és sorsa a Somogy megyei Hunyady-birtokokon 1767–1867 Somogyi Almanach 22. szám Kaposvár, 1975.
- Úrbéres viszonyok Magyarországon Mária Terézia korában I. kötet Dunántúl Budapest, 1970.
- Magyarország kistájainak katasztere MTA Földrajztudományi Kutató Intézet Budapest, 1990.
- Történelmi Statisztikai Tanulmányok Pótlás az első magyarországi népszámláláshoz 1786–87 Budapest, 1975.
- Magyarország községeinek és városainak népessége az 1850., 1857. és 1870. években KSH Budapest, 1984.
- A népmozgalom főbb adatai községenként 1828–1900 IV. kötet Somogy és Zala megye KSH Budapest, 1975. január 15.
- Rumy Károly György: Somogy vármegye leírása 1812-ből Közli: Tóth Péter In.: SMM. 1988.
- A magyar korona országainak mezőgazdasági statisztikája I–II. kötet Budapest, 1897–1903

1. táblázat

Az 1786/87-es népszámlálási adatok

Település	1	2	3	4	5	6	7	8	9	Ö		
										1	2	3
Böhönye (mv.)	126	166	756	–	85	73	79	25	135	420	557	2777
Balatonkeresztúr	56	83	438	–	33	-37	46	12	92			
Balatonszentgyörgy	83	73	438	–	63	65	36	17	105			
Batthyány (Bottyán)	8	11	55	–	–	–	14	3	7			
Sávoly	53	83	383	–	38	33	38	8	74			
Tikos	20	27	138	–	15	15	12	4	27			
Vörs	74	114	569	–	31	32	82	16	138			
Kéthely (mv.)	224	274	1200	–	94	96	114	40	179	358	454	2129
Balatonberény	90	114	585	–	63	65	36	17	15			
Balatonújlak	44	66	344	–	36	39	23	12	71			
Marcali (mv.)	246	322	1547	–	121	123	175	55	269	293	380	1838
Bize	–	–	–	–	–	–	–	–	–			
Gadány	47	58	291	–	31	32	30	7	61			
Fehéregyháza	49	57	253	–	26	24	26	8	14	368	512	2450
Hollád	47	73	357	–	18	16	49	17	95			
Szennyér	67	86	469	–	39	34	22	8	68			
Tapsony	138	175	793	–	60	70	98	43	127			
Somogysámsón	67	121	578	–	53	56	65	20	105			
Horvátkút	–	–	–	–	–	–	–	–	–	352	512	2089
Lók	17	28	90	–	–	–	22	2	12			
Kisgomba	68	64	249	8	–	–	56	6	64			
Nagygomba	74	127	555	5	20	21	88	18	100			
Nagyszakácsi	140	223	904	–	14	13	132	35	136			
Nemeskisfalud	53	70	291	–	2	2	28	6	31			
Szeg	–	–	–	–	–	–	–	–	–			
Megye összesen	24.239	31.552	166.122	–	14.319	13.944	17.273	5076	30.130	1791	2415	11.283

Böhönye – 3 megnevezés nélküli praediummal együtt (Agáros, Dávod, Terebezd)

Balatonszentgyörgy – 2 "

Balatonújlak – 2 "

Kéthely – 2 " (Sári, Marót)

Tapsony – 2 "

1	Ház	2	Család
3	Tényleges népesség	4	Nemes
5	Paraszt	6	Polgár és paraszt örököse
7	Zsellér	8	Egyéb
9	Sarjadék (1–17 évig)	Ö	uradalmanként összesen

2. táblázat

1804-es összeírás adatai

Település	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	Ö		
											1	2	10
Böhönye	86	192	1	3	53	56	89	211	426	830	324	655	3177
Balatonszentgyörgy	43	87	–	2	–	33	52	141	223	451			
Balatonkeresztúr	45	97	–	3	13	38	43	157	257	511			
Batthyány (Bottyán)	3	20	–	2	11	–	15	24	47	99			
Sávoly	48	97	–	2	8	41	56	152	229	488			
Tikos	20	31	–	–	–	17	17	43	81	158			
Vörs	79	131	–	3	9	55	56	203	314	640			
Kéthely (vm.)	143	266	1	24	50	96	120	300	566	1157	276	452	2162
Balatonberény	86	116	–	2	4	68	39	195	297	605			
Balatonújlak	47	70	–	2	–	37	44	113	204	400			
Marcali (mv.)	151	270	2	26	49	106	122	358	653	1316	250	409	2004
Bize	52	70	–	2	2	28	52	108	179	371			
Gadány	47	69	–	–	6	38	14	98	161	317			
Fehéregyháza	32	53	–	2	1	21	33	56	121	234	329	530	2583
Hollád	51	72	–	2	–	18	47	122	188	377			
Szennyér	64	91	–	–	3	48	32	141	221	447			
Tapson	112	183	1	5	37	67	104	248	457	919			
Somogyásmon	70	131	–	5	5	40	90	176	290	606			
Horvátkút	27	44	–	–	10	–	29	43	77	159	124	496	1817
Lók	4	22	–	–	–	–	25	20	42	87			
Kisgomba	5	65	–	2	22	–	38	74	144	280			
Nagygomba	83	124	1	7	40	21	68	149	251	537			
Nagyszakácsi	5	188	–	13	35	38	96	152	280	614			
Nemeskiszalud	–	43	–	1	8	4	27	36	64	140			
Szötsén (p)	1	14	–	–	19	–	7	13	32	71			
Maróth (p)	8	13	–	–	5	–	14	6	32	57			
Saári (p)	–	28	–	–	16	–	15	8	39	74			
Felsőzsitfa	23	33	–	1	1	15	25	57	107	206			
Összesen											1366	2718	12559
Somogy megye összesen													165 621

- 1 – Familiarum: Domum (ház)
2 – Familiarum (család)
3 – Officiales, et honoratiore (hivatalnok, honorácior)
4 – Cives et Opifices (polgár)
5 – Servi nobilium (nemesek szolgálói)
6 – Rustici (paraszatok)
7 – In et subinquinini (zsellérek)
8 – Filii familias (gyerekek)
9 – Feminae generatium (nők)
10 – Summa Praeditorum (összesen)

3. táblázat

A Marcali-járás 1841–42. évi népesség-összeírása

Település	1	2	3	4	5	6	7	8	9	Ö		
										1	2	9
Böhönye (mv.)	134	176	5	80	78	82	79	332	1219	405	611	3625
Balatonkeresztúr	56	103	2	6	11	116	45	155	520			
Balatonszentgyörgy	50	79	4	1	6	38	30	129	394			
Batthyány (Bottyán)	–	29	–	–	23	–	6	17	77			
Sávoly	54	92	1	2	29	43	38	194	616			
Tikos	21	28	–	1	–	17	16	63	179			
Vörs	90	104	2	3	10	50	25	235	620			
Kéthely (mv.)	209	317	9	45	57	109	155	405	1474	415	566	2696
Balatonberény	96	132	3	2	3	78	32	244	694			
Balatonújlak	110	117	–	–	1	50	67	171	528			
Marcali (mv.)	229	453	17	300	68	137	161	586	2448	333	607	3261
Bize	50	65	1	7	–	34	65	116	382			
Gadány	54	89	2	2	17	45	36	119	431			
Fehéregyháza	43	57	2	2	1	34	29	77	279	404	510	3175
Hollád	60	77	1	15	1	26	42	141	438			
Szennyér	82	107	–	2	4	72	65	293	789			
Tapsony	129	155	3	32	28	69	99	311	996			
Somogysámson	90	114	3	28	1	57	57	213	673			
Horvátkút	6	81	–	8	1	–	65	129	376	207	473	2043
Lók	–	–	–	–	–	–	–	–	–			
Kisgomba	–	37	1	1	23	–	25	52	209			
Nagygomba	75	131	2	31	47	15	43	132	520			
Nagyszakácsi	102	174	–	49	26	–	115	173	710			
Nemeskisfalud	24	50	–	8	5	–	46	50	228			
Gyóta	–	26	1	1	25	–	3	26	110	16	203	745
Szócsény	16	52	2	1	35	–	31	65	219			
Sári	–	45	2	1	35	–	31	65	219			
Marót	–	51	2	1	44	–	8	37	184			
Bottyán	–	29	–	–	23	–	6	17	77			
Összesen										1780	2970	15.545
Járás összesen										5027	7437	44.978

- 1 Ház
- 2 Háznép
- 3 Tisztviselők és előbbkelők
- 4 Polgár és kézműves
- 5 Nemesek szolgái
- 6 Paraszt
- 7 Zsellér
- 8 Fiú gyermek
- 9 Összesen

4. táblázat

A kistáj településeinek népességszáma 1850., 1857. és 1870. esztendőben

Település	1	2	3	Ö		
				1	2	3
Böhönye (mv.)	1167	1745	2095	3829	4972	5964
Balatonkeresztúr	545	599	708			
Balatonszentgyörgy	522	698	890			
Batthyány (Bottyán)	–	–	–			
Sávoly	568	816	953			
Tikos	199	192	232			
Vörs	828	922	1086			
Kéthely (mv.)	2049	2189	2496	3705	3882	4452
Balatonberény	894	921	1086			
Balatonújlak	762	772	878			
Marcali (mv.)	2299	2812	3309	3135	3699	4319
Bize	364	333	406			
Gadány	472	554	604			
Fehéregyháza	324	375	380	3229	4035	4344
Hollád	389	478	583			
Szenyér	708	742	855			
Tapsony	1127	1297	1524			
Somogysámson	681	1143	1002			
Horvátkút	473	496	657	3296	3929	4203
Lók	–	–	–			
Kisgomba	222	903	1156			
Nagygomba	476	–	–			
Nagyszakácsi	1156	1306	1350			
Nemeskisfalud	389	349	349			
Szeg	–	–	85			
Somogyzsitfa	580	875	606			
Összesen				17.194	20.517	23.282
Somogy megye összesen				201.573	230.053	254.060

1 1850

2 1857

3 1870

Balatonkeresztúr (Csolta, Oszlár-puszták); 1870 – a puszták nélkül

Balatonszentgyörgy (Diós, Bári, B. bottyán); 1857 – Bári nélkül; 1870 – Bári és Diós nélkül

Böhönye (Dávod, Terebezd, Illési, Kisfalud, Agáros, Arad)

Gadány (Lóta, Négyföldes, Alsómajor)

Kéthely (Lók, Maróth, Sári, Baglás)

Tapsony (Fehérötös, Merke, Móriczfa, Terebezdi szőlő (sic!), Bodony

Marcali (Gyóta, Gaics, Lók) + Kisgomba, Nagygomba, Boronka

5. táblázat

A Marcali-hát településeinek népességszám-változásai (1786–87–1890)

Település	1	2	3	4	5	6	7	8 %	9 %	Ö 8	Ö 9
Böhönye	756	830	1219	1167	1745	2095	1535	0,69	0,68		
Balatonkeresztúr	438	511	520	545	599	708	818	0,35	1,2		
Balatonszentgyörgy	438	451	394	522	698	890	1098	0,28	1,87	0,52	11
Batthyány	55	99	77	–	–	–	–	–	–		
Sávoly	383	488	616	568	816	953	1102	0,63	1,67		
Tikos	138	158	179	199	192	232	271	0,58	0,77		
Vörs	569	640	620	828	922	1086	998	0,6	0,46		
Kéthely	1200	1157	1474	2049	2189	2496	2804	0,85	0,78		
Balatonberény	585	605	694	894	921	1078	1228	0,67	0,8	0,93	0,7
Balatonújlak	344	400	528	762	772	878	947	1,27	0,54		
Marcali	1547	1316	2448	2299	2812	3309	4496	0,63	1,7		
Bize	–	371	382	364	333	406	382	-0,04	0,12	0,45	1,04
Gadány	291	317	431	472	554	604	790	0,77	1,3		
Fehéregyháza	253	234	279	324	375	380	–	0,4	0,8		
Hollád	357	377	438	389	478	583	755	0,14	1,67		
Szenyér	469	447	789	708	742	855	986	0,65	0,83	0,4	1,07
Tapsony	793	919	996	1127	1297	1524	1752	0,56	1,1		
Somogyfőszék	578	606	673	681	1143	1002	1346	0,26	0,97		
Horvátkút*	–	159	376	473	496	657	763	2,39	1,2		
Lók	90	87	–	–	–	–	–	–	–		
Kisgomba**	249	280	209	222	903	1156	–	-0,81	–	0,95	0,58
Nagygomba	555	537	520	476	–	–	–	-0,24	–		
Nagyszakácsi	904	614	710	1156	1306	1350	1598	0,30	0,81		
Nemeskísfalud	291	140	228	389	349	349	230	0,46	-1,3		
Szeg	–	–	–	–	–	85	99	–	–		
Felsőzsitfa	–	206	–	580	895	606	1204	2,27	1,82		
Összesen	11.283	12.151	15.545	17.194	20.517	23.282	25.202	0,67	0,97		

1 1786–87 (M.o. – 9, 5 m; S.m. – 166.122; M-h. 11.283)

2 1804 (M.o. 10, 47 m; S.m. – 165.621; M-h. 12.151)

3 1841–42 (M-h. 15.545)

4 1850 (M.o. 4.180.362; S.m. 201.573; M-h. 17.194)

5 1857 (M.o. 4.534.973; S.m. 230.053; M-h. 20.517)

6 1870 (M.o. 5.011.310; S.m. 254.060; M-h. 23.282)

7 1890 (M.o. 6.009.351; S.m. 290.063; M-h. 25.202)

8 éves növekedési ütem 1786–87–1850

9 éves növekedési ütem 1850–1890

* 1804–50

1850–90

** 1786–87–1850

6. táblázat

Úrbéri tabellák 17671–10 SML 28-as doboz (1–8-ig)
Úrbéres birtokviszonyok Magyarországon Mária Terézia korában I. kötet
Dunántúl p. 186–205. (11–15-ig)

Település	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
Böhönye Ö 931	–	25	7	2	1	10	15	32	8	8	77	58	803	242	0,53
Balatonkeresztúr Ö 925	17	9	3	–	–	–	–	22	–	5	34	27	488	222	0,76
Balatonszentgyörgy Ö 905	11	4	9	–	–	–	–	14	3	–	30	37	292	159	0,65
Batthyány	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Sávoly Ö 910	12	5	12	–	–	–	–	17	–	2	31	36	406	210	0,6
Tikos Ö 908	3	2	4	–	–	–	–	5	–	–	9	12	104	50	0,55
Vörs Ö 906	–	10	12	3	–	1	1	10	18	7	53	26	191	145	0,36
Kéthely Ö 921	14	19	11	–	–	–	–	26	37	10	90	59	569	258	0,59
Balatonberény Ö 924	9	26	9	–	–	–	–	24	16	8	68	80	495	245	0,54
Balatonújlak Ö 923	7	15	4	–	–	–	–	15	3	3	32	44	305	172	0,59
Marcali Ö 919	45	47	92	–	–	–	–	68	12	3	107	69	1507	548	0,74
Bize	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Gadány Ö 917	24	29	–	–	–	–	–	38	6	–	59	39	847	385	0,72
Fehéregyháza	5	2	3	5	–	–	–	–	4	8	31	16	151	72	0,34
Hollád Ö 907	2	7	–	–	–	–	–	7	24	9	50	34	153	75	0,44
Szenyér Ö 929	11	40	–	–	–	–	–	31	9	7	67	56	686	312	0,6
Tapsony Ö 930	8	35	–	–	–	–	–	25	22	29	94	51	561	255	0,59
Somogyásmon Ö 912	9	9	–	–	–	–	–	18	17	6	51	19	444	185	0,66
Horvátkút	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Lók	–	–	–	–	–	–	–	–	15	–	15	–	–	–	–
Kisgomba	–	–	–	–	–	–	–	–	25	–	25	–	–	–	–
Nagygomba	9	–	–	–	–	–	–	9	1	–	20	14	209	72	0,5
Nagyszakácsi Ö 611	–	–	–	–	–	–	–	–	–	33	–	–	–	–	–
Nemeskisfalud Ö 603	–	–	–	–	–	–	–	–	2	3	–	–	–	–	–
Szeg	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Somogyzitfa	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–

- 1 1 telek
2 1/2 "
3 1/4 "
4 1/8 "
5 2/4 "
6 3/4 "
7 5/8 "
8 Összesen
9 Házas zsellér
10 Háztalan zsellér
11 Összes úrbéres száma
12 Belső telek
13 Szántó
14 Rét
15 Telekátlag

7. táblázat

Rectificatio dicarum 1798/99

Település	1	2	3	4	5	6
Böhönye	81	10	4	1147	513	229
Balatonkeresztúr	40	1	4	550	250	168
Balatonszentgyörgy	32	3	5	484	220	157
Baththyány	–	–	–	–	–	–
Sávoly	38	–	3	534	267	42
Tikos	14	1	–	187	85	51
Vörs	48	7	2	224	100	128
Kéthely	104	11	50	940	427	398
Balatonberény	72	–	2	599	272	261
Balatonújlak	44	–	–	488	222	138
Marcali	132	12	14	1628	740	711
Bize	35	10	1	407	185	58
Gadány	40	1	–	341	155	85
Fehéregyháza	–	–	–	–	–	–
Hollád	17	22	4	141	50	154
Szenyér	42	2	4	522	237	116
Tapsony	52	1	–	792	360	277
Somogysámson	72	7	4	585	251	30
Horvátkút	–	–	15	–	–	34
Kisgomba	–	8	5	–	–	39
Nagygomba	20	2	20	247	112	167
Nagyszakácsi	–	39	18	–	–	73
Nemeskisfalud	–	10	2	–	–	40
Szeg	–	–	–	–	–	–
Somogyzsitfa	–	–	–	–	–	–

- 1 Telkes jobbágy
- 2 Házasszellér
- 3 Házatlan zsellér
- 4 Szántó holdban
- 5 Rét kaszásban
- 6 Szőlő kapásban

8. táblázat

Conscriptiones possessorum 1848.
SML.Bö. N° 1

Település	Urasági birtokok						Volt jobbágybirtokok					
	1	2	3	4	5	Ö	1	2	3	4	5	Ö
Böhönye Ö 931	389	1421	574	736	1079	4519	110	786	203	112	–	1528
Balatonkeresztúr Ö 925	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Balatonszentgyörgy Ö 905	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Sávoly Ö 910	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Tikos Ö 908	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Vörs Ö 906	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Kéthely Ö 921	101	885	14	1351	28	2582	334	1137	639	–	1046	3410
Balatonberény Ö 924	124	169	–	395	2	709	233	709	360	–	585	2013
Balatonújlak Ö 923	–	69	7	611	–	699	163	525	198	–	285	1409
Marcali Ö 919	430	1339	485	1841	15	4835	362	1918	632	–	699	3382
Bize	8	61	39	–	–	142	96	449	185	–	–	780
Gadány Ö 917	3	1144	246	526	–	1981	213	525	235	–	200	1200
Fehéregyháza	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Hollád Ö 907	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Szenyér Ö 929	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Tapson Ö 930	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Somogyásmon Ö 912	267	105	19	398	–	795	668	1012	31	488	261	2844
Horvátkút	–	–	–	–	44	44	–	–	–	–	–	–
Lók	79	237	–	–	–	316	–	–	–	–	–	–
Kisgomba	106	–	–	–	–	106	–	–	–	–	194	194
Nagygomba	607	627	3	–	143	1552	–	141	–	–	–	187
Nagyszakácsi Ö 611	300	1700	–	2600	150	5000	–	–	–	–	–	–
Nemeskisfalud Ö 603	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Szeg	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Somogyzsitfa	16	36	–	–	–	54	94	291	–	184	123	709
Sári	668	942	444	140	–	5058	–	–	–	–	–	–
Marót	329	1112	64	1861	–	3423	–	–	–	–	–	–
Arad	3	123	–	70	–	204	–	–	–	–	–	–
Agáros	–	–	–	392	–	399	–	–	–	–	–	–

- 1 Kaszáló rét
2 Szántó föld
3 Legelő
4 Erdő
5 Szőlő

9. táblázat

A kistérségi birtokváltozásai 1767–1895

Település	1767	1798/9 9	1806	1812	1848 *	1848 **	1895
Böhönye	1103	1889	5550	F. A.	4519	1528	12.737
Balatonkeresztúr	739	968	–	gr. F. Gy.	–	–	15.315
Balatonszentgyörgy	488	861	–	gr. F. Gy.	–	–	6.188
Batthyány	–	–	–	gr. F. Gy.	–	–	–
Sávoly	652	843	–	gr. F. Gy.	–	–	6.726
Tikos	166	323	–	gr. F. Gy.	–	–	658
Vörs	362	452	3003	S. J.; gr. Z.	–	–	5.172
Kéthely	886	1765	5621	gr. H. J.	2582	3410	14.667
Balatonberény	820	1132	2508	gr. H. J.	709	2013	5.986
Balatonújlak	521	848	2326	gr. H. J.	699	1409	2.199
Marcali	2124	3079	14.610	gr. Sz. F.	4832	3382	14.382
Bize	–	650	950	gr. Sz. F.	142	780	1.368
Gadány	1271	581	3041	gr. Sz. F.	1981	1200	4.667
Fehéregyháza	172	–	1725	Egomi k.	–	–	1.606
Hollád	–	345	–	Egomi k.	–	–	1.346
Szenyér	1054	875	8551	Egomi k.	–	–	4.548
Tapsony	–	1429	–	Egomi k.	–	–	8.436
Somogysámsón	–	866	4098	Sz. P. és P. Ó. P.	795	2844	3.612
Horvátkút	–	34	1068	több közbirtokos	44	–	1.150
Lók	6	–	1879	több közbirtokos	316	–	–
Kisgomba	23	39	–	több közbirtokos	106	194	–
Nagygomba	295	526	1644	több közbirtokos	1552	187	–
Nagyszakácsi	–	73	5000	curialista	5000	–	5.209
Nemeskisfalud	–	40	347	curialista	–	–	480
Somogyzitfa	–	–	1925	Jankovics őrmagy	54	709	4.615

1767 Sári – 473
1806 Arad – 408
Agáros – 365
Dávod – 4122
Lók és Koroknya – 3862
Maróth – 3119
Sári – 2923
Szótsény – 2542
Terebezd – 4074

* Urasági birtok
** Volt jobbágybirtok

F. A. Festetics Antal
gr. F. Gy. gróf Festetics György
S. J.; gr. Z. Schallér Judit 1/2; gr. Zichy 1/2
gr. H. J. gr. Hunyady József
Egomi k. Esztergomi káptalan
Sz. P. és P. Ó. P. Szent Péter és Pál Óbudai Prépostság

T.Mérey Klára:

Nagykanizsa szerepe a régió közlekedésében a 18–19. század fordulóján¹

Az köztudott, hogy Nagykanizsát földrajzi fekvése mindig is fontos, a tájban központi helyé tette. Ez volt a helyzet a 16–17. században, amikor végvárként védte a „hátszágot”, a Kelettől a Nyugatot, amikor keresztény csapatok táboroztak benne és a Nyugattól a Keletet, amikor lófarkas zászló lengett a vár ormán.

A „békés” korszakban más „szerepkört” juttatott neki kitűnő fekvése. Az alábbiakban ezt a közlekedésben játszott fontos szerepét szeretném röviden, eddig kevésbé ismert vagy hasznosított források alapján bemutatni.

A 18. század második felében hazánk felé is meginduló birodalmi postaforgalomba Nagykanizsa is bekapcsolódott. Az első, Magyarországra vonatkozó postalexikonban Nagy-Kanizsa, – német és horvát néven is jelölten – mint Batthyány herceg uradalmához tartozó mezőváros szerepel. Megemlíti a lexikon rendezett tanácsát (magisztrátusát), királyi sóhivatalát és a városban működő gimnáziumot. A katolikus plébániát ferencesek birtokolták, ők látták el a lelki gondozás feladatát. A pesti kereskedelmi úton fekszik – írja a lexikon –, mely az Adriai-tenger felé vezet. Postaváltó állomás Hahót és Iharos-berény között, nem messze van tőle a Mura folyó; amellet a mocsár mellett fekszik, amelyet az előbbi folyóba ömlő Kanisnicza patak alkot. Postaállomás is van Nagy-Kanizsán.²

A postaállomás ekkor sokat jelentett. A hivatalos Bécsből induló postaútnak itt nemcsak váltóállomása volt – az elfáradt lovak frissel történő cseréje –, hanem irányító állomása is. Ezt akkor Absatz-Postamt-nak nevezték, amelyen túl rovatolás nem történt. A postamester ugyanis a feladott leveleket mérlegelte és a díjakat a kísérőiratba (rovatlapba) bejegyezte. Nagykanizsa tehát már ekkor – közlekedési szempontból – kiemelt helynek számított.

Ezt igazolja az is, hogy a város a hivatalos menetrendben is szerepelt. Több járat indult és érkezett oda már a 19. század elején. A hivatalos menetrend szerint minden kedden délben és szombaton reggel 8 órakor indult a rendes postakocsi Nagykanizsáról Zágrábra. A Nagykanizsáról való visszaérkezés időpontja csütörtök 6–9 óra között, illetve szombaton korán reggel volt. Az útvonal a Somogy megyei Zákányon át vezetett déli irányban.

A másik járat célállomása Csáktornya volt. Hetente szerdán 12 órakor, illetve szombaton délben indult a postakocsi Nagykanizsáról és hétfőn 9–10 óra körül, illetve csütörtökön este érkezett onnan Nagykanizsára. Ez az útvonal Vidoveczen át vezetett.

A harmadik járat Eszékre vitt. A Kőszegről érkező postakocsi ugyancsak hetente kétszer vitt postát és utasokat Nagykanizsáról Eszékre. Csütörtökön éjjel, illetve vasárnap indult járat. Eszékről hétfőn 1–5 óra között, illetve pénteken kora reggel érkezett meg a járat Nagykanizsára. Kőszeg ekkor főpostaállomás volt, egyike azon keveseknek, amelyeket Magyarországon felállítottak. Ezek közvetlenül az udvari kamara és a helytartónács felügyelete alatt álltak. Nagykanizsáról hétfőn reggel 3–7 óra között, illetve pénteken az eszéki járat érkezésétől függően haladt tovább a postakocsi Kőszegre. Az eszéki útvonal hosszú volt, öt Somogy és öt Baranya megyei váltóállomást érintett, így Pécsét is, amíg érkezett az eszéki főpostaállomásra. Kőszeg irányában is továbbhaladt az út nyugati irányban, Hahót, Zalaegerszeg, Bőrönd és Szombathely településeket érintve jutott el Körmenre, amely ugyancsak Absatz-Postamt-tal rendelkező város volt ekkor. Az utolsó Nagykanizsánál jelölt járat Varasdra tartott, s Nagykanizsáról kedden és szombaton jelölik indulását, Koprenicz irányában halad az utóbbi, míg az előbbi járat a fent már említett zágrábi vonallal állt összeköttetésben. Varasdról vasárnap reggel 6–9 óra körül és csütörtökön az említett zágrábi járattal kapcsolatosan érkezett Nagykanizsára a postaküldemény, illetve a postakocsi. A menetrendben megemlítik, hogy az utasok csakis útlevéllel utazhatnak.

Ezek nehéz utak lehettek. Erre következtethetünk abból a megjegyzésből, amely szerint a Zágráb és Varasd felé haladó rendes postának a megnevezett napokon meg kell várnia az Eszékről érkező rendes postát, ha az – különösen nagy téli időben, ami ritkán fordul elő – késik.³

Az utóbbi megjegyzés sokat elárul a korabeli útviszonyokról, noha azok rendezettségét a megye és a legfőbb hatóságok nagyon is figyelemmel kísérték.

A postautakon az egyes stációk, állomások távolságát pontosan jelölték. 8000 öl, vagyis 2 német mérföld volt egy-egy stáció között a megengedett távolság, amelyet

hegy, folyó vagy más természeti akadály esetén 2000 öllel lehetett – pro vagy kontra – módosítani. Ezekről a postaállomásoktól számíthatta a postamester a szállítás járandóságát. Ez a magyarázata annak, hogy a távolságok jelölésekor bizony akadnak eltérések. A Zala megyei utaknál, például a Börönd és Zalaegerszeg közötti távolság egy stációnyi, s a megyeszékhely 11 postaállomásra volt Bécsből. Zalaegerszeg és Hahót közötti távolság 1 1/2 stáció és az utóbbinak Nagykanizsától való távolsága ugyancsak másfél stáció volt. Nagykanizsa Bécsből ekkor 14 stációnyira esett. Ha ezt a távolságot átszámítjuk mai hossz mértékünkre, akkor a Bécs és Nagykanizsa közötti út hossza 212, 4 km volt!⁴

A hivatalos postautak többfelé irányultsága már jelzi Nagykanizsa kiemelt szerepét a közlekedésben.

Az utak azonban nemcsak árucserét, békés közlekedési lehetőséget jelentettek és arra szolgáltak a 18–19. század fordulóján. Nem szabad elfelejtenünk, hogy ebben az időszakban hazánk területén is megjelent a Grand Armée, Napoléon katonái pontos térképekkel jöttek hazánk területére. Ez a tapasztalat váltotta ki aztán az osztrák hadvezetésből azt a kényszert, hogy Magyarország területét hadmérnököknek kell felmérnie, az utakat pontosan felderítenie, térképeken kell azokat ábrázolniuk. E nagy munka előzményének, „beindításának” tekinthető a bécsi Hadi Levéltárban fennmaradt és Magyarország nyugati felének leírását tartalmazó anyag, amely 1810-től 1812-ig, tehát a napóleoni háborúk „hullámszünetében” készült.

A terepen dolgozó, jó felkészültségű hadmérnökök nemcsak a területek főútvonalait, hanem az egész közlekedését pontosan felmérték, feljegyezték. Nagykanizsa – a jegyzetek szerint – fontos szerepet töltött be a régió közlekedésében. Egy katonai jelentés szerint az ország főútvonalai közül a 3. számú: Pestről Grazba vezető főút átszelte egész Zala megyét és ennek egyik fontos szakasza Tapolczáról, Keszthelyen és Nagykanizsán át Csáktornyára vezetett. Ennek az útnak – a katonai mozgáshoz alkalmazott – időtávbecslése is ránk maradt. Eszerint Tapolcától Keszthely 4 3/4 óra távolságra fekvő, Keszthelytől Kiskomárom 5 és fél órányira volt, e településtől Nagykanizsa 3 és fél óra alatt volt elérhető. Nagykanizsáról Kottoriba vezetett tovább az út. Ez a Mura jobb partján fekvő település, amelyet 3 és fél óra alatt lehetett elérni. Perlak volt a következő állomás, 2 3/4 óra távolságyira, majd Csáktornya következett, s ezt is 2 3/4 órányi gyaloglással érheték el a katonák. Ez az út aztán a Bécsből Károlyvárosba, Horvátországba vezető főúthoz csatlakozott. A hadmérnök leírásában az utak minősítése is szerepel, hiszen ez a katonai haladás szempontjából igen fontos információ volt. Eszerint a Kiskomáromból Nagykanizsára vezető útszakasz általában jó, de rossz idő esetén, főleg Récsénél, alig használható. A Kis- és Nagykanizsa közötti mocsarat „jó állapotban levőnek” jelzi, hogy ez mit jelentett, arra utóbb

még visszatérünk.

Egy másik birodalmi útvonal említésekor is felbukkan Nagykanizsa neve. A Bécsből Varasdra vezető útvonal egyik leágazása a Lendváról Nagykanizsára tartó út, amely Dobri és Letenye érintésével vezet oda. A Lendva és Nagykanizsa közötti távolságot 13 és fél órásnak jelzi, s 11 települést sorol fel e két mezőváros között, mindegyiknél megjelölve a közte és a következő állomás közötti távolságot. Nagy- és Kiskanizsa között félórás távolságot említ. Szántóföldeken és erdőkön át, helyenként szőlőskertek között vezet ez az út, a magaslatokat művelték. Azt is megemlíti ez a jelentés, hogy Sormás és Nagykanizsa között futóhomok nehezíti a közlekedést, amely száraz időben csak nehezíti, de nedves időben egyenesen lehetetlenné teszi az előrehaladást. A Nagy- és Kis-Kanizsa közötti mocsár azonban – írja – jól áthidalható, mert több száz lépésnyi töltésen halad az út. Ez megmagyarázza „a mocsarak jó állapotát!”.

A Szerdahelyről Nagykanizsára vezető út Letenyénél ágazik bele az előbb említett útvonalba. Ez nagyon nehéz út, Letenyénél át kell kelni a Murán, ahol egy de-reglye (Plätte) 3–4 ló által vontatott társzekeret (Landwäge) képes átszállítani egyszerre.

Az 5. számú útnak jelzett főút Bécsből Pécsen át Eszékre, majd onnan Péterváradra haladt. Ez is érintette Nagykanizsát. Lényegében ez volt a már említett postaut, hiszen Körmenről Böröndön és Zalaegerszegen át érkezett Nagykanizsára és haladt tovább Somogy és Baranya megye már említett településein át Eszékre, illetve onnan még tovább, a birodalom fontos erődjébe, az Újvidék melletti Péterváradra. A stációnkénti távolságok összeadásából adódóan kiderül, hogy Nagykanizsa és Pécs között 29 óra alatt lehetett megtenni az utat. Ez sem volt könnyű út. A mérnök jelzi, hogy Kanizsától Iharosig több magaslaton át kell megtenni az utat, ahol a megterhelt kocsik csak vontató lovak vagy ökrök segítségével (Vorspann) haladhatnak előre.⁵

A hadmérnökök által megjelölt utak között szerepel egy-egy tájegység néhány fontos útvonala, amelyek katonai szempontból lényegesnek tűntek. A Zala és a Mura folyók között húzódó vidék Iharosberényig – a hadmérnök leírása szerint – a gyalogosok számára nehezen járható. Ezen a területen nemcsak főutak, hanem egyes mezővárosokat összekötő utak is áthaladnak. 11 utat emel ki ezek közül a hadmérnök, amelyek közül 6 érinti Kanizsát, illetve hozzá kapcsolódik. Ezek a következők: Egerszegről Kanizsára vezető postaut (2. sz.)

Lendváról a Mura mellett Kanizsán át Légrádba vezető út (3. sz.)

Egerszegről Kanizsán át Berzencére és Dornyére vivő út (6. sz.)

Kanizsáról F.Rajkon, Nagykapornakon át Szöpötkre vezető út, amely a Fürstenfeld–Buda postautba vezet (7. sz.)

Kanizsáról Nemesdédén és Böhönyén át Kaposvárra vezető út (9. sz.)

Az utak minőségéről írva a hadmérnök megjegyzi, hogy közülük csupán a Varasdról Lövőre vezető út van kavicssal megerősítve, a többi országút (Landwege), amelynek karbantartásáról az ott lakók kötelesek gondoskodni. Legrosszabb a Kanizsáról Nemesdédre vezető út, amely – a hadmérnök megállapítása szerint – nagyobb javítást igényel. Megemlíti, hogy a területen több kisebb út van még, amelyeket a lakosok használnak csak, s melyek kisebb települések egymás közötti megközelítését célozzák.⁶

A katonai leírást összefoglaló helységtáblázat egészítette ki, amelyben az egyes utak mellett fekvő települések néhány konkrét adatát tüntették fel. A rovatokban szerepel a népességszám, de ezt ritkán közlik. Fel kellett tüntetni a házak, az istállók, az elhelyezhető, beszállósolható férfiak és lovak számát, s végül a településben lévő lovak, igások és juhok számát.

Nagykanizsa e táblázatban a Kottoriból – Kanizsán, Istvándin és Jánosházán át – Győrbe tartó út településfűzésében kapott helyet, de a mezőváros adatait tartalmazó rovatok kitöltetlenül maradtak, csupán a megjegyzés rovatban találunk információt erről a településről. Eszerint: Gross- vagy Nagy-Kanizsa a Kanizsa folyó jobb partján, enyhe magaslaton fekszik, ahonnan az egész környék áttekinthető. Az áthaladás a településen – főleg esős időszakban – az agyagos és zsíros talaj miatt feltűnően rossz, vannak időszakok, amikor egyáltalán nem lehet előrehaladni. Több vízfolyás felett kőhidak vannak. Amíg az utakat murvával és kővel nem borítják, a nedvesség nem tűnik el.

A lakosai főként kézművesek. A településnek magisztrátusa van. Uradalmi tiszttartóság is működik benne. Egy piarista és egy ferences kolostor, herceg Batthyány tulajdonában lévő nagy épület, egy vármegyeháza áll még a városban, amelyek kórházzá alakíthatóak, míg a magtárak és más gazdasági épületek, magazin, katonai raktárként hasznosíthatóak.⁷

Íme, a város, ahogyan azt egy katona látta!

Útjai, azok iránya mindenképpen egy táj központjába állították és korabeli, ökonómiát, gazdálkodást kedvelő és ismerő civilek ezt meg is látták benne.

Vályi András 18. század utolsó évében megjelent lexicona már nemcsak a nagykanizsai vár történetét írja le oldalakon keresztül, de azt is feljegyzi, hogy hasznos, népes és e „vidéken leghíresebb” vásárai vannak. A határban levő földek jók, a malma helyben van. Az eladásra és a keresetre lakóinak „jó módjuk van”.⁸

Ludovicus Nagy 1828-ban megjelent munkájában a Zala megyei oppidumok között említett Nagy-Kanizsáról a folyó melletti fekvésén és mocsaras környezetén kívül megemlíti ferences kolostorát, a piaristák iskoláját a gimnáziummal, a rom. katolikus, görögkeleti templomát és a zsinagógát, továbbá a postát és a sóhivatalt. Nagykanizsán ekkor 762 ház állott, 4829 katolikus, 30 protestáns, 1038 izraelita, vagyis összesen: 5897 lakos volt.⁹

Néhány évvel később Fényes Elek statisztikai feldolgozásában megemlíti, hogy Kis- és Nagy Kanizsát széles mocsár választja el. Kiemeli, hogy „ezen város igen élénk, mert Pest és Horvátország, ismét Bécs és Szlavónia, Bosnyák országok között fekvő kereskedése nagy fontosságú: sertés, marha, gabonavásárjai felette híresek, s a Török országi sertések, ökrök mind itt mennek keresztül; ezenkívül majd csaknem egész Somogy vármegye innen veszi a gyári és gyarmati portékákat”. Megemlíti ő is a három vallás templomát, a piarista gimnáziumot, a sóházat, a postát és a patikát, továbbá azt, hogy a városnak rendes tanácsa van. Egy lovasezred stábjába szokott itt lenni, – írja Fényes. A két Kanizsa lakossága megközelítette a 9 ezer főt (8836). E városban volt a nagy kiterjedésű, öt falut magában foglaló Batthyány uradalom központja.¹⁰

A századfordulótól lemérhető a fejlődés a város életében, s e mögött a nagy fejlődés mögött az egyik legfontosabb mozgatórugó lakóinak ügyessége és a jó kereskedelmi útvonalak hálózata volt, amely egy régió központjává tette a lüktető életű, nagy forgalmú Kanizsát.

Jegyzetek:

¹ E tanulmány létrejöttét a PRO RENOVANDA CULTURA HUNGARIAE alapítvány anyagi támogatása tette lehetővé.

² Christian Crusius: Topographisches Post-Lexikon von Ungarn sammt den dazu gehörigen Provinzen und Siebenbürgen. I–V. köt. Wien, 1804–1809 Nagy-Kanisa i. m. III. köt. 24. o.

³ Crusius i. m. I. köt. 33. o.

⁴ A számítás menete: 14 stáció = 28 német mérföld, 1 német mérföld = 7, 5859 km. 28 x 7, 5859 = 212, 4 km. Az átszámítási adatok forrása: Mértékügyi törvények és szabályok gyűjteménye. Budapest 1905. (Az 1874. VIII. t.c. Mértékbehozatali törvény 9. § 18. o.)

⁵ Bécs, Kriegsarchiv, Kartensammlung. K VII. k. Landesbeschreibung anyaga. (Továbbiakban: Bécs, Kriegsarchiv.)

⁶ U. o. K. VII. k. 116 E. 80. o. (Communication)

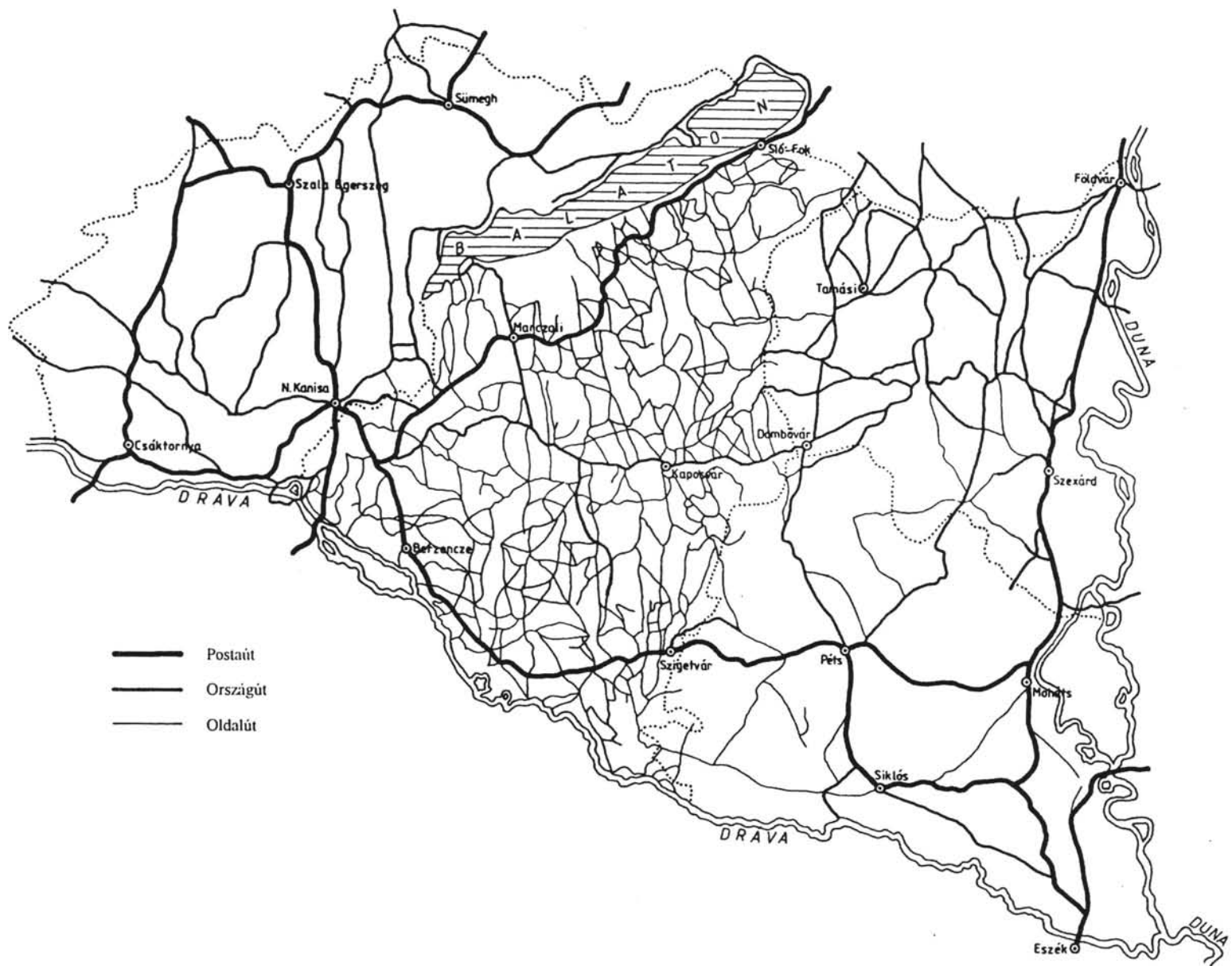
⁷ U. o. Ortschafts-Tabelle

⁸ Vályi András: Magyar országnak leírása II. köt. Buda, 1799. 275–279. o.

⁹ Ludovicus Nagy: Notitiae politico-geographico statisticae Inclyti Regni Hungariae Partitumque eidem

adnexarum. Tomus primus. Buda, 1828. 340. o.

¹⁰ Fényes Elek: Magyarországnak és a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapota statisztikai és geographiai tekintetben. Pest, 1841. (II. kiad.) I. köt. 475–476. o.

Úthálózat Dél-Dunántúlon a 18–19. század fordulóján.

A térképet Fonyodi Valéria készítette Görög–Kerekes: Magyar Atlas c. munkájában szereplő megyetérképek alapján.

Rózsáné Lendvai Anna:

19. századi inasfelszabadító levelek az első magyar ipartörvényig

Inasfelszabadító levél mint ipartörténeti forrás

„...adjuk tudtára mindenkinek az Kiknek illik..., hogy Ezen levelünket mutató Jámbor Ifjú... az ő apró Esztendejét Jámborul és Bötsületessen kitöltötte..., azért az ő Inasi idejéből foly szabadétottuk...”¹

Idézett soraink egy 1827. évi inasfelszabadítás tényét rögzítik, hangsúlyozva, hogy e jeles alkalommal a felszabadult inas a mesterség megtanulásának bizonyítékaképpen levelet, bizonyítványt kap a céhtől.

A kézművesipar történetének kutatója számára több okból is rendkívül értékes, kikerülhetetlen források e „levelek”, ugyanis bepillantást adnak az iparos-szervezetek életébe, továbbá létük mintegy igazolása a központi és helyi szervezeti előírások teljesítésének, s nem utolsósorban adataik ifjú iparosok sorsát, életük indulását vetítik az utókor elé. Szerencsés az utókor, hogy ebből az ipartörténeti forrásfajtából jó néhány a rendelkezésre áll.

A kézművesipar történetében közismert tény az inasból mesterré válás folyamata, ennek szabályozása, szigorú feltételrendszere, időtartama. S a folyamat első állomása az inaskodás, más szóval a mesterség megtanulásának, elsajátításának időszaka. Természetesnek tűnik, hogy ennek végeztével valamilyen formában kifejezésre kell juttatni, hogy lezárult, szerencsésen, eredményesen befejeződött egy korszak, illetőleg – ennél fontosabb! – az inas további pályája szempontjából bizonyítani is kell, hogy ő az illető mesterséget megtanulta, hiszen csak ennek birtokában léphet az iparos-társadalom hierarchiájának következő lépcsőfokára, a legények sorába.

Németországban a 14. század fordulójától, Magyarországon a 15. század elejétől állnak rendelkezésünkre adatok, hogy mesterséget önállóan az folytathat csak, aki mesterségét 2–5 évig tanulta, s e tanulóévek szabályszerű eltöltését igazolta. Így született meg az a speciális okiratfajta, amelyet a kézműipar történetében az idő múlásával többféleképpen neveztek: testimoniális levél, Lehrbrief, tanulólevél, tanúsítvány, bizonyítvány, szabadulólevél, stb.

Egy pest-budai céhen kívüli kézművesség inasainak a 19. század első feléből való felszabadítóleveleit vizsgáló, 30 éve megjelent tanulmány elemzi az említett forrás-

fajta létrejöttének, jogszabályi szabályozásának állomárait, majd rendkívüli precizitással e forrásfajta oklevéltani vizsgálatával rámutat a felszabadítólevelek közös, illetőleg egyenkénti jellegzetességeire.²

A 17–19. századi zalai mezővárosi kézműipari kutatásaim során ismeretes volt számomra egyrészt a céhszabályzatok, illetőleg központi előírások által megszabott inasi tanviszony-igazolási kötelezettség, másrészt arról is tudomásom volt, hogy a nagykanizsai Thury György Múzeum őriz 19. századi inasfelszabadító leveleket.

E forráscsoport vizsgálata a következő kérdéseket vetette fel számomra:

- az okiratokban szereplő személyi adatok – mikor és kinek, milyen mesterségű inasnak a számára állították ki – számbavételén túlmenően milyen iparjogi szabályozás volt érvényben az okirat keletkezése idején,
- az éppen hatályos iparjogi szabály előírásai érvényesültek-e az okiratokban; ha igen, hogyan, ha nem, milyen okból kifolyólag nem érvényesültek;
- a rendelkezésünkre álló felszabadítólevelekben milyen mértékben találhatóak meg az oklevéltan szerinti külső és belső ismertető jelek.

Vizsgált időszakunk az 1813-tól 1872-ig terjedő 60 év. E korszakot a céhes ipar történetében a hanyatlás, a központi beavatkozás korszakának szokták nevezni annak ellenére, hogy Magyarországon még 1848-ig jelentős számban új céhszervezetek is alakultak. A korszakot nyitó évszám éppen a központi beavatkozás döntő, a céhes kézműipar 19. századi sorsát szabályozó iparjogi szabályozás évszáma. Ebben az esztendőben 7262/1813. sz. a. adta ki a Helytartótanács a „Közönséges Czéhbeli Czikkelyek a mesterség üzésé végett való Társaságok és Czéhek számára” c. Kegyelmes Királyi Rendelést.³

Az 1872. év mint korszakunk záró éve az első magyar ipartörvény, az 1872. évi VIII. tv.⁴ hatályba lépésének éve. Hogy a korszakot nyitó és záró évszám közötti időben mi történt a céhekkel, a céhtörténészek sokoldalúan feldolgozták. Vizsgált okleveleink szempontjából az 1813. évi „Közönséges Czéhbeli Czikkelyek”, majd az 1851. február 6-án kelt ún. Ideiglenes Rendtartás,⁵

majd az ez utóbbinak a helyébe lépett, 1859. december 20-án kelt császári pátenssel kiadott Iparrendtartás⁶ előírásai a meghatározóak. E két utóbbi iparrendtartással új iparjog lépett életbe Magyarországon: a céhek 1851-től még fennmaradnak (nevükben is), 1860. május 1-jétől a működő szervezeteknek meg kellett szünniük és azoknak át kellett alakulniuk társulatokká.

Más kérdés, hogy ezek eddig szokásban volt elnevezésüket (céh, grémium, Innung) továbbra is megtarthatták.⁷

E jogszabályokra utalást azért tartottuk fontosnak, mert forrásaink vizsgálatához, szövegük értelmezéséhez elengedhetetlenek.

A Thúry György Múzeumban őrzött inasfelszabadító levelek vizsgálata

1. A fentebb elmondottak figyelembe vételével az 1813. április 6. és 1872. március 16. közti időszakból való és a nagykanizsai Thúry György Múzeumban őrzött 27 inasfelszabadító levelünket⁸ 3 csoportba soroltuk. Az első csoportba az 1813. április 6. és 1851. április 1. között, a második csoportba az 1851. április 1. és 1860. május 1. között és a harmadik csoportba az 1860. május 1. és 1872. március 16. között keletkezett felszabadítóleveleket csoportosítottuk.

Az első korszakba 9, a másodikba 6, a harmadikba 12 oklevél tartozik.

A tanulmány mellékletét képező táblázatos kimutatás közli, hogy az egyes inasfelszabadító leveleket mely évben és mely helységben állították ki. Ebből megállapítható, hogy azokat összesen 17 helységben (köztük Zala, de más megye helységeiben is, sőt osztrák tartományi helységeken is) felszabadított inasok kapták. A Zala megyei helységekből való felszabadító levelek közül Kiskomáromból 5, Keszthelyről 4, Kanizsáról 3, Zalaszentbalázsról 2 való, a többi 13 helységből pedig 1–1.

A tanulmány kereteit meghaladó, szerteágazó kutatási feladatot jelentő, egyszersmind rendkívül érdekes munka lenne annak feltárása, mikor, hogyan és miért kerültek ezek az iratok a Thúry György Múzeumba, illetőleg ennél történeti szempontból még fontosabb: oda kerülésüket megelőzően kik és miért őrizték ezeket. Azért-e, mert ősük irata volt vagy mert az okirat tulajdonosa legényként Kanizsán töltötte vándorló idejének egy részét, vagy mert az irat tulajdonosa később Kanizsán kívánt műhelyt nyitni, s igazolásképpen inasfelszabadító levelét átadta az illetékes céhnek – mindez nyitott kérdés, s nem valószínű, hogy egyhamar választ kapunk rá. Ezek az iratok ugyanis a múzeumnak abból az anyagából valóak, amelyek leltári adatok nélkül kerültek a mai gyűjteménybe, s nem tudható, hogy annak idején milyen módon váltak múzeumi gyűjteményi tárggyá.

Az iratok keletkezési helyének sokfélesége mellett a mesterségek sokféleségével is találkozunk. A 27 felszabadított inas 10 különféle mesterség tanulója volt: 11 fő a takács, 3 fő a varga (közülük 1 fő „németvarga”), 2–2 fő a csizmadia, az asztalos, a kovács és mészáros, továbbá 1–1 fő a kőműves, a fazekas, a tímár, a „német-szabó” mesterséget tanulta ki (1 fő esetében a tanult mesterség a felszabadítólevélből nem tűnik ki).

A felszabadított inasok szakmájának számbavétele után természetszerűen vizsgálandó kérdés, amelyre forrásaink választ adnak, hogy a már ismertetett helységeken melyik céh volt az iratok kiadója.

Az említett 1813. évi helytartótanácsi szabályozás VIII. cikkelyében egyértelműen kimondja, hogy „Ha az Inas a kiszabott inasi esztendeit kitöltötte és semmi helyes kifogás ellene nem volna, nem csak felszabadíthatatik, hanem tartozik is a Czéh ötét... felszabadítani, ... és Mesterlegénynek... kinevezni;... felszabadításáról bizonyáglevelél készíttessék, ... ezen felszabadítási bizonyág levelél... egyedül a kiszabott forma szerint készíttessék.”⁹

A céhkataszter¹⁰, de a korábbi kutatási eredményeink alapján is kimondható, hogy az említett helységeken az 17. vagy 18. század óta a felsorolt mesterségeknek céhszervezetei voltak, amelyek kebelében egy-egy megnevezett mesternél tanulták a szabályok szerinti időtartamban, rendszerint 3 évig inasaink a mesterséget. E céhek a következők: Kiskomáromban a takács, Keszthelyen a kőműves, a takács, a fazekas és a német-szabó, Kanizsán a csizmadia és a varga, Győrben a takács, Pécsen a tímár, Budán az asztalos, Lentiben a kovács, Zalaapátiban, Zalaszentgróton, Gelsén, Bucsuszentlászlón a takács, Pákán a kovács, Körmenden a mészáros, Schlainingban, magyar nevén Szalónakon a varga, Légrádon a németvarga és Radkersburgban a mészáros céh.

A felszabadító levelek szövegéből kiderül, hogy azt mely szervezet adta ki. Az 1851. április 1-je után keletkezett német nyelvű okleveleink esetenként a „Zunft” megnevezés helyett vagy mellett az „Innung” (= testület) elnevezést is használják.

Az 1813. évi szabályozás már említett VIII. cikkelye fontos, magyarországi keletű forrásaink szempontjából mérvadó előírása, hogy a céh a felszabadult inas számára „bizonyáglevelét” köteles adni, másrészt ez a bizonyáglevelél „kiszabott forma szerint”, azaz az előírásoknak megfelelő szövegezéssel készüljön.

Bár az 1813. évi szabályozás VIII. cikkelye a fentebb első korszaknak említett 1813-tól 1851-ig terjedő időszakban Magyarországon kiadott oklevelekre irányadó, megállapítható, hogy egészen 1872-ig az összes vizsgált felszabadító levelünk szövege valamilyen minta, formula szerint készült. Sem 1813-ban, sem 1851-ben, sem 1859-ben nem közöltek a jogszabályok mellékletként forma-szöveget, sőt az 1851. évi Iparrendtartás 132. §-a

kimondja, hogy „... a felszabadító levél szokás szerinti alakban kiadatik;”¹¹; valószínűsíthető, hogy „forgalomban” volt a céhek között egy formaszöveg, amelyet kölcsönözhettek – s esetenként csupán kifejezésformában eltérően –, másolhattak. Ez a megállapítás természetszerűen a kézírásos felszabadítólevelekre vonatkozik, ugyanis az okiratok egy része nyomtatott, az esetek egy részében feltüntetve a nyomda nevét is. A nyomtatott oklevelek többé-kevésbé díszített űrlapok, amelyeken a személyi adatok számára üresen hagyott helyekre kézzel írták be az inas nevét, születési helyét, vallását, tanítómestere nevét, tanulóideje időtartamát, az oklevél keltezését; 1820-ból arra is van példa, hogy Ausztriában nyomtatott, császári címeres űrlapot használ magyarországi céh.¹²

Az inasfelszabadító okiratok tartalmát illetően – és itt a személyi adatokra figyelve – roppant érdekes feladat lenne egyenként vizsgálni őket, különösen akkor, ha a felszabadított inasra vonatkozóan egyéb források, (pl. vándorkönyv, legénylajstrom) is vannak, ugyanis ifjú iparosok pályaindulása lenne megrajzolható. Mivel az ilyen források megléte szinte kivételes, továbbá területi korlátok szabta lehetőség sincs rá, csupán arra kell korlátozni a vizsgálatot, hogy az okiratok szembe-tűnő közös vagy eltérő jegyeire hívjuk fel a figyelmet.

A már korábban említett tanulmány mutat rá arra a nagyon fontos tényre, hogy az inasfelszabadító levelek mint okiratok, az oklevéltan szabályai szerint készült oklevelek. Készítői az oklevélírás tartalmi és formai követelményei szerinti bevezető – majd fő- és záró részre tagolták a szöveget.¹³

Ezek az oklevélteni jellemzők forrásainkban is fellelhetők. Tartalmazzák a kiállító nevét (esetünkben az illetékes céh), majd a felszabadítandó inas (tanuló, tanonc) nevét, születési helyét és születési idejét, vallását, majd tanítómestere nevét, inaskodása időtartamát (legtöbb esetben beszegődésének évét, hónapját és napját), amely forrásainkban egy-két kivételtől eltekintve 3 év.

Fontos, s minden oklevélben szereplő megállapítás, hogy az inas tanulási idejét becsületesen, szorgalmasan töltötte, s a mesterséget megtanulta. Ezután közlik felszabadulásának pontos dátumát, esetenként a felszabaduláskori szokásokat, anyagi kötelezettségek teljesítését.

A főrészt azzal zárul, hogy a nevezett a legények sorába lép, és ezért az oklevelet kiállító céh kéri, hogy bármely helységben fogadják őt tisztességgel a mestertársak. Hitelesítésként a fő- és alcéhmester, esetenként atyamester és dékánmester is aláírja az oklevelet, gyakran a céhcommissarius is. A később keletkezett és a német nyelvű oklevelekben „Ober- und Unter Vorsteher” az aláíró. Forrásaink legtöbbje megőrizte piros viasz céhpecsétjét – esetenként tökéletes állapotban –, vagy a használt szárazbélyegzőt.

2. Első korszakunkból való okleveleink mind magyarországi kiállításúak. Közülük 2 latin, 2 német és 5 magyar nyelvű. Míg a latin és magyar nyelvűek mind „Testimoniális levél”-nek, vagyis tanúsítvány-bizonyítványnak, a német nyelvűek „Lehrbrief”-nek, tanulólevélnek nevezik az iratot.

Figyelemre érdemes, hogy az 5 kiskomáromi takácsfelszabadító levél közül kettő latin nyelvű, a másik három ezeknek magyar nyelvű változata.

Feltűnő jelenség, hogy míg az 1827-es keltezésű, Fodor Antal számára készült felszabadító levél tartalmazza, hogy ő (ti. Fodor Antal) „... a keresztelő bort, koszorúválságott író garast séckbitset legén Igazságott... a Bötsületes öreg Chaenek mind a Bötsületes Kis Társoságnak Tehettsége szerént be Szolgálván...” – vagyis a felszabadításkor e kötelezettségeit teljesítette –, ilyen „tartozások” a latin nyelvű iratokban, valamint Rácz Imre és Béda Bálint felszabadító levelében nem szerepelnek, megtalálhatóak viszont a keszthelyi takács és a kanizsai csizmadia inasfelszabadító levelében. Ez ellentétes az 1813. évi szabályozás VIII. cikkelyének azzal a rendelkezésével, hogy a „... felszabadítás minden eddig szokásban lévő szertartásoknak és visszaéléseknek elmellőzéseivel...” történjék. Fodor Antal felszabadító levelének kiállítója ezt a rendelkezést vagy nem ismerték vagy a korábban kialakult jogszokást a hatályos szabályozás ellenére gyakorolták.

Az első korszakbeli szabadítólevelek jellegzetessége még, hogy „... Czéhünk árticulusa szerint...” történik minden, vagyis a szöveg a céh privilégiumára hivatkozik.

Valamennyi takács-testimonium a takácsmesterség jellegzetes eszközét, vetéltő ábrázoló piros viaszpecséttel, valamint a szükséges aláírásokkal (céhmester, atyamester, bejárómester, céhjegyző) ellátott. Megjegyzésre érdemes, hogy a kiskomáromi bizonyítványok kézírásosak, jól olvashatóak, egyiknek-másiknak szövege szabadkézzel rajzolt díszítőkeretben van. Említésre méltó még a keszthelyi bizonyáglevél szép, tökéletesen ép pecsétje, melynek körirata „TAKÁCSOK CHEPÖCHETI 1693”, s középen a nap és a hold körül a 3 vetéltő látható.

3. Az 1851. április 1-jétől 1860. május 1-jéig terjedő időből 6 felszabadító levelet őriz a Thúry György Múzeum.

Közülük külön vizsgálandó Hodits István keszthelyi fazekas 1851. évi és Nováczy Imre kanizsai csizmadia 1855. évi felszabadító levele.

Hodits István „Bizonyítván” címet viselő felszabadító levelét az 1776-ban megalakult keszthelyi fazekascéh adta ki 1851. december 29-i kelettel. Kézírásos, szakadozott irat, amelyből az derül ki, hogy miután a keszthelyi születésű Hodits István 4 évig inaskodott, 1843-ban felszabadult, s most, 1851-ben adják számára a bizonyítványt. A kérdésre, hogy miért 8 év múlva, választ

ad a bizonyítvány mellett őrzött 1852. május 11-én a kanizsai bíró által aláírt irat, amelyből az derül ki, hogy Hodits István fazekaslegény Kanizsán kívánja remekelés után a mesterséget folytatni. Felmutatta a városi tanácsnak vándorkönyvét,¹⁴ amely szerint 1844-től „... vándorlását mint legény... szakadatlanul becsületesen folytatta...”.

A városi tanács arra utasítja Hoditsot, hogy a céhbeli köteleességeknek tegyen eleget (ti. remekelés), s utal „az 1851. évi február 6-án kelt iparviszonyi szabályok...”-ra, tehát az Ideiglenes Iparrendtartásban szereplő kötelezettségekre.

Az elmondottak alapján megállapítható, hogy Hodits István felszabadító levele nem az eddig bemutatott, illetőleg ezután bemutatni szándékozott inasfelszabadítólevelek sorába illeszthető, hanem annak a példája, hogy amikor a legény le akar egy helységben telepedni, műhelyt kíván létesíteni, be kell mutatnia iratait (inasfelszabadítási és vándorlási okmányait), s amennyiben a felszabadításkor kapott bizonyítványa nincs meg, pótolnia szükséges. Hodits esetében az történhetett, hogy a keszthelyi fazekascéh a felszabadítás után 8 évvel később – valószínűleg újra – felszabadító levelet állít ki. Ugyanakkor a kanizsai városi tanács irata egyik példa arra, hogy az 1851. február 6-án kelt ún. Ideiglenes Iparrendtartás előírásait alkalmazza.

Nováczky Imre csizmadiainas 1855. július 4-én kelt „Tanulólevele” szintén példája annak, hogy a felszabadulását követő hosszabb idő után kapja meg az igazoló okmányát. E kézírásos tanulólevélből kitűnik, hogy 1850. december 18-án szegődött be inasnak Mártintsevits Imre kanizsai csizmadiamesterhez, s 3 év múlva, 1853. december 18-án szabadult fel. 1854. január 1-jétől tanítómesterénél volt legény, majd 1855. január 1-től „mostanig” (tehát 1855. július 4-ig) Muraközi Józsefnél. Kérdés, hogy 1853. december 18-án kapott-e tanulólevelet vagy sem, illetőleg most, 1855-ben miért volt szükséges újat kiállítani. Megjegyzendő, hogy Nováczky Imre 1855-ben kapott vándorkönyvet,¹⁵ majd 1860. december 25-én a Nagykanizsai Szolgabírói Hivataltól iparjegyet¹⁶.

Az 1851–60-ig terjedő korszakból való a fityeházi születésű Novák József 1853. évi, Axter Ágoston 1854. évi, a lovászi születésű Végh András 1855. évi és Aigner Ferdinánd 1859. évi tanulólevele. Megjegyzésre érdemes, hogy míg az első 3 német nyelvű Lehrbrief, a negyedik bilingvis, magyar és német. Három közülük nyomtatott. A Pécssett felszabadult Novák József tímár tanuló számára a pécsi „Rothgärber und Ledrer Meisster” testülete által kiadott és „Pécssett a lyceumi nyomdában” készült Lehrbriefnek a szövegét 6 cm széles tölgyfaleveles díszítőkeret övezi. Felül középen e tölgyfaleveles füzér fogja közre a céh jelvényét: a két, sajtárhoz állva támaszkodó oroszánt. Ez az ábrázolás a

pecséten is látható, sőt ott az 1830-as évszám is olvasható.

E második korszakból való inasfelszabadítólevelek közül formai jegyei alapján kiemelkedő Végh András kovácsinasnak Lentiben, a kovácstestület („Schmied-Innung”) által kiadott Lehrbrief-je: Ausztriában nyomtatott, gazdagon, stájerországi városok képével díszített oklevél. Érdekes, hogy ugyanilyen űrlapot állítottak ki 1872-ben, tehát 17 évvel később Radkeresburgban Franitsch József mészárosstanulónak. Ez azt bizonyítja, hogy az 1872. évet megelőzően Stájerországban ilyenfajta tanulólevél-űrlapot nyomtattak, s a lentiek Stájerországból szereztek be.

Figyelemre érdemes, hogy Axter Ágoston 1854-ben, tehát a neoabszolútizmus idején Budán kiállított német nyelvű felszabadító levele űrlapját a felső rész közepére helyezett koronás magyar címer díszíti.

4. A harmadik csoportba sorolt inasfelszabadító leveleink sem tartalmukban, sem külső formájukban nem mutatnak lényeges eltérést a korábban (1813 és 1861 között) keletkezettekhez képest. Természetesen a Radkeresburgban és Schlainingban keletkezettek német nyelvű, nyomtatott űrlapok. A többi 10 magyar nyelvű, nyomtatott vagy kézírásos. Kiadója mindegyiknek az illetékes ipartársulat, amely magát az Iparrendtartás által adott lehetőséggel élve „Zunft”-nak vagy „Innung”-nak vagy „céh”-nek nevezi. Ezt, ha a szövegből esetleg nem is derül ki, a pecsét és a hitelesítő aláírások bizonyítják. Ez a tény azért érdemes említésre itt és most, mert az 1860. május 1-jétől hatályban lévő Iparrendtartás szerint a tanonc (hivatalosan már nem inas!) bizonyítványát a tanítómester „... tartozik kiadni...”. A jogszabály magyarázatos kiadásának felvilágosító jegyzete megerősíti e 100. §-t azzal, hogy „... minden tanoncz ideje korán gondoskodjék, hogy tanítómesterétől bizonyítványt vegyen magának, mi... elkerülhetetlen szükséges...”¹⁷

A gyakorlat forrásaink szerint az említett jogszabályi rendelkezéstől eltérő. A hagyományokhoz való hűséggel és ragaszkodással, esetleg a jogszabály nem ismerésével vagy tudatos figyelmen kívül hagyásával értelmezhető az a tény, hogy vizsgált, e korszakbeli felszabadítási bizonyítványaink kiállítója nem a tanítómester, hanem az Innung, illetve a céh.

A 18. vagy 19. század eleji céhes szakások továbbélésének jó példája Fenusz József zalaapáti takácstanuló 1861. évi felszabadítólevele, amelynek szövege a kiskomáromi, század eleji okiratokhoz hasonlít. Még 1864-ben is „Testimonialis level”-et kap Gelsén Iván József takácstanuló. A zalaapáti és gelsei felszabadító levélben is felsorolják a felszabaduló inas „kereszttyai”-t, s még most is a privilégiumukra és articulusaikra hivatkozással írják le a felszabadítás tényét, illetőleg adják igazolással a bizonyítványt.

Tanulmányunk bevezetésében utaltunk arra, hogy 1872. március 16-ig az 1860. május 1-jén hatályba lépett Iparrendtartás szabályozta a magyarországi ipart. Egyértelműen nem jutott érvényre, ugyanis ellenszenvvel fogadták, nem mindenhol alkalmazták. Egyik példája ennek, hogy a céhek jelentős része nem alakult társulattá.

Már a kiegyezéskor világosan látta a hivatalba lépett minisztérium, hogy a rendezetlen iparviszonyokat törvénnyel szükséges megoldani. Annál fogva azonban, hogy számtalan magánviszony éppen az 1860-ban ha-

tályba lépett Iparrendtartás szerint alakult, a Földművelés-, Ipar- és Kereskedelemügyi Minisztérium a 4576/1867. FIKM számú rendelettel elrendelte „a kézműves iparbeli ügyekben addig, amíg a törvényhozás e részben gondoskodik, az 1859. év óta fennálló iparrendszabályokhoz” kell alkalmazkodni.

Hosszas előkészítő munka után született meg az 1872. VIII. tc., amely az első magyar általános ipartörvényként vonult be a magyar kézművesipar történetébe.¹⁸

Jegyzetek:

- ¹ A nagykanizsai Thury György Múzeum (továbbiakban: TGYM) Történeti dokumentumok tára (továbbiakban: Tört. dok. tár), 72. 20. 3. leltári sz.
- ² Rózsa Miklós: Pest-budai céhen kívüli felszabadítólevelek a 19. század első feléből. In: Tarjányi Sándor (szerk.): Tanulmányok Budapest Múltjából. XVII. Budapest, 1966.
- ³ A Magyar Országai Mester-Egyesületeket, vagy Czéheket illető Közönséges Czikkelyek. (Továbbiakban: Közönséges Czéhbeli Czikkelyek.) L.: *Kassics Ignác*: A Magyar Országai Mester-Emberek, ezeknek legényeit és tanítványait, nem különben a Mester-Czéheket illető Kegyelmes Királyi Rendeléseknek Kivonatai. Bécs, 1835.
- ⁴ 1872. évi VIII. tc. az ipartörvényről.
- ⁵ A cs.kir. Helytartóság ideiglenes főnökének 1851. február 6-i hirdetményével kiadott, a Magyarországi kereskedelmi és iparviszonyokról szóló „Ideiglenes utasítás”. – Közzétéve: *Landesgesetz und Regierungsblatt für das Kronland Ungarn – Magyarországot illető Országos Törvény és Kormánylap*. II. évf. VI. db. Kiadva németül 1851. február 22. Kétnyelvű kiadásban 1851. március 12.
- ⁶ 1859. december 20-án kelt császári pátenssel kibocsátott Ipar Rend. (Továbbiakban: 1859. évi Iparrendtartás.) *Janik Ferenc* jegyzeteivel stb.-vel ellátott magyar-német kézi-kiadás. Pest, 1860.
- ⁷ *Janik Ferenc* i. m. 164.
- ⁸ A TGYM-ben őrzött 27 inasfelszabadító levél leltári számát a tanulmány mellékletét képező táblázatos kimutatásban közöljük.
- ⁹ Közönséges Czéhbeli Czikkelyek VIII. czikkely.
- ¹⁰ *Éri István – Nagy Lajos – Nagybakay Péter* (szerk.): A magyarországi céhes kézművesipar forrásanyagának katasztere. I–II. Budapest, 1975.
- ¹¹ Az 5. sz. jegyzetben említett Ideiglenes Iparrendtartás, 132. §-a.
- ¹² Framm József kőművestanuló Keszthelyen kiállított felszabadító levele. TGYM Tört. dok. tár, 72.20.28. lelt. sz.
- ¹³ Rózsa Miklós 2. sz. jegyzetben i. m. 140.
- ¹⁴ TGYM Tört. dok. tár 72.20.40. lelt. sz.
- ¹⁵ TGYM Tört. dok. tár 90.24. lelt. sz.
- ¹⁶ Az iparjegy az 1860. május 1-jén hatályba lépett Iparrendtartás szerint a szabad iparok üzéséhez szükséges iparjogosítványnak a jogszabály szerinti megnevezése. L.: 1859. évi Iparrendtartás 15. §-a.
- ¹⁷ 1859. évi Iparrendtartás 100. §-a.
- ¹⁸ Rózsa Miklós: Az első magyar általános ipartörvény iparigazgatási rendszere. In: *Nagybakay Péter* (szerk.): IV. Kézművesipartörténeti Szimpózium, 1980. december 1–2. Veszprém, 1981. 122–140.

A nagykanizsai Thúry György Múzeumban őrzött inasfelszabadító levelek

A felszabadított inas		A felszabadítólevél			
neve	szakmája	kelte	kiállítási helye	nyelve	leltári száma
1. Gosztonyi Ferenc	takács	1817.	Kiskomárom	latin	72.20.1.
2. Framm József	kőműves	1820.	Keszthely	német	72.20.28.
3. Dervalits István	takács	1820.	Kiskomárom	latin	72.20.2.
4. Fodor Antal	takács	1827.	Kiskomárom	magyar	72.20.3.
5. Mislaji József	takács	1827.	Keszthely	magyar	72.20.4.
6. Kulcs József	csizmadia	1829.	Kanizsa	magyar	72.20.44.
7. Rácz Imre	takács	1833.	Kiskomárom	magyar	72.20.5.
8. Szalai József	takács	1835.	Győr	német	72.20.6.
9. Béda Bálint	takács	1843.	Kiskomárom	magyar	72.20.7.
10. Hodits István	fazekas	1851.	Keszthely	magyar	72.20.25.
11. Novák József	tímár	1853.	Pécs	német	72.20.8.
12. Axter Ágoston	asztalos	1854.	Buda	német	72.20.29.
13. Nováczky Imre	csizmadia	1855.	Nagykanizsa	magyar	90.26.
14. Végh András	kovács	1855.	Lenti	német	72.20.30.
15. Aigner Ferdinánd	cipész	1859.	Nagykanizsa	magyar-német	72.20.26.1.
16. Fehér József	németszabó	1861.	Keszthely	magyar	72.20.11.
17. Fenusz József	takács	1861.	Zalaapáti	magyar	72.20.10.
18. Kocsis József	takács	1861.	Zalaszentgrót	magyar	72.20.12.
19. Balogh György	a felszabadítólevélből nem tűnik ki	1863.	Zalaszentbalázs	magyar	72.20.13.
20. Becze József	kovács	1864.	Páka	magyar	72.20.15.
21. Iván József	takács	1864.	Gelse	magyar	72.20.14.
22. Bergleitner József	mészáros	1864.	Körmend	magyar	72.20.16.
23. Skellak Tamás	cipész	1866.	Schlaining (Szalónak)	német	72.20.17.
24. Tassi Bálint	németvarga	1868.	Légrád	magyar	72.20.18.
25. Szabó László	asztalos	1869.	Zalaszentbalázs	magyar	72.20.19.
26. Föld Károly	takács	1870.	Bucsuszentlászló	magyar	72.20.32.
27. Franitsch József	mészáros	1872.	Radkersburg (Steiermark)	német	72.20.33.

Kerecsényi Edit:

Klasszicista és klasszicizáló oromfalas házak Kiskanizsán

Kiskanizsa a Rákóczi féle szabadságharc után indult gyors fejlődésnek. A néphagyomány szerint a mai Kis- és Nagyrác utcában mintegy 200 olyan török és rác telepedett le a hódoltságot túlélte földműves lakosság szomszédságában, akik itt alapítottak már családot, s vidékünköt érezték otthonuknak. De sorra érkeztek horvát, vend, német sőt egyéb nemzetiségű telepesek is. Így jött létre Kiskanizsa szabálytalan településszerkezete, majd szalagtelkes utcahálózata.

E sok nemzetiségű lakosságból ötvöződött össze nemzedékek során a kiskanizsai polgárság, mely a múlt század derekára sok értékes tulajdonságot hordozó néprajzi csoporttá vált,¹ s Kanizsa, valamint a környező települések lakosságától nyelvében,² viseletében és életmódjában egyaránt elkülönült.

E kis néprajzi csoport fő tulajdonságai: szilaj, eszes, önértetes, konok, fajtáját és szülőföldjét odaadóan szereti. Mindenféle munkában roppant ügyes, szorgalmas és takarékos, kitűnő üzleti érzékkel megáldott.

Polgárai a népesség növekedésének arányában – 1870-ben 3997 lakosa volt, akik 730 házban laktak³ – egyre inkább belteljes gazdálkodással, kertészkedéssel, s a mezőgazdasági termények értékesítésével, piacozással biztosították megélhetésüket. A családok igyekeztek minél több földet, szőlőt szerezni: talán ezért ragadt rájuk a SÁSKA jelző, mely kezdetben gúnynév volt, ám ők azt mindinkább büszkén vállalták.

A népes és módos kiskanizsai családokban hajdan 6–7 gyermek is született. Ezek érkezését Isten ajándékának tartották, hisz a kertekben, a mezőn, a szőlőkben és a jószág mellett egyaránt sok munkás kézre volt szükség. Mindezek következtében sorra épültek az új házak.

Miként általában Dunántúl, úgy Kiskanizsa, de Kanizsa szántóföldekhez közeli utcáinak települési képét is a fésűs beépítés jellemezte. A házak hosszanti oldalukkal simultak a telekhatárhoz és végoromfallal, többnyire két kis ablakkal néztek az utca felé. Mellettük a telken olyan széles udvart hagytak, hogy a kocsik, szekerek az utcára ki- és behajthassanak.

1860-tól Kanizsa több irányú vasútvonalat kapott, melynek következtében ipara és kereskedelme nagy mértékben fellendült.

A polgári jólétről tanúskodó Nagykanizsán ekkor már egymás után nyitják meg a mérnökiileg tervezett utcákat, s építik a klasszicizmus jegyében az újabb és újabb há-

zakat. (Gutmann ház, „Kiskastély”, stb.)

Az 1860-as évekre mind erősebbé vált a Nagy- és Kiskanizsa közötti érdekellentét. A kiskanizsaiak úgy érezték, hogy a város elnyomja őket, ezért erőteljes mozgalmat indítottak a Nagykanizsától való elválás érdekében.⁴ 1868-ban a két városrész egy időre szét is vált, s az önállósult Kiskanizsa mezőváros nagy lendülettel kezdte az akkor még ugyancsak falusias települést fejleszteni, s utcaképét polgárosultabbá tenni. A nemzeti klasszicizmus szellemében sorra építették a végoromfalas, timpanonos téglaházakat.⁵ A mintát a környék udvarházairól valamint Nagykanizsa előző évtizedekben felújított és akkoriban emelt klasszicista épületeiről vették.⁶

1872-ben, amikor megszűnt a céhrendszer és helyébe a szabad iparüzés lehetősége lépett, Kiskanizsán már több kiforrott ízlésű építőmester dolgozott bizonyítván mesterségbeli tudását.

Kiskanizsán a klasszicizmus az 1860-as évektől kb. a századfordulóig virágzott, ám a tatarozások során – illetve a később épített házakra – mind több romantikus majd eklektikus motívum került. Ezek díszítőelemei azonban csaknem mindig harmonizáltak a hagyományos elemekkel.

Az oromzati timpanont díszítő motívumokat két csoportba sorolhatjuk: 1.) A korai homlokzatokon a két kis padlásablak mellett kidomborodó vakolatdíszítőelemek a gyakoribbak. A timpanon csúcsára általában az egyházi vonatkozású IHS jelkép illetve rövidítés került, alája pedig szögletes keretben a tulajdonos neve és az építés éve, sőt néha egy-egy jelmondat is: pl. „Áldás a ház lakóira”, „Isten hozta”, stb. 2.) Később gyakorivá váltak a vakolatba karcolt különféle leveles-ágas, indás virágok. Sajnos, arra senki sem emlékszik már, mikor terjedt el s kik hozták divatba ezt a díszítési módot. De a Szigeti utcában lakó Mákos Németh kőműves család öregjei még hallották az 50-es években, hogy elődeik előszere-ttel karcolgattak az oromfal friss vakolatába különféle rozmaringos, tulipános motívumokat.

A legtöbb házon meglepően vastag és tagolt a timpanon két oromszegélye és a főpárkány is. Az oromfal párkány alatti felületét az „első szoba” két kis ablaka mellett – s néha közöttük is változatos, a lábazatig erő, gazdagon tagolt, vakolatból készített lapospillérekkel, lapososzlopokkal, szemöldök- és könyöklőpárkányokkal

tagolták. Szinte érezni lehet, miként versengtek a egyes mesterek egymással, hogy az általuk tervezett és épített ház arányosabb, s szebb legyen, mint pl. a szomszédé...

Az épületek alaprajza az évtizedek során nem sokat változott. Ám a korábban földes szobákat később már lepadlózták, s a mennyezet gerendázatát, borítását idővel gondosan megmunkált keményfából készítették, sőt néha felirattal, faragással is gazdagították. A Bajcsai utca 24. sz. ház mestergerendájába pl. az építés 1899. év-számát vésték bele.

A házak bejárata elé a századfordulótól mind gyakrabban építettek „kódísállás”-t. Ezt többnyire két oszlop vagy pillér tartja s könyöklők kötik össze a bejárati ajtóval. A felette lévő timpanont ugyanolyan gazdagon tagolt párkány szokta keretezni, mint az utca felőlít. A kódísállást sokan beüvegeztették, s ajtót építettek eléje. Ezt az újabb zárt teret nevezték „főrház”-nak is. Sok házhoz külön bejárattal nyári konyhát és kamrát, néha kamrákat is toltak.

A Városépítési Tervező Vállalat 1952-ben küldte Kanizsára Tóth János építészmérnököt, hogy a múzeum közreműködésével végezze el a város műemléki vizsgálatát. Egy hétig jártuk az utcákat, s miközben ő a vázlatokat készítette, én a jegyzeteket. A munka összegzése – igaz, hogy kéziratként – néhány hónap múlva meg is jelent.⁷

Kanizsán ekkor még több, mint 130 klasszicista vagy klasszicizáló – romantikus és eklektikus elemekkel gazdagított házat találtunk, a Bajcsai utcában pl. egy szép ritmusú, összefüggő szakaszt. A gondosan fehérre meszelt, fésűs beépítésű házak előtt nem volt virágoskert, az egyes homlokzatokat változatos, ám egyszerű deszkakerítések kötötték egymáshoz.

A homlokzatokon azonban fájó szívvel szemléltük a pusztulás és szegénység jeleit. A háború utáni évek és a tsz. szervezés viszontagságai közepette ugyanis a gazdáknak nem volt sem pénze, sem hangulata arra, hogy mesterekkel javíttassák ki illetve pótolassák az elkopott vakolatelemeket. Így aztán lekaparták az egykori lapospilléreket, könyöklőket s a timpanonok díszzeit. Míg a pusztulást szemléltük, egyre azon törtük a fejünket, miként lehetne a legszebb épületeket az utókor számára legalább rajzban, fotóban megmenteni.

Ekkor fordultam segítségért volt professzoromhoz, Vargha Lászlóhoz, aki akkor a műegyetemen tanított. Kértem, küldjön hozzánk gyakorlatra hallgatókat, akik lerajzolják, felmérik a kiválasztott házakat. Kérésemet méltányolta és segített. Első ízben, 1955-ben ő maga hozta néhány napra gyakorlatra hallgatóit. Két kiskanizsai téglaházat valamint egy már pusztulásra, bontásra ítélt kanizsai műemléképületet mértek fel.⁸

Aztán jött a forradalom, és hosszú évekig nem gondolhattunk a munka folytatására. Másodjára csak az 1973. évi népi műemléki felmérés alkalmával jöttek ismét Kanizsára a hallgatók. 9 végoromfalas, vakolatdí-

szes polgárházat valamint az 1867-ben épített kis Flórián-kápolnát mérték akkor fel. E második alkalommal az 1952-es állapothoz képest további pusztulást tapasztaltunk. Az akkor megcsodált, felmérésre tervbe vett házak felét már lebontották, másokat pedig megfosztottak vakolatdíszektől: helyükön néha csak fehérre meszelt pusztá falat találtunk.

Ám nézzük a rajzokat, s a házakról többnyire később, általam készített fényképeket.

A még 1955-ben felmért Cigány utca 19. sz. ház végoromfalának valamint a később hozzátoldott „kódísállás”-nak a rajzát főleg azért mutatom be, mert előbbi homlokzatának timpanonját ugyan nagyrészt lekopaszították már, de alsó sávjában megmaradt az a hosszú keret, melybe egykor a vendéget üdvözlő szöveget, jelmondatot karcolták. Ennek tartalmára, sajnos, a környéken lakók már nem emlékeztek. (II./a–b. rajz)

A közelben felmért Cigány utca 25 alatti ház gazdagon tagolt oromszegélye, vakolatdíszes timpanonja igen jellegzetes. Jól látható az építés éve: 1866, valamint a szép arányú, gyűrűbe foglalt IHS monogram (III./a–b rajz). Mindkét telek fésűs beépítésű, a házakat fehérre meszelték. (Lásd 8. jegyzet.)

Az 1973. évi felméréshez már kaptunk az Országos Műemlékvédelmi Felügyelőségtől felmérő kérdőíveket is (a következőkben felmérési lapként szólok róluk), melyeket minden alkalommal kitöltöttem.⁹

A 2. sz. felmérési lapból pl. megtudjuk, hogy az egykori kovácsmester 1866-ban épített Jakabkúti utca 23. sz. házát (IV. rajz) a néphagyomány szerint még a kanizsai várból származó téglalapokra rakták és ún. talpasház volt (a gerendavázat részben vályoggal, részben téglával töltötték ki). A párkányt az utcai homlokzaton gazdagabban, másutt szegényebben tagolták. Az oromszegély sima. A felméréskor a timpanont még a vakolatba karcolt magyar címer díszítette, de a kör alakú keretben korábban még olvasható IHS monogramot a villanszerelési munkák során részben lekaparták, miként az építető nevét és az építés évét is. Az 1940-es években tüntették el a végoromfal alsó részéről az oly közkedvelt karcolt, leveles-ágas virágdísz is. A hajdani szabadkéményes konyha kemencéjét az 1930-as években bontották el, a padláson azonban még megtaláltuk a kisdomborodó, téglából épített bolthajtást.

Lengyel Józsefné Nagyrác utca 20. alatti háza (3. sz. felmérési lap) – habár a jelenlegi tulajdonos tudomása szerint 1905-ben épült – a felmérés idején a klasszicizmus jegyeit hordozta magán. (V./a–b. rajz). Egyes szomszédok szerint az oromfalán látható évszám csak az akkor végzett korszerűsítés alkalmával került a házra.

A VI/a–b. rajzon bemutatott, valószínűleg 1863-ban épített Felsőtemető utca 43. számú házról évtizedek során szintén részben leoptak az eredetileg gazdagon tagolt laposozlopok, az ablakkeret egy része, sőt a timpa-

non karcolt virágdíszje is, a két padlásablak közötti keretből kidomborodó építési évvel együtt. A tulajdonos emlékezetében ezúttal is az 1903. évi korszerűsítés emléke maradt meg az építés éveként. De egy régi foton felsejlik még az eredeti évszám: 1863?, s jól látható a timpanon korábbi gazdag, indás karcolt virágdíszje is. (TGYM fotóleltár: 7958). A későbbi felújítások alkalmával mind az újonnan épített „pitvar”-t mind az utcai oromfalat újabban alkalmazott díszítőelemekkel: pl. fogazással gazdagították. A konyha kemencéjét 1960-ban bontották el, akkor tértek át a gázfűtésre. Ez a ház is mindig fehérre meszelt volt. A–1929–74, 4. sz. felmérési lap és mellékletei.)

A VII. rajzon látható – számos eklektikus elemmel gazdagított – Hajgató Sándor utca 23 szám alatti ház (10. sz. felmérési lap) timpanonján a többszöri felújítás után is jól olvasható az 1863 évszám. A két kis padlásablak között megmaradt az oly kedvelt, vakolatba karcolt, cserépből kinövő virágokat ábrázoló díszítmény is. Az oromszegély és a főpárkány gazdagon tagolt.

A házat először 1895 táján tataroztatta gazdája. Ekkor tüntették el az utcai homlokzatról az eredeti vakolatpilléreket. Helyettük a kései eklektika jegyében armirozták, azaz vakolatból készített elemekkel látták el a homlokzati falsík széleit. Majd a két ablakot a kanihsai házaknál akkor divatos szemöldök- és könyöklő párkánnyal övezték, sőt figurális díszítménnyel is igyekeztek rangosabbá tenni. Az 1930 táján végzett következő tatarozás alkalmával hangulatos zárt verandával bővítették és korszerűsítették. A ház sárgára festett, a felméréskor már bontani készültek.

Az egymást követő építészeti stílusok jegyeit hordozza magán a VIII./a-b rajzon látható Bajcsai utca 18. sz. alatti ház is, melyhez az elsők között építettek már új korában, 1882-ben elől nyitott előteret. A házat az 1926. évi átalakítás alkalmával szecessziós elemekkel, pl. színes ablaküvegekkel – gazdagították és bővítették; egy külön bejáratú konyhát, szerszámoskamrát, sőt nyári konyhát is toldottak hozzá. Mivel ez a telek keskeny: 16,20 m., az épület bővítésének ez volt a legcélszerűbb módja. Fehérre meszelt, kékesszürke lábazattal. (8. sz. épületlap és mellékletei)

Sorolhatnánk az eddigiekhez hasonló végoromfalas, timpanonos házak változatos, vakolatból formált vagy

karcolt díszítményeit, melyekkel az építőmesterek szakmai tudásukat, a gazdák pedig módos voltukat kívánták hangsúlyozni...

A IX. rajzon látható Bajcsai utca 24 alatti ház oromfalának középpontjában pl. 1973-ban egy kis fülkében még ott állt egy Mária-szobor,¹⁰ noha a homlokzatot egyéb díszítményeitől már megfosztották. (A ház építésének évét: 1899., a mestergerendába vésvé találtak meg.) Hangulatos és szép arányú a két oszloppal alátámasztott kódisállás is. (5. sz. felmérési lap)

Az egyházi jellegű építmények közül az 1867-ben felszentelt Szent Flórián kápolnát kell kiemelni, mely a X. rajzon látható. Kicsiny, elől nyitott, fehérre meszelt, lécajtós kápolnafülke felül lécráccsal ellátott szellőzővel, nyitott harangtornyocskával. 1952-ben a fából faragott Szent Flórián szobor már hiányzott belőle, helyette a szentet ábrázoló olajfestményt találtunk a falon, s vázákban sok virágot. Az 1973-ban végzett felmérés idején nagyon rossz állapotban volt (lásd 9. felmérési lap), ám a közelmúltban tatarozták. Fehérre meszelt, műemlék jellegű építmény.

Kiskanizsa utcaképe ma ugyancsak változatos. Sátor- vagy manzárdtetős kockaházak váltogatják egymást az elvéve megmaradt, fehérre vagy sárgára meszelt oromfalas házakkal, de ezek két kis homlokzati ablakát többnyire nagyobbra vagy hármásablakosra cserélték már. Utcafrontos „hosszúház” kevés található. Annál több a kétszintes – lehetőleg már előkertes – családi ház. Számos példásan szép arányú van közöttük, pl. a Bajcsai utca 24 alatti, melynek elődje szintén fehérre meszelt oromfalas ház volt.

A rajzban bemutatott oromfalas, timpanonos házakból 1995-ben már csak kettőt találtunk meg, azokat is lepusztult állapotban.

Igaz, gyors ütemben változik Nagykanizsa építészeti képe is. Talán ennek felismerése ösztönözte a város közgyűlését 1992-ben arra, hogy rendeletet hozzon az építészeti értékek helyi védelméről. Kiskanizsán a Bajcsai utca 35. és 41. szám alatti házakat helyezték helyi védelem alá.¹¹

Van rá remény, hogy egyiket az önkormányzat megvásárolja, hogy benne tájházat rendezzen be, ezzel is emléket állítván Kiskanizsa múltjának, s a jeles elődöknek.

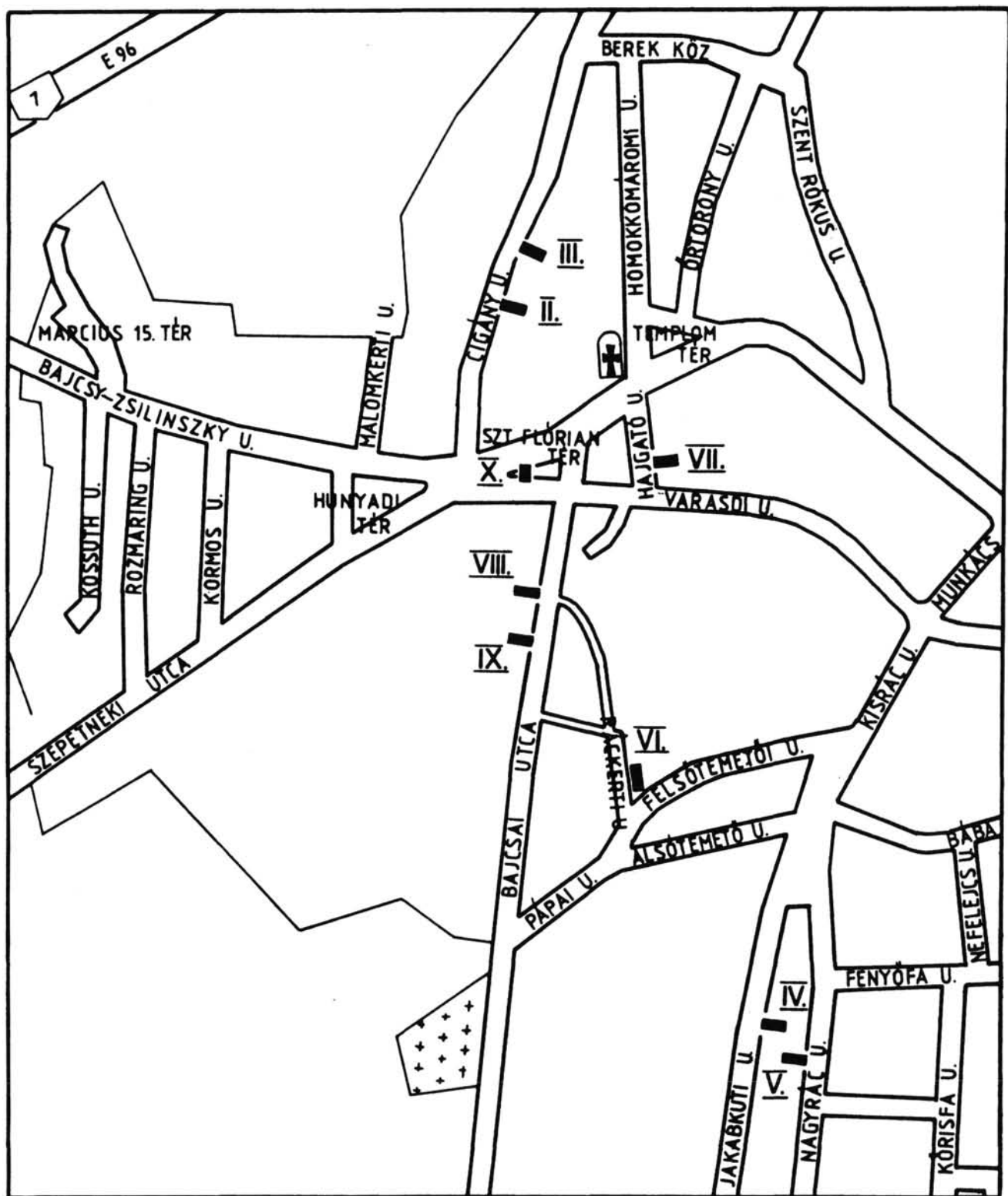
Jegyzetek:

¹ N. Szabó Gyula: Kiskanizsa az etnográfia tükrében. Megjelent: Barbarits Lajos 1929. Nagykanizsa, Budapest 335–358. Makoviczky Gyula: 1934. Nagykanizsa város településföldrajza. Nagykanizsa.

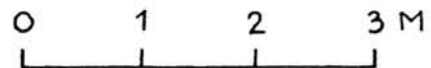
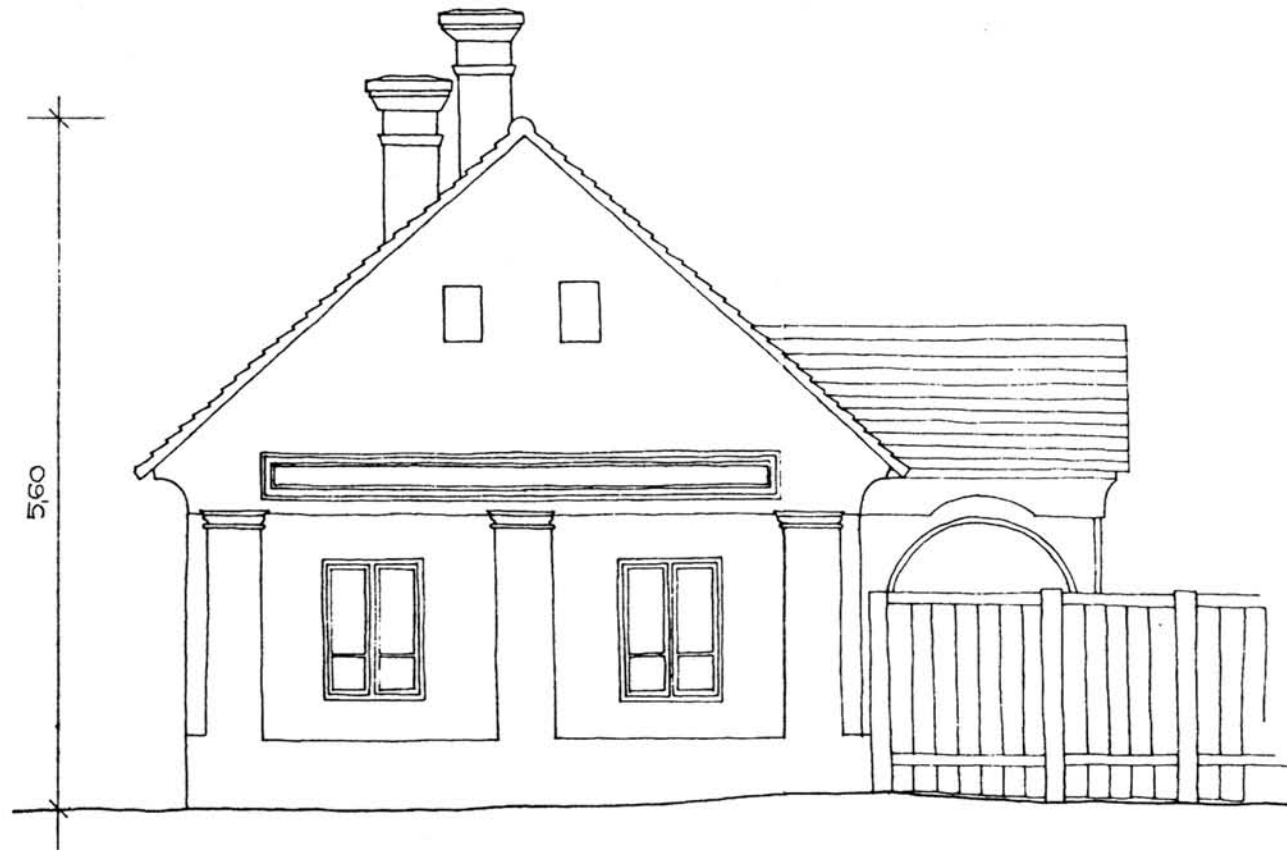
² Markó Imre Lehel: 1981. Kiskanizsai szótár. Budapest, 71, 89.

³ Döme Géza 1871. Zalamegye 1870-ik évi népszámlálásának eredménye. Zala-Eggerszeg

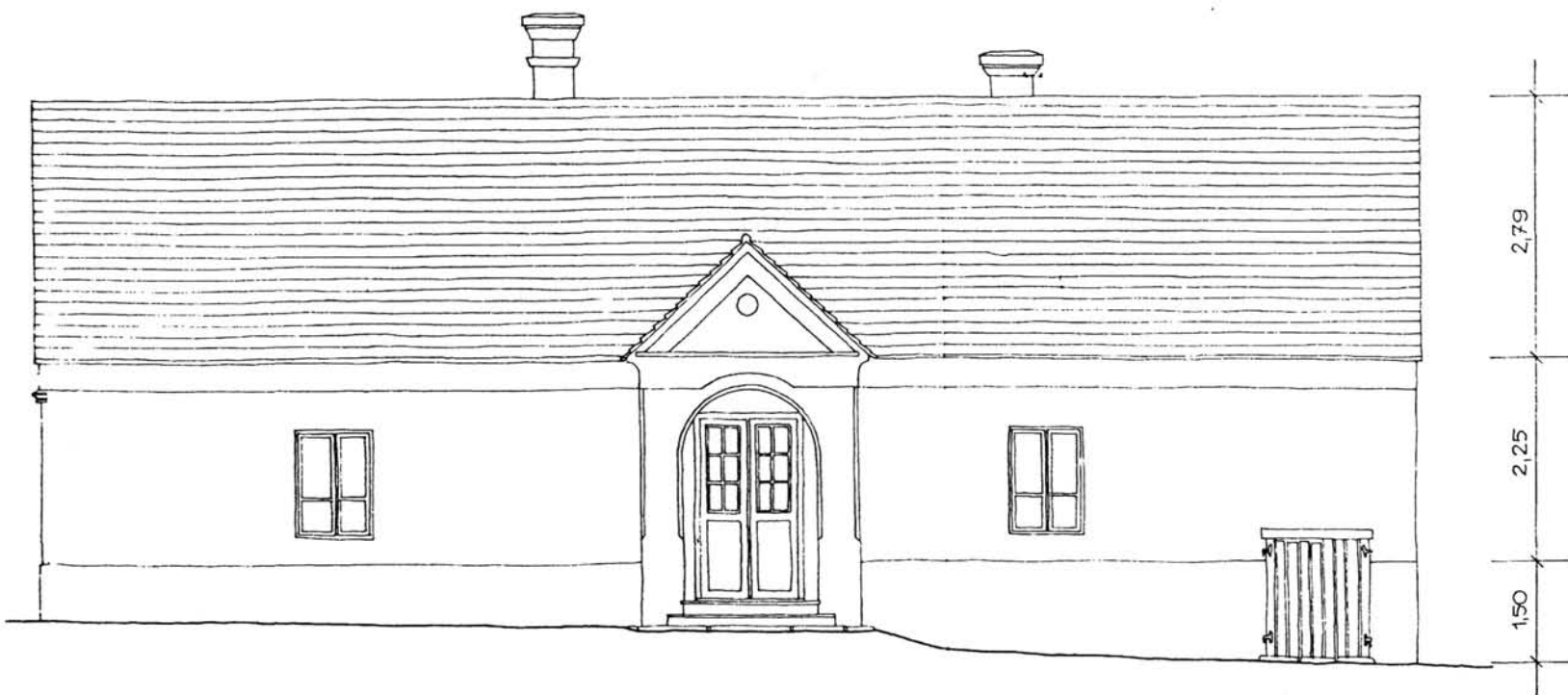
- ⁴ Barbarits 1929. 97–107.
- ⁵ Számításaink szerint az 1860–80 közötti két évtized alatt több, mint 50 új oromfalas téglaház épült Kiskanisán.
- ⁶ Nagykanizsán is ekkortájt látták el a felújítások során háromszögletű oromfallal az uradalmi épületeket. Vö. Németh József: Zala megye műemlékei. 1977. Zalaegerszeg.
- ⁷ Tóth János 1952. Nagykanizsa műemléki és városképi vizsgálata Nagykanizsa, kézirat.
- ⁸ TGYM A-1000-76, 1001-76. lelt. sz. Kiskanisán a Cigány utca 19 és 25, Kanizsán pedig a Somogyi B. u. 40. alatti műemléképületet mérték fel. (A-1002-76.)
- ⁹ TGYM A 826–72. és 929–74. Az 1973. évi felmérések anyaga. Az egyes épületrajzok közlésekor mindig hivatkoztam azok 1973. évi sorszáma és leglényegesebb adataira.
- ¹⁰ Az 1883. évi pusztító tűzvész után több ház végoromfalában készítettek egy kis fülkét, melyben Flórián szobrot helyeztek el, remélvén, hogy a. szent megvédi a gazdát és házát a veszedelemtől.
- ¹¹ Szomosi Gábor (szerk.) 1996. Nagykanizsa Megyei Jogú Város A helyi védelem alatt álló építészeti értékek. Nagykanizsa.

I. Kiskánizsa vázlatos térképe a tanulmányban szereplő, felmért épületek rajzainak sorszámaival.
A térképet Frankovics Tibor készítette.

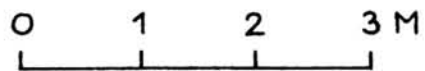
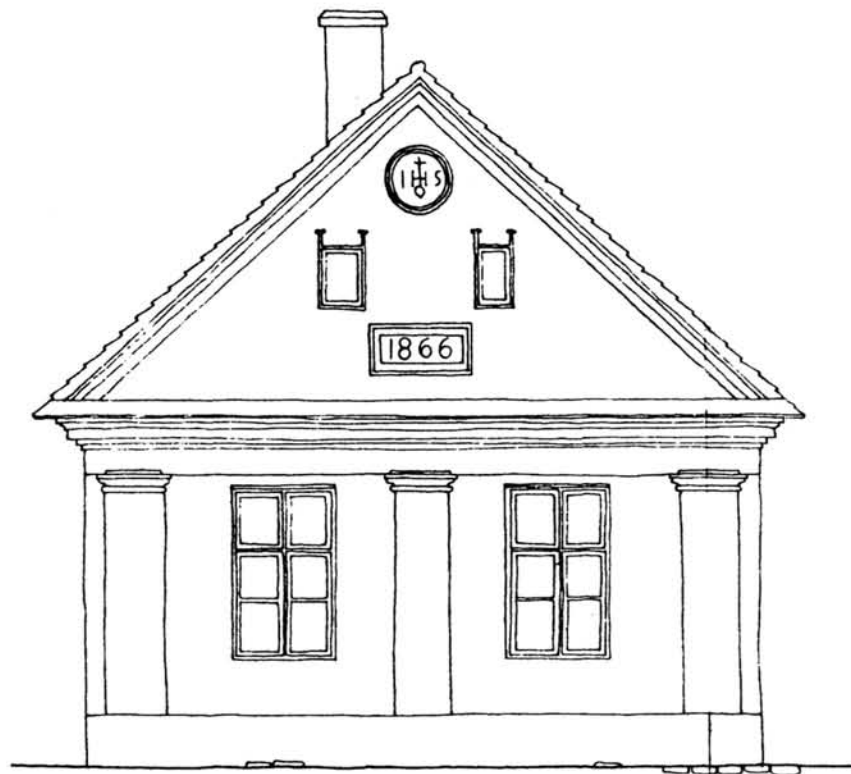

NAGYKANIZSA /KISKANIZSA/
CIGÁNY U 19 LAKÓHÁZ
UTCAI HOMLOKZAT 1:50
FELMÉRÉST VEZETTE: DR. VARGHA L.
1955. XI. 8.

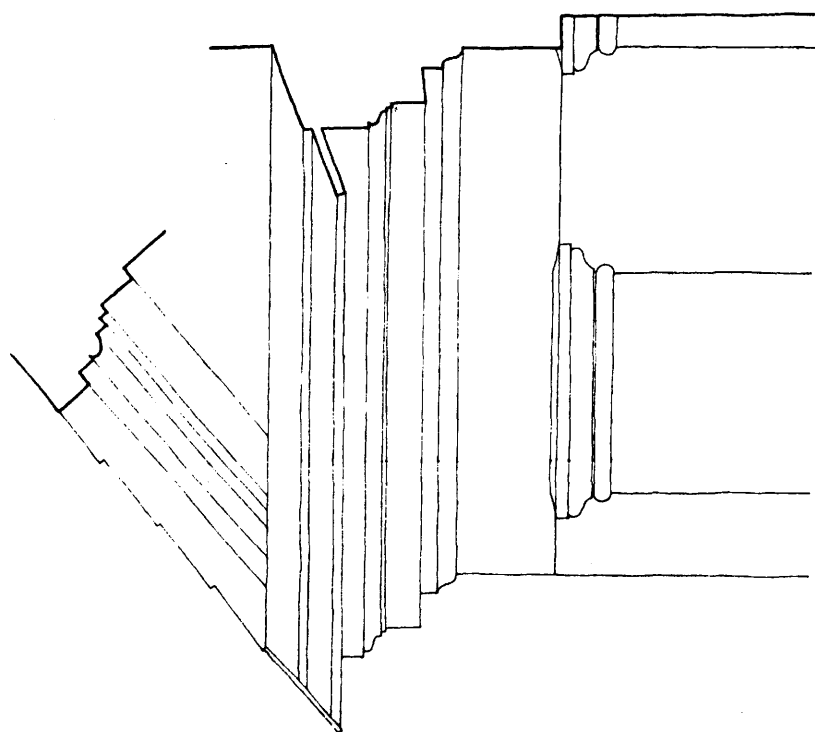

NAGYKANIZSA /KISKANIZSA/
 CIGÁNY U 19 LAKÓHÁZ
 UDVARI HOMLOKZAT 1:50
 FELMÉRÉST VEZETTE: DR. VARGHA L.
 1955. XI. 8.

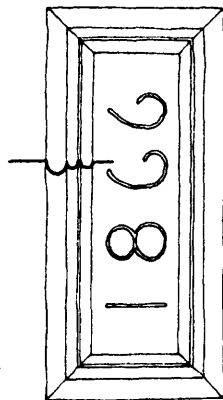
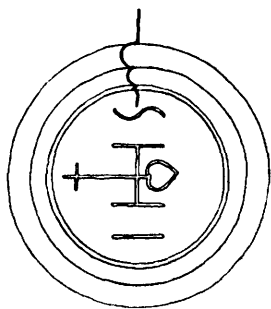
II/b. A Cigány utca 19. alatti lakóház udvari homlokzata.

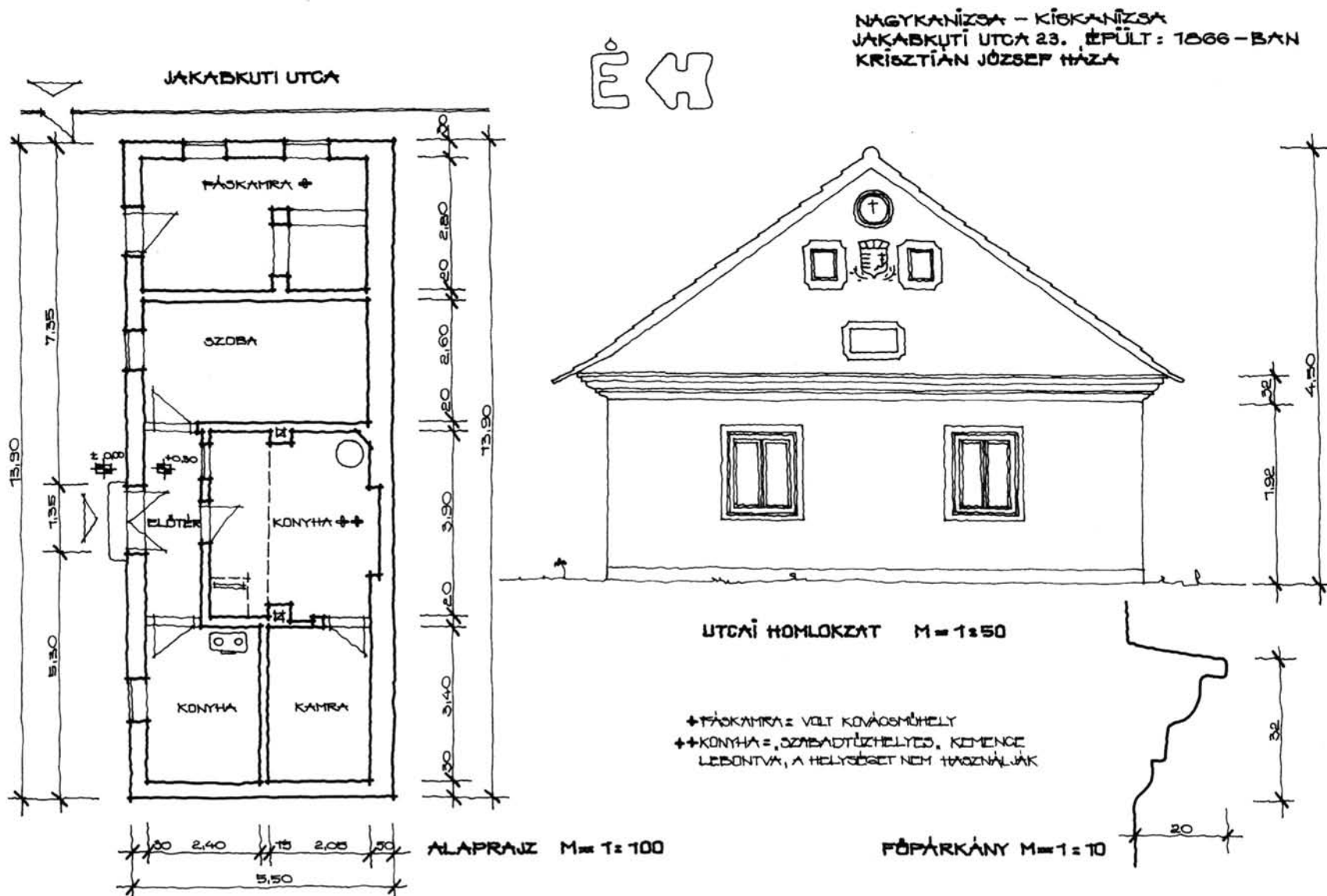
NAGYKANIZSA /KISKANIZSA/
CIGÁNY U. 25. LAKÓHÁZ
UTCAI HOMLOKZAT 1:50
FELMÉRÉST VEZETTE: DR VARGHA L.
1955. XI. 8.

NAGYKANIZSA /KISKANIZSA/
CIGÁNY U. 25.
LAKÓHÁZ
HOMLOKZATRÉSZELETEK 1:10
FELMÉRÉST VEZETTE: DR. VARGHA L.
1955. XI. 8.

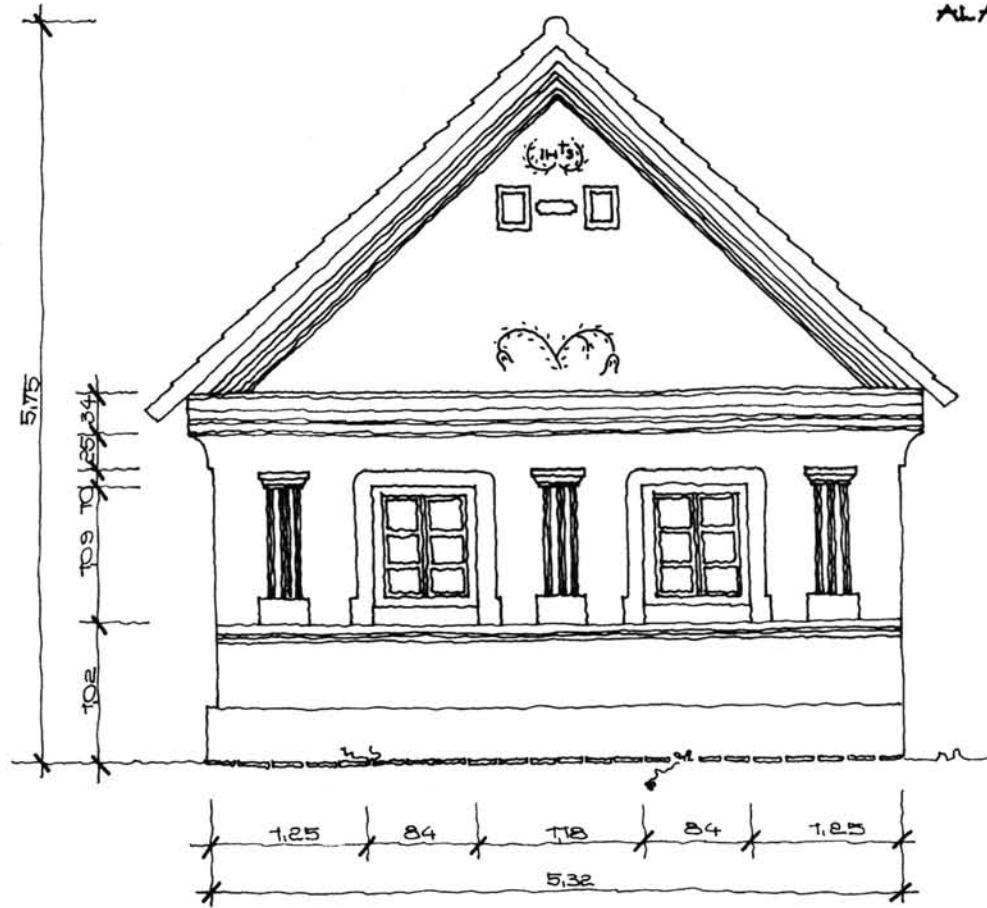

III/b. A Cigány utca 25. alatti lakóház homlokzatának részletrajzai.

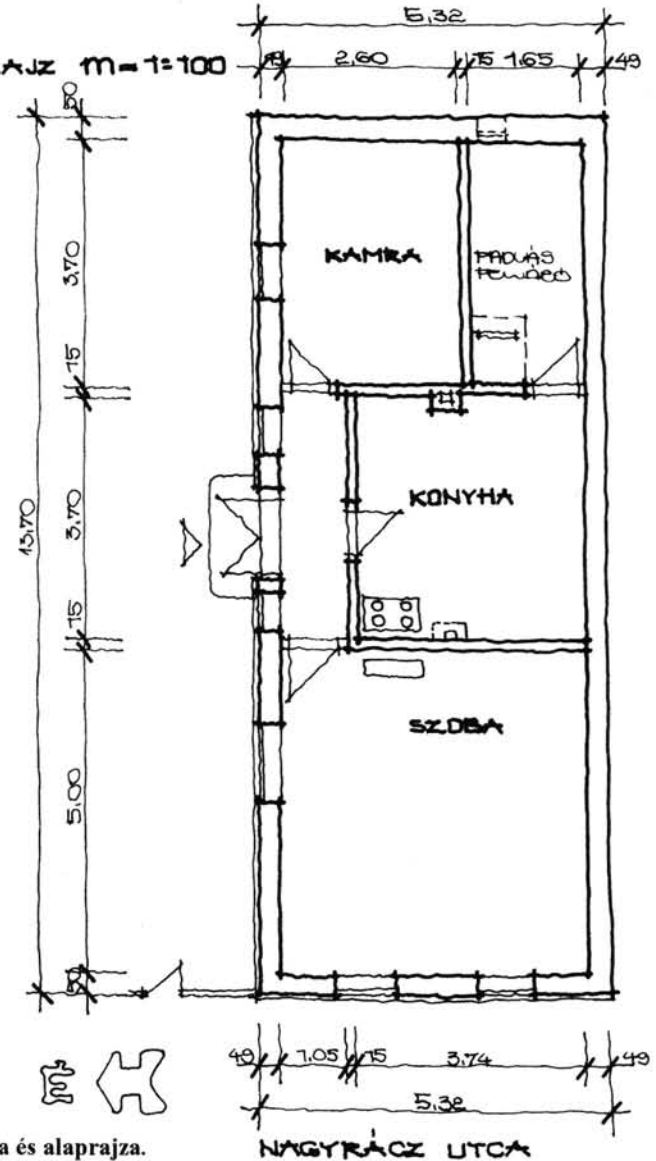
IV. A Jakabkúti utca 23. alatti ház homlokzata és alaprajza.

NAGYKANIZSA - KISKANIZSA
 NAGYRÁCZ UTCA 20.
 LENGYEL JÓZSEFNÉ HÁZA
 ÉPÜLT: 1905-BEN

UTCAI HOMLOKZAT $M = 1:50$

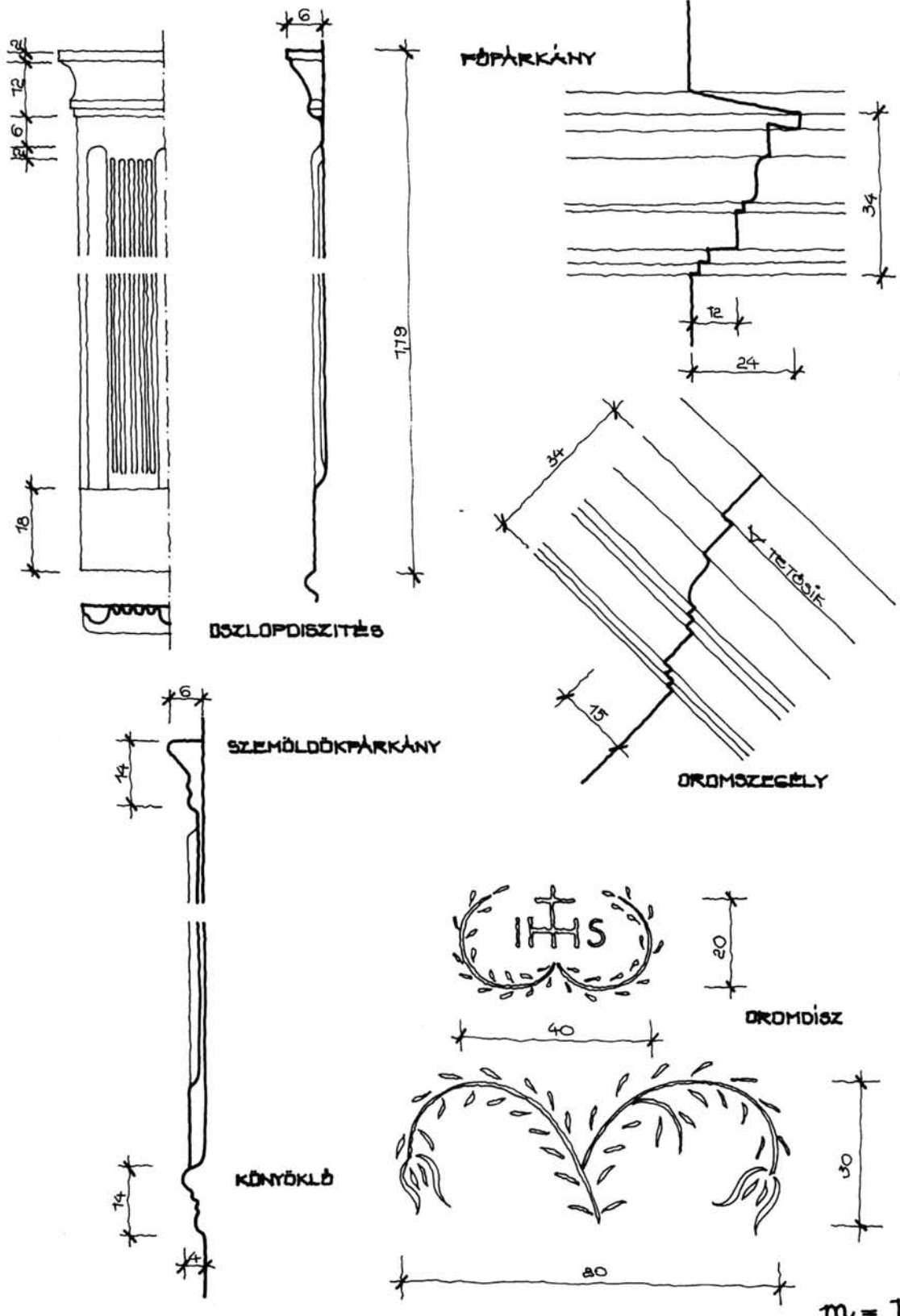
ALAPRAJZ $M = 1:100$

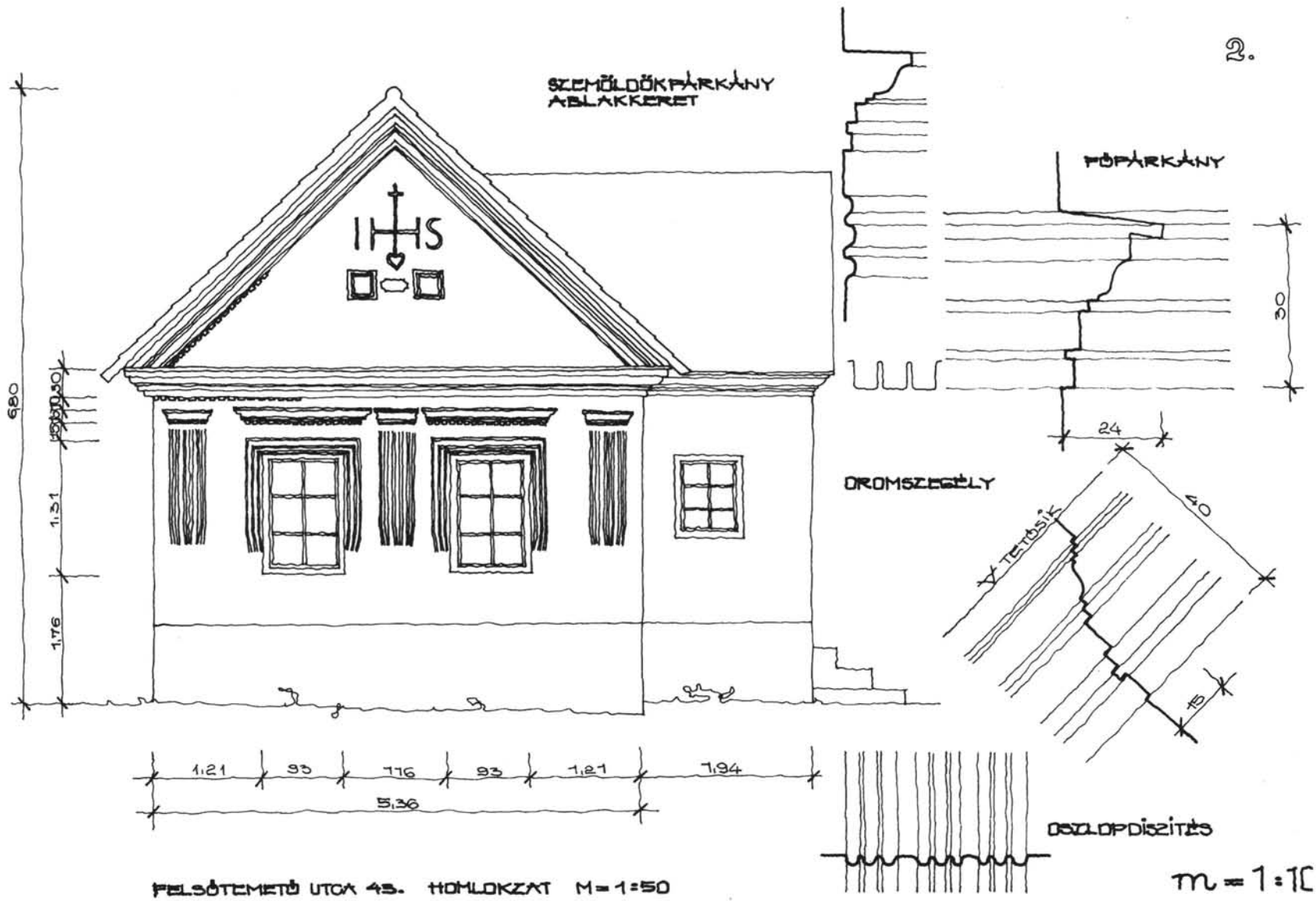
NAGYRÁCZ UTCA

V/a. A Nagyrácz utca 20. alatti lakóház homlokzata és alaprajza.

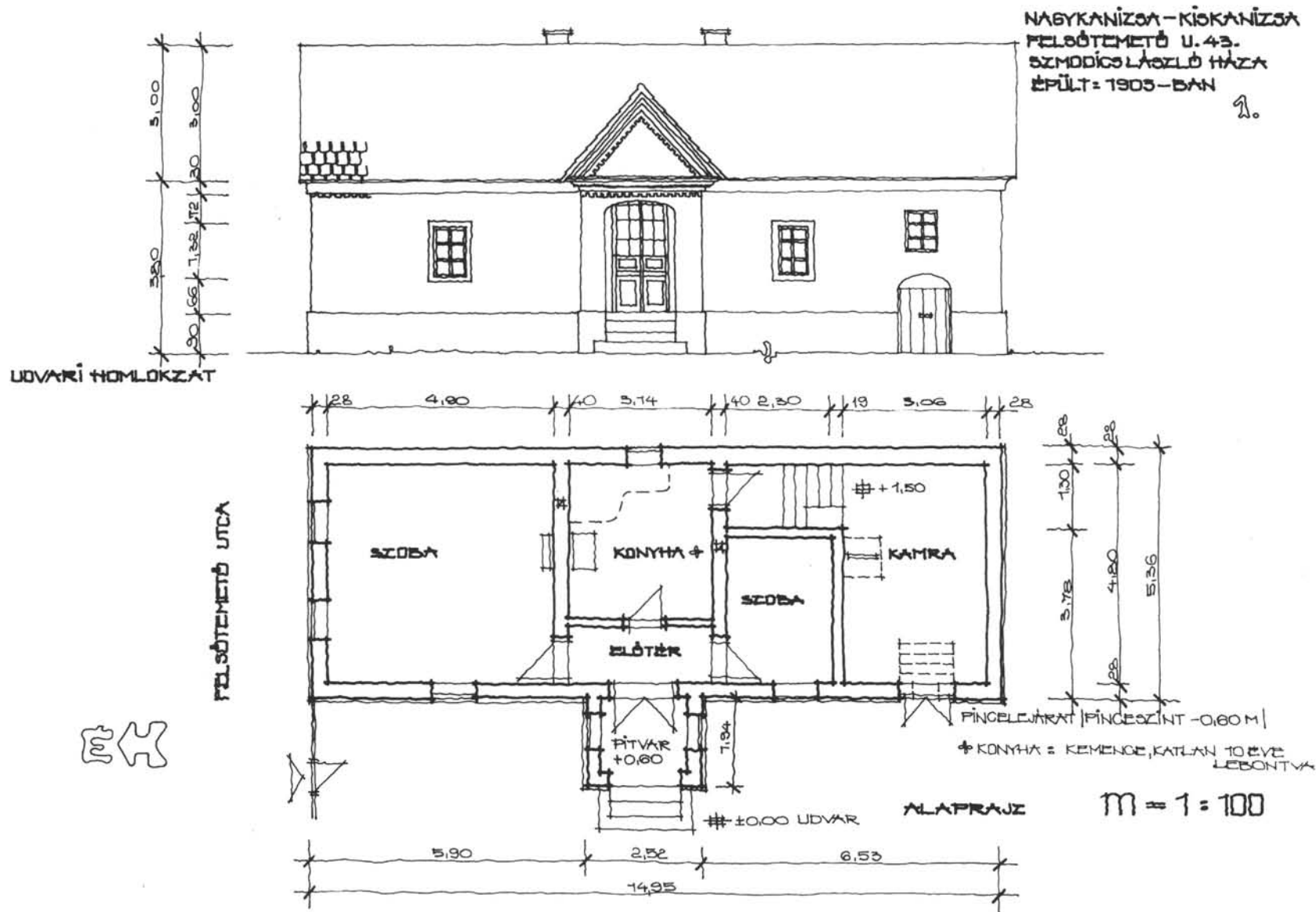
NAGYRÁCZ UTCA 20.

V/b. A Nagyráczt utca 20. alatti lakóház részletrajzai.

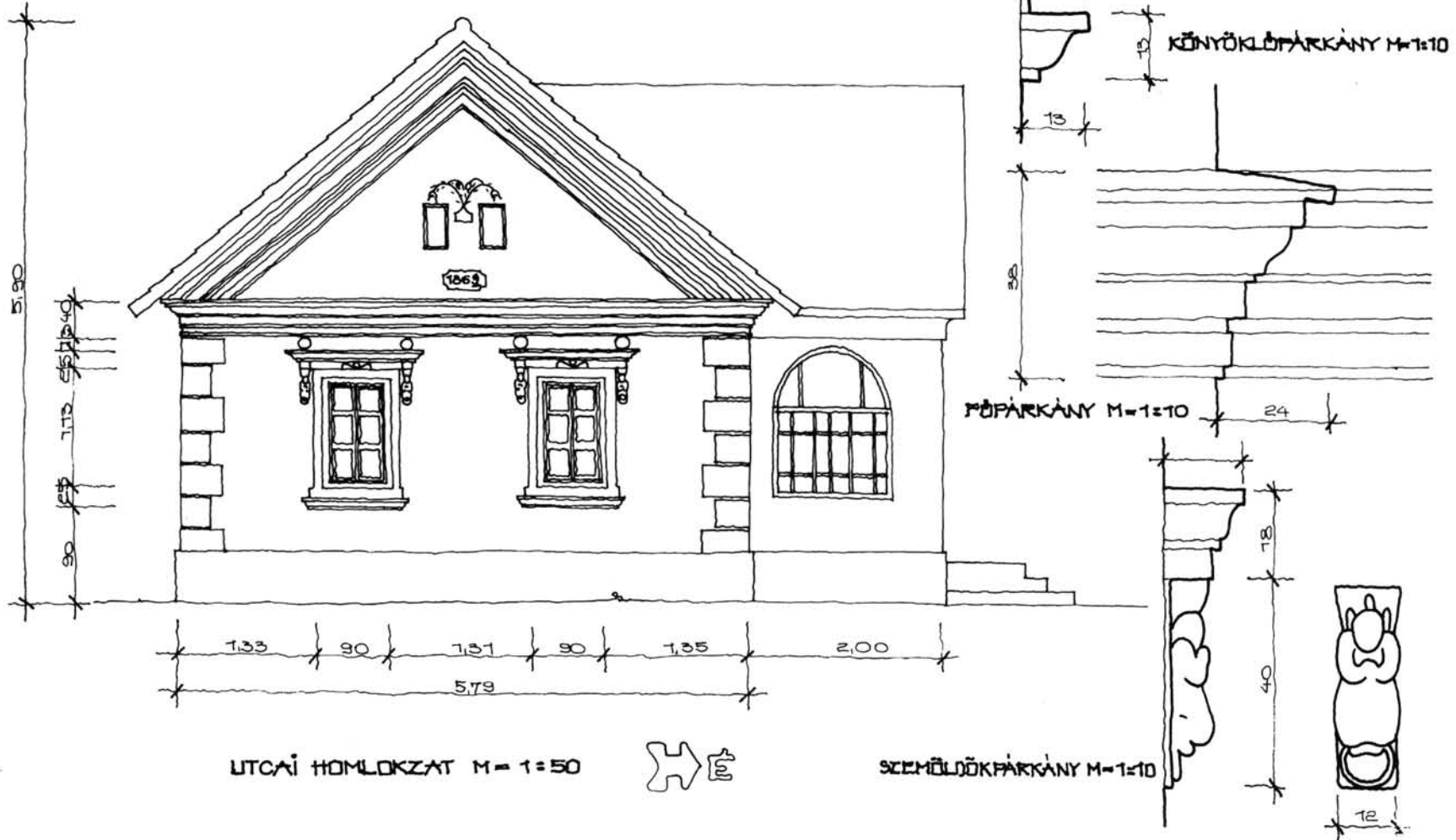

VI/a. A Felsőtemető utca 43. alatti lakóház utcai homlokzata részletrajzokkal.

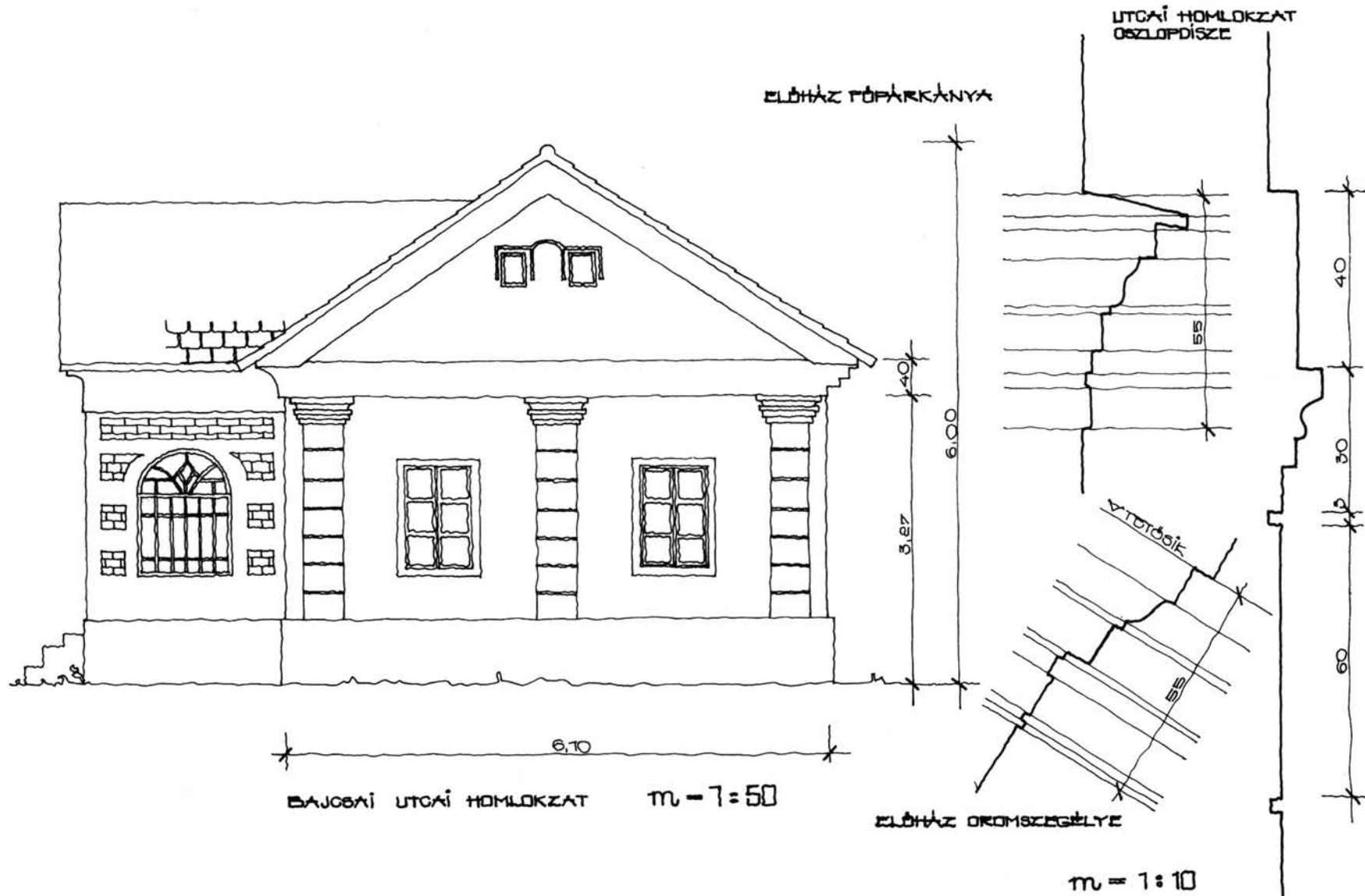

VI/b. A Felsőtető utca 43. alatti lakóház udvari homlokzata és alaprajza.

NAGYKANIZSA - KISKANIZSA
 HAJGATÓ SANDOR U. 23. ÉPÜLT: 1863-BAN
 KNAUSZ KÁROLY HÁZA (LAKATLAN)

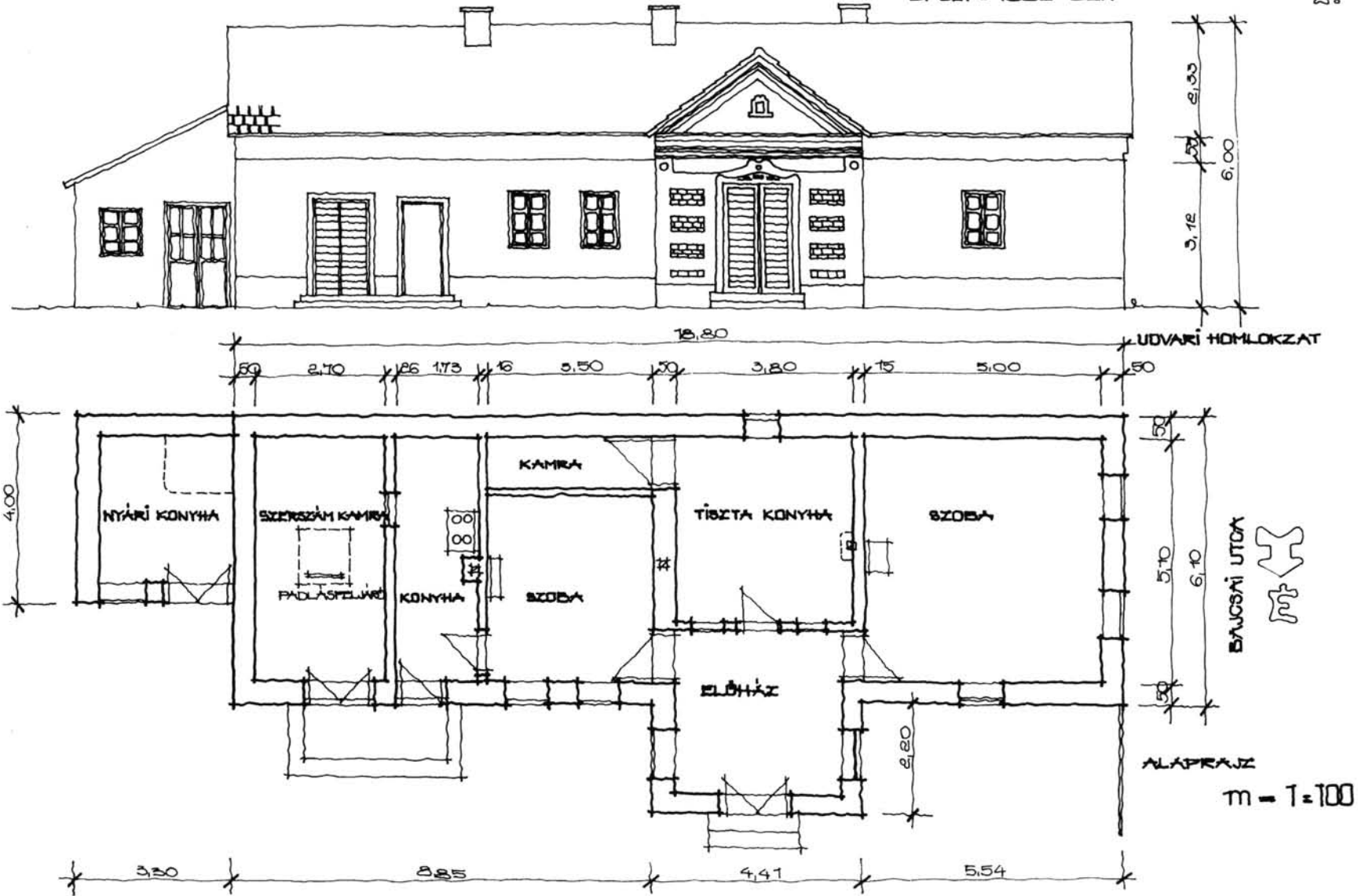
VII. A Hajgató Sándor utca 23. alatti ház utcai homlokzata és részletei.

VIII/a. A Bajcsai utca 18. alatti ház utcai homlokzata és részletei.

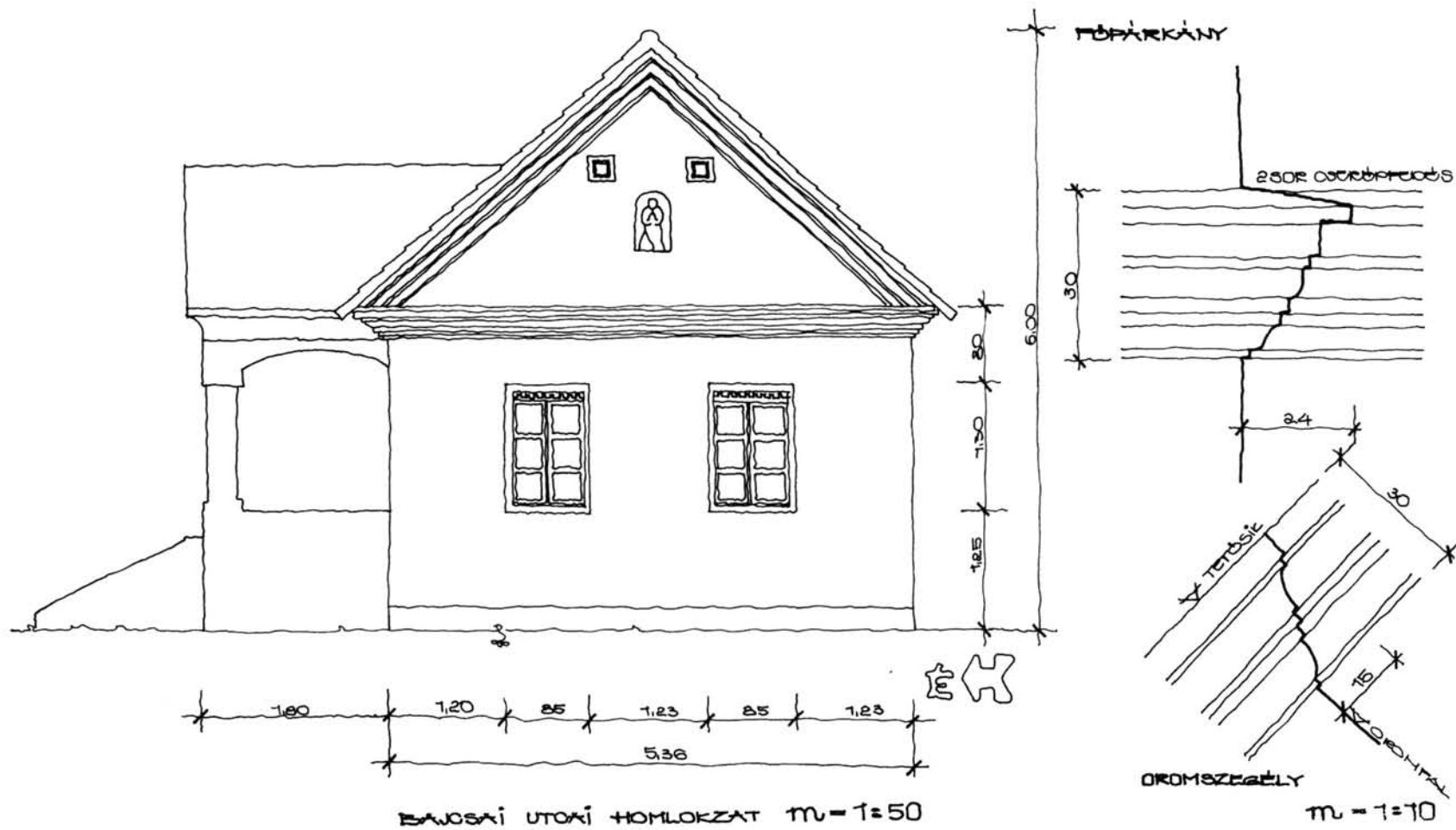
NAGYKANIZSA - KISKANIZSA
 BAJCSAI U. 18
 PLÄNDER BOLDIZSAR HÁZA
 ÉPÜLT = 1882 - BEN

2.

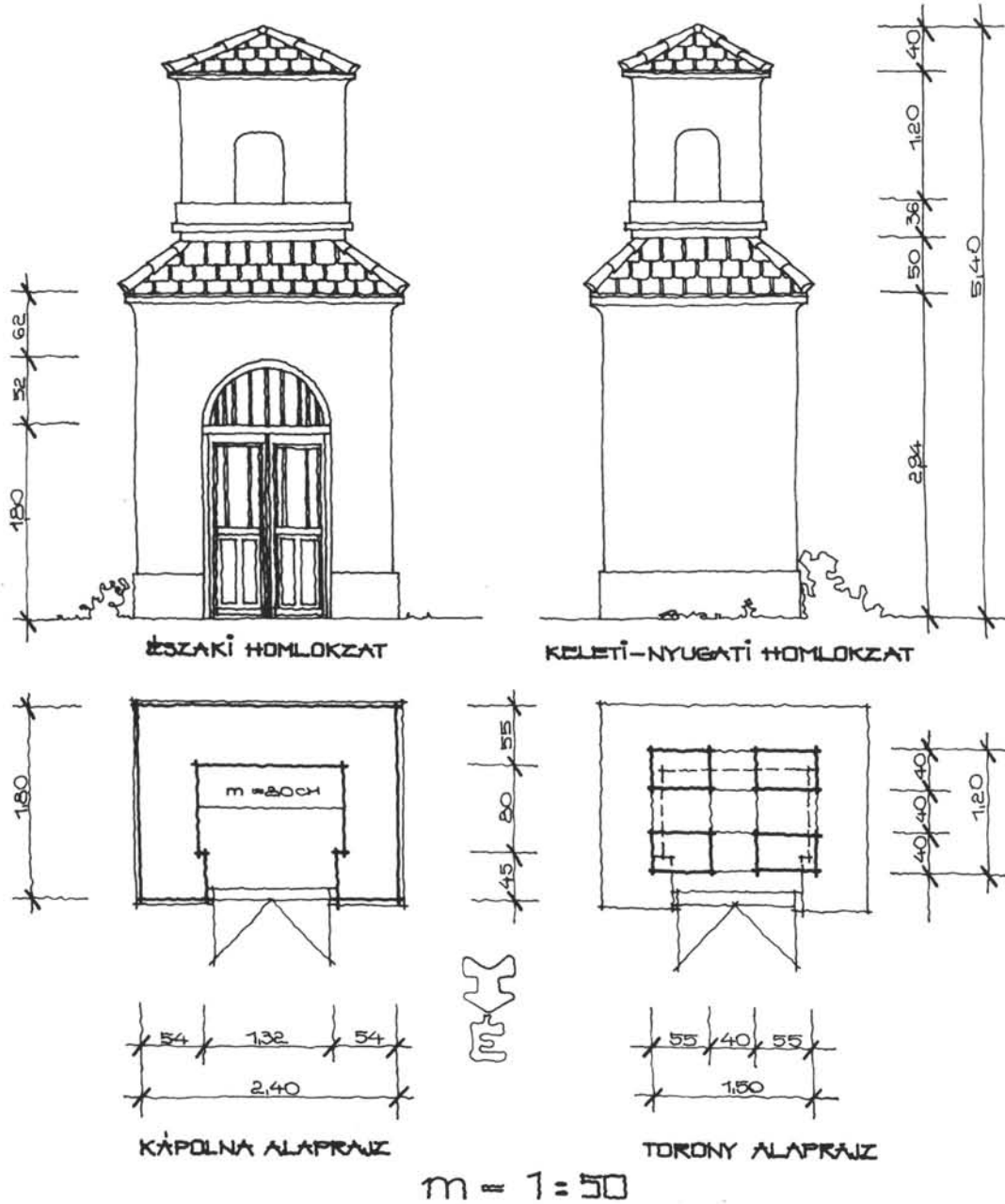
VIII/b. A Bajcsai utca 18. alatti ház udvari homlokzata és alaprajza.

NAGYKANIZSA - KISKANIZSA
 BAJCSAI U. 24.
 LENGYEL ISTVÁN HÁZA
 ÉPÜLT: 1899-BEN

IX. A Bajcsai utca 24 alatti ház utcai homlokzata és részletei.

NAGYKANIZSA - KISKANIZSA
 DÓZSA TÉRI SZT. FLÓRIÁN KÁPOLNA
 ÉPÜLT: 1867-BEN
 JELENLEG ORSZÁGHI GYÖRGY GONDOZÁSÁBAN

X. A műemlék jellegű Flórián kápolna a Szent Flórián téren.

1. kép: A Bajcsai utca részlete 1965-ben. Akkor még zömmel oromfalas házakkal.

2. kép: A Bajcsai utca részlete 1983-ban zömében már új divatú épületekkel. Az asszonyok még hagyományos öltözetben jönnek a vasárnapi litániáról.

3. kép: 1910 táján újabb vakolatelemekkel és „kódisállással” bővített oromfalas ház 1968-ban már parányi előkerttel.

4. kép: A Bajcsai utca 24. sz. ház (IX. rajz.) oszlopos „kódisállása” 1983-ban.

5. kép: A Felsőtemető utca 43. sz. ház (VI/a-b. rajz) lepusztulófélben lévő homlokzata 1968-ban.

6. kép: A Bajcsai utca 24. sz. ház (IX. rajz.) oromfala a timpanon közepén kis Mária szoborral 1983-ban.

7. kép: A Flórián kápolna 1983-ban, a felújítás után (X. rajz.)

8. kép: A Jakabkúti utca 30. alatti oromfalas ház 1996-ban. Az 1973-as felmérés idején még látható klasszicista vakolatdíszeitől (I. sz. felmérési lap) már megfosztották, s az oromfal két ablakát egy hármass ablakra cserélték.

9. kép: A Cigány utca 19 alatt 1955-ben felmért oromfalas ház (II/a–b rajz) helyére 1966-ban manzárdtetős kockaházat építettek. A felvétel 1995-ben készült.

10. kép: A Cigány utca részlete 1995-ben. A jobb szélén a 23. sz. új, oromfalas ház. A mellette látható 25. alatti manzárdtetős családi ház helyén korábban a (III/a–b) rajzon bemutatott klasszicizáló oromfalas ház állt.

11. kép: A Cigány utca részlete 1997-ben. A 15. sz. alatt szintén manzárdtetős ház áll már, ám a 17 a–b sz. alattiak oromfalasak még, de már korszerűsítették őket

12. kép: A Ráckert utca részlete 1996-ban. Háttérben, az utca végén, a Felsőtemető utca 43 alatti oromfalas, új családi ház. Helyén 1973-ban még a VI/a–b rajzon bemutatott klasszicizáló ház állt.

Molnár András:

Védegyelet Nagykanizsán

Adalékok az Országos Védegyesület kanizsai osztályának történetéhez 1844–1846

Amikor az 1843/44-es pozsonyi országgyűlésen zátonyra futottak a magyar ipart támogató védvámrendszert bevezetését célzó tárgyalások, a köznemesi ellenzék vezetői elhatározták, hogy Országos Védegyesületet szerveznek, amellyel saját otthonaik küszöbén állítják fel a képzeletbeli vámsorompót. Az Országos Védegyesület 1844. október 6-án alakult meg Pozsonyban. Tagjai aláírásukkal és 30 krajcárnyi tagdíj befizetésével kötelezték magukat, hogy 1850. október 1-jéig „csak honi mesteremberek által dolgoztatnak, s általában minőségre tekintet nélkül semminemű iparcikkből, melyből lakvidékükön belföldi kapható vagy megszerezhető, tudva külföldit nem vesznek, nem csináltatnak, nem viselnek, s gyermekeik, gyámoltjaik s cselédjeik által nem viselhetnek”.

A Védegyelet igazgatóválasztmányában helyet kapott a magyar liberális ellenzék szinte valamennyi vezérégyénisége, az egyesület tényleges irányítását azonban gyakorlatilag az igazgatóvá választott Kossuth Lajos végezte.¹ Hozzá intézte levelét 1844. december 7-én a távollétében igazgatósági taggá választott Deák Ferenc, aki korábban szkeptikusan ítélte meg a Védegyelet tervét, majd a megalakulás után mégis szívvel-lélekkel támogatta a mozgalmat. Deák a következőket írta a szervezkedés első zalai eredményeiről: „Megindítottuk itt is a Védegyeletet, s buzgó részvételre találtunk. Rövid időn, azt hiszem, az aláírók száma ezeret meghalad, s nem kétkeltem, ezen szám idővel tetemesen növekedik. Asszonyaink közül sokan melegen s lelkesedéssel fogták fel az ügyet, s ezek példája jó hatással leend. Kanizsán már alakult a vidéki gyűlés és igazgatóság, és ezek már a befizetések illető felét le is küldik Hozzátok”.²

A Védegyelet felülről lefelé építkezett: előbb az országos vezetőséget hozták létre, azután alakultak meg a kisebb-nagyobb régiókat összefogó vidéki fiókegyesületek vagy egyesületi osztályok. Nem véletlen, hogy Zala elől járt az osztályok szervezésében, és az sem véletlen, hogy e megyében éppen Nagykanizsán jött létre elsőként a fiókegyelet. Mind a kanizsai Védegyelet megteremtésében, mind az egész mozgalom zalai elindításában kulcsszerepe volt Csány Lászlónak, a zalai liberális ellenzék pártvezérének.

Zala megyében már korábban, 1843 februárjában

alakult egy Védegyelet, amelynek tagjai hazai posztó és papír vásárlására kötelezték magukat. A Védegyelet tevékenysége azonban az adózás körüli 1843/44-es politikai csatározások közepette háttérbe szorult, és a zalai ellenzék iparpártoló mozgalma csak az Országos Védegyesület megalakulása után kelt életre ismét. Az 1843-as Védegyelet kezdeményezője és alelnöke Csány László volt, aki 1843 októberében eladta ősi, csányi földbirtokát, és Nagykanizsára költözött. Kanizsán a „Zöldfa” vendégfogadóban bérelt szállást. Itt élt visszavonultan a politikai közélettől, amióta 1843 szeptemberében összejött Deákkal. Passzivitását csupán 1844 novemberében adta fel; kibékült Deákkal, és elsőként új lakóhelyén, Kanizsán szervezte újjá a Védegyeletet.³ Csány Kossuthban nem csupán a Védegyelet igazgatóját látta, hanem régi barátként és politikai harcostársként is tisztelte. Tőle várt segítséget és útmutatást a kanizsai Védegyelet szervezése során is. 1844. december 8-án az alábbiakat írta Kossuthnak:

„E hónap 6-án a kanizsai vidékbeli Védegyelet alakult – ebben az elnökséget elvállaltam, mert gondoltam, hogy a nehéz kezdetnél némi hasznost cselekedhetek. Eddig tettünk, mit rövid idő alatt tenni lehetett, de az ezernyi annyi kétkedések eloszlatására az enyémnél sokkal tágosb tüdő és a dolgoknak bővebb ismerete kívántatik. Jegyzőkönyvünket Önnek, de csak Önnek megküldjük, áttekintés végett; valjon így jó van-e a kezdet? Kérem Önt, az abban foglalt kétségek csomóját oldja fel, különben lehet, hogy azt mi majd elvágjuk, de ügyetlenségünk valószínűleg nem fog célhoz vezetni.

Itt a kalmárok, kik Bécsben hitellel bírnak, s azt kezdetben nálunk feltalálhatni nem hiszik, ellenünk dolgoznak, mert a bukástól félnek – mások vegyes kereskedést szándékoznak üzni honi és külföldi árukkal; ennél a csalás, csalódás kikerülhetetlen, de másrésztől a kevés számú honi árucikkeli kereskedőkre szorítkozni, az egyedárúság káros tekintetéből szinte rossz következtetést szülné. Ismét mások kétkednek a honi cikkeknek kellő mennyiségbeni kaphatásán, és határozatlanok; Bécs vagy Pest felé induljanak-e?

Szerettem volna megtudni szükségünk mennyiségét, de ez lehetetlen, mert aláíróink száma napról napra szaporodni fog. (Most körülbelül harmadfélszázán va-

gyunk, de egy órától a másikig számunk egy-kettővel növekszik.)

Január hóban tartandó közgyűlésünknek jelentése a központi igazgatósággal körülményeinket jobban meg fogja ismertetni. Most még csak tapogatunk, azt sem tudjuk, mi alakban állunk a központi választmány és az igazgató társaság erényében?”

Csány mielőbbi választ várt a kétségeire Kossuthtól, és levelét a következőkkel zárta: „szeretném azt minél hamarabb megkapni, hogy távollétemben is tudhassak a kanizsai körülményekre hatni; ezen hely fontos, példája nagy hatású, azért kétszeres figyelmet érdemel”.⁴

Csány várakozásának megfelelően Kossuth valóban kitüntetett figyelemben részesítette a kanizsai Védegylet megalakulásáról küldött beszámolót. 1844 karácsonyának éjszakáján hosszú, részletes válaszlevelet írt Csánynak. A kanizsai Védegylet megalakulását örömmel üdvözölte, nemkülönben azt is, hogy Csány elvállalta az elnökséget. Miközben igyekezett eloszlatni Csány agályait, és lelkesen ecsetelte a mozgalom első eredményeit, leplezetlen őszinteséggel tárta fel előtte Védegylettel kapcsolatos elképzeléseit és terveit. Tudósította Csányt a Gyáralapító Társaság megalakulásáról is, és ígérte, hogy Zalába is küld aláírási íveket, amelyeken részvényt lehet majd jegyezni.⁵

Az Országos Védegyesület igazgatója és a Védegylet kanizsai osztályának elnöke között számos levélváltás történt, a kanizsai hivatalos jelentések azonban sajnálatos módon – a Védegylet csaknem egész levéltárával együtt – elkallódtak vagy megsemmisültek. Kossuth leveleiből fennmaradt ugyan néhány, ezek viszont nem egyedi írárok, csupán a vidéki osztályokhoz intézett igazgatói körlevelek Kanizsára címzett példányai. Hiányzik belőlük a személyes hang, és alig találkozzunk bennük érdemi kanizsai vonatkozásokkal.⁶

1845 végére közel 140 védegyleti osztály alakult az országban, és az osztályok egytizede, 14 fiókegylet Zala megyében jött létre. Zalában elsőként, az országban pedig ötödikként a kanizsai Védegylet alakult meg. Elnökévé Csány Lászlót, míg alelnökévé Chernel Ignácot, a Batthyány-uradalom kanizsai ügyészét, jegyzőjévé Vlasits Antal ügyvédet, pénztárosává pedig Szép Károly helybéli gyógyszerárózt választották.⁷ Csány csak a kezdeteknél, a mozgalom megindításakor kívánt elnökséget vállalni. Az 1845 decemberében tartott közgyűlésről távol maradt, csupán levélben jelezte lemondási szándékát. A kanizsai Védegylet közgyűlése azonban nem fogadta el Csány lemondását. Ez derül ki az alelnök, Chernel Ignác Csányhoz intézett, december 23-i leveléből:

„A védegyleti gyűlés és tisztújítás folyó hó 21-én megtörtént. Egyes akarat és lelkesedés Kedves Uram Bátyámat az elnöki székből megtartá, mindenki meg lévén győződve, hogy egyletünk csak úgy tarthatja meg előbbi – egyéb vidékeket megelőzőt – állását, ha Ked-

ves Uram Bátyám az élen marad. Így tehát a kívánt lemondás nem fogadtatott el, mert ha hivataloknál áll is Kedves Uram Bátyám azon nézete, miszerint azt sokáig folytatni ne kellessen, az ilyes, hivatalnak nem is nevezhető közcélú intézkedéseknél a zászlót előlvinni, s példájával az egészre hatni, szoros hazafi kötelesség – kivált annyira gyanúsított, és egyre sárral hajgált Védegyletünkénél, mely azonban mégis fennáll tiszta, egyszerű, de hatályos valóságában, és hiszem, fennálland; a haza szebb jövődjének magvát magában rejtő. A többi hivatalnokok is mind megmaradtak, egy-kettőt kivéve.”⁸

A kanizsai Védegylet gyakorlati tevékenységét illetően csak szórványos adatokkal rendelkezünk; mindenekelőtt a korabeli sajtóból és a császári titkosrendőrség bizalmas jelentéseiből. A Pesti Hírlap – amely ekkor már nem Kossuth, hanem a centralisták kezében volt – még 1845 februárjában közölt egy hosszabb írást Kanizsáról. Ebben olvashatjuk többek között az alábbiakat:

„A lakosság míveltségi fokát tanúsítja némüleg, hogy Kanizsa jóformán első vala, hol a vidéki iparvédegylet még múlt december elején alakult. Több boltokban honi cikkeket vásárolhatunk, a gyáralapító társaságot kitelhetőleg pártoljuk; kutatjuk a körülményeket, minő gyárok volnának helyben célszerűen létesíthetők, tartottunk továbbá folyó hó 15-én egy, az egylet által rendezett táncvigalmat az újonnan épített nagyszerű és csinos Zöldfa vendéglő teremében. A 700 körüli vendégek majdnem mindegyike hazai anyagból készülteket is viselt, a némberek honfestett kartonruhákban díszelgtek. Mindezekben nem csekély részt vesz az itteni népes, sok mívelt, derék és gazdag egyénekből álló zsidó közönség. [...] Hallani, hogy egy gyapot-szövő gyár alakítására az aláírató ív máris telve. Spanyolviasz készítéssel szinte tétetnek kísérletek, és mindezek zsidó lakosok által.”⁹

Az ismeretlen cikkíró nemigen túlozhatott, amikor a város zsidóságának érdemeiről szólt. A stagnáló kézművesiparú Kanizsa reformkori fejlődése nem kis részben éppen az itt koncentrálódó zsidó kereskedelmi tőkének volt köszönhető.¹⁰ A zsidó kereskedők között is lehetett konkurenciaharc: míg egyesek Bécs felé húztak, mások a Védegylet felkarolásában látták a jövőt. Utóbbiak közé tartozott a Kossuthal közvetlenül is kapcsolatot tartó Spanier Ferdinánd, akinek nemcsak kereskedése, de szivargyára is volt Kanizsán. (Spanier „fűszerkereskedő és dohánygyárnok” 1841-től tevékenykedett e városban, az ő szivargyára volt Kanizsán 1848 előtt az egyetlen, nem céhes jellegű ipari műhely.) Spanier arra is vállalkozott, hogy ügynökként részvényeseket toborozzon a Gyáralapító Társaság számára. Amint Kossuth 1846. április 4-ei, Csányhoz, mint a Védegylet kanizsai osztályának elnökéhez intézett hivatalos leveléből kiderül, Spanier az Iparegyesület által létrehozott Iparműtár részvényeinek, az úgynevezett Iparműtári alapítványjegyeknek terjesztésében is közreműködött, sőt ismeretségben állt a Védegylet kapcsoló Magyar Kereskedelmi Társaság

igazgatójával is.¹¹

A Hetilapban, az Iparegyesület lapjában tette közzé Kossuth 1846 októberében, hogy „Zalának már több kereskedője csatlakozott egész hűséggel honi iparunkhoz. Nagykanizsán Vajdits György kereskedő, mellőzve minden külföldit, csupán belföldi szövetekkel látta el boltját, miszerint a védegyleti közönség teljes megnyugvással vásárolhasson nála, s föltétlen bizodalmaival ajándékozhasssa meg, mit valóban megérdemel. Szinte Nagykanizsán Schertz és Weismand kalmárok is megkezdtek a belföldi szövetek árulását”.¹²

Kanizsán azonban nem csupán Kossuthnak és a Védegyletnek voltak ügynökei, hanem a császári titkosrendőrségnek is. A kanizsai besúgók több-kevesebb rendszerességgel jelentették, hogy a városban milyen, Bécsre nézve veszélyesnek tűnő, politikai jellegű események történtek.

A jelentések elsőként (1845 januárjában) arról adtak hírt, hogy Nagykanizsán a piaristák közül is számosan beléptek a Védegyletbe. A Központi Információs Iroda 1845. február 5-i jegyzőkönyvében pedig arról olvashatunk, hogy Kanizsán Kossuth levelének hatására lázba jöttek és erős agitációba kezdtek a védegyleti vezetők, különösen tevékeny Tárnok Alajos, a Batthyány-uradalom jószágigazgatója. Megemlékezett e jelentés is arról a bálról, amelyet január 15-én tartott a kanizsai Védegylet, és ahol a hölgyek honi kék kartonruhában jelentek meg. A kanizsai besúgó rosszmájúan megjegyezte: az egész olyan volt, mint egy álarcosbál.¹³ Ugyancsak 1845 februárjában érkezett a hír, amely szerint Kanizsán börgyárat kívánnak létrehozni a Védegylet égíszje alatt, és Batthyány Fülöp herceg, a város földesura állítólag 10.000 forinttal venne részt a vállalkozásban. (A kanizsai börgyár tervét később a Pesti Hírlap is megemlítette.)¹⁴

A császári titkosrendőrség március 4-ei jegyzőkönyvében olvasható, hogy Kanizsán a védegyleti tagok két napon keresztül ülészttek. Határozatot hoztak többek között arról is, hogy a Védegyletet támogató hölgyek egy bizottságot hoznak létre, és aláírásokat gyűjtenek egy hazai iparcikkekből álló áruraktár felállításához, mely a védegyleti tagok felügyelete alatt állna, az árucikkeket pedig honi bélyegzővel jelölnék meg. Határozat született arról is, hogy létrehoznak egy takarékpénztárt. Az utóbbi hírt később egy másik besúgójelentés is megerősítette: a Védegylet kanizsai osztálya 1845. március 9-én közgyűlést tartott, ahol felolvasták Kossuth levelét. A Védegylet igazgatója a kereskedők szigorúbb ellenőrzését kérte, és könyvomatias kimutatásokat küldött a hazai iparcikkekről. Ezen a közgyűlésen a felállítandó takarékpénztár alapszabályainak tervezetéről is tárgyaltak, és az előkészületek lebonyolítására választottak egy bizottságot, melynek Csány László, Chernel Ignác, Tárnok Alajos, Vlasits Antal és Spanier Ferdinánd lett a tagja.¹⁵

Alig egy hónappal később azt jelentették Kanizsáról, hogy a helyi Védegylet nagyszámú és erősen túlzó tagsága egy ideje csendesebben viselkedik mint korábban, és a gyűléseik körül sem csapnak már akkora hűhót. A változás annak köszönhető, hogy a megye élére udvarhű adminisztrátort nevezett ki az uralkodó, és Festetics Leó gróf tevékenysége most inkább a „jóérzésűeket”, a lojális alattvalókat – semmint az ellenzékét – bátorítja.

A kanizsai piarista gimnázium tanárai azonban – amint ez egy májusi jelentésből kitűnik – a liberális ellenzékkel szimpatizáltak, és ilyen szellemben nevelték az ifjúságot is. A 4. osztály professzora, bizonyos Hollermayer állítólag a Védegylet tüzes híve volt, és illetve reverendáját, polgári ruhát hordott, amiről csak „Honi magyar”-nak nevezték a városban.¹⁶

1845. szeptember 9-én azt jelentették a besúgók Kanizsáról, hogy az ellenzék a védegyleti bált is alkalmul használta az adminisztrátor elleni tüntetésre. A Festeticset kiközösítő és elszigetelő fő agitátorok között ott találjuk Csányt, Tárnok Alajost, és Szép Károly gyógyszerészt, a kanizsai Védegylet vezetőit is. Egy december 27-i kanizsai jelentés a helyi Védegylet valamennyi nevezetes személyiségét Kossuth ügynökeként jellemezte.¹⁷

1846 januárjától kezdődően egyre ritkultak, majd meg is szűntek a Védegyletről szóló titkosrendőri jelentések. A kanizsai besúgó 1846. május 6-án küldte Bécsbe az utolsó beszámolóját, amely szerint a helyi védegyleti osztály május 4-én tartotta taggyűlését a város tanácstermében. A Csány elnökletével folytatott tanácskozás Kossuth felhívása nyomán ismételtlen állást foglalt a hazai ipar, kiváltképp az Iparműtár támogatásáról.¹⁸

A titkosrendőri jelentésekből kitűnik, hogy a kanizsai Védegylet gyűlések és bálók alkalmával, valamint aláírásgyűjtésekkel próbálta népszerűsíteni az iparpártoló mozgalmat. Számos jelentés megnevezte ill. felsorolta a Védegylet kanizsai vezetőit is, a tagság többségének társadalmi hovatartozásáról, pontosabb összetételéről azonban sem a besúgójelentések, sem másféle források nem tájékoztatnak. Annyi azonban a szórványosan előkerült forrásokból is kiderül, hogy a kanizsai Védegylet tagjai között ott találjuk a városban élő liberális politikai elitet (megyei, városi és uradalmi tisztviselőket), a város szellemi és társasági életében fontos szerepet játszó iskolák; a gimnázium és tanítóképző tanárait és növendékeit, valamint a kanizsai zsidóság legjelesebb képviselőit; kereskedőket, iparosokat, leendő bankárokat. Az egyszerű városi polgárok, kézművesek és földművelők szerepéről a források hallgatnak.

Amint az a titkosrendőri jelentésekből kiderült, a kanizsai takarékpénztár létrejötte kifejezetten a helyi védegyleti mozgalomnak köszönhető. Csány Lászlónak ebben is kezdeményező szerepe volt. „Én egy takarékpénztárt alakítok” – írta pl. Csány Kossuthnak 1845. március 10-én, majd hozzátette: Deák most épp az alap-

szabályok átvizsgálásával vesződik.¹⁹ Csány és Deák ott voltak a „Kanizsai takarékpénztári társaság” igazgatóválasztmányában is, amelyet az 1845. augusztus 2-án tartott alakuló ülésen választottak meg. A kanizsai takarékpénztár választmányában és részvényesei között helyet kapott a helyi Védegyelet valamennyi nevezetes egyénisége. Az alakulás hivatalos körülményei, és a takarékpénztár első éveinek tevékenysége közismertek.²⁰

Figyelmet érdemel azonban, hogy milyen érvekkel kérték a kanizsaiak a helytartótanáctól (ill. a nádortól) az alapszabályok jóváhagyását. A takarékpénztár leendő igazgatói a következőképpen indokolták a pénzügyi szükségességét:

„Először: e vidéken az uzsoráskodás annyira elterjedt, hogy száztul rendszeren 24, s több kamat is vétetik, mi szinte csak rövid időre kölcsönözttévé, következik, hogy másodsor: minden szűkölködő lakos e terheltség alatt teng, s rendszeren véginségre jut, minél fogva harmadszor: a ház és föld becse napról napra leszáll és negyedszer: az adózó nép tehetsége mindinkább csökkenik és gyengül, ötödször: a cselédség erkölcsi romlottsága szinte a közbátorságot veszélyeztető fokra emelkedett, és végre hatodsor: példák vagynak, miszerint takarékos szegény sorsúak – nem találván bátorságos hitelezőt –

kijátszatnak és értékjekben megkárosíthatnak. Mind ezen, a status javával összeütközésben álló jelenetek megszüntetését, és egy, a hely- és tájékbeli köznépre viruló szebb jövődönnek előidézését nagyrészen az általunk tervezett takarékpénztár jótékony hatásából reménylünk, melynek alapszabályait más, ilyenmű intézetek példája szerint szerkesztettük, hogy a szegényebb sorsú polgártársaink érdekére és teljes bátorságára való fő figyelemmel, azokból a kezelési költségek fedeztetése mellett minden törvényelleni üzlet távol maradjon.”²¹

Az Országos Védegyesület tevékenysége 1845 végére elérte a csúcspontot, majd 1846 folyamán fokozatosan elhalt a mozgalom. Hasonlóképpen történhetett ez Nagykanizsán is, itt azonban született maradandó eredménye is; a kanizsai takarékpénztár, mely túlélve a szabadságharc és az önkényuralom éveinek viharait, a város tőkés fejlődésének egyik meghatározó eleme lett. Kanizsa, nevezetesen a Thúry György Múzeum még egy emléket őriz a város egykori iparpártoló mozgalmáról: a nagykanizsai Védegyelet Csány László által készített réz pecsétnyomóját, amely a Védegyelet egyik jelszavára utalva – „Viruljon a hon!” – egy virágzó, lombos ágat ábrázol.²²

Jegyzetek:

¹ A Védegyeletről általában: Kosáry Domokos: Kossuth és a Védegyelet. A magyar nacionalizmus történetéhez. Bp., 1942. Az idézet a Védegyelet aláírási könyvéből való. Egy példánya: Zala Megyei Levéltár (ZML) Szigethy család iratai. (Csillagh Lajos első alispán aláírási könyve 1845 januárjából.)

² Magyar Országos Levéltár (OL.) R 104. A Védegyeletre vonatkozó iratok. II. K. 20. Deák levelét közölte: Váczy János: Deák Ferenc emlékezete. Levelek 1822–1875. Bp., 1890. 153–154. o.

³ Molnár András: Csány László a zalai reformellenzék élén. In: Kossuth kormánybiztosa Csány László 1790–1849. (Zalai Gyűjtemény 30.) (Szerk. Molnár András) Zalaegerszeg, 1990. 5–60. o.

⁴ OL. R. 104. II. K. Csány levelének több részletét idézte: Barta István: Kossuth és Csányi. In: Századok 1952. 3–4. sz. 598–599. o., Molnár András: Csány László 49–50. o. vö. Kosáry Domokos 65. o.

⁵ OL. H 103. Csány László kormánybiztos iratai. Vegyes iratok 1785–1848. (19. doboz) S. k. eredeti., vö. Barta István 599–601. o., Molnár András: Csány László 50. o.

⁶ Kossuth további levelei a Védegyelet kanizsai osztályához: 1. Pest, 1845. május 9. Eredeti, s. k. aláírással. – ZML. Letétek. Egyedi vegyes iratok gyűjteménye 5828.

(Tartalma gyakorlatilag megegyezik a május 9-i ismert körlevelével: Gelléri Mór: Ötven év a magyar ipar történetéből 1842–1892. Bp., 1892. 135–137. o.), 2. 1845. december 30. – OL. H 103. 19. d. Kivonatos másolat.; 3. Pest, 1846. április 4. Eredeti, s. k. aláírással. – OL. H. 103. 19. d. (Lényegében megegyezik Kossuth ismert, április 9-i körlevelével: Kosáry Domokos 116–118. o.)

⁷ Hetilap 1846. március 24. (24. sz.) 426. hasáb, május 5. (36. sz.) 621. hasáb, vö. Gelléri Mór 147–148. o., Novák Mihály: Zala vármegye az 1848–49. évi szabadságharcban. 2. bőv. kiad. Zalaegerszeg, 1906. 283. o., Kosáry Domokos 91. o.

⁸ OL. H. 103. 19. d. Részletét közli: Molnár András: Csány László 54. o.

⁹ Pesti Hírlap 1845. február 27. (434. sz.) 135. o. vö. Molnár András: Csány László 50–51. o.

¹⁰ Kanizsa reformkori kézművesiparáról és kereskedelméről: Antalfy Gyula: Reformkori magyar városrajzok. Bp., 1982. 6063. o., Bencze Géza: Zala megye leírása a reformkorban. (Zalai Gyűjtemény 23.) Zalaegerszeg, 1986. 132–133. o., Srágli Lajos: Adatok a Zala vármegyei ipari tevékenység és bányászkodás 19. századi kezdeteihez. In: Zalai Múzeum 3. (Szerk. Vándor László) Zalaegerszeg, 1991. 211–218. o., Bácskai Vera: Piac-

- körzetek és piacközpontok a Dél-Dunántúlon a 19. század első felében. In: Gazdaságtörténeti tanulmányok. (Zalai Gyűjtemény 34.) (Szerk. Kapiller Imre) Zalaegerszeg, 1993. 223–227. o.
- ¹¹ OL. H 103. 19. d. (Kossuth 1846. április 4-ei levele), Pesti Hírlap 1845. október 5. (550. sz.) 229. o. (A Gyár-alapító Társaság ügynökeinek névsora.), Gelléri Mór 134. o. (Közlí a Védegyelet fennállása óta keletkezett ipar- és gyár vállalatok 2., 1846-ban készült jegyzékét), Srágli Lajos 213. o. (Hivatkozik Spanier üzletének 1841-es bejegyzésére.)
- ¹² Hetilap 1846. október 30. (87. sz.) 1438. hasáb, vö. Gelléri Mór 221. o.
- ¹³ OL. A 105. Magyar kancelláriai levéltár. Informationsprotocolle der Ungarisch – Siebenbürgischen Sektion. 1845. január 21. (2. ülés) 6. o. 14. sz., február 5. (5. ülés) 10. o. 46. sz.
- ¹⁴ OL. A 105. Inf. prot. 1845. február 18. (7. ülés) 16–18. o. 79. sz., Pesti Hírlap 1845. augusztus 12. (519. sz.) 100. o.
- ¹⁵ OL. A 105. Inf. prot. 1845. március 4. (9. ülés) 10. o. 108. sz., március 28. (12. ülés) 136. o. 152. sz.
- ¹⁶ OL. A 105. Inf. prot. 1845. május 2. (16. ülés) 32–34. o. 22. sz., május 18. (18. ülés) 30–32. o. 266. sz.
- ¹⁷ OL. A 105. Inf. prot. 1845. szeptember 26. (34. ülés) 14–16. o. 598. sz., 1846. január 10. (1. ülés) 20. o. 15. sz.
- ¹⁸ OL. A 105. Inf. prot. 1846. május 19. (15. ülés) 22. o. 359. sz.
- ¹⁹ OL. H 103. 19. d. (Csány levele Kossuthhoz) vö. Molnár András: Csány László 53. o. Csány szerepét méltatta már Bátorfi Lajos is: Adatok Zala megye történetéhez. Nagykanizsa, 1876. 2. köt. 130. o.
- ²⁰ ZML. A Kanizsai takarékpénztári társaság nagygyűléseinek jegyzőkönyve 1845. május 1 – 1847. március 6., vö. Tripammer Gyula: Adatok a Nagy-Kanizsai Takarékpénztár Részvény-társaság ötvenéves fennállásának történetéből. Nagykanizsa, 1895., Molnár András: Csány László 53–54. o. A kanizsai takarékpénztár megalakulásának alig volt sajtóvisszhangja, még a Hetilap is csupán egy mondatban emlékezett meg róla: „Kanizsán takarékpénztár nyitott meg a folyó hónap elején”. (Hetilap, 1845. augusztus 19. 41. szám 650. hasáb)
- ²¹ ZML. Zala vármegye nemesi közgyűlésének iratai. 1845: 1794. (A helytartótanács által véleményezésre elküldött alapszabályok eredeti kísérőlevelének másolata.)
- ²² A pecsétnyomó körirata: N. KANISAI VÉD EGYLET. Thury György Múzeum. Leltári száma: H. 60. 15. 1.

1. kép: Csányi László, a Védegyelet kanizsai osztályának elnöke

2. kép: A Védegyelet kanizsai osztályának pecsétnyomója

Hermann Róbert:

Kanizsa felszabadítása 1848. október 3-án¹

Amikor 1848. szeptember 11-én Jellačić horvát bán erői benyomultak a Muraközbe, Csány László királyi biztos arra utasította a Vas, Somogy és Veszprém megyei nemzetőr egységeket, hogy hagyják el a Dráva melletti magyar őrvonalat. E döntését az indokolta, hogy a drávai magyar hadtest parancsnoka, Teleki Ádám gróf, vezérőrnagy kijelentette, nem érzi elegendőnek erejét a Muraköz védelmére. A rosszul kiképzett és felszerelt nemzetőri zászlóaljkat viszont nem akarta kitenni az elvágatás vagy a túlerőben lévő ellenség általi szétveretés veszélyének.²

Vidos József a három zászlóaljból álló, három havi szolgálatot vállalt vasi nemzetőri ezred parancsnoka a Hosszúfalu – Nagybjom – Marcali útvonalon indult meg alakulatával Zala megyébe. Csány terve ugyanis az volt, hogy az összevonandó magyar sereggel Keszthelynél kísérelje meg feltartóztatni Jellačić csapatait. Vidosnak is ehhez az összpontosításhoz kellett volna csatlakoznia.

Szeptember 19-én Batthyány Vidost a Vas megyei népfelkelés parancsnokává nevezte ki, s gyakorlatilag szabad kezet biztosított további működését illetően. Másnap egy újabb, még nagyobb önállósággal járó feladatot bízott Vidosra. A miniszterelnök ugyanis úgy vélte, hogy Jellačić betörése után a népfelkelés erőinek a bán háta mögött be kellene nyomulniuk Horvátországba. A zalai születésű Gaál Miklós, nyugalmazott cs. kir. alvezredes egy ilyen tervet ajánlott kidolgozott formában. Batthyány a terv kivitelezésével Vidost bízta meg. Parancsnoksága alá rendelte Veszprém, Győr, Sopron, Zala, Moson és Somogy megyék nemzetőrségét is. Az így összpontosítandó erőnek két oszlopban kellett volna behatolnia Horvátországba.³

Vidos a rendeletet szeptember 23-án kapta meg, s hozzákezdett a parancsnoksága alá rendelt nemzetőri zászlóaljok összpontosításához. Főhadiszállását Szombathelyre tette át, s ide utasította a Sopron és Moson megyei erőket is. A Győr megyei nemzetőrséget Kiscellre, a Veszprém megyeit Jánosházára, a somogyit Körmendre rendelte. A zalaiak összpontosítását Horváth Vilmos kormánybiztosra bízta. Szeptember 23-án délután 4 órakor Mihályfáról írott jelentésében kérte a miniszterelnököt, adjon pontos utasítást a sereg ellátását illetően, s „az oly igen szükséges tábori [vezérkari – H. R.] tisztet” küldje mielőbb főhadiszállására. „Ha lehető

volna az itten szállásoló huszárokat seregemhez csatoltatni, s álgyúkkal magam ellátatni kérem” – fejezte be jelentését.⁴

A Vidos rendelkezésére álló erők elvileg igen jelentősnek voltak mondhatók. Az említett megyék nemzetőrsége egy 1848. október 14-ei keltezésű, tehát nagyjából a szeptember végi – október eleji adatokat tartalmazó országos összesítés alapján 89775 gyalogos és 356 lovas nemzetőrt számlált.⁵

E jelentős erőnek azonban csak a töredékét sikerült e célra mozgósítani. A Győr megyei és városi, illetve mosoni mozgósításról hallgatnak a források. Somogy megye sem mozgósíthatta minden erejét, hiszen a horvát főszereg átvonulása hosszú időn keresztül lehetetlenné tette ezt. Szeptember második felétől pedig a nemzetőrség egy részét a Baranya és Tolna megyéken felfelé vonuló, Roth vezérőrnagy vezette horvát hadoszlop elleni mozdulatokra kellett fordítania. Ennek ellenére a megye népe és nemzetőrei már szeptember második felétől igen komoly fennakadást okoztak a horvát utánpótlásban.⁶ Szeptember végén érkezett Zala megyébe Palocsay József őrnagy vezetésével 2500 Somogy megyei nemzetőr.⁷ Ezek október 3-án Sárszeg környékén állomásoztak.⁸

A Sopron megyei nemzetőrség létszámáról ezres nagyságrendű eltérések találhatók az adatokban.⁹ Niczky Sándor kormánybiztos szerint összesen két zászlóalj indult ki Vidossal, s október 2-án – Vidos újabb utasítására – akarta utánuk küldeni a megye felső vidéki zászlóalját és egy század lovas nemzetőrt.¹⁰

Vas megye kormánybiztosa, Békássy Lajos szeptember-október fordulóján felfüggesztette az újoncállítást, s Vidos seregének megerősítésére elrendelte a tömeges népfelkelést és a nemzetőrség mozgósítását. A mozgósítás azonban még csak készülségi stádiumban volt október elején.¹¹

A Veszprém megyei nemzetőrök szeptember 27-én kapták meg a mozgósítási parancsot. 28-án délelőtt 10 órakor indultak meg Pápáról Jánosháza felé. Itt másnap pihenőt tartottak, s szeptember 30-án éppen továbbindulni készültek, amikor megérkezett Batthyány Lajos miniszterelnök újabb rendelete. Ez a nemzetőröket hazaindítani rendelte. Míg a nemzetőrök korábban a ki-mozdítás, most a hazavezénylés miatt morgolódtak. Szeptember 30-án este a többség már otthon várta az

újabb utasítást.¹²

Horváth Vilmos zalai kormánybiztos szeptember 24-én éjfélkor kapta meg Vidos tudósítását, „hogy n[emzet]őri vezérőrnagynak van kinevezve, Zala-Somogy neki alárendelve”.¹³ A levelet áttette a megyei bizottmánynak, azzal, hogy az intézkedjen a nemzetőrség összevonásáról. A megye azonban csak nemzetőrsége egy részét tudta mozgósítani, mert a tapolcai járás nemzetőreit a dunántúli magyar tábor után indították.¹⁴ A muraközi járásból a horvát megszállás miatt nem lehetett kiindítani a nemzetőröket. Szeptember 26-án a lövői, a kapornaki és a zalaegerszegi járások nemzetőrei állítólag már indulásra készen álltak, de a hónap végére a szántóiak is kiálltak.¹⁵ Vidos azonban még szeptember 25-én utasította az egyik (valószínűleg a lövői) járás nemzetőr őrnagyát, „hogy ő is eddig még össze nem vonhatott zászlóalját alakítsa s örökadjék” a megye nyugati határán, a stájerországi cs. kir. erőkkel szemben. Erre az is készítette Vidost, hogy a hír szerint a stájer „kordon” erői négy osztály (nyolc század) lovasságból, két zászlóalj gyalogságból és 6 lövegből állnak.¹⁶ A megye nemzetőrségének egy része október elején Becsehely környékén állomásozott, s elállta a letenyei utat, de a kanizsai hadműveletben csak a szántói zászlóalj vett tetteleg részt.¹⁷ A megyében szeptember 16. óta folyt egy önkéntes mozgó nemzetőrzászlóalj szervezése is. Ennek létszáma október elején kb. 500 fő volt. Az önkéntesek jelentős része még csak dárdával volt felszerelve.¹⁸

Vidos szeptember 26-án Szombathelyről tudatta Batthyányval, hogy 1. és 3. zászlóaljai Körmend felé, 2. zászlóalja Pusztarádokra nyomulnak. Aznapra várt Sopron megyéből két, összesen több mint 4000 főt számláló, másnapra Veszprém megyéből Jánosházára több mint 2000 és Győr megyéből Kiscellre 1500 főnyi nemzetőrséget. Úgy tudta, hogy Kanizsán 800, a Muraközben szintén 800 horvát örökodik, Zágrábot pedig egy zászlóalj védi. Lehetségesnek tartotta, hogy csapatainak nemcsak a horvátokkal, hanem a stájerországi cs. kir. csapatokkal is meg kell ütköznie. Emiatt ismét kérte sorakatonaság, egy pár ágyú, s egy tábori tiszt küldését, mondván, „én, megvallom, legjobb igyekezet mellett sem vagyok képes ill sereggel katonailag célszerűen működni, avatott egyének közremunkálása nélkül”.¹⁹ (Batthyány ezen a napon küldte Zalaegerszegre Horváth Vilmos kormánybiztoshoz Pusztelnik Henrik táborkari

századost. Pusztelnik másnap indult el.²⁰)

Vidos szeptember 28-án Jánosházáról tudatta Batthyányval, hogy ott Bezeredy Kristóf és Esterházy Károly őrnagyok két, Veszprém megyei zászlóalját találta, amelyek hangosan elégedetlenkedtek kimozdításuk miatt. Vidos még zsoldot sem tudott fizetni nekik, mert rendelkezése alatt egy fillér sem volt, Batthyánytól pedig még mindig nem kapott pénzt. Vidos mindezek alapján úgy vélte, „miszerint ezen őszves fölkelő népet hosszabb időig együtt tartani lehetetlen, kivált ha az idő viszonyosságai mellé az élelmi hiány is csatlakozand”. Ezért „legcélszerűbb lenne a most tömegestől kikelt népet egyenesen ellenségünkre rohanni engedni, hogy nagy-szerű tömegével morzsolná tönkre”.²¹

Szeptember 29-én Szombathelyen levelet kapott a Zala megyei állandó bizottmánytól, amelyben tudatták vele, hogy a Nagykanizsát megszálló horvát csapatok letartóztatták a megye kormánybiztosát, Horváth Vilmost. A megye ezért segítséget kért Vidostól a kormánybiztos kiszabadítására és a Nagykanizsán és környékén állomásozó horvát csapatok megsemmisítésére. Szintén 29-én jelent meg Körmenden Gyika Jenő őrnagy, a zalai nemzetőrség egyik őrnagya, s miután itt nem találta Vidost, levélben közölte vele Horváth elfogatásának hírért. „Mint hogy a célba vett, Letenyén állomásozó mintegy 400, hat ágyúval, és Kiskanizsa és Sormás közt mintegy 1600 főből álló, és ott táborozó illíreknek elfogatása- vagy semmisítésére a zalai n[em]zetőrsereg a kellő lelkesülés hiánya végett elégtelen”, a zalai bizottmány megbízásából felszólította Vidost, „hogy minél előbb mennél több, rendelkezvénye alatt lévő seregeket a fennirt vidékre szeretett kormánybiztosunk megszabadítására vezényelni szíveskedjen”.²²

Vidos ezután a három vasi és két soproni nemzetőrzászlóaljból álló, kb. 7000 főnyi oszlopot Zichy Hermann gróf, őrnagy vezette Kanizsa felé, a veszprémi két zászlóaljat Zalaszentgrót, Aranyod, Szentpéter, Zalabér és Batyk környékére rendelte. Vidos értesítette Csillag Lajos zalai első alispánt, hogy Batthyány Károly nemzetőr őrnagy segítségére Kanizsa felé vonul, s kérte, intézkedjen a csapatok ellátásáról.²³ Szeptember 30-án a három vasi zászlóalj már Zalaegerszegen volt, s Pusztelnik százados, aki átvette a gyülekező csapatok táborkari (vezérkari) főnöki teendőit, másnap innen indította meg őket.²⁴

Alakulat	Parancsnok	Létszám	Diszlokáció
Centrum ²⁵	Vidos József	5450	Zalaegerszeg
Soproni nemzetőrök	Rossmann őrnagy	5000	Bak és Söjtör
Elővéd			
Vasi 1. zászlóalj (Centrum)	Zichy Hermann őrnagy	800	Hahót
Vasi 3. zászlóalj (Balszárny)	Ivánkovits János őrnagy	750	
Vasi 2. zászlóalj (Jobbszárny)	Ujváry István őrnagy	750	Pusztaszentlászló
Összesen		12750	

Ebből az erőből azonban a Veszprém megyeiek, illetve az egyik soproni zászlóalj nem vett részt a Kanizsa felszabadítására indított támadásban. Hozzáadódott viszont legalább 500 zalai önkéntes és a szántói zászlóalj 650 embere. Ily módon a 12750 fő helyett legfeljebb 6000 fővel számolhatunk.²⁶

Október 1-én a főoszlop már Hahóton volt, s onnan vonult Pallinba. E napon – egy korabeli sajtótudósítás szerint – „Kanizsa körül több mint 15 ezer nemzetőr cirkált, csak parancsot lesve, mikor tegye rohamát”.²⁷ Problémákat okozott viszont, hogy Zala megye pénztára teljesen üres volt, s hogy a magyar seregnek sem lovasága, sem tüzérsége nem volt.²⁸

Kanizsa horvát uralom alatt

Jellačić csapatai szeptember 15-én érték el Kanizsát s az utolsó egységek 19-én hagyták el a várost. Az átvonuló csapatok rengeteg kárt okoztak a szőlőkben és a kukoricákban. „A sok gazságért aztán a kanizsaiak, ha szőlőkben, mezőn egyet elfogtak, agyoncsapták, és rögtön el is ásták. A kis kocsmákban többet agyonvertek”. Egy tudósítás szerint szeptember 18-ára virradó éjjel a kanizsaiak és a segítségükre siető sormásiak „valami 100 illírt agyonvertek”.²⁹

A Dráva-vonal védelmére a bán hátrahagyta az 1. báni, az ogulini és szluini ezredek kb. 2000 felfegyverzett határőri népségét. A 2000 főre összesen 10 tiszt jutott, köztük két százados. „E csapatokhoz, amelyek egyfajta népfölkelést jelentenek, minden sorkatonaság hiányában nemigen lehet nagy reményeket fűzni” – vélte Franz Dahlen altábornagy, Jellačić távollétében Horvátország és Szlavónia helyettes katonai főparancsnoka. Benko vezérőrnagy, a varasdi helyőrség parancsnoka ezekkel szállta meg a Dráva-vonalat.³⁰

Benko szeptember 22-én azt jelentette, hogy mivel a hírek szerint a kanizsai lakosok a horvát csapatokkal szemben ellenségesen jártak el, a Varasdon található népfölkelésből két tisztet 300 fővel Kanizsa megszállására küldött, s további alakulatokat irányított a városba. A szluini határőrezred egy osztálya holnap érkezik Kanizsára, ezt is utasította, hogy mindaddig maradjon ott, amíg a 300 ember meg nem érkezik. Jelentését elküldte Jellačićnak is.³¹

Jellačić szeptember 24-én Kilitin kapta meg Benko jelentését. Maga is utasította Glavasch századost, az említett szluini fél zászlóalj parancsnokát Kanizsa megszállására. Írt Burits vezérőrnagynak, a stájerországi cs. kir. dandár parancsnokának, s korábbi ígéretére hivatkozva kérte tőle helyőrségi csapatok Kanizsára küldését. Másnap Lepsényből értesítette a nagykanizsai városparancsnokságot, hogy ezentúl a nagyobb biztonság kedvéért minden postaszállítmányt háromfőnyi fegyveres kísérettel küld Kanizsára. E levelek azonban nem jutot-

tak el a címzettekhez: a somogyi magyar felkelők rajtaütöttek a futárpostán és megszerezték a leveleket.³²

Benko szeptember 24-én közölte, hogy a Kanizsával kapcsolatos hírek annál is nyugtalanítóbbak, s az erős helyőrség azért is szükséges, mivel minden kincstári szállítmány ott halad keresztül, s ezek az ismeretes rossz hangulat miatt nagy fedezetet igényelnek. A varasd-kőrösi határőrezred párszáz főnyi népfelkelését is Kanizsára kellene küldeni, mivel e körülmények között a hadsereg után szállítandó értékes lőszer-, élelmiszer- és ágyúszállítmányok biztosítása legalább 400 főnyi fedezetet igényel.³³

Benko még szeptember 18-án este egy élelmiszer-szállítmányt küldött a hadsereg után, amelynek kíséretét az ogulini határőrezred népfölkelés 1 őrzetetője és 6 közlegénye alkotta. Ezek közül 22-én hárman visszatértek. Ezek elmondták hogy visszaútjuk során Kanizsán fegyveres lakosok megtámadták és bántalmazták őket, s a túlnyomó erő által lefegyvereztetve, a szállítmányt szétverték. Az őrzetető ekkor lövéseket is hallott az utcákon, s amikor elfogták, egy hivatalnoktól hallotta, hogy 4 főt lelőttek.³⁴

Szeptember 22-én egy 200 szekérből álló, élelmiszer-szállító szállítmány indult Kanizsáról a horvát sereg után. Ezt Nemesvid után, az erdőben, nem mesze Marcalitól megtámadták, és teljesen megsemmisítették, valószínűleg a szállítmányt vezető tiszt is elesett. Az előfogatos parasztok közül néhányan vad futásban 24-én délután 2-kor érkeztek Kanizsára. Ezek menekülés közben egy másik szállítmánnyal találkoztak Kanizsa és Galambok között. Ennek következtében az is visszafordult, megfutott, s a szekerek nagy részét hátrahagyva visszatért Kanizsára, azzal a hírrel, hogy a sárszegi parasztok nagy részüket megtámadták, bántalmazták, s több szekeret és lovat elvettek. Erre a hírre a kanizsai horvát helyőrség parancsnoka, Glavasch százados egy század határőrt küldött Galambokra, hogy a szekereket és készleteket visszahozzák. Ezek a 45, részben élelmiszerrel, részben ruhával megrakott szekérből 60 zsák gabonát és egyenruházati cikkeket (hátibőrönd, csákó, kabát) szereztek vissza. E szállítmány egyik kísérője eltűnt, egy másiktól a fegyverét vették el.³⁵

Szeptember 25-én Benko mind Dahlennek, mind Jellačićnak jelentette, hogy 24-én Kiskomárom és Marcali között az ottani lakosság megtámadott egy jelentékeny élelmiszer-szállítmányt, a szekereseket és a kísérőket részben szétszórta, részben lelőtte, részben levágta.

Benko úgy vélte: mivel Kanizsa immáron jól meg van szállva, egy mozgó hadoszlopot kellene felállítani. A támadások ugyanis „mind nagyobb pimaszsággal” ismétlődnek, s attól lehet tartani, hogy a hadsereg hátában gerillák szerveződnek, s szabályos kisháborút kezdenek. Mivel a Kanizsa és a hadsereg közötti távolság igen jelentős, szükséges lenne, hogy az említett járőrö-

zésen kívül néhány olyan biztos hely is legyen, ahová a szállítmányok kísérhetők.³⁶ A nagykanizsai, 1000 főből álló helyőrség parancsnokságát utasította, hogy e körülmények között legalább 3–400 főnyi kíséretet adjon a szállítmányok mellé, ezen felül a legveszélyesebb pontokig egy megfelelő hátvédet küldjön.³⁷

A sorozatos támadások miatt azonban Glavasch százados leállította a további szállításokat. Szeptember 26-án Benkhoz írott jelentésében ezt az előfogatok és a szükséges kíséret hiányával indokolta. A nagykanizsai helyőrség e napokban összesen 1826 főt számlált, de ennek kb. egyharmada (egy osztály szluini határőr + a 18. tartalék század, 660 fő) volt rendes határőri csapat, a többi népfőlkelőkől, felépült lábadozókból állott.

A csapatok ellátására – folytatta Glavasch – semmilyen megfelelő eszköz nem áll rendelkezésre, zsoldot és ellátást 5–6 napja a hadsereg után küldendő szállítmányokból kapnak. A város semmilyen ellátásban sem akarja őket részesíteni. Végül hitelesnek tűnő hírek szerint e napokban Kanizsára 3000 felfegyverzett magyar jön, s a Marcali melletti erdőben 8000 felfegyverzett paraszt rejtőzködik, s csak egy, elég kedvezőnek látszó pillanatra várnak, hogy a horvát hadsereget hátba támadják. Mindezek alapján Glavasch a Varasdrol történő további szállítások leállítását javasolta. Kérte viszont pénz és kenyér szállítását, emellett legalább egy fél üteget kiszolgáló személyzettel.³⁸ Glavasch egy másik jelentése szerint a tábori postát is megtámadták, a sürgönyöket és szolgálati iratokat megsemmisítették, s ezáltal megszűnt az összeköttetés a sereggel.

Glavasch jelentését véve Benko azonnal egy háromfontos üteget (6 löveg) küldött Kanizsára, s megbízta Glavascht, hogy a rendelkezésére álló erőkkel egy szabályos táborat alkosson, s a körülmények szerint működjön, azonban újabb szállítmányokat ne küldjön a hadsereg után.³⁹ Benko az említett háromfontos üteget és a mellérendelt őrizetet szeptember 26-án Albert Nugentnak, a báni huszárezred alezredesének, Laval Nugent tábornagy fiának parancsnoksága alá adta, s azzal bízta meg, hogy a – Kanizsán található csapatok parancsnokságát átvéve – a Letenye és Nagykanizsa közötti összeköttetést újra nyissa meg. (Nugent Varasdon átutazóban a bán serege után tartott Székesfehérvárra).⁴⁰ Benko azzal is megbízta, hogy Kanizsáról 500 emberrel és 2 háromfontos löveggel induljon felderítésre Kiskomáromon át Marcali felé, mert így remélhetőleg megnyílik a közlekedés a hadsereggel.⁴¹

A horvát- és a stájerországi cs. kir. csapatok vezetői egyaránt fontosnak tartották Kanizsa birtokát, de a rendelkezésükre álló erők csekélyége miatt nem tudtak érdemi támogatást nyújtani a kanizsai helyőrségnek. Nugent tábornagy, a stájerországi cs. kir. csapatok parancsnoka a stájer határok védelmét tartotta elsődleges feladatának, s mindössze két század sorgyalogságot küldött a Muraköz védelmére.⁴² Október 1-én pedig egy,

később tévesnek bizonyult hír érkezett arról, hogy Lendva környékén 10.000 magyar gyülekezik a Muraköz megtámadására.⁴³ Ezért mind Nugent, mind Burits az javasolták Benkonak és Dahlennek, hogy koncentrálják erőiket a Mura-vonal védelmére, s ennek érdekében akár Kanizsát is adják fel.⁴⁴ Burits ugyan megelőző támadást javasolt Nugent tábornagnak a Körmeny környékén gyülekező magyar erők ellen, de Nugent – hivatkozva erői elégtelenségére – elutasította a javaslatot. Igaz, ekkor már késő is volt, mert Vidos csapatai már Zalaegerszeg környékén állomásoztak.⁴⁵

*A kanizsai ütközet*⁴⁶

A Letenyén indulni készülő Nugent alezredest szeptember 28-án szerencséje összehozta Horváth Vilmost, Zala megye kormánybiztosával. Horváth azzal a szándékkal érkezett Letenyére, hogy az ott gyülekező ellenséges erők létszámát kipuhatolja. Nugent, aki csak azt tudta Horváthról, hogy Zala megye egyik alispánja, le tartóztatta, s közölte vele, hogy kezesként magával viszi Kanizsáig. Ha ütközben a nép akadályozná vagy megtámadná a reá bízott különítményt, Horváth búcsút mondhat az életének.⁴⁷

Nugent a különítménnyel s a Berks százados parancsnoksága alatti háromfontos üteggel szeptember 30-án indult Letenyéről Kanizsára. Ütközben Becsehelyen felgyújtotta a Vörös Csárdát, mivel ott Glavasch futárai közül kettőt lelőttek. 10 óra tájban szabadon engedte Horváthot.⁴⁸ s 12 óra körül Kanizsán bevonult a Glavasch által ütött táborba, de azt célszerűtlennek találta, s rövidesen elhagyta. Összesen kb. 2400 főnyi seregével Kanizsától félórányi távolságra, a zsidótemetőnél foglalt állást, a légrádi út két oldalán, egy, a város fölött uralkodó magaslaton, ahonnan az ágyúk jól működhetnek.⁴⁹ Nugent elhatározta az ellenségeskedések megkezdését, ha egy fél órán belül a városi hatóság nem szolgáltatja ki csapatai számára a követelt húst.⁵⁰

Benko még indulása előtt utasította, hogy a népfőlkelő csapatokat küldje vissza Varasdra. Nugent azonban „jelenlegi kritikus helyzetére” való hivatkozással nem teljesítette a parancsot. Kérte Benkot, hogy a bán hadseregének szánt két tarackot lőszerral és a kéznél levő előfogatokkal küldjék utána. Október 1-én engedélyt kért arra, hogy Kanizsát 20.000 forintra megsarcolhassa, a serege ellátására szükséges élelem és fuvar kifizetésére. Utóiratában jelentette, „hogy a tisztviselőség elrendelte a hús kiszolgáltatását”.⁵¹ A két 30 fontos tarack október 2-án vagy 3-án érkezett meg Kanizsára.

A Nagykanizsát és környékét megszálló horvát erők létszámát a tudósítások 2000 főre tették. Vidos, illetve az időközben megérkező Pusztelnik Henrik tábornoki százados szándéka az volt, hogy a beérkező somogyi

nemzetőrökkel, és a Kanizsa környékén található zalai önkéntes nemzetőrökkel, illetve a három vasi, két-két soproni és veszprémi zászlóaljjal, összesen kb. 12750 fővel körülveszik a várost, s a visszavonulás minden útját elvágják. A vasi 1. és 3. zászlóaljak október 2-án érkeztek Pallinba, s Zichy Hermann és Pusztelnik már aznap este támadni akart. Időközben odaérkezett Vidos, aki a soproni zászlóaljak lemaradása miatt a támadás elhalasztása mellett döntött.⁵²

Pusztelnik október 3-án reggel adta ki a Kanizsa körülvételére vonatkozó diszpozíciót. Az élen Zichy Hermann 1. vasi zászlóaljának kellett haladnia, s ennek feladata volt a városba történő behatolás, s az ott található ellenség foglyul ejtése. Ha ez a zászlóalj ellenállásba ütközne, az Ivánkovits vezette 3. és az Ujváry vezette 2. zászlóaljának is követnie kellett. A 3. zászlóalj 1. osztályának fél-fél századdal meg kellett szállnia a Sormás és Récsé felé vezető utak kijáratait, a kolostort, és a zsidótemetőt.⁵³ Pusztelnik a szántói járás nemzetőreit, Batthyány Károly őrnagy vezetésével Récséről Szentpéterre, onnan pedig Berzence felé akarta indítani. Zichy és Ivánkovits zászlóalját Récsére, Ujváryét Sormásra és Szepetnekre kívánta indítani. További szándéka az volt, hogy az ellenség Nagykanizsáról történő kiűzése után szétrombolja a horvátoknak a murai és drávai átkelőit, majd az egész sereggel a Balatonhoz vonul, hogy ott Jellačić seregének hátában működjön. Az ellenség helyzetéről úgy tudta, hogy Csáktornyan 200, Letenyén 250 ember állomásozik; további 3500 főnyi, Csáktornyára érkező erősítéssel számolt. A nagykanizsai helyőrséget nagyjából pontosan 2000 főre, 6 lövegre, 2 mozsárágyúra, és 1 rakétaütegre becsülte. Szintén tudta, hogy a horvátok őrszemei Kis- és Nagykanizsa között állnak, ám ez utóbbi helyen támasz, azaz védhető állás nélkül.⁵⁴

Kanizsa felszabadítása a helyi lakosság felkelésével kezdődött. Egy sajtótudósítás szerint a felkelés október 3-án délután fél 2-kor „egy kanizsai ember és részeges illír utcai összekoccanása” kapcsán tört ki.⁵⁵ Más forrás szerint délután Nugent dobosokat állított fel a város minden utcájában, állítólag azzal a céllal, hogy ha Vidos serege közeledne, doboljanak. Erre az a hír terjedt el Kanizsán, hogy a horvátok fel akarják dúlni a várost. A lakosok megtámadták a dobosokat, s aki nem adta meg magát, agyonverték. A mozgalom futótűzként terjedt, s egy városi polgár beszámolója szerint „ezt látván a nép, azonnal a városban járkáló minden ellenséges egyéneket megtámadá, és ki magát meg nem adá, nyomban lefegyvereztetette s agyonverte”. Mivel a helyiek úgy vélték, Vidos serege közel van, félreverték a harangokat, s valamennyi zsákmányolt dobbal dobolni kezdtek. Ezt követően körülvették a Korona vendéglőt, itt elfogtak hét tisztet, egy fő- és négy köztüzért, és „a báni biztos s Lusán [Nugent] által Varasdról hozott és Kanizsa részére rendelt polgármestert”. A városiak se-

gítségül hívták a Hahóton tudott önkéntes csapatot is.⁵⁶ A harangokat a szomszédos községekben is félreverték, „s így a lázadás általános lón”.⁵⁷

Nugent-nak a felkeléssel egy időben a kiküldött járőrök jelentették, hogy a magyarok a horvátok hátában is közelednek, s az erdőben jobbról és balról felfegyverzett parasztsapatok mutatkoznak. Nugent úgy vélte, ha nem akarja bekeríttetni magát, nem vesztegetheti az időt, s elrendelte a visszavonulást Légrád felé. Alighogy ez megtörtént, az ellenségbe ütközött, ám néhány ágyúlövés és a szluini határőrök szuronyrohama elűzte azt.⁵⁸ Glavasch százados a parancsnoksága alatt lévő 1. szluini zászlóalj 1. osztályával tört utat a horvát népfőlkelőknek, úgy hogy egyetlen embert sem veszítettek.⁵⁹ A horvát források szerint Berks százados az általa irányított üteg jól irányzott tüzevel két állásból is menekülésre kényszerítette a magyarokat, s amikor a azok már az oszlop mögé kerültek Kanizsából, Berks két feldőlött röppentyűskocsit kihúzatott az árokból, s nem hagyta, hogy ezek az ellenség kezébe essenek.⁶⁰

Vidos katonái még dél körül elfogtak egy lovas horvát századost és egy közvitét a Kress-könnyűlovas (svalizsér) ezredből. Még folyt a kihallgatás, amikor „lárma támadt, hogy az ellenség Kanizsáról felénk jő”. Erre Vidos délután 1 óra tájban megindította csapatait Kanizsa felé, de azok már csak akkor érkeztek a városba, amikor Nugent csapatai kivonultak a városból. A Gyika őrnagy vezette zalai önkéntesek a városba benyomulva, a Német utcán nyomultak előre Deák Lajos százados és Szabó András hadnagy vezetésével. Ezt követően a városi vágóhídon túli berekben lévő horvátokat támadták és futamították meg.⁶¹ A helyiek tudatták Vidossal, hogy Nugent főoszlopa Szentmiklós felé, azaz a légrádi úton vonult vissza, de egy kisebb egysége Kiskanizsán állomásozik. Vidos erre az 1. és 3. vasi zászlóaljat, valamint az időközben megérkező egyik soproni nemzetőrzászlóalj felét a zsidótemető felé indította. Nugent ekkor már kiürítette állását, mire a soproni fél zászlóalj a várost szállta meg, a két vasi zászlóalj pedig folytatta Nugent üldözését. Ezek Szentmiklós környékén utolérték Nugent csapatait. A két vasi zászlóalj csatárokat küldött előre, de mire azok Szentmiklós közelében értek, az már több helyen égett. A csatárok néhány lövést adtak le Nugent tüzésére, de aztán visszahúzódtak.⁶²

A horvátok útját Szentmiklósnál a Batthyány Károly őrnagy vezette szántói nemzetőr zászlóalj próbálta meg elállni. A 650 főnyi zászlóalj ugyan mindössze 125 lövegyvel rendelkezett, a többiek csak dárdákkal és vasvillákkal voltak felszerelve, de ennek ellenére megkísérelte a horvátok feltartóztatását. A zászlóalj feladata az lett volna, hogy a visszavonuló horvátokat oldalról fenyegető vasiak és kanizsaiak „lövésére vezesse”. Egy tudósítás szerint ez ugyan sikerült, „habár azon körülmény, hogy dárdásaink a visszavonulást forma szerinti

futásba alakíták át, nem kissé rontá meg az egész tervet”. A zászlóalj tisztjei jobbnak látták elrendelni a visszavonulást, s Szentmiklóson át a környékbeli erdőbe vonultak vissza, „nem éppen futás nélkül”. A szántói zászlóalj a visszavonulás közben tökéletesen felbomlott, noha mindössze egy halottat veszített. A harcmezőt utoljára Batthyány őrnagy hagyta el, a mellette maradt 8 nemzetőrrel.⁶³ A horvátok egy magyar jelentés szerint összesen 50 ágyúlovést adtak le, de tüzeik állítólag nagyon rosszul lőttek.⁶⁴

A horvátok benyomultak Szentmiklóstra, feldúlták és felgyújtották a községet, s hasonló módon bántak Mórchely és Surd községekkel, illetve a környékbeli majorokkal. Nugent ezután akadály nélkül folytathatta visszavonulását a Drávához, ahová éjjel fél 1-kor érkezett. Reggel kilenc órára egész csapatát sikerült átszállíttatnia Légrádra, csupán néhány kocsi maradt a túlparton.⁶⁵ Nugent – jelentése szerint – a visszavonulás közben egyetlen embert sem veszített, csupán néhány, a városban lévő katonáját fogták el. A két 30 fontos morszart a lőszerrel és hat kocsival, illetve egy feldölt röppentyűskocsit előfogatok hiánya miatt nem tudott továbbszállítani. Október 9-i jelentése szerint hasonló okokból volt kénytelen hátrahagyni a ruházati és élelmi cikkeket is. Visszavonulása közben – mint írja – a kórház felől erős puskatüzet hallott, s egy megmenekült beteg szerint a „kanizsai hordák” valamennyi beteget leölték.⁶⁶

Vidos az Ujváry őrnagy vezette 2. vasi zászlóaljat, a zalai önkénteseket és a soproni zászlóalj másik felét Kiskanizsa felé indított az ottani horvát oszlop ellen. Ezek még Kanizsán, a Német utcánál beleütköztek egy kilenc főnyi horvát osztagba, a horvátok azonban az első lövések után megadták magukat.⁶⁷

Az ogulini ezred 1. osztálya Narančić százados. alatt Kiskanizsán volt beszállásolva, s október 3-án délután fél öt tájban Nugent alezredestől azt a parancsot kapta, hogy azonnal vonuljon be hozzá a nagykanizsai táborba. A terep nagyrészt vízenyős terepből állott, amely egy erdőskében végződött. Az erdő kötötte össze a kiskanizsai különítményt Nugent állásával. Alig indult volna meg az osztály, Nagykanizsáról egy magyar oszlop jött szembe csatarendben, mire mindkét oldalról heves tüzelés kezdődött, s egy órán túl tartott. A határőrosztályt minden oldalról megtámadták, s kénytelen volt jobbra az erdő felé visszavonulni, hogy magát a túlerő ellen védje. A magyarok folytonos tüzelés közben szorították vissza őket. Ujváry őrnagy célja az volt, hogy elszorítsa a különítményt Kiskanizsától. A horvátok szívósan védekeztek, a mezőt átszelő vízesárok mögül tüzeltek a magyarokra. Ujváry nemzetőreit támogatta a kiskanizsai lakosság is. A túlszárnyalással fenyegetett horvátok kénytelenek voltak meghátrálni. A támadás kettészakította a horvát különítményt, s maga Narančić százados is fejevágástól és arclövéstől sebesülten fogságba esett.⁶⁸

A horvátok legalább 10 halottat, sebesültet és foglyot veszítettek. Ellenállásuk azonban szívósnak tűnt, s ezért Vidos visszarendelte Kanizsára a Nugent-t üldöző zászlóaljakat. Mire azonban e két zászlóalj visszatért a városba, Kiskanizsa környékén is elhallgattak a fegyverek. Vidos a további üldözést azért sem tartotta tanácsosnak, mert csapatai már így is ki voltak merülve „a foltonos utazás és zápor által”.⁶⁹

A kiskanizsai különítményhez tartozó Czwetincsanin hadnagy 210 fővel az erdőn keresztül, „sok nehézség legyőzése árán” éjjel keresztülvágta magát, s reggel 7-kor megérkezett a letenyei Mura-hídhöz. Jelentése szerint az ütközetben egy halottat, 2 nehéz és 3 könnyebb sebesültet veszített. Az osztályból 50 fő elszakadt, s nem tudni, mi történt velük.⁷⁰ Nugent alezredes úgy vélte, hogy Narančić, akit szintén minden oldalról megtámadtak, a heves tüzelés után ítélve, Kotor felé vonult vissza.⁷¹

Másnap, október 4-én reggel 5 óra tájban a Narančić százados osztályától elszakadt fél század határőr (50–70 fő) visszaérkezett Kiskanizsára. Valószínűleg eltévedtek, s ezért tértek vissza a településre. Itt beleütköztek a 2. vasi zászlóalj 7. és 9. századába. A helybeliek megrohanták és lefegyverezték a határőröket, majd – a horvátok korábbi fosztogatásai miatt – többségüket lemészárolták. Állítólag csak hárman (más forrás szerint négyen) maradtak életben. A Kanizsáról a csatazajra kiindult vasi nemzetőrök már csak az összeütközés után érkeztek Kiskanizsára.⁷²

Vidos másnap Ivánkovičs és Zichy zászlóaljai Nugent után indította, de azok délután 4 órakor azzal tértek vissza, hogy a horvátok Légrádnál valószínűleg átkeltek a Dráván. Vidos azért is visszarendelte őket, mert azt a hírt kapta, hogy Letenyénél újabb sereg készül Kanizsa ellen, s ez – az elfogott levelek szerint – „Burits generál parancsnoksága alatt a stájer széleken örökdő katonaság által is gyámolítottatni fog”. Egyben utasította Kiss János és Véssey somogyi őrnagyokat, hogy a hír szerint Surd környékén rabló góliai, gotalai és postalmi horvát lakosokat rendszabályozzák meg.⁷³

Vidos szerint összesen 10 tisztet és kb. 200 közkatonát ejtettek foglyul. Szerinte a horvátok 50 halottat, a magyarok egy halottat és néhány sebesültet veszítettek. A szákmány két tarack (Haubitz), bombák, lőszeres szekerek, nagy mennyiségű liszt, ruha, „s egyéb hadi készületek”.⁷⁴ Cseh Sándornak, a vasi nemzetőrség hadnagyának október 4-én írott tudósítása szerint a horvátok vesztesége az október 4-én Kiskanizsán agyonlőtt és agyonvert 46, illetve elfogott 4 főt nem számítva 40 halott, 20 sebesült és 100 fogoly. A magyar veszteséget 1 halottra és 2 sebesültra tette.⁷⁵ Cser József feljegyzései szerint „sok horvátot megöltek, 70–80 fogollyá lett, egy lőszeres kocsi és a barátok zárdájában fölhalmozott temérdek kukoricalisztjük, szalmájuk, vöröshagymájuk szákmányul maradtak”.⁷⁶ Saffarich Miklós nagykanizsai

polgár szerint a magyar veszteség 2–3 halott és 9–10 sebesült volt, de ezek közül csak egy sebesült meg ágyúgolyótól. A horvátok veszteségét több mint 300 [!] halottra tette.⁷⁷ A „Nemzeti” című lap tudósítója szerint „a megölettek, sebesültek és elfogottak számát még most sem tudhatni”, de csak a foglyok számát 200 főre becsülte. A foglyok között nyolc tisztet említ, a zsákmánynál 8 lőszeres szekeret. A magyar veszteségnél összesen 2, nem veszélyesen sebesültről beszél.⁷⁸ Sárközy Albert somogyi kormánybiztos szerint 7 tiszt s 60 közkatonára került a magyarok fogságába, ezenkívül zsákmányoltak több töltevényes szekeret és 150 kocsit is.⁷⁹ A foglyokat Zalaegerszegről tovább szállították Szombathelyre.⁸⁰

A siker tehát fényes volt, bár lehetett volna fényesebb is. A vasi zászlóalj egyik tisztje szerint ha a Vas megyében a 9. (Miklós) huszárezredből állomásozó két század megérkezik, „fél század elvette volna a 6 ágyút és egy rakétaröpítőt, és a főerő hollétééről tudósított volna bennünket, s így talán Nugent[-t] is elfoghattuk volna 1500 főnyi csapatával”.⁸¹ Bebizonyosodott, hogy a mozgósított nemzetőrség erői még oly jelentős számbeli fölény birtokában sem képesek egy alacsony harcértékű reguláris erővel szemben igazán jelentős sikert elérni lovassági és tüzérségi támogatás nélkül. (A néhány nappal későbbi ozorai sikert többek között a jól alkalmazott lovasság is magyarázza). Az igazi nagy siker elmaradásának okai közé sorolható még a mozgósított erők nem megfelelő együttműködése, noha ezért legkevésbé Vidost és Pusztelnikot terheli a felelősség. Maga a mozgósított nemzetőrség volt alkalmatlan ilyen nagyszabású, pontos együttműködést igénylő feladat végrehajtására. Ugyanakkor az is kiderült, hogy a lovasság hiányával küszködő ellenséges erők – harcászati fölényük ellenére – sem képesek arra, hogy nagy területeket tartsanak ellenőrzésük alatt, s biztosítsák a hátszág és a főerők közötti összeköttetést. A somogyi és zalai nemzetőrök és népfelkelők ugyanis gyakorlatilag 10 nappal a hadjárat megindulása után elvágták a horvát főerőket hátszáguktól.

Vidos joggal örült a győzelemnek, annak azonban már kevésbé, hogy a nemzetőrök tucatnyi magát megadó horvátot egyszerűen lemészároltak. Október 5-én kiáltványban szólította fel csapatait, hogy a foglyokkal szemben emberségesen viselkedjenek.⁸²

Vidos szándéka az volt, hogy magához vonja a Grazból Körmendre érkezett 105. 4. (Sándor) ezredbeli huszárt, a 9. (Miklós) huszárezred Berzsényi Lénárd kapitány vezette századát, illetve a Sopron városa által kiállított 170 önkéntes lovast. Úgy vélte, ily módon 10000

főre növelt seregével visszafoglalhatja a letenyi hidat. Vidos ugyanakkor attól tartott, hogy Nugent erősítések magához vonásával és a stájerországi cs. kir. csapatok segítségével újabb támadást kísérelhet meg.⁸³ Ám nem sokára azt az utasítást kapta az OHB-től, hogy akadályozza meg Jellačić és a Bécsből számára érkező erősítések egyesülését. Október 6-án serege nagy részével északra, Veszprém, majd Vas megyébe indult.⁸⁴

A Zala megyei önkéntesek négy százada felszerelés végett Zalaegerszegrre vonult, a Sándor-huszárok szintén a város környékén táboroztak. A Somogy megyei nemzetőrség a Zala megyei népfelkelés egy részével Légrádtól Letenyéig tartotta szemmel a Mura vonalát, s október 7-én reggel 9 óra tájban sikertelenül próbálta meg visszafoglalni a kakonyai, légrádi és letenyi hidakat a horvátoktól. A támadás során mind a Somogy, mind a Zala megyei századok (egy kivételével) inkább a hátrálás, mind az előnyomulás során árultak el buzgóságot. A horvátok átkeltek a Murán, feldúlták a letenyi kastélyt, s az egész vidéket felgyújtással fenyegették.⁸⁵ Palocsay Jakab őrnagy, a somogyi nemzetőrök parancsnoka nem bízott saját erőiben, s még Kiskanizsát is körülsáncoltatta, hogy a letenyi hídfőből esetleg kitörő ellenséget visszaverhesse.⁸⁶ Így aztán őt is őszintén és kellemesen lepte meg a hír, hogy az ellenség másnap felszedette a letenyi hidat, s visszahúzódott a Muraközbe.⁸⁷ Aggodalomra adtak okot viszont az olyan hírek, mint pld. az, hogy Nugent 4000 fővel Domborúnál átkelt a Dráván, s a Muraköz felől készül Kanizsa ellen támadni.⁸⁸

A másik oldalon hasonlóan nagy volt az aggodalom Dahlen október 9-én azt a hírt kapta, hogy a magyarok két ponton átlépték a Drávát, ezért ide sietett, hogy Benkoval egyeztesse védelmi intézkedéseiket. A hírt végül nem erősítették meg. Innen Ludbregre szándékozott menni, hogy az ottani Dráva-kordon parancsnokával találkozzék, majd Verőcére akart továbbmenni, hogy a Dráva-átkelők védelmére tett intézkedésekről meggyőződjék.⁸⁹

Egyelőre tehát mindkét fél azzal töltötte idejét, hogy megerősítse saját védelmi vonalát, s azon törte a fejét, honnan vonhatna magához újabb erőket. E tekintetben a magyaroknak volt nagyobb szerencséjük. Október közepén megjelent Zala megyében Perczel Mór ezredes hadosztálya, amely immár nemcsak a megye Murán inneni területeit biztosította, hanem visszafoglalta a Muraközt is, komoly aggodalomba ejtve ezzel mind Dahlen altábornagyot, mind Nugent tábornagyot.

Könyvészeti rövidítések jegyzéke:

Barbarits	Barbarits Lajos: Nagykanizsa. Magyar városok monográfiája. Bp., 1929.	Urbán, 1985.	kiadás. Zalaegerszeg, 1906.
Cser József naplója	Könczöl Imre: Nagykanizsa a szabadságharc idején. Cser József tanító naplója. Honismeret, 1988/2.		Urbán Aladár: Batthyány Lajos és a vasi fölkelőserég 1848 szeptember-októberében. Hadtörténelmi Közlemények, 1985/4.
Molnár András, 1991.	Molnár András: A vasi nemzetőrség kanizsai „kalandja” 1848 októberében. Chernel Kálmán visszaemlékezése. Vasi Szemle, 1991/2.	Varga	Varga János: Népfelkelő és gerillaharcok Jellasics ellen 1848 őszén. Bp., 1953.
Novák Mihály	Novák Mihály: Zalavármegye az 1848–49. évi szabadságharcban. 2. bővített	KH PH	Kossuth Hírlapja Pesti Hírlap

Levéltári rövidítések:

1849–49 HL	Az 1848–49. évi forradalom és szabadságharc iratai.
2. RK u. N.	KAW AFA Karton 1885. 2. Reservekorps unter Nugent
ÁB ir.	Állandó Bizottmány iratai
Csány-ir.	MOL H 103. Csány László kormánybiztos iratai.
Görgey-lt.	MOL P 295. A Görgey-család levéltára
HL 1848–49.	Hadtörténelmi Levéltár (Budapest) Az 1848–49 évi forradalom és szabadságharc iratai.
HM Ált. ir.	MOL H 75. Hadügyminisztérium. Általános iratok.
KAW AFA	Kriegsarchiv, Wien. Alte Feldakten.
KAW AFA Karton 1895. Kr.-sl. A, resp. 1. AK	KAW AFA Karton 1895. Kroatisch-slovenische Armee, respektive 1. Armeekorps unter Jellachich, dessen Operation gegen Wien
KLI	MOL Csány-ir. Komáromban lefoglalt iratok.
KPA	MOL H 2. Kossuth Polizei Akten
Kr.-sl. AK u. D.	KAW AFA Karton 1911. Kroatisch-slovenischen Armeekorps unter Dahlen.
MOL	Magyar Országos Levéltár (Budapest)
OHB	MOL H 2. Miniszterelnökség, Országos Honvédelmi Bizottmány, Kormányzóelnökség iratai 1848–1849.
ONóHt	MOL H 92. Országos Nemzetőrségi Haditanács. Általános iratok.
ZML	Zala Megyei Levéltár (Zalaegerszeg)

Jegyzetek:

¹ A tanulmány anyaggyűjtésének egy részét 1996-ban a bécsi Collegium Hungaricumban töltött három hónapos ösztöndíjam alatt végeztem. Ezúton mondok köszönetet a Magyar Ösztöndíj Bizottságnak, dr. Ujváry Gábornak, a Collegium Hungaricum tudományos igazgatóhelyettesének, valamint a Kriegsarchivban működő magyar levéltári kirendeltség munkatársainak, dr. Czigány Istvánnak és Szakály Sándornak munkámhoz nyújtott segítségükért. hasonlóan köszönöm Molnár András barátom-

nak, a Zala Megyei Levéltár munkatársának az ottani anyaggyűjtésben nyújtott segítségét.

² Urbán 1985.

³ Batthyány szept. 19-i rendeletének másolatát (683/E) ld. MOL Csány-ir. KLI 98. Vidos feladatára és működésére ld. Urbán 1985. 789–791. o. Vidos újabb kiküldetéséről röviden megemlékezik Edvi Illés Pál emlékirata is. Vörös Károly: Kemenesalja 1848–1849-ben. Vasi Szemle, 1964/2. 218. o.

- ⁴ Vidos – Batthyány, Mihályfa, 1848. szept. 23. du. 4 óra. MOL ONöHt 4339. [784/E]. Ugyanezen a napon du. 3 órakor küldte meg Rossman Károlynak, a soproni nemzetőrség parancsnokának „a soproni öszves felkelt sereget” Szombathelyre rendelő utasítását. MOL Csány-ir. KLI 447. Melléklet Simon Nepomuk János, Sopron megyei első alispán szept. 23-i jelentéséhez.
- ⁵ Az összesítés két példányát ld. HL 1848–49. évi forradalom és szabadságharc iratai. 2/508. (dátum nélkül) és MOL H 106. Hodossy Miklós kormánybiztos iratai. 10. doboz. Vegyes iratok. 579–583. f. „Létszáma a nemzetőrök- és honvédeknek 14-ik 8-berbe”.
- ⁶ Mérey József beszámolója az OHB-nak Somogy megye bizottmányának és nemzetőrségének 1848 szeptemberi működéséről. Kaposvár, okt. 27. MOL OHB, 1848:2063. (Megjelent PH, nov. 5. No. 206.); KH, okt. 11. No. 88. (Kazay M., Somogy, szept. 30.) A megyében történtek részleteire ld. Varga passim, Andrassy Antal: Somogy megye 1848 őszén, Jellasics támadása idején. Somogyi Múzeumok Közleményei I. Kaposvár, 1973.; Andrassy Antal: Noszlopy Gáspár szolgabírói évei (1846–1848). Somogy Megye Múltjából 11. Levéltári Évkönyv. Kaposvár, 1980. 260–262. o.
- ⁷ Közlöny, okt. 18. No. 130. (Kanizsa, okt. 6.); MOL OHB 1848:1302., 2063. Bizonytalan, hogy ezek részt vettek-e a Kanizsa felszabadítására indított akcióban. Sárközy Albert okt. 10-én az OHB-hoz intézett jelentésében csak arról ír, hogy a megye nemzetőrei Letenyénél állnak szembe a horvát erőkkel, de Kanizsa felszabadításában játszott szerepükről nem szól. MOL OHB 1848:1045. Nem egyértelmű Mérey József beszámolója az OHB-nak Somogy megye bizottmányának és nemzetőrségének 1848 szeptemberi működéséről sem. Kaposvár, okt. 27. MOL OHB, 1848:2063. (Megjelent PH, nov. 5. No. 206.). Eszerint e mozgósítás „eredménye lett, hogy a Zala és Vas megyeiekkel egyesülve, az ellenség Kanizsáról tökéletesen kiveretett, és minden hadiszerei elfoglaltattak”.
- ⁸ Novák Mihály 110. o. Ennek oka valószínűleg az volt, hogy Vidos még szeptember 23-án Körmendre rendelte a somogyi nemzetőröket. Vidos – Batthyány, Mihályfa, 1848. szept. 23. du. 4 óra. MOL ONöHt 4339. [784/E].
- ⁹ Vidos – Batthyány, Szombathely, szept. 25. MOL OHB 1848:1005. (3000 fő); uő., Szombathely, szept. 26. MOL H 82. Hadügyminisztérium. Polgári-gazdászati osztály. 10. kútff. 905. tétel. (4000 és párszáz fő); Simon Nepomuk János, Sopron megyei első alispán – Csány László, Sopron, szept. 28. MOL Csány-ir. KLI 447. (5000 fő), Pusztelnik sk. fogalmazású „Korpsbefehl”-e, szept. 30. MOL Görgey-lt. b/4. fasc. (5000 fő), Nemzeti, szept. 26. No. 118. (Sopron, d. n.) (6000 fő); KH, okt. 8. No. 86. (Sopron, okt. 2., 4200 fő)
- ¹⁰ Niczky – Batthyány, okt. 1. Közli Hermann Róbert: Niczky Sándor kormánybiztosi jelentései 1848. szeptember 24.–november 17. (In:) Házi Jenő emlékkönyv. Sopron, 1993. 353–354. o.
- ¹¹ Békassy Lajos – OHB, Szombathely, okt. 3. MOL HM Ált. 1848:7941.
- ¹² PH, 1848. okt. 3. No. 176. (P.: Pápa, szept. 27.); KH, 1848. okt. 12. No. 89. 402–403. o. (K. D.: Pápa, okt. 1.)
- ¹³ Horváth Vilmos – Csány, Nagykanizsa, 1848. szept. 24. MOL Csány-ir. KLI 223.
- ¹⁴ Novák Mihály 104. o.
- ¹⁵ Novák Mihály 106. o.
- ¹⁶ Vidos – Batthyány, Szombathely, szept. 25. MOL OHB 1848:1005.
- ¹⁷ Novák Mihály 110. o.
- ¹⁸ A zászlóalj felállítására ld. Molnár András: A zalai 47. honvédszászlóalj felállítása 1848 őszén. Zalai Gyűjtemény, 26. k. Zalaegerszeg, 1987. Hermann Róbert: A 47. honvédszászlóalj története. (In:) Molnár András szerk.: A szabadságharc zalai honvédei 1848–1849. Zalaegerszeg, 1992. 119–126. o. A kanizsai toborzásra ld. Cser József naplója 30. o. MOL KPA 323., Novák Mihály 105. o., Horváth Vilmos kormánybiztos szept. 24-től szintén Kanizsán működött. MOL HM Ált. 1848:7907.
- ¹⁹ Batthyány szept. 24-ei rendeletét ld. MOL Vidos-lt. 10. csomó. 1848-as iratok. (1272/k.m.o.) Hátoldalán a válaszhoz írott feljegyzések. A választ ld. MOL H 82. Hadügyminisztérium. Polgári-gazdászati osztály. 10. kútff. 905. tétel.
- ²⁰ Batthyány 1304/k.m. o. és Török Bálint osztályigazgató 5642/h.ü.p. számú rendeletét ld. MOL Görgey-lt. b/19. fasc.
- ²¹ Vidos – Batthyány, Jánosháza, szept. 28. MOL OHB 1848:792.
- ²² Közli Hermann Róbert: Körmen a hadtörténelemben 1848–1849. (In:) Veszprémi László – Kelenik József – Hermann Róbert – Bencze László: Körmen a hadtörténelemben. Körmen di Füzetek. Körmen, 1992. 229. o.
- ²³ Vidos – Csillag Lajos, Szombathely, szept. 29. ZML ÁB 1848:2079. V. ö. Novák Mihály 109. o.
- ²⁴ Pusztelnik sk. fogalmazású „Korpsbefehl”-e: MOL Görgey-lt. b/4. fasc. (Tévesen beosztva Görgei Artúr levelei közé).
- ²⁵ A centrumot alkotó alakulatokról nincs adatunk. Vidos valószínűleg a Veszprém megyei két zászlóaljnak szánta ezt a feladatot.
- ²⁶ Téves tehát az az állítás, hogy a vasiak közül csupán egy „gyenge” zászlóalj, míg a soproniak közül kettő, összesen tehát három nemzetőrszászlóalj állt volna Vidos rendelkezésére. Simon V. Péter – Tilcsik György: A Vas megyei mozgóvá tett nemzetőrség és levelezőkönyve 1848. július–szeptember. Savaria. A Vas Megyei Múzeumok Értesítője. 1983–1984. 284. o. Ujváry István zászlóalja sem 750, hanem 789 főt veszít. Ld. Ujváry 1849. ápr. 14. után írott jelentését. HL 1848–49. 21/463.
- ²⁷ Közlöny, okt. 18. No. 130. (Kanizsa, okt. 6.), utánczölése Nemzeti, okt. 19., No. 137., kivonata KH, okt. 20.

- No. 96.
- ²⁸ Pusztelnik – Batthyány, 1848. szept. 30. MOL OHB 1848:2120. és Pusztelnik sk. vázlata. MOL Görgey-It. b/48. fasc. A vázlaton szerepel még két tarack is a kanizsai erőknél.
- ²⁹ Közlöny, szept. 27. No. 109. (Muraköz, Domború, szept. 19. Laposy M. lelkész tudósítása), okt. 3. No. 115. (Muraköz, szept. 22.); okt. 18. No. 130. (Kanizsa, okt. 6.); KH, okt. 4. No. 82. (Somogyból); Cser József naplója. 30. o.
- ³⁰ Dahlen – Nugent, 1848. szept. 25. KAW AFA Karton 1885. 2. RK u. N. 1848-10-6a.
- ³¹ Eredeti tisztázat. KAW AFA Karton 1911. Kr.-sl. AK u. D. 1848-9-33c. A Jellačićnak küldött eredeti tisztázat: uo. Karton 1895. Kr.-sl. A, resp. 1. AK 1848-9-122a.
- ³² Közli őket Közlöny, okt. 7. No. 119. Melléklap, és ennek nyomán Pap Dénes: Okmánytár Magyarország függetlenségi harcának történetéhez 1848–1849. Pest, 1869. II. k. 61–62., 72. o. A szept. 24-ei levelek fogalmazványát ld. KAW AFA Karton 1895. Kr.-sl. A, resp. 1. AK 1848-9-122
- ³³ KAW AFA Karton 1911. Kr.-sl. AK u. D. 1848-9-34c., 1848-9-33a.
- ³⁴ KAW AFA Karton 1911. Kr.-sl. AK u. D. 1848-9-34b., 1848-9-36.
- ³⁵ KAW AFA Karton 1885. 2. RK u. N. 1848-9-13c. és uo. Karton 1911. Kr.-sl. AK u. D. 1848-9-38c., 1848-9-47d.
- ³⁶ KAW AFA Karton 1911. Kr.-sl. AK u. D. 1848-9-38. A szállítmány 103 szekérral, 15–16 főnyi kísérettel indult el. Az egyik jegyzőkönyvben 54, a másikban 102 szekér szerepel. uo. 1848-9-38d., e. A Jellačićnak küldött jelentés másolata: uo. 1848-9-38a. Ld. még Benko szept. 26-i jelentését Dahlenhez: uo. 1848-9-38b.
- ³⁷ Benko - Dahlen, 1848. szept. 26. KAW AFA Karton 1911. Kr.-sl. AK u. D. 1848-9-38b.
- ³⁸ KAW AFA Karton 1885. 2. RK u. N. 1848-9-13c. és uo. Karton 1911. Kr.-sl. AK u. D. 1848-9-38c., 1848-9-47d.
- ³⁹ Másolatok. KAW AFA Karton 1885. 2. RK u. N. 1848-9-13b. és Karton 1911. Kr.-sl. AK u. D. 1848-9-47c.
- ⁴⁰ Benko – Zágrábi Generalkommando. Varasd, 1848. szept. 26. KAW AFA Karton 1885. 2. RK u. N. 1848-9-13b. és Karton 1911. Kr.-sl. AK u. D. 1848-9-47c.; Dahlen – Nugent, Zágráb, 1848. szept. 28. uo. Karton 1885. 2. RK u. N. 1848-9-7.; Albert Nugent – Jellačić, Radkersburg, 1848. október 9. uo. Karton 1895. Kr.-sl. A, resp. 1. AK 1848-10-36.
- ⁴¹ Sk. fogalmazvány. KAW AFA Karton 1916. Kr.-sl. AK u. D. 1848-13-1.
- ⁴² KAW AFA Karton 1885. 2. RK u. N. 1848-9-15., Nugent – Spannocchi, 1848. okt. 2. uo., 1848-10-7
- ⁴³ KAW AFA Karton 1911. Kr.-sl. AK u. D. 1848-10-4b., Benko – Burits, Varasd, október 2. uo. Karton 1885. 2. RK u. N. 1848-10-16c
- ⁴⁴ Nugent – Dahlen, 1848. október 2. este 3/4 10-kor. KAW AFA Karton 1885., 2. RK u. N. 1848-10-6., uo. Karton 1911. Kr.-sl. AK u. D. 1848-10-5., Burits - Benko, Luttenberg, okt. 2. 1848-10-2., 1848-10-13., 1848-10-14b.
- ⁴⁵ Burits – Nugent, Luttenberg, október 3. déli 1 óra. KAW AFA Karton 1885. 2. RK u. N. 1848-10-16b., Nugent – Burits, Radkerburg, okt. 3. uo. 1848-10-10. No. 30.
- ⁴⁶ A részletekre ld. Varga 205–211. o., Urbán 1985. E munkákra ezért külön nem hivatkozom.
- ⁴⁷ Horváth Vilmos – Batthyány Lajos, Zalaegerszeg, okt. 1. MOL OHB 1848:2120.
- ⁴⁸ uo. Az esetről megemlékezik Cser József naplója is. 30. o. Novák Mihály 108. o. – Wismathy Ferenc adatai alapján – azt írja, hogy Horváthot és Hegedűs Sándor kanizsai ügyvédet a horvátok kocsin vitték magukkal, de Rigvác környékén a lovak megbokrosodtak, s elragadták a két foglyot, akik így menekültek meg. Ez, mint Horváth jelentéséből kiderül, téves.
- ⁴⁹ Nugent tehát nem Vidos közeledésének hírére foglalta el ezt az állást, mint azt Novák Mihály 109. o. állítja.
- ⁵⁰ Nugent azonban csak fenyegetőzött a város lövetésével, de ténylegesen nem lövette Kanizsát, ellentétben Barbarits 54. o. és ennek nyomán Varga János 206. o. állításával.
- ⁵¹ Nugent – Benko, hely és dátum nélkül, [Nagykanizsa, 1848. okt. 1.] Másolat. KAW AFA Karton 1911. Kr.-sl. AK u. D. 1848-10-19e.; Albert Nugent – Jellačić, Radkersburg, 1848. október 9. KAW AFA Karton 1895. Kr.-sl. A, resp. 1. AK 1848-10-36. – Megjegyzendő, hogy Novák Mihály 104. o. „megkettőzi” Nugent alezredest, ti. azt állítja, hogy előbb az „öreg”, majd a „fiatal” Nugent vonult be Kanizsára. Ezt a téves adatot aztán átvette Barbarits 53. o. és Varga János is, 109–112. o.
- ⁵² PH, 1848. okt. 10. No. 183. (Kanizsa, okt. 4. du. fél 4.)
- ⁵³ Pusztelnik sk. fogalmazványa, „Korpskommando Befehl am 3. oktober 1848. – Nro. 3.” MOL Görgey-It. b/15/9. fasc. – Egy sajtótudósítás szerint Vidos csak 4-én reggel 4 órakor akart támadni. Közlöny, okt. 18. No. 130. (Kanizsa, okt. 6.) Ezt erősíti meg Ujváry jelentése is (26. jz.)
- ⁵⁴ Pusztelnik – Batthyány, 1848. szept. 30. MOL OHB 1848:2120. és Pusztelnik sk. vázlata. MOL Görgey-It. b/48. fasc. A vázlaton szerepel még két tarack is a kanizsai erőknél.
- ⁵⁵ Nemzeti, okt. 13. (Nagykanizsa, okt. 6.)
- ⁵⁶ Cser József naplója. 30. o. (Cser tévesen okt. 4-re datálja a történeteket. Szerinte Vidos és a vasiak csak „estefelé” érkeztek meg). Ugyanígy tévesen datálja az eseményeket Cser Józsefnek Novák Mihály 111–118. o. által közölt visszaemlékezése is. Közlöny, okt. 18. No. 130. (Kanizsa, okt. 6.) Egy tudósítás szerint a várost felkelők az akkor már a városba benyomult vasiak segítségével tisztították meg. Közlöny, okt. 18. No. 130. (Kanizsa, okt. 6.), Más forrás szerint a zalai önkéntesek voltak segítségükre. Novák Mihály 113. o.

- ⁵⁷ Saffarich Miklós kanizsai polgár beszámolója, Győr, okt. 7. uo. 241.
- ⁵⁸ Albert Nugent – Benko, Légrád, 1848. okt. 4. KAW AFA Karton 1911. Kr.-sl. AK u. D. 1848-10-21e.; Albert Nugent – Jellačić, Radkersburg, 1848. október 9. KAW AFA Karton 1895. Kr.-sl. A, resp. 1. AK 1848-10-36., Közlöny, okt. 18. No. 130. (Kanizsa, okt. 6.)
- ⁵⁹ Glavasch százados, térparancsnok jelentése a pozsonyi katonai kerület parancsnokságának, Nagykanizsa, 1849. december 27. KAW AFA Karton 1916. Kr.-sl. AK u. D. 1848-13-23.
- ⁶⁰ KAW AFA Karton 1916. Kr.-sl. AK u. D. 1848-13-22.
- ⁶¹ Cser József beszámolója alapján Novák Mihály 111., 113. o.
- ⁶² PH, 1848. okt. 10. No. 183. (Cseh Sándor hadnagy, Kanizsa, okt. 4. du. fél 4.) Molnár András, 1991. 228–230. o. Chernel szerint Szentmiklósnál a Palocsay Jakab őrnagy vezette somogyi és zalai nemzetőrök nem tudták megakadályozni a horvátok előnyomulását. A somogyiak szerepéről más forrás nem szól. Az indulás időpontjára ld. Vidos – Batthyány, Kanizsa, okt. 4. du. 5. MOL OHB 1848:911.
- ⁶³ Vidos – Batthyány, Kanizsa, okt. 4. du. 5. MOL OHB 1848:911.; Saffarich Miklós kanizsai polgár beszámolója, Győr, okt. 7. MOL KPA 241., Közlöny, okt. 18. No. 130. (Kanizsa, okt. 6.)
- ⁶⁴ Saffarich Miklós kanizsai polgár beszámolója, Győr, okt. 7. MOL KPA 241.
- ⁶⁵ Albert Nugent – Benko, Légrád, 1848. okt. 4. KAW AFA Karton 1911. Kr.-sl. AK u. D. 1848-10-21e.; Albert Nugent – Jellačić, Radkersburg, 1848. október 9. KAW AFA Karton 1895. Kr.-sl. A, resp. 1. AK 1848-10-36., Kivonat Stuklik csajkás zászlóalj százados, egy tüzéregység parancsnoka jelentéséből. KAW AFA Karton 1916. Kr.-sl. AK u. D. 1848-13-16.; Közlöny, okt. 18. No. 130. (Kanizsa, okt. 6.)
- ⁶⁶ Albert Nugent – Jellačić, Radkersburg, 1848. október 9. KAW AFA Karton 1895. Kr.-sl. A, resp. 1. AK 1848-10-36. – A betegek legyilkolásának hírért a magyar források nem erősítik meg. Cser József egyenesen tagadja. Novák Mihály 114. o.
- ⁶⁷ Novák Mihály 110–111. o.
- ⁶⁸ Vidos – Batthyány, Kanizsa, okt. 4. du. 5. MOL OHB 1848:911. Nevet nem ír, de a szövegből egyértelmű, hogy csak Narančičról lehet szó.
- ⁶⁹ Vidos – Batthyány, Kanizsa, okt. 4. du. 5. MOL OHB 1848:911.; PH, 1848. okt. 10. No. 183. (Cseh Sándor hadnagy, Kanizsa, okt. 4. du. fél 4. Szerinte a kiskanizsai ütközetben ott voltak a *somogyi* nemzetőrök is. Vidos fél zászlóalj *soproni* nemzetőrt említ jelentésében). Ujváry jelentése (26. jz.) csak saját zászlóalját, a zalai önkéntesek három századát és a kiskanizsai nemzetőrséget említi. Molnár András, 1991. 229–230. o.
- ⁷⁰ Czvetincsanin hadnagy – varasdi városparancsnokság, Mura-híd, 1848. okt. 4. KAW AFA Karton 1911. Kr.-sl. AK u. D. 1848-10-21d. Ezt a beszámolót küldte meg Benko Dahlennek ok. 4-én du. fél 4-kor. KAW AFA Karton 1911. Kr.-sl. AK u. D. 1848-10-21a.
- ⁷¹ Albert Nugent – Benko, Légrád, 1848. okt. 4. KAW AFA Karton 1911. Kr.-sl. AK u. D. 1848-10-21e.; Albert Nugent – Jellačić, Radkersburg, 1848. október 9. KAW AFA Karton 1895. Kr.-sl. A, resp. 1. AK 1848-10-36.
- ⁷² Vidos – Batthyány, Kanizsa, okt. 4. du. 5. MOL OHB 1848:911., PH, 1848. okt. 10. No. 183. (Cseh Sándor hadnagy, Kanizsa, okt. 4. du. fél 4.). Egy tudósítás szerint a mézárásban a zalai önkéntesek is részt vettek. Közlöny, okt. 18. No. 130. (Kanizsa, okt. 6.). Cser József visszaemlékezése szerint a zalai önkéntesek csak a mézárás után értek a helyszínre. Novák Mihály 115–116. o. Molnár András, 1991. Szerinte a mézárást a kiskanizsaiak követték el. – Az ogulini határőr ezred története szerint Narančič százados és az általa vezetett két század (200 fő) fogságba esett. Kussan, Paul: Kurzgefaßte Geschichte des oguliner dritten National-Grenz-Infanterie-Regiments. Wien, 1852. 69–70. o.
- ⁷³ Vidos – Batthyány, Kanizsa, okt. 4. du. 5. MOL OHB 1848:911.
- ⁷⁴ uo. Ujváry jelentése (26. jz.) 81 halottra, 113 fogolyra és hét mozsárgyúra teszi a horvát vereséget.
- ⁷⁵ PH, 1848. okt. 10. No. 183. (Kanizsa, okt. 4. du. fél 4.)
- ⁷⁶ Cser József naplója. 30. o.
- ⁷⁷ Saffarich Miklós kanizsai polgár beszámolója, Győr, okt. 7. MOL KPA 241.
- ⁷⁸ Nemzeti, okt. 13. (Nagykanizsa, okt. 6.)
- ⁷⁹ Sárközy Albert – OHB, Kaposvár, okt. 10. MOL OHB 1848:1045.
- ⁸⁰ Horváth Vilmos – OHB, Zalaegerszeg, okt. 10. MOL KPA 203., Békássy Lajos – OHB, Szombathely, okt. 8. MOL HM Ált. 1848:8349. E napon 465 fő, 387 ló, 143 egész és 6 összetört lovaskocsi volt Vas megye területén a horvátok közül elfogottakból.
- ⁸¹ PH, 1848. okt. 10. No. 183. (Cseh Sándor, Kanizsa, okt. 4. du. fél 4.)
- ⁸² Vidos – Batthyány, Kanizsa, okt. 4. du. 5. MOL OHB 1848:911. ZML. Nyomtatványtár. 1848–1849. évi nyomtatványok. Fogalmazványa, okt. 6-i dátummal: MOL P 701. A Vidos-család levéltára. 10. csomó. 1848-as iratok. Ld. még Novák Mihály 117. o. és Molnár András, 1991. 231. o.
- ⁸³ Vidos – Batthyány, Kanizsa, okt. 4. du. 5. MOL OHB 1848:911.
- ⁸⁴ Vidos – testvéreihez. Zalaegerszeg, okt. 6. MOL P 701. A Vidos-család levéltára. 10. csomó. 1848-as iratok.
- ⁸⁵ Sárközy Albert – OHB, Kaposvár, okt. 11. MOL KPA 202.
- ⁸⁶ Palocsay Jakab – Zala megye, Kanizsa, okt. 8. ZML ÁB 1848:2091.
- ⁸⁷ Horváth Vilmos – OHB, Zalaegerszeg, okt. 10. MOL KPA 203., Sárközy Albert – OHB, Kaposvár, okt. 11.

MOL KPA 202.

⁸⁸ Nemzeti, okt. 19. No. 137., Közlöny, okt. 18. No. 130.
(Nagykanizsa, okt. 6.); Varga János 211. o.

⁸⁹ Dahlen – Nugent, Varasd, 1848. október 9. KAW AFA

Karton 1885. 2. RK u. N. 1848-10-62.; uo. Karton 1911.
Kr.-sl. AK u. D. 1848-10-32. Dahlen másnap közölte,
hogy a hír mégsem igaz. uo. 1848-10-36.

Foki Ibolya:

Tisztújítási küzdelmek Nagykanizsán 1867–1868-ban

Nagykanizsát már a XIX. század első felében a Dunántúl egyik legfontosabb piacközpontjaként tartották számon, a Dél-Dunántúlon pedig Pécs mellett Kanizsa gazdasági vonzáskörzete ölelte fel a legnagyobb területet.¹ A kereskedelem legfőbb ágazatait kezdetben a gabona- és terménykereskedelem, az állatkereskedés, valamint a nyugati kézműipari termékek és az ún. gyarmatárúk közvetítő kereskedelme alkotta. Ezek az ágazatok később tovább szakosodtak, s miután az 1848/49-es polgári forradalom által megteremtett, feudális kötöttségektől mentes társadalmi-politikai viszonyok lehetővé tették a piaci törvények szabad érvényesülését, a fő vasúti vonalak kiépülésével elhárult minden akadály a sokoldalú, különböző szakágazatokkal rendelkező kereskedelem kibontakozása előtt. Az iparszerkezetet a kor viszonyainak megfelelően még sokáig a céhes ipar dominanciája jellemezte. A század közepétől azonban már többen próbálkoztak egyéni vállalkozásokkal, új iparágak jelentek meg, s kialakulóban volt egy városias igényeket kielégítő, szabadabb iparosréteg.² Ebből kifolyólag 1876-ban, amikor a Soproni Kereskedelmi és Ipar-kamara összeírásokat végeztetett, már a gazdasági élet ezen területe is meglehetősen differenciáltságot mutatott, hiszen 13 iparágban, 68 szakágazatban 362 ipari vállalkozót jegyeztek fel, akik 885 alkalmazottat foglalkoztattak.³ Az új gazdasági lehetőségek kihasználásához kellő pénzügyi háttérrel biztosították az egymás után létrejövő bankok és pénzintézetek. A modern polgári állam kiépülő intézményrendszerének keretei között a termény- és állatkereskedelem, valamint a közvetítő kereskedelem révén a korábbi évtizedekben felhalmozódott tőkeerő, Nagykanizsa kedvező földrajzi adottságaira alapozva, lehetővé tette a város gazdasági életének az 1860–1870-es években meginduló felvirágzását, az ún. „aranykor”⁴ beköszöntét.

Mindennek jeleit azonban tárgyalt korszakunk idején, az 1860-as évek elején-közepén, a városban élő, egyszerű kanizsai polgár még alig érzékelhette. Őt a hétköznapi élet mindennapos gondjai nyomasztották, s ha kilépett az utcára egy tipikus vidéki város képe tárult elébe. Az utcákat por és sár lepte, gondozatlan járdák, fedetlen árkok nehezítették a közlekedést. Ezzel kapcsolatban a kanizsaiak még egy gúnyverset is faragtak, most ebből idézünk: „... Nagykanizsán nagy a por / Nagyban nyeljük mindenkor. / Egyszer még majd megérjük / Szóda-

vízzel keverjük / Valamint a drága bort, / Úgy a kanizsai port. ...”⁵ Sok helyen az utcára kivezetett kályhacsövek ontották a füstöt és a szennyet,⁶ a közvilágítás helyzetét pedig a Zala-Somogyi Közlöny az alábbi szavakkal kommentálja: „Múlt hó 28-án hajnalban villám és dörgés közt mogyoró nagyságú jégeső látogatott meg bennünket, mely oly bőségben hullott, hogy felhőszakadásnak is beillett volna ... A földet rendítő vihar után utcáink portól és sártól úgy megtisztultak, hogy rég nem láttuk városunkat oly tisztán mind azon nap, melyen az elmulasztottat a természet tett[e] jóvá. Másképp van ez utcai lámpáinkkal, igaz, hogy vissza sem emlékszünk, mikor voltak meggyújtva. De hiszen kár is lett volna velök vesződni, mivel az ujnyi vastag piszok miatt üveg oldalain a nap erős sugarai sem hatolhatnak át. Hogy hatolhasson – ez olcsó petróleum világítási időben – a pislogó olajmécs? – Ez újból egy tündöklő képe városunknak.”⁷ Annak ellenére, hogy a város tágas piaccal rendelkezett, a kofák a városháza előtti járdán árulták a zsíros húst és a szalonját. A járókelő lépten-nyomon ládába, hordókba, szemétkupacokba botlott,⁸ a házakról hiányoztak a házzszámok, a közterületeket oly mértékben elárasztották a koldusok, hogy az már a közbiztonságot veszélyeztette.⁹ Bár 1898 előtt is létezett már a városban szépítő választmány, a város csinosítása, szebbé tétele, az utcák rendezése, a városias külső kialakítása iránti igény az 1860-as évektől kezdődően már határozott törekvésekben öltött testet. A szigorú építési rendszabályok és más intézkedések e tekintetben hamarosan meghozták a maguk eredményét.

A belső urbanizációs folyamat lezajlásának mikéntje, lassúsága vagy gyorsasága nagymértékben függött a helyi polgárság érdekcsoportjainak aktivitásától, s a város általuk választott vezető testületeinek tevékenységétől. Az 1898/49-es forradalom és szabadságharc leverése után először 1861-ben nyílt lehetőség a tisztviselők szabad választására. Az alkotmányos korszak rövid fennállása alatt az új városi tisztikarok alighogy átvették az ügyek irányítását, amikor az uralkodó az országgyűlés 1861. augusztus 22-én bekövetkezett feloszlása után nemsokára – 1861. november 5-én – a megyei és községi helyhatóságok működését is felfüggesztette. Ezt követően ismét a főispáni helytartók kezébe került a megyék fölötti teljhatalom, a hivatali állásokat kinevezés útján töltötték be.¹⁰ A tisztségviselők kandidálásakor a

községek lakosai vagy azok képviselői számára általában biztosítottak valamilyen lehetőséget a véleménynyilvánításra, a jelöltekkel kapcsolatos javaslatlételre. A végső döntést azonban „természetesen” a megye, illetve a főispán hozta meg.¹¹ Az újonnan életbe léptetett rendszert provizórikus, azaz ideiglenes jellegűnek szánták. Várható volt, hogy a Magyarország és Ausztria közötti alapvető közjogi problémák előleges megvitatása után a kiegyezési tárgyalásokat újból megindítják. A rendszer átmeneti jellege azonban önmagában is számos problémát vetett fel, amely mindenképp a törvények alkalmazásában mutatkozott meg. Az 1848 előtti magyar jogrendszer már nem mindenben tudott megfelelni a modern polgári kor követelményeinek. Az új törvények meghozatalát pedig – működő magyar parlament hiányában – az Ausztria és Magyarország közötti meg egyezés létrejötte utáni időszakra kellett halasztani. Ebből kifolyólag a hazai közigazgatás és igazságszolgáltatás gyakorlata részben a birodalmi törvényeket, részben az 1861-es Országbírói Értekezlet által létrehozott „Ideiglenes törvénykezési szabályok”-at, bizonyos vonatkozásokban pedig az 1848 előtti törvényeket tekintette irányadónak.¹² A provizórium ideiglenes jellegéből fakadóan ezekben az években sem történt meg a községi közigazgatás Magyarországon belüli, egységes rendszerének kialakítása. (Erre majd csak az 1871-es községi törvény megszületésekor kerül sor.) A helyzetet csak bonyolította a mezővárosok jogállásának rendezetlensége.

Ezeknek az éveknek a bizonytalansága a közigazgatás és igazságszolgáltatás menetében számos fennakadást okozott. Romlott a közbiztonság, napirenden voltak az erőszakos adóbehajtások, virárgzott a korrupció, a bírósági eljárás vontatottan haladt, az árva- és gyámügyek ellátása késedelmet szenvedett. Hiányoztak a szükséges törvények, az alkalmazott tisztviselők szaktudása és magatartása sok esetben kívánnivalókat hagyott maga után. Tudták, hogy a konszolidálatlan politikai viszonyok közepette állásukat könnyen elveszíthetik, így hivatali kötelességeik teljesítésekor mindig gondolniuk kellett a bármikor bekövetkezhető változásokra.¹³

Az előbb vázolt folyamatok talán választ adnak arra a kérdésre, hogy az 1860-as évek elején a kanizsai közállapotok és városkép miért keltették az ide betérő idegenben azt a benyomást, hogy a város gazdátlan és senkinek sem kell felelősséget vállalni a fellelhető hiányosságokért. Az elhanyagoltság, a törődés nélkülözése helyi szinten tükrözte az ország korabeli közállapotait, s ez valószínűleg nem egyedül kanizsai sajátosságként jelentkezett.

A provizórium idején működő városi magisztrátust – Wlassics Antal városbíróval az élen – 1862. május 14-én iktatták be hivatalába. A tisztikar munkája megkezdésekor máris számtalan nehézséggel találta magát szembe. A helybeli cs. kir. adóhivatal ugyanis még az év

végén (1862. december 15-én) átadta a városnak az adóügyek kezelését. Rögtön kiderült azonban, hogy az ezzel kapcsolatos nyilvántartások nincsenek pontosan vezetve. Az adózók neveit és az egyes jövedelemforrások után általuk fizetendő adónemeket összekeverték, az azonos vagy hasonló nevűek közül sokan más tulajdonos birtoka után rótták le az adót, ennél fogva a hátralékot is hibásan tüntették föl. Elképzelhető, hogy ilyen körülmények között milyen ellenállásba ütközött az adók beszedése és mennyi gondot okozott az ezzel kapcsolatos konfliktusok kezelése, hiszen a katonai erő kíséretében megjelenő végrehajtó sok esetben a más tulajdonos birtoka után fizetendő összeget hajtotta be a zűrzavaros viszonyok áldozatává vált adóalanyon.¹⁴

Az adóügyek rendbehozatala mellett még számos más, sok vesződéssel járó problémával kellett a városi tisztikarnak megküzdenie. A községi számadásokat 1851-ig visszamenőleg senki nem vizsgálta meg, így a községi pótdadó felhasználásáról sem tudtak számot adni. Hiányoztak az árvavagyonról vezetett számadások is. A katonatiszti szállásokért a kincstár által fizetett térítés nem állt arányban a helyi lakbérék emelkedésével, így a város számára ez jókora pluszkiadást jelentett, az érintett háztulajdonosok pedig jogosan követelték az átlagos kanizsai lakbérnek megfelelő összeget.¹⁵ Mindezen visszasságok felháborították a lassan öntudatra ébredő városi polgárságot, amely nemcsak a fenti ügyek elintézését kérte számon a város vezetésétől, hanem a vasútépítés során kisajátított földek kárpótlásával, egyes befolyó jövedelmek kezelésével és más tisztázatlan pénzügyekkel kapcsolatosan is vizsgálatot követelt. Többen a kiadásokat növelő városi törvényszék megszüntetéséért indítottak mozgalmat. A támadások célpontjává mindenképp a városbíró, Wlassics Antal személye vált. A város vagyonának hűtlen kezelésével, korrupcióval, uzsoraüzéssel vádolták. A cél ekkor már az egész tisztikar eltávolítása volt. Ennek érdekében 1865-ben több folyamodványt intéztek a kancelláriához és a helytartótanácshoz, sőt egyes kiskanizsai lakosok az egyik hangadó nagykanizsai polgár vezetésével legfelsőbb kihallgatás reményében még Bécsbe is elmentek, de nem sikerült a király színe elé jutniuk. Mindennek végeredménye az lett, hogy 1865 augusztusában a megye először saját indíttatásából, utána pedig 1865 novemberében a helytartótanács utasítására vizsgálatot rendelt el az ügyben. A kiküldött vizsgálóbizottság – bár bizonyos panaszok jogosságát elismerte – a városbíró és a tisztikart egyik esetben sem marasztalta el, a felhozott vádak pedig alaptalannak minősítette. A meghallgatott kanizsaiak a város vezetőségének eltávolítását indítványozták és a hivatali állások választás útján való betöltését javasolták. Kérelmük előadásakor a lakosság és a tisztikar közötti bizalom teljes hiányára hivatkoztak.¹⁶ Mindennek Wlassics Antal városbíró is tudatában volt, hiszen a megyei kiküldöttekhez 1865. augusztus 12-én benyújtott

nyilatkozatában a következőket írta: „... N[agy]- és Kiskanizsán, különösen az alsóbb néposztályban, az előljáróság iránti bizalom nagymértékben megingattatván, az engedelmség majdnem hogy tökéletesen megla-
zult elannyira, hogy a nép kötelmeinek teljesítését megtagadván, még az 1865. évi adóelőírás eszközölhe-
tése végett bemutatni kellő adókönyvecskéit sem akarja behozni, és az országfejedelmi adón kívül minden egyéb tartozásaikat, ú[gy]m[int] pótlékoknak, legelőbérnek és tiszti szálláspénzeknek befizetését végképpen megta-
gadta...”¹⁷ Nem sokkal ezután beadta lemondását,¹⁸ hi-
vatalából azonban ekkor még nem mentették fel. Erre csak a második vizsgálóbizottság kiküldése után, 1865 novemberében került sor, amikor a városi kapitánnyal együtt megvált tisztségétől.¹⁹ Még ugyanebben az évben lemondott a főjegyző és a városi kamarás is.²⁰

Wlassics bíró örökébe Babóchay János, Kanizsa 1861-ben megválasztott városbírája lépett,²¹ akinek személyében a megye vezetősége garanciát látott a felizgatott kedélyek lecsillapítására, a panaszok orvoslására, a város életében egy nyugalmasabb időszak bekövetkezésére. A városi polgárság akaratának bizonyos fokú érvényre juttatása és az 1861. évi városbíró kinevezése már az idők változását jelezte. Országszerte megerősödött az önkormányzatért, a községi előljárók szabad választásáért folytatott küzdelem, amely nem egyszer már a helyi lakosság jelöltjeinek győzelmével végződött. Kanizsához hasonlóan másutt is követelték a számadások felülvizsgálatát. A Bach-korszakot kiszolgáló hivatali személyzethez viszonyítva a provizórium idején tisztséget vállalók kormányhűségében sem lehetett már annyira megbízni.²² A rendszer átmeneti jellegéből adódóan egyik oldalon sem akarták magukat szilárdan elkötelezni, inkább a kivárás taktikáját választották.

A várakozás nem volt hiábavaló, hiszen 1865. december 10-én újból összeült a magyar országgyűlés, s ezt követően a kiegyezési tárgyalások menetében jelentős előrehaladás mutatkozott. Az országgyűlést megnyitó trónbeszédre adott képviselőházi válaszfelirat egyéb közjogi kérdések rendezése mellett a törvényhatóságok jogainak visszaállítását is követelte.²³ Az uralkodó 1867. február 17-én kinevezte Andrássy Gyulát miniszterelnökké, létrejött a felelős magyar kormány, megindulhatott a törvényalkotás folyamata, s így remélni lehetett, hogy a helyi önkormányzatok egységes rendezését biztosító jogszabályok is hamarosan megszületnek.

Addig azonban néhány évnek még el kellett telnie,²⁴ így a kiegyezés utáni első tisztújítást a megyékben az 1861-ben választott bizottmányi tagok bonyolították le. A városokban viszont az 1848. évi XXIII–XXIV. törvénycikk alkalmazásával, népképviselési alapon hozták létre az új képviselőtestületet és tisztkart.²⁵ Az 1848. évi XXIII. törvénycikk a szabad királyi városok jogállásáról rendelkezett. A városokat a lakosság száma alap-

ján a kis-, közép- vagy nagyvárosok közé sorolta. Meghatározta a választók körét, szabályozta a tisztújítást és képviselőválasztást, intézkedett a tanácsülesekről és közgyűleésekről. Mindennek azért volt nagy jelentősége, mert a következő, azaz 1848. évi XXIV. tc. kiterjesztette az előbbi törvénycikk hatályát azokra a községekre is, amelyek „első bírósági hatósággal ellátott rendezett tanácscsal vagy már bírnak, vagy ennek utána fognak a megyék meghallgatása mellett a minisztérium javaslatára, őfelsége, illetőleg a királyi helytartó által felruházatni.”²⁶ Zalában Zalaegerszeg, Keszthely és Sümeg tanácsa is ilyennek tekintette magát és a tisztújítást is ennek megfelelően tartotta meg.²⁷

Nagykanizsa nem sokkal az alkotmányos korszak beköszönte után, 1867 tavaszán Szapáry Géza főispán látogatására készült. A város 1867. április 23-án 60 személyes ünnepi ebédet adott tiszteletére, amelyen többek között az eddig hivatalban lévő tanács és a polgári egyesület is képviseltette magát. A tisztújítás itt is küszöbön állt, ezért nyilván nem véletlen, hogy a városbírói posztra pályázni kívánó Halvax József is – ekkor még a polgári egyesület elnökeként – részt vett a fogadáson.²⁸ Wlassics Antal városbíró 1865 novemberében bekövetkezett lemondása óta alig másfél év telt el. Jelenleg rendelkezésre álló forrásaink nem beszélnek arról, hogy a Babóchay János kinevezését megelőző időszakhoz hasonló támadások érték volna a város vezetését. Úgy tűnik, hogy a kedélyek lehiggadtak, nagyobb belső meg-
rázkództatás nem zavarta meg a város életét. A közelgő tisztújítás alkalmával azonban ismét napirendre került a városi törvényszék ügye, amelynek szükségességét már a Wlassics-féle tisztikar elleni megmozdulások idején is megkérdőjelezte a polgárság egy része. Fő kifogásként az hangzott el, hogy a város a községi pótdadók által már amúgy is túl van terhelve, a törvényszék működtetése pedig csak többletkiadást okoz.²⁹ Ellenérvként azt hozták fel, hogy olyan jelentős kereskedelmi kapcsolatokkal és fontos vasúti összeköttetésekkel rendelkező város, mint Nagykanizsa, amely mindemellett 14000 főnyi³⁰ lakossággal bír, nem maradhat törvényszék nélkül. Kifejtették, hogy a kereskedelmi és váltóügyek intézése nem nélkülözheti ezen intézményt, ezenkívül hivatkoztak arra, hogy a városi tanács már 1848 előtt is gyakorolta polgárai fölött az első folyamodású bíróság jogát. Az 1865-ben kiküldött megyei vizsgálóbizottság ez utóbbi álláspontot támogatta és a vizsgálat eredményéről készített összefoglaló jelentésében a kanizsai városi törvényszék fenntartását javasolta.³¹

Az ezzel összefüggő véleménykülönbségek 1865 után sem szűntek meg és az 1867-es tisztújítás idején még mindig megosztották a város lakosságát. A törvényszék sorsáról pedig még a tisztújítás előtt kellett volna dönteni, mert ennek további léte vagy nemléte meghatározta a tisztújítás lebonyolításának mikéntjét. Ha ugyanis a tisztújítást – a többi zalai városhoz hasonlóan – az 1848.

évi XXIII–XXIV. törvénycikk értelmében az első folyamodású bírósággal ellátott, rendezett tanácsú városok mintájára akarták végrehajtani, akkor – tekintetbe véve az 1861-es „Ideiglenes törvénykezési szabályok” előírásait³² – a tanácsba legalább három olyan törvénytudó tagot kellett választani, akik a törvényszék ítélethozatalainál közreműködnek. A szabad királyi és rendezett tanácsú városok tisztújítására vonatkozóan a képviselőház 1867. március 8-i határozata kimondta, hogy az új választások előkészületeit az 1861. évi városi képviselő-testületek tagjainak kell megtenni, akiket az eddig hivatalban lévő polgármesterek, illetve városbírák és kapitányok hívnak össze.³³ Forrásaink hiányossága miatt a nagykanizsai választási előkészületekről nem tudunk részletesen beszámolni, annyi azonban ismeretes, hogy a választók előzetes összeírása itt is megtörtént, és az 1861. évi képviselő-testületi tagok Tóth Lajos ügyvédet bízták meg a választás körüli elnöki teendőkkel.³⁴ Az is egyértelmű volt, hogy a tisztújítást Kanizsán is a már többször említett 1848-as törvénycikkek alapján tartják meg. A törvényszék fennmaradásáról folytatott vitában azonban mindeközéig nem sikerült egyezsége jutni. Ilyen előzmények után tüzték ki 1867. június 6-ra a választás napját.

Ennek a napnak reggelén a választópolgárok a rangos események hagyományos színhelyén, a Zöldfa vendéglőben gyülekeztek, de – amint a tisztújítást megyei kiküldöttként felügyelő Barcza Sándor első alispán jelentéséből megtudjuk – nem jelentek meg túl nagy számban. Akik viszont eljöttek, azoknak jó része Kiskánizsáról érkezett, társadalmi hovatartozását tekintve pedig földműveléssel foglalkozott. A választást az 1848. évi XXIII. törvénycikk utasításai szerint a szavazatszedő és kijelölő bizottság titkos szavazás útján való összeállításával kellett kezdeni. A két bizottság létrehozását azonban már rögtön a tisztújítás kezdetén hátráltatta, hogy a jelenlévők többsége felkiáltással akart bírót választani. Miután az alispán felvilágosította őket a törvény előírásairól, megalakították a szavazatszedő bizottságot. A kijelölő bizottság esetében viszont több mint 80 kiskánizsai polgár ugyanazon a papíron, tehát nem titkosan, adta le szavazatát. Az alispán ezt a szavazást megsemmisítette, és csak a másodszori szavazás után jött létre mindkét bizottság. Ezután a választás útján betöltendő városi hivatalokra való kijelölés procedúrája következett volna. Azonban javaslatának megtétele végett alighogy félrevonult az illetékes bizottság, máris félbehagyta munkálatait, mivel a tanácsba nem három, hanem csak egy törvénytudó tanácsost akart jelölni. Ezt követően Barcza Sándor alispán felhívta rá a figyelmet, hogy Kanizsa rendezett tanácsú város lévén, a tisztújítást az 1848. évi XXIII. törvénycikk alapján kell megtartani, a választópolgárság ettől nem térhet el. Majd megmagyarázva a rendezett tanácsú város és az egyéb községek közti különbséget emlékeztetett rá, hogy az

„Ideiglenes törvénykezési szabályok” vonatkozó paragrafus szerint a tanácsban legalább három törvénytudó tanácsosnak kell részt vennie. Hiába próbálta azonban minderről a választóközönséget meggyőzni, az értelmiség jelenlévő képviselői kivételével a többség kitartott eredeti elhatározása mellett és megtagadta a kellő számú törvénytudó tanácsos megválasztását. Ezek után, mivel a tisztújítást a megkezdett alapon – az 1848. évi XXIII. törvénycikk értelmében – folytatni nem lehetett, az alispán a választógyűlést feloszlatta és a város aznap reggel lemondott tisztikarát, további intézkedésig, hivatalába visszahelyezte. A megye számára készített összefoglaló jelentésében síkraszállt a kanizsai városi törvényszék fenntartása mellett, de ugyanakkor egyetértett a város azon kérésével, hogy ne egyedül kelljen a törvényszék működtetésével kapcsolatos összes költséget fedeznie. Nyíltan kifejtette azon véleményét, hogy a tisztújítás sikertelenségét a kiskánizsaiak magatartása okozta és a további konfliktusok megelőzése érdekében a két Kanizsa szétválasztását javasolta. Indoklásszerűen előadta, hogy mivel „a kiskánizsaiak is kötelesek lévén a városi pótlékhoz járulni, ezek állandóan ellenszegülni fognak minden olyan, különben Kanizsa város jóléte, felvirágzása és előrehaladására szolgáló intézkedéseknek, melyek költséggel járnak, de amelyekben ők saját, közvetlen érdeküket és hasznukat nem találják fel.”³⁵ Elemzése összecseng a Zala-Somogyi Közlöny egykorú tudósításával, amely ugyancsak kemény kritikával illette a kiskánizsaiakat.³⁶

Az 1867. június 17-i megyei közgyűlés a város kereskedelmi forgalmára és népességének nagyságára hivatkozva ugyancsak a törvényszék fennmaradása mellett foglalt állást, egyúttal rámutatott arra, hogy a köztörvényhatóságok visszaállításakor az első folyamodású bírósággal ellátott, rendezett tanácsú városok számára kilátásba helyezett állami segély az ezzel kapcsolatos költségeket lényegesen csökkentheti. A segély folyósítása érdekében még ugyanezen közgyűlésből kérvényt intéztek a belügy- és az igazságügy-minisztériumhoz. Ez utóbbihoz küldött folyamodványban is hangsúlyozták a városnak a közvetítő kereskedelemben játszott óriási szerepét, a Bécs, Fiume és Trieszt felé irányuló áruforgalmat, a stájerországi, olaszországi és gyarmati áruk behozatalát, a nyugati államok termékeinek az ország belsejébe, valamint Olaszország, Horvátország, Dalmácia, Fiume és a tengerpart felé való szállítását. Kiemelték a városi törvényszék és egy hamarosan felállítandó kereskedelmi törvényszék fontosságát. A községi pótdadó nagyságát, a katonai beszállásolással járó kiadásokat, a katonatiszti szállásbérért fizetett összegeket tekintve a megye indokoltan tartotta Kanizsa számára a törvénykezési költségek fedezéséhez szükséges segély kiutalását. A kérvény elküldésével egyidejűleg utasította a várost, hogy a törvényszék megtartása melletti szempontokat figyelembe véve a tisztújítást a jelenlegi szervezeti

keretek között, három törvénytudó tanácsos jelölésével tartásuk meg.³⁷ Mindennek előkészítésével az illetékes járási főszolgabíró bízta meg. Időközben egy ironikus hangú újságcikk felháborodva maga a hivatalába ideiglenesen visszahelyezett tisztikar is sürgette a mielőbbi tisztújítást.³⁸

A megye határozata értelmében összehívott, választást előkészítő értekezleten azonban hiába érvelt Martinovics Károly főszolgabíró a megye álláspontja mellett, a jelenlévők többsége ezúttal is kijelentette, hogy nem akar első folyamodású bírósággal rendelkező városi tanácsot és két törvénytudó tanácsosnál többet nem hajlandó választani. A törvényszéket ellenzők tábora ezek után – törvényi előírásokat, megyei határozatot figyelmen kívül hagyva – úgy döntött, hogy saját kezébe veszi az események irányítását. Az 1867. augusztus 1-jei képviselő-testületi ülés után Halvax József vezetésével többen visszamaradtak a tanácssteremben, s a városbíró és a tisztviselőket durva hangnemben hivataluk letételére és a városháza elhagyására szólították fel. Majd közölték, hogy augusztus 1-től betiltják a törvényszéki tisztviselők fizetését. A hatalmat természetesen ily módon nem tudták megszerezni, az incidens miatt a főszolgabíró azonnal vizsgálatot rendelt el ellenük. Ambícióik határozottságát mutatja azonban, hogy a törvényszék megszüntetése érdekében még a kormányhoz is menesztettek egy küldöttséget.³⁹

A törvényszék megtartását akarók pozícióit erősítette, hogy 1867 augusztusában megérkezett a belügyminisztériumtól az értesítés, amelyben kilátásba helyezte a város számára a törvénykezési költségek megtérítését. Ennek nyomán a megye úgy döntött, hogy a kanizsai tisztújítást egyelőre elhalasztja és a minisztérium által folyósítandó segélyösszeg nagyságának ismeretében határoznak majd arról, hogy hány bírói és hány egyéb hivatalnoki állást rendszeresítenek a törvényszéknél.⁴⁰ Mivel azonban a belügyminisztérium egy későbbi leiratában a tisztújítás eddigi alapon történő, mielőbbi megtartását sürgette és az új tisztikartól és képviselő-testülettől várta a városi törvényszék tartásából eredő többletkiadások kimutatásának a felterjesztését,⁴¹ a választások lebonyolításával tovább már nem lehetett várni. Az újabb időpontot 1868. január 30-ra tűzték ki. A tisztújítás előkészítésében ismét az 1861-es képviselő-testületi tagok működtek közre. 1868. január 4-ei ülésükön a választás elnöki teendőivel Hegedüs József ügyvédet bízták meg, majd bizottságokat küldtek ki a választópolgárok újbóli összeírására, amit mindenekelőtt az izraelita polgárok időközben elismert polgári és politikai egyenjogúsítása tett szükségessé.⁴²

Annak ellenére, hogy a belügyminisztérium megígérte a törvényszék tartásából eredő többletköltségek fedezéséhez való hozzájárulást, a törvényszéket ellenzők tábora a városi terhek csökkentésének hangoztatásával még mindig a törvénykezési autonómia megszüntetésé-

ért lépett fel. Az értelmiség és a polgárság vagyonszám képviselői viszont, akik a közszéki terhek nagyobbik részét viselték, a törvényszék létét a város jövőbeni fejlődése szempontjából elengedhetetlen feltételnek tekintették.⁴³

A választás napján, 1868. január 30-a reggelén ugyancsak a Zöldfa vendéglő felé igyekezett a polgárság. Egy részük „Éljen Halvax József városbíránk!” kiáltásokkal haladt a tisztújítás színhelyére. A másik jelöltnek, Albanich Flórián pékmesternek szintén megvolt a maga tábora. A gyűlést a vendéglő nagytermében Hegedüs József választási elnök nyitotta meg. Ezután Babóchay János városbíró az 1867. június 17-én hivatalába ideiglenesen visszahelyezett tisztikar nevében a több mint 1000 főnyi hallgatóság előtt megköszönte a bizalmat, és a város kulcsait és pecsétjét átadva, a tisztikarral együtt letette hivatalát. Ezt követően már a választás módjának eldöntésekor olyan nézetkülönbségek keletkeztek és akkora zűrzavar támadt, hogy a választási elnök csak nagy nehézségek árán érthette el, hogy a törvény előírásai értelmében egy kandidáló és szavazatszedő bizotmányt válasszanak. A kedélyeket csak lassan tudták lecsillapítani, mindeközben beesteledett, s így a tényleges tisztújítást másnapra halasztották. Január 31-én a megye kiküldöttjeként ismét Barcza Sándor első alispán jelent meg a helyszínen. A választási csatározás az előző naphoz hasonló légkörben folyt, a zaj és a lárma egyre nőtt a két párt hívei között. Az egyik felszólalás után a megyei főcsendbiztos és a pandúrok segítségét kellett kérni a komolyabb összetűzés megakadályozására. A déli órákra a kiskanizsaiak hathatós közreműködésével sikerült Halvax Józsefet városbíróvá, Cséry Istvánt pedig főjegyzővé megválasztani. Időközben a szükséges három törvénytudó tanácsos közül kettőt már szintén megválasztottak. Ezek azonban, mikor megtudták, hogy ki lesz a városbíró és a főjegyző, azonnal lemondtak még el sem foglalt hivatalukról. Ezután a kandidáló bizotmány nem tudott egyetlen jelöltet sem állítani a törvénytudó tanácsosi helyekre, mert a szóba jöhető nagykanizsai jelöltek és az értelmiség képviselői kijelentették, hogy a kiskanizsaiak nagy többsége által hatalomra juttatott városbíróval és főjegyzővel nem kívánnak együtt dolgozni. Különösen ez utóbbi személyét kifogásolták. Barcza Sándor alispán ezután nem tudott mást tenni, mint a gyűlést felfüggesztette és a város ügyeinek vitelét ideiglenesen Halvax József-re és három tanácsosra bízta.⁴⁴

Így a városi tisztújítás ismét meghiúsult. A megyei közgyűlés számára készített jelentésében a sikertelen tisztújítás okait taglalva, az alispán a következőket jegyezte meg: „... Az egyesített Nagy- és Kiskanizsa városban a jelen viszonyok fennmaradásáig tisztújítást sikerrel tartani és a törvényes állapotot helyreállítani lehet[et]len, lehet[et]len azért, mert az egyesített községek érdekei ellentétesek. Míg Kiskanizsa lakosai nagyobb-

részt földművesek, Nagykanizsa élénk, felvirágzásnak indult és szép jövővel kecsegtető kereskedőváros, mely a fekvése, érdeke és hivatása által parancsolt intézkedések megtételében Kiskánizsa ellenkező érdekei által folytonosan hátráltatva lévén, emelkedésében gátoltatik, s nem tarthat lépést az ipar és kereskedelem nagymérvű haladásával. Ezen ellentétes érdekek gátolják meg az egyetértést ... ez okozta, hogy Kanizsán 8 hónapig provizorium, s jelenleg interregnum van akkor, midőn az egész ország már rég az alkotmányos intézmények áldásainak örvend.⁴⁵ Az említett ellentétek megszüntetésére Barcza Sándor alispán más megoldást nem látott, mint Kiskánizsa és Nagykanizsa külön-külön községgé való alakulását. Javaslatát az 1868. február 3-i megyei közgyűlés elfogadta és kimondta a két városrész közigazgatási és igazságszolgáltatási szétválasztását. Indoklással azt hozták fel, hogy Nagy- és Kiskánizsa egyesült városban a törvényes és alkotmányos állapotot másféleképp helyreállítani nem lehet. A határozat szerint Nagykanizsa ezentúl is rendezett tanácsú városként működik, Kiskánizsa pedig, amely amúgy is a rendezett tanács és a törvényszék megszüntetését óhajtotta, egyszerű községként választja meg előljáróit.⁴⁶ Ezek után tehát most már két külön tisztikart kellett felállítani.

A nagykanizsaiak 1868. február 13-án kezdték meg – most már harmadszorra – a választási előmunkálatokat. Tóth Lajos ügyvéd választási elnökké történt megválasztása után megállapodtak a létrehozandó hivatalokban, eldöntötték, hogy polgármestere és városbírája is lesz a városnak. Az előkészületek azonban most sem zajlottak le minden incidens nélkül. Még mindig akadt, aki a kiskánizsaiak bevonását követelte és a jelöltek személyéről is sokat egyezkedtek. A 81 városi képviselő kijelölésénél pedig mindenki saját magát, családtagjait vagy barátait akarta bejuttatni. Akadt olyan kereskedőcég, ahonnan három jelöltet állítottak, az értelmiség tagjai közül viszont aránylag kevesen kerültek fel a listára.⁴⁷

A tisztújítás – most már Kiskánizsa nélkül – 1868. február 18-án⁴⁸ történt meg. A választás reggel 9 órakor kezdődött, előtte istentiszteletet tartottak a városi templomban. Barcza Sándor alispán üdvözlő szavai után először a szavazatszedő és jelölő bizottsmányokat állították föl. Az előzetes értekezletek eredményeként ezután már gyorsan haladt a választás és végre megalakulhatott a város tisztikara.⁴⁹

Nagykanizsa első polgármestere Halvax József, német nemzetiségű cipészmeister lett, aki 1836-ban került Nagykanizsára Németújvárról.⁵⁰ Megválasztása előtt a polgári egyesület elnökeként tevékenykedett és aktívan kivette részét az eddigi időszak választási csatározásaiból. A városi törvényszék megszüntetését követelők fő hangadói közé tartozott, támogatói egyrészt a nagykanizsai iparosok és a kispolgári réteg képviselői, másrészt a kiskánizsai földművesek közül kerültek ki. 1868. január

31-i „ideiglenes” hatalomra jutását ez utóbbiaknak köszönhette. Február 18-i győzelme viszont azt bizonyítja, hogy a nagykanizsaiak közül is sok választópolgár bizalmát élvezte.

Városbírónak Gózony Ferencet választották. Munkájukat két jegyző, két törvénytudó tanácsos (az egyik a főjegyző), négy közigazgatási és egy rendőri tanácsos segítette. A képviselőválasztásnál a rend felbomlott, mert sokan megszegtek a jelöltekre vonatkozó előzetes megállapodásokat. A zavar és zajongás közepette nem sikerült megvalósítani a titkos szavazást, így a választópolgárok felkiáltással juttatták be jelöltjeiket a képviselő-testületbe. A választás ezen módját a Zala-Somogyi Közlöny erősen kritizálta. A lapban közölt tudósítás szerint „sokan kimaradtak, kiket általánosan akartak, mások ismét becsúsztak, kiknek az asztalhoz közel álló, egy-két úriember kedvezett”.⁵¹ Az értelmiség ugyancsak bírálta az eljárást, mivel úgy érezte, hogy a képviselő-testületben nincs kellő arányban jelen. A 81 tagú testületbe végül is 38 földműves- és mesterembert, 29 kereskedőt és 14 értelmiségit választottak. Az izraeliták közül 34-en kerültek be, így máris gyakorolhatták frissen megszerzett polgári jogaikat.⁵² A sokat vitatott városi törvényszék fennmaradt, a belügyminisztérium rendszeres segéllyel járult hozzá a fenntartásával járó költségek fedezéséhez.⁵³ Az elkövetkező években a közigazgatás és igazságszolgáltatás szétválasztása során megalkotott törvények e tekintetben azonban hamarosan új helyzetet eredményeztek.

Kiskánizsa 1868. március 8-án szintén megválasztotta a maga tisztviselőit.⁵⁴

A helyi választások eredményes befejezésével a két városrész történetében lezárult egy küzdelmekkel, pártoskodással és ellentétekkel teli korszak. Kiskánizsa tovább őrizte a maga paraszti életformáját és hagyományait. Nagykanizsa tőkeerős kereskedőrétege viszont – kihasználva a város földrajzi adottságainak a vasúti összeköttetések által megsokszorozott előnyeit – vállalkozó szelleme, mozgékonyasága, minden új iránt való fogékonysága, utazásai és kapcsolatai által kialakult széles látóköre révén egész más értékeket közvetített a helyi polgárság számára, mint amelyeket Kiskánizsa zártabb világa, a változásokhoz lassabban alkalmazkodó földművelő népessége magáévá tudott tenni. A különböző értékrendek, a mentalitásbeli különbségek az 1867–1868. évi tisztújításkor, a törvényszékkel kapcsolatos vita alkalmával jól nyomon követhetők. Az ellentétek gyökerei valahol ezekben keresendők. A tisztújítások lebonyolítása után a két település egyelőre járta a maga útját – az 1880-as újraegyesítésig, amikor is most már egész más körülmények között új lehetőség adódott annak bizonyítására, hogy a kétfajta mentalitás és értékrend nemcsak egymás ellen fordulhat, hanem ki is egészítheti egymást.

Jegyzetek:

- ¹ Bácskai Vera: Piackörzetek és piacközpontok a Dél-Dunántúlon a XIX. század első felében In: Gazdaságtörténeti tanulmányok Zalai Gyűjtemény 34. Szerk.: Kapiller Imre Zalaegerszeg, 1993. 214. p.
- ² Lásd erre: Lendvai Anna: Nagykanizsa ipara 1848–1867. között In: Magyar Tudományos Akadémia Pécsi és Veszprémi Akadémiai Bizottságának Értesítője. A Dunántúl településtörténete III. 1848–1867. Szerk.: Farkas Gábor Székesfehérvár, 1978. 172–173. p.
- ³ T. Mérey Klára: Nagykanizsa, Somogy kapuja a dualizmus korában In: Somogy megye múltjából. Levéltári évkönyv 20. Szerk.: Kanyar József Kaposvár, 1989. (Továbbiakban: Mérey) 135. p.
- ⁴ Mérey 132. p.
- ⁵ Zala-Somogyi Közlöny (Továbbiakban: ZSK) 1868. május 30.
- ⁶ ZSK 1867. december 14.
- ⁷ ZSK 1865. augusztus 1.
- ⁸ ZSK 1866. november 20., 1869. december 25.
- ⁹ ZSK 1865. augusztus 10., 1865. november 10., 1867. október 12., 1868. február 15., 1869. május 8., 1869. december 4.
- ¹⁰ Sashegyi Oszkár: Az abszolutizmus kori levéltár Budapest, 1965. (Továbbiakban: Sashegyi) 91–96. p.
- ¹¹ Erre vonatkozóan lásd: Horváth Zoltán: A községi önkormányzat és a parasztság In: A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848–1914. I–II. Szerk.: Szabó István Budapest, 1965. (Továbbiakban: Horváth) II. kötet 588–591. p. és Simonffy Emil: Zalaegerszeg képviselő-testülete és tanácsa a polgári kor első évtizedeiben (1848–1872.) In: Tanulmányok a magyar helyi önkormányzat múltjából Szerk.: Bónis György – Degré Alajos Budapest, 1971. (Továbbiakban: Simonffy) 244–245. p.
- ¹² Sashegyi 101., 107. p.; Kérészy Zoltán: Községi közigazgatásunk alaptörvényének (1871: XVIII. tc.) előzményei In: Emlékkönyv dr. Viski Illés József ny. r. egyetemi tanár tanári működésének 40. évfordulójára. Szerk.: Eckhart Ferenc és Degré Alajos Budapest, 1942. (Továbbiakban: Kérészy) 288–290. p.; Bónis György – Degré Alajos – Varga Endre: A magyar bírósági szervezet és perjog története Szerk.: Molnár András Zalaegerszeg, 1996. 211–213. p.
- ¹³ Sashegyi 103–104., 107. p.
- ¹⁴ Zala Megyei Levéltár IV. 252. Zala Vármegye Bizottmányának iratai 1865–1871. b.) Közgyűlési iratok (Továbbiakban: ZML IV. 252. Közgy. ir.) 40/1867. sz.
- ¹⁵ Uo.
- ¹⁶ Uo.
- ¹⁷ Uo.
- ¹⁸ ZSK 1865. szeptember 10.
- ¹⁹ ZML IV. 252. Közgy. ir. 40/1867. sz.; ZSK 1865. november 20., Zala Megyei Levéltár IV. 250. Zala Vármegye Főispáni Helytartójának iratai. 1865. évi betűsoros mutatókönyv (Továbbiakban: ZML IV. 250. Főisp. ir. 1865. évi betűsoros) V: 1334. sz.
- ²⁰ Barbarits Lajos: Nagykanizsa Budapest, 1929. (Továbbiakban: Barbarits) 82. p.; ZML IV. 250. Főisp. ir. 1865. évi betűsoros B: 656. sz.
- ²¹ ZML IV. 252. Közgy. ir. 40/1867. sz.; ZSK 1865. november 20.; Barbarits 81–82. p.
- ²² Horváth 588–591. p.
- ²³ Sashegyi 121. p.; Kérészy 290. p.
- ²⁴ A köztörvény hatóságok rendezéséről szóló törvényt 1870-ben, a községek rendezéséről szólót 1871-ben hozták meg.
- ²⁵ Kolossa Tibor: A dualizmus rendszerének kialakulása és megszilárdulása (1867–1875.) In: Magyarország története 1848–1890. I–II. Főszerk.: Kovács Endre Szerk.: Katus László Budapest, 1979. II. kötet 836. p.; Kérészy 290. p.
- ²⁶ Magyar törvénytár. 1836–1868. évi törvénycikkek Budapest, 1896. (Továbbiakban: MTT 1836–1868.) 246–249. p. Az idézett részt lásd: 249. p.
- ²⁷ Simonffy 248. p.
- ²⁸ ZSK 1867. május 1.; Halvax Józsefnek a polgári egyletnél betöltött pozíciójára vonatkozóan lásd: ZSK 1867. január 1.
- ²⁹ ZML IV. 252. Közgy. ir. 40/1867. sz.; ZSK 1867. május 1.
- ³⁰ Nagykanizsa lakossága az 1869. évi népszámlálás adatai szerint (Kiskanizsával együtt) összesen 15125 fő. Lásd: Döme Géza: Zala megye 1870. évi népszámlálásának eredménye Zalaegerszeg, 1871. 14. p.
- ³¹ ZML IV. 252. Közgy. ir. 40/1867. sz.
- ³² Az Országbírói Értekezlet által javaslatba hozott ideiglenes törvénykezési szabályok I. 1. fejezet 27. §. In: MTT 1836–1868. 287–288. p.
- ³³ Kérészy 290. p.
- ³⁴ ZML IV. 252. Közgy. ir. 40/1867. sz.; ZSK 1867. május 1., 1867. június 10.
- ³⁵ ZML IV. 252. Közgy. ir. 40/1867. sz.
- ³⁶ ZSK 1867. június 10.
- ³⁷ Zala Megyei Levéltár IV. 252. Zala Vármegye Bizottmányának iratai 1865–1871. a.) Közgyűlési jegyzőkönyvek (Továbbiakban: ZML IV. 252. Közgy. jkv.) 1867. június 17. 40. sz., ZML IV. 252. Közgy. ir. 40/1867. sz.
- ³⁸ ZML IV. 252. Közgy. ir. 40/1867. sz.; Oedenburg – Kanizsaer Bote 1867. június 13.
- ³⁹ ZML IV. 252. Közgy. jkv. 1867. augusztus 5. 179. sz.
- ⁴⁰ ZML IV. 252. Közgy. jkv. 1867. szeptember 16. 361. sz. 1867. november 4. 476. sz.

- ⁴¹ ZSK 1868. január 4.
- ⁴² Uo. és ZSK 1868. február 1.; Az izraeliták egyenjogúsításáról lásd az 1867. évi XVII. törvénycikket In: MTT 1836–1868. 354. p.
- ⁴³ ZSK 1868. január 11.
- ⁴⁴ ZSK 1868. február 1.; ZML IV. 252. Közgy. jkv. 1868. február 3. 3. sz.
- ⁴⁵ ZML IV. 252. Közgy. jkv. 1868. február 3. 3. sz.
- ⁴⁶ Uo.
- ⁴⁷ ZSK 1868. február 15., 1868. február 22.
- ⁴⁸ ZML IV. 252. Közgy. jkv. 1868. május 4. 324. sz.; A Zala-Somogyi Közlöny 1868. február 17-re keltezi a tisztújítás napját. (ZSK 1868. február 22.)
- ⁴⁹ ZSK 1868. február 22.
- ⁵⁰ Barbarits 83. p.; Zalai Közlöny 1927. szeptember 16.
- ⁵¹ ZSK 1868. február 22.
- ⁵² Uo.
- ⁵³ ZSK 1868. január 25.; Zala Megyei Levéltár V. 1503. Nagykanizsa város polgármesterének iratai 1849–1871. Tárgy szerinti iratok 1870.
- ⁵⁴ ZSK 1868. március 14.

Halász Imre:

Nagykanizsa centrális helyzete a 19. század második felében¹

Nagykanizsa gazdasági központi szerepét az elmúlt időkben több könyv és tanulmány taglalta már.² Kevesebb szó esett azonban mindez ideig a kulturális életben betöltött központi³ szerepéről és szinte elhanyagolható a közigazgatási központ szerepét tárgyaló értekezések száma, azok is jobbra a városigazgatást vizsgálták, és nem annak a kihatását, hogy a polgári értelemben vett modern közigazgatás területi szerveinek kialakulása milyen hatással volt a töretlenül fejlődő dél-zalai városra. Tanulmányunk tehát a különböző köz- és szakigazgatási hivatalok letelepedését, városképző funkcióját igyekszik tárgyalni, nem tekinti feladatának a városigazgatási szervezet vizsgálatát.

Modern értelemben vett közigazgatási szerepköre Nagykanizsának 1849 előtt nem volt. Az 1849 után, a Bach – korszakban bevezetett közigazgatási modernizálás teremt meg Nagykanizsa igazgatási centrum szerepét. Az 1849 utáni, Sashegyi Oszkár által kormányzott történetileg a provizórium időszakának nevezett igazgatástörténeti periódusban alakítják ki a megyén belüli új, hatékony, most már nemcsak névleges járási beosztást, s ekkor válik járási székhelyé a dél-zalai mezőváros. Az északnyugat – délkelet irányban elhúzódó Zala vármegyének 1849-ig hat járása volt: a tapolcai, a (zala)szántói, a (nagy)kapornaki, a (zala)egerszegi, a (zala)lövői és a csáktornyai járás, melyet földrajzi helyzete miatt – Muraköz néven emlegettek a megyegyűléseken. Az 1849 előtti, észak – déli fekvésű járások jószerével csak „nevüket adták” a járásokhoz, mert közigazgatásának és bíraskodásának vezetője, a főszolgabíró, továbbá az alszolgabírók általában saját kúriáikból igazgatták a rájuk bízott közigazgatási egységet, de gyakran úton voltak a járás valamelyik helységébe, ahová hivatalos ügyeik szólították őket. Ez szükségszerű is volt, amikor a megyében csak három településen, Csáktornyan, Tapolcán és Zalaegerszezen volt olyan épület, ahol valamilyen közigazgatási hivatal működött.⁴

A megye alsó fokú igazgatását érintő változtatások során a korábbiakból csak három járást hagytak meg 1849 után, a zalaegerszegit, a nagykapornakit és a tapolcait, ezekhez három újat szerveztek meg: a sümegi, az alsólendvai és a nagykanizsai járásokat. A területi

beosztás is sokkal kedvezőbb volt, mint a feudális korban, ugyanis a központ a legtöbb lakost számláló helység lett, általában a járás földrajzi középpontjában, a jelentősebb forgalmú utak elágazásánál, viszonylag jelentős kézművesiparral rendelkező településeken, az adott régió piackörzetének központjában. Sikerült így elérni azt is, hogy a járásokban – hiszen az elnevezés is innen adódott – a központtól legtávolabb fekvő helység is egy nap alatt elérhető legyen az oda- és visszautazást is figyelembe véve. Ez szükségszerű a helyhez kötött közigazgatási hivataloknál, ahol a munkaidő kötött, s az ügyfél a hét minden napján elérhette az ügyintézőt.⁵ Az ekkor bevezetett közigazgatási szisztémában ugrásszerűen megnő a közigazgatási hivatalok ügyfélforgalma. Ezt az elmúlt évtizedekben majdnem mindig – talán a Bach – korszakkal szembeni szinte „kötelező” – elítélő vélemény az öncélú és a mindent ellenőrző bürokrácia elburjánzásának értékelt, s azóta sem vagyunk híján hasonló – inkább a helytörténeti irodalomban felbukkanó – véleményalkotásnak, következtetésnek. Véleményünk szerint azonban – nem vitatva a szabadságharc utáni politikai helyzetből fakadó intézkedések negatívumainak nagy részét – a kialakuló közigazgatási változások sok tekintetben előremutatóak, pozitív hatásúak voltak, melyek természetesen magával hozták a hivatali ügyintézés átalakulását, fejlődését, melynek hatásai nem mindig mérhetők le rövid idő alatt. A kialakuló szakszerű államigazgatás bevezetése abban a történelmi helyzetben, amikor az elbukott szabadságharc utáni „rendszerváltást” követően mindennek rossznak kellett lenni, amit átalakítottak, amit bevezettek és ami az új rendszert testesítette meg, hiszen az adott helyzetben hangulatilag ez érthető volt. Ezt aztán tovább táplálta Jókai Mór Az új földesúr című regénye, vagy a korszakról Berzeviczy Albertnek írt négykötetes munkája. Az államot azonban működtetni kell, főleg akkor, amikor a szakigazgatás szakszerűségét erősíteni kell, és egy új típusú, más fajta szakszerű közigazgatást kell bevezetni. A változtatások pozitív hatásait a későbbi értékelők az esetek többségében a Bach – korszakról alkotott véleményüknél elvetik, – bizonyítva látják véleményüket a báró Alexander Bach belügyminiszter és rendszerének bukásával – a dualizmus idejéről alkotott véleményükben azonban nem kifo-

gásolják ezeket, nem ismerve fel – talán szándékosan (?) – annak az igazgatás korszerűsítésében bevezetett újításait, változtatásait, modernizálásai továbbélő hatását.

Tulajdonképpen ekkor, ebben a periódusban kezdődnek el a polgári kori alsó fokú közigazgatási központok kiépülése: egy bizonyos tájegység gazdasági központjába telepített közigazgatási, pénzügyigazgatási, törvénykezési és közrendvédelmi szervezet egy településen való diszlokálása. Zala megyében a Bach – korszakban járási székhelyé vált települések ezt a rangjukat 1950-ig, a közigazgatás szocialista átszervezéséig megtartották, természetesen a trianoni békeszerződéssel a Szerb-Horvát-Szlovén Királysághoz csatolt területek kivételével.⁶ Az 1850-es, majd 1853-as átszervezésnél tekintettel voltak az új pénzügyigazgatási és törvénykezési szervezetre és a kialakuló intézményhálózatra, melyet közigazgatási szintek szerint megpróbáltak szinkronba hozni. Bár később voltak még járássok közötti községátcsatolások, illetve új járássok létrehozására is volt számos példa, de ezek az alapstruktúrát lényegileg már nem érintették. Ennek az átszervezésnek az eredményei egyaránt pozitívak voltak, a településszerkezethez, domborzati és közlekedési viszonyok figyelembevételével alakították ki az alsó fokú közigazgatási egységeket. Ezeknek a járássoknak a kialakításával, s nem utolsósorban a hivatalok és alkalmazottaik letelepítésével állandó helyhez kötésével, a kötött ügyintézési idejével és rendjével áttekinthetőbb, jobban funkcionáló alsó fokú közigazgatási szervezet jött létre, pont azon a szinten, ahol addig ez ilyen formában még nem létezett, s ennek a folyamatnak kifejezetten kedvezményezettje volt a – már többször említett – komoly piackörzettel rendelkező, a gazdasági centrum szerepét betöltő Nagykanizsa, melynek dinamikus gazdasági fejlődésére mi sem jellemzőbb, mint az, hogy az 1845-ben itt megalakult takarékpénztár egyike az abban az évben Magyarországon nyilvánított 20 takarékpénztárnak, (az osztrákoknál ebben az évben csak nyolcat tartottak nyilván), s a pénzügyintézetek száma 1879-re a városban ötre szaporodott.⁷

Az új közigazgatási rendszernek megfelelően, Nagykanizsán tehát létrejött a megyehatóságnak közvetlenül alárendelt császári és királyi közigazgatási főbírói hivatal, melyet a közigazgatási főbíró irányított az alárendelt közigazgatási segéddel, és egy, vagy két írakkal. Ezek a kinevezett hivatalnokok már a többször hangsúlyozott helyhez kötött hivatalok személyzete, alkalmazottaik a járás székhelyén laktak, és meghatározott hivatali időben intézték a hivatalos ügyeket. A járási hivatalok működési rendjét véglegesen a bel-, igazságügyi és pénzügyminiszter 1855. március 17-én kiadott rendelete szabályozta végérvényesen. Bár ez a rendelet elsősorban a hivatal ügykezeléséről intézkedik, ebben szabják meg a napi hivatalos időt hét órában, továbbá elrendelték, hogy vásár- és ünnepnapokon délutánonként is legyen ügyelet a szolgabírói hivatalokban esetle-

ges sürgős intézkedés megtételére.⁸ Ugyanennek a hivatalnak állt alkalmazásában a járás közegészségügye feletti felügyeletet ellátó kerületi sebész kettős alárendeltségben, egyrészt szakmai felettese a megyei főorvos volt, másrészt közigazgatási téren a közigazgatási főbíró volt a felettese. Az esetleges járványok elszigetelése és a járás egészségügye feletti őrködés mellett a szegény sorsú betegek ingyenes gyógyítása is a feladata volt. Jóllehet kerületi sebészeket már – hasonló feladatokkal – a feudális kori vármegye is alkalmazott, jelenléte (később a mérnökkel együtt) a szakigazgatás megjelenésének kezdete. Itt kell megemlíteni, hogy az egészségügyi igazgatásban foglalkoztattak egy járási bábát is, kinek feladata a szegény sorsú szülő nők ingyenes ellátása és a falusi bábaasszonyok oktatása volt.⁹

Az alsó fokú közigazgatási szerepkör tehát megnövelte a város ún. „nappali népességének” számát, hiszen akinek hivatalos elintézni valója volt, az kisebb-nagyobb bevasárlásait is itt intézte, illetve fordítva is igaz, vásárokra, iparosokhoz stb. járva intézték el egyéb hivatalos ügyeiket is a környék polgárai. Ez a folyamat felerősödött a Bach – korszakban végbement másik lényeges változtatással, a közigazgatásnak a törvénykezéstől való szétválasztásával. 1849-től a régi megyei sedriák helyére a – kerületi főtörvényszéknek alárendelve – a cs.kir. törvényszékek léptek. A járássokban létrehozták a járásbíróságokat, a magyar jogtörténetben először. „Felállításuk a közigazgatástól különválasztott állami törvénykezési szervezet kiépítését a legalsóbb fokon megvalósította. Ez a különválasztás azonban csak 1854-ig volt teljes” – összegzi véleményében Szita János.

Az 1849. november 3-án kiadott császári rendelet alapján kétféle járásbíróságot állítottak fel. A „másodosztályú járásbíróságok” polgári peres és kihágási ügyekben ítéleztek. Nagykanizsán 1850 márciusában kezdte meg tevékenységét a járásbíróság, melynek törvénykezési főbírája Nagykanizsán, szolgabírója és a járásbíróági segéd (itt nem hivatalsegédről van szó!) Letenyén lakott.¹⁰

A definitívum kori átszervezéssel 1854-ben a járásbíróságokat megszüntették, hatáskörüket az egyesített közigazgatási és bíraskodási feladattal a közigazgatási szolgabíró vette át, a vegyes szolgabírói járássokban – így Nagykanizsán is – a bírói funkciókban a „cs.kir.szolgabírói hivatal mint járásbíróság” nevet használva.¹¹

A törvénykezés és közigazgatás végleges szétválásánál¹² Nagykanizsa véglegesen járásbíróságot kap, s a már a korábbiakban említett nappali népességszám ezáltal fokozódik, különösen miután az ingatlanforgalmat telekkönyvi bejegyzéshez kötötték.¹³

A Bach-rendszer teljesen új pénzügyigazgatási rendszert vezetett be. A tartományi pénzügyigazgatóságoknak alárendelve pénzügyigazgatóságokat hoztak létre, melynek hatásköre több megyére terjedt ki. Ezeknek a pénzügyigazgatóságoknak az illetékessége az egyenes

adók (földadó, házadó, személyes kereseti adó, jövedelmi adó) kivételével valamennyi állami adóra, illetékre, jövedékre kiterjedt, ugyanúgy mint a közvetett adókra, a bor- és húsfogyasztási adóra, a kereskedelmi célra főzött pálinka utáni égetett szesz adójára, a sör és a cukorfogyasztás adójának beszedésére, emellett kiterjedt hatáskörük továbbá az illetékekre és a jövedékekre: a só-, a dohány-, a lópor-, és a lottójövedékekre is. A pénzügyigazgatóságok irányították és ellenőrizték a kincstári birtokok gazdálkodását és gyakorolták a pénzügyőrség feletti felügyeletet. A körzeti pénzügyigazgatóságnak alárendelve, két járásra kiterjedő illetékességgel az adóhivatalok voltak a pénzügyigazgatás legelső szervei. Az adóhivatalok egyrészt a körzeti pénzügyigazgatóságok hatáskörébe tartozó adó-, illeték- és jövedékügyekben intézték az ügyeket, másrészt ezen adók beszedésénél egyben adópénztárak is voltak.¹⁴ Ezek az adóhivatalok a cs. kir. országos pénzügyigazgatóság 1851. október 1-jei rendelete alapján jöttek létre. Ahogy a rendelet fogalmaz: „... minden szolgabírói járásban található községek, az adóbeszállítás kitelhető könnyítésének tekintetbe vételével a legközelebb fekvő adóhivatalhoz soroztassanak.”¹⁵ Ennek a rendeletnek a melléklete közli a pénzügyigazgatóságokhoz rendelt adóhivatalok és a „hozzáutasítandó szolgabírói járasok” beosztását is. Így a Soproni Polgári Közigazgatási Kerület Somogy és Zala megyékre illetékes pénzügyigazgatóságát Nagykanizsán hozták létre, mely egyben a járás adóhivatalának is helyt adott, továbbá székhelye volt az erre a két megyére illetékes Pénzügyőrség parancsnokságának is.¹⁶ Mondhatnánk azt is, hogy a város az új adó- és pénzügyigazgatási szisztémának is kedvezményezettje, ám a racionálisan megszervezett pénzügyigazgatás a rendkívül erős gazdasági centrum szereppel bíró Nagykanizsán telepítette le az új hivatalt, s a két megyére kiterjedő hatáskörrel regionális szerepet biztosított neki. A hivatalokat fokozatosan fel kellett tölteni szakhivatalnokokkal és irodai segédzeméllyel. Ezzel nem kis számú új lakost telepített a városba, ez a hivatalnokréteg már a képzettségét felhasználó polgári réteget, az ún. Bildungsbürgertumot erősítette, melynek további képviselői a jogszolgáltatás szakképzett gárdája már jelen volt a városban. S ahol bíróság van, ott szükségszerűen megjelenik az ügyvéd is, számuk később egyre gyarapszik. 1874-ben már egyletük van, Első Zalai Ügyvéd Egylet néven, és a következő évtől már kamarájuk is van a zalai ügyvédeknek.¹⁷

A szabadságharc leverésétől 1854-ig ostromállapot van a Magyar Korona ország területén. A közigazgatási egységekben ekkor hozzák létre a csendőrséget, mint karhatalmi erőt, melynek feladata a közrend felügyelete, és bűncselekmények esetén a nyomozás, és a felderítés is. A megyében egy csendőrszárnyat helyeztek el, melynek parancsnoksága a megyeszékhelyen volt. A szárnyparancsnokságnak alárendelten a megye két – közel ha-

sonló súllyal bíró – településén hoztak létre szakasparancsnokságokat, Sümegen és Nagykanizsán.

Ami a fegyveres erőt illeti, a megyében egy gyalogezred állomásozott, melynek alegységeit a megye négy mezővárosában, Nagykanizsán, Alsólendván, Keszthelyen és Zalaegerszezen helyezték el. Nagykanizsán volt az ezredparancsnokság és a hadkiegészítés tekintetében meghatározó szerepet játszó térparancsnokság.¹⁸

Ezek a letelepedő intézmények a város gazdasági életére is jótékony hatással voltak. Elsősorban a fegyveres erő jelent meg a város és környékének gazdasági életében mint tömeges fogyasztó: a hadseregellátás mindig is jó üzlet volt a beszállítók számára.

Fél évtizeddel a sokszor méltánytalanul „sötétnek” aposztrofált Bach-rendszer kezdete után a város már különböző szintű igazgatási funkciókat tölt be:

felső (regionális) szintűt	– pénzügyigazgatásban
közép (megyei) szintűt	– hadkiegészítésben
(a hadügyi igazgatás részeként)
alsó (járás) szintűt	– közigazgatásban (járás székhely)
– jogszolgáltatásban
– rendészeti igazgatásban.

Bár nem témája jelen tanulmánynak, de meg kell jelezni, hogy Nagykanizsa gazdasági centrum szerepe túlmutat a megyehatáron (ez is regionális szintű), közlekedési csomópont szerepe a vasútfejlesztéssel egyre jobban felértékelődik, kulturális szerepe átmeneti vizszaesés után, – ami gimnáziumának algimnáziummá minősített éveire tehető – ismét rohamosan növekszik.

Ezek a folyamatok, továbbá a város szinte töretlen gazdasági fejlődése indította arra a mezőváros vezetését, hogy az 1854-ben bevezetett „definitív” rendszer előtt megkísérelje a megyeszékhely Nagykanizsára helyezését,¹⁹ amely a presztízsszemponctok mellett további fejlődést jelenthetett volna, hiszen a polgári fejlődés szükségszerűen együtt jár intézményei kialakulásával, s egy középszintű közigazgatási központban erre az átlagosnál nagyobb hangsúly helyeződik, ami az előbbieket figyelembe vételével még erőteljesebben jelentkezhet városfejlesztő tényezőként.

A megyeszékhely-változtatás felvetésének rendeleti alapja az 1853. január 10-i legfelsőbb elhatározás volt, mely előírta, hogy kormányzati kerületenként szervező bizottmányokat kell létrehozni, mely előkészíti az államigazgatás átszervezését. Ennek a bizottmánynak a feladata volt a közigazgatási és törvénykezési területi egységek kialakítása, beosztása, a székhelyek meghatározása továbbá a személyi állomány kiválasztása.²⁰ A Sopron székhelyű közigazgatási szervező bizottság néhány változtatást végrehajtott Zala megyében. Hat Balaton – felvidéki községet – melynek területi elhelyezkedése indokolta – Veszprém megyéhez csatolt, és kettővel növelte a megyén belüli járasok számát. A hat alsó fokú

közigazgatási egységet nyolcra növelve létrehozták a keszthelyi és a bánokszentgyörgyi járásokat, ezzel területileg tovább szűkítve a még mindig viszonylag nagy területű járásokat, tovább javult a területi elhelyezkedés.²¹ E bizottság tevékenysége során merülhetett fel a közigazgatási szerepkört is egyre inkább betöltő Nagykanizsa vezetőiben, hogy megkíséreljék a lehetetlent. Jóllehet a szervező bizottság mindjárt működése kezdetén, az 1853 tavaszi ülésén leszögezte, hogy csak nagyon indokolt esetben lehet szó hivatalok átköltöztetéséről, miután ezt rendkívül költségesnek tartották. Az április 9-i ülésen a szervező bizottmány egyik tagja, Michael Hengelmüller felvetette azt a gondolatot, hogy a megyehatóságot az átszervezés során Nagykanizsára kellene telepíteni. Javaslátát azzal indokolta, hogy Nagykanizsa sokkal jelentősebb gazdasági központ a megye jelenlegi székhelyénél, és ez a jelentősége tovább fog fokozódni a megépítendő vasúttal, továbbá Nagykanizsán lesz a székhelye a Somogy és Zala megyék területére kiterjedő illetékességű Pénzügyigazgatóságnak is. Azt nem tagadta, hogy Zalaegerszeg is megfelelt azoknak a feltételeknek, amit a Bach – rendszer Belügyminisztériuma támasztott a megyeszékhelyekkel szembeni kritériumoknak. Zalaegerszeg mellett szólt az is, hogy régóta ez a megye székhelye, Zalaegerszegen vannak a megyei épületek és itt van a megyei börtön is.²²

A kutatás során eddig nem sikerült nyomára jutnunk annak, vajon a nagykanizsai városvezetés kereste-e meg Hengelmüllert, vagy a hivatalnoknak valamilyen más okból volt Nagykanizsa kiemelkedő jelentőségű. Mindenesetre a szervező bizottmány – ahogyan ilyenkor el kell járni – véleményt kért az érintett megyétől is, de nem a közigazgatásban érintett – s a számukra kedvezőtlen döntés után mindenképpen lakást is változtatni kényszerülő – közigazgatás alkalmazottaitól, hanem a kérdésben indifferensnek tartott megyei törvényszék elnökétől. Az elnök válaszában kifejtette, hogy tulajdonképpen mindkét mezőváros központi fekvése miatt lehetne megyeszékhely, de Nagykanizsa földesura Batthyány herceg nem hajlandó megfelelő épületet biztosítani a megyei hivatalok számára, a város pedig nem volt képes saját erejéből felépíttetni a külsejében is imponáns

épületeket, olyan rövid idő alatt pedig végképp nem, hogy az 1854. január 1-jével hivatalba lépő régi – új hatóság ezt használni tudja. Zalaegerszegen pedig – érvel tovább a megyei törvényszék elnöke – megfelelő épületek vannak a megyei és a járási közigazgatási hivatalok számára is. Ezek után nem csoda, hogy az elnök nem javasolta a költséges változtatást, a költözést, melyben a későbbiekben neki is része lehetett volna. A Soproni Helytartósági Osztály Szervező Bizottmánya 1853. május 23-i ülésén úgy oldotta meg a problémát, hogy nem Nagykanizsa székhellyé válása ellen, hanem a rendkívül költséges átköltöztetés ellen foglalt állást.²³

Bár a megyeszékhely továbbra is maradt Zalaegerszegen, az egyre fejlődő, és a tőkés viszonyok kibontakozásával egyre inkább különös gazdasági centrummá fejlődő Nagykanizsa nem tett le ebbéli szándékáról, de egy későbbi, a törvényhatóságok rendezése előtti, 1874-ben tett ilyenirányú kísérlete is sikertelen maradt.²⁴

A polgári igazgatás intézményei kialakulása során 1875. augusztus 1-jével kapott közjegyzőséget Nagykanizsa, majd az 1878-ban életbe lépett erdőtörvény előírásainak megfelelően felállított hat megyei állami erdőhivatal egyikét is a városba telepítették.²⁵

Egy két és fél évtizedes folyamatban alakult tehát ki a dél – zalai város igazgatási centrum szerepköre, a közigazgatás decentralizált hivatalainak kiépítésével. Hivatalnokai, a képzettségét felhasználó polgárság, a Bildungsbürgertum képviselői új szint, életmódot honosítottak meg a városban, mely – Zala megyében elsőnek – 1871-ben nyerte el a rendezett tanácsú város jogállását, s tekinthetjük a mai értelemben vett modern szervezeti és társadalmú városnak. Ezt a pozíciót csak a Bildungsbürgertum és a vállalkozó polgárság, a Besitzbürgertum egyidejű jelenléte miatt tudta elérni, kik egyaránt hajlandóak voltak tenni a városért, kultúrájáért, fejlődéséért, s ezzel a folyamattal válik a polgári fejlődés során teljessé Nagykanizsa centrális szerepe, melynek kiindulópontja a sokszor elmarasztalt Bach – rendszer igazgatási átszervezéseiben keresendő, akkor is, ha a változtatások a későbbiek folyamán egyre kevesebb hangsúllyal idézik a nemegyszer viharos kezdeteket.

Jegyzetek:

¹ A tanulmány a Pro Renovanda Cultura Hungariae Alapítvány Osztrák–Magyar Közös Múlt Szakalapítvány támogatta KÖZÉPSZINTŰ IGAZGATÁS ÉS AZ ADMINISZTRATÍV ELIT kutatási program részeként készülő hosszabb tanulmány része.

² A teljesség igénye nélkül:

BÁCSKAI Vera – NAGY Lajos: Piackörzetek, piacközpontok és városok Magyarországon 1828-ban. (Akadémiai Kiadó, Bp. 1984.)

BÁCSKAI Vera: Városok és városi társadalom Magyarországon a XIX. század elején (Akadémiai Kiadó, Bp. 1988.)

- BÁCSKAI Vera: Piackörzetek és piacközpontok a Dél-Dunántúlon a 19. század első felében (In: Zalai Gyűjtemény 34. Gazdaságtörténeti tanulmányok. Zalaegerszeg, 1993. 213–250. p.)
- HALÁSZ Imre: Adatok a nagykanizsai pénzintézetek történetéhez a tőkés gazdaság kialakulásának első időszakában (In: Vera – nem csak – a városban. Rendi társadalom – polgári társadalom. Supplementum, 1995. Hajnal István Kör, 1995. 175–184. p.)
- HALÁSZ Imre: Adatok Zala vármegye pénzintézeteinek topográfiájához a 19. század második felében (In: Válalkozó polgárok a Dunántúlon a dualizmus korában. Veszprém, 1995. 115–126. p.)
- KERECSENYI Edit: A nagykanizsai Gutmann-család felemelkedése a nagyburzsoáziába (In: Zalai Gyűjtemény 12. Közlemények Zala megye közgyűjteményeinek kutatásából. 1979. Zalaegerszeg, 1979. 146–166. p.)
- T.MÉREY Klára: Dél-Dunántúl iparának története a kapitalizmus idején (Akadémiai Kiadó, Bp. 1985.)
- T.MÉREY Klára: Nagykanizsa, Somogy kapuja a dualizmus korában. (In: Somogy Megye Múltjából. 20. Levéltári Évkönyv. Kaposvár, 1989. 125–162. p.)
- Továbbá ld. KAPOSI Zoltán: Térszerkezeti változások Somogy és Zala vármegye határán a 18–20. században és T.MÉREY Klára: Nagykanizsa szerepe a régió közlekedésében a 18–19. század fordulóján című tanulmányait ugyanebben a kötetben.
- ³ A művelődési központ – elsősorban a közoktatást érintő – szerepköréről – ld.
- DEGRÉ Alajos: A nagykanizsai piarista gimnázium hatása Nagykanizsa várossá fejlődésére (Nagykanizsa Város Tanácsának Híradója. 18. évf. Nagykanizsa, 1986. 48–51. p.)
- DEGRÉ Alajos: Középiskolai oktatás Zala megyében az 1848-as forradalomtól a kiegyezésig (In: A Dunántúl településtörténete III. 1848–1867. Székesfehérvár, 1978. 204–209. p.)
- HALÁSZ Imre: A megye katolikus népiskoláinak és tanítóinak helyzete a Bach-korszak első éveiben (In: Zalai Gyűjtemény 16. Közlemények Zala megye közgyűjteményeinek kutatásából 1980–1981. Zalaegerszeg, 1981. 105–122. p.)
- HALÁSZ Imre: Zala megye izraelita iskolái a Bach-korszak első éveiben. 1849–1853. (In: Zalai Gyűjtemény 18. Közlemények Zala megye közgyűjteményeinek kutatásából 1982–1983. Zalaegerszeg, 1983. 227–242. p.) ugyan e témáról
- HALÁSZ Imre: Adatok a zalai zsidó kisiskolák 19. század közepi történetéhez (In: Történeti tanulmányok Dél-Pannóniából II. Pécs, 1994. 81–89. p.)
- HALÁSZ Imre: Zala megye gimnáziumai a Bach-korszak első éveiben (1849–1854) (In: Zalai Gyűjtemény 26. Közlemények Zala megye közgyűjteményeinek kutatásából 1987. Zalaegerszeg, 1987. 129–144. p.) ugyan e témáról
- HALÁSZ Imre: Adatok Zala algimnáziumainak Bach-korszak eleji helyzetéhez. (In: Történeti tanulmányok Dél-Pannóniából I. Pécs. 1988. 195–204. p.)
- KAPILLER Imre: A Nagykanizsai Piarista Gimnázium diákjai az iskola alapításától 1848-ig. (In: Zalai Gyűjtemény 18. Közlemények Zala megye közgyűjteményeinek kutatásából 1982–1983. Zalaegerszeg, 1983. 145–156. p.)
- KOTNYEK István: Alsófokú oktatás Zalában 1918-ig. (Zalai Gyűjtemény 9. Zalaegerszeg, 1978.)
- Továbbá ezen kötetben NÉMETH József: Zalai városok szellemi kisugárzó hatása a 19. század végén című tanulmánya.
- ⁴ A megye feudális kori közigazgatásáról részletesen ld. az alábbi tanulmányokat:
- DEGRÉ Alajos: A megyei közigazgatás átalakulása a XVIII. század elején (In: Jogtörténeti tanulmányok IV. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp. 1980. 59–70. p.)
- DEGRÉ Alajos: Zala megye vezetőinek kiválasztása a feudalizmus utolsó idejében (In: Jogtörténeti tanulmányok V. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp. 1984. 44–57. p.)
- TURBULY Éva: Zala megye közigazgatása a XVIII. század első felében. (Levéltári Közlemények, 57. évf. 1986/2. 267–293. p.)
- ⁵ HALÁSZ Imre: A polgári-kori járási közigazgatás kialakulása Zala megyében (In: A Dunántúl településtörténete IV. 1867–1900. Veszprém, 1982. 179–184. p.)
- HALÁSZ Imre: Az önkényuralmi közigazgatás kiépülése Zala megyében 1849–1854. (Levéltári Közlemények 57. évf. 1986./1.) 125. p. (A továbbiakban: HALÁSZ, 1986.)
- HALÁSZ Imre: Közigazgatás és közoktatás Zala megyében az abszolutizmus berendezkedése idején 1849–1855. (Kandidátusi értekezés. Kézirat. Zalaegerszeg, 1994.) 27–28. p. (A továbbiakban: Halász, 1994.)
- ⁶ uo. 98. p.
- ⁷ HALÁSZ, 1986. és HALÁSZ, 1995.
- ⁸ HALÁSZ, 1986. 122–123. p., a Magyarországot illető Országos Törvény és Kormánylap (a továbbiakban: MOKL.) 1855. 133–165. p. alapján.
- ⁹ HALÁSZ, 1986. 105–107. és 110–111. p. és SZITA János: A magyar alkotmány történetének vázlata 1848–1945. (Pécs, 1993.) 86. p. (A továbbiakban: SZITA, 1993.)
- ¹⁰ uo.
- HALÁSZ, 1994. 77–79. p.
- ¹¹ uo.
- ¹² SZITA, 1993. 104–105. p.
- ¹³ HALÁSZ, 1994. 80–84. p. és SZITA, 1993. 104–107. p.
- ¹⁴ SZITA, 1993. 96–102. p.
- ¹⁵ MOKL. 1851., 589. p.
- ¹⁶ uo. 592. p.
- ¹⁷ BARBARITS Lajos: Nagykanizsa (Magyar Városok Monográfiája, Bp. 1929.) 170. p. (A továbbiakban: BAR-

- BARITS, 1929.)
- ¹⁸ HALÁSZ, 1986. 124. p. és SZITA, 1993. 108–111. p. és ZML. XV. 3. I. 124.
- ¹⁹ Nem ez volt az egyedüli kísérlet a megyeszékhely áthelyezésére. 1874-ben, mikor a vármegyei törvényhatóságok rendezése az országgyűlés elé került, Nagykanizsa elérkezettnek látta az időt, hogy ismét megkísérelje a megyeszékhellyé válást, ezúttal is sikertelenül. (ZML. V. 1601. 437. Közli: Zalaegerszeg. Dokumentumok a város történetéből. Zalaegerszeg, 1985. 135–145. p.) A törekvés külön érdekessége, hogy a dél-zalai város a Tanácsköztársaság alatt lett egy rövid ideig megyeszékhely, méghozzá úgy, hogy a tanácskormány Zala megyét kétváltasztotta, Észak-Zalára, melynek Zalaegerszeg maradt a központja, és Dél-Zalára, melynek Nagykanizsa lett a székhelye. Érdemi berendezkedésre – értelemszerűen – nem kerülhetett sor.
- ²⁰ SASHEGYI Oszkár: Az Abszolútizmuskori Levéltár (A Magyar Országos Levéltár kiadványai I/4. Akadémiai Kiadó, Bp. 1965.) 341–342. p.
- ²¹ Magyar Országos Levéltár D. 136. 3.
- ²² uo. 1853. május 23-i jegyzőkönyv.
- ²³ uo.
- ²⁴ ld. 18. számú jegyzetet.
- ²⁵ BARBARITS, 1929. 182. és 195. p.

Németh József:

Zalai városok szellemi kisugárzó hatása a 19. század végén

Előadásom kísérlet annak felvázolására, hogy megyénk egy-egy városának művelődési hatása hogyan nyúlhatott túl saját földrajzi határain, a maga polgári közösségének keretein. Mivel Zala megyében a 19–20. század fordulóján mindössze két település lehetett büszke rendezett tanácsú városi címre, a teljesebb áttekintés érdekében két, akkor még nagyközségi státusú, de bizonyos városi feladatokat már ellátó helységet, Csáktornyát és Keszthelyt is bevontam a vizsgálódásba.

A kisugárzó hatást számbavéve főleg a nagyobb hatókörű közép-, netán felsőfokú iskolákat, a folyóirat- és könyvkiadást, a több éven át megjelenő lapokat, a tartósan működő nyomdákat, a számottevőbb szellemi műhelyeket, kiemelkedőbb alkotókat igyekeztem áttekinteni. Jól tudom, hogy utóbbiakra a vizsgált régióban és időszakban még alig találunk említésre méltó példát.

A részletesebb elemzés annak tudatában sem tűnik feleslegesnek, hogy nem ígéri egy szélesebb hatókörű, a nemzeti művelődést alapvetően befolyásoló, azt gazdagító művelődési folyamat képét. De a magyar kultúrához egyrészt nemcsak a kiemelkedő csúcok, hanem a kevesebb izgalmat kínáló síkságok is hozzátartoznak, másrészt egy-egy megye, város saját kulturális történetét is úgy tudjuk híven felvázolni, ha nemcsak mindent gondosan számbavesszük, hanem azt az össznemzeti mércejével is megmérjük.

Csáktornya

Az 1920 óta a Horvát-Szlovén-Szerb Királysághoz, a negyvenes évek elején Magyarországhoz, 45 évig Jugoszláviához, fél évtizede Horvátországhoz tartozó település (Čakovec) a századfordulón Magyarország egyik nagyközsége, Zala megye muraközi járásnak székhelye volt. Noha mindössze 4500 ember otthona, mégis a Muraköz legnagyobb, városi vonásokat is hordozó nagyközsége. A 16–17. században a Zrínyi család birtokainak központja, a 18. század végén a Festetics família birtokába került. Élénk kereskedelem jellemezte, 1893-ban már villannyal világítottak, jó évtizeddel megelőzve a megyeszékhelyt is.

A járás lakosságának 90%-a volt horvát, a többi jórészt magyar, az ott lakók negyedrésze értette a magyar nyelvet. Magán Csáktornyán, főleg az iskolák, hivatalok, a magukat magyarnak valló zsidó kereskedők miatt gyakoribb volt a magyar szó. Művelődési tekintetben a

legjelentősebb intézménynek a tanítóképző számított. A kiegyezés után hozták létre azzal a nem titkolt céllal, hogy segítse egyrészt a nagyfokú analfabétizmus felszámolását, másrészt a terület magyarosítását is. Főleg Muraköz, de Dunántúl délnyugati része számára is képzett tanítókat, s az intézményben a magyaron kívül a horvát és a szlovén nyelvet is oktatták. Előbb Zrínyi hajdani, a 18. században átépített-kibővített várkastélyában működött, majd korszerű, mutatós épületet emeltek részére, amely ma is a pedagógiai felsőoktatás céljait szolgálja.

Az iskola hatókörét növelte, hogy igazgatói rendkívül képzett, ambiciózus értelmiségiek voltak, legalább két nyelv, két kultúra vonzáskörében éltek, s jelentős közéleti szerepet is vállaltak. Margitai József 1854-ben Cserencsócon született, három év múlva a család (1878-ig Majhon néven) a Muraközbe költözött. A tehetséges fiú gimnáziumba Nagykanizsán, tanítóképzőbe Csurgón, polgári iskolai tanítóképzőbe Budapesten járt, ugyanitt zene tanári oklevelet is szerzett. 1873-tól Csáktornyán az elemi iskolában, 1879-től a tanítóképzőben tanított, melynek 1890-től negyedszázadon át igazgatója is volt. Legalább hat folyóiratban számos, főleg pedagógia cikket publikált, de jelent meg cikke az Etnographiában is. (A muraközi horvát népdalokról.) Már 1874-ben zenekart szervezett, részt vett az óvoda alapításában, egy évtizedig titkára volt a Polgári Egyletnek, részese volt több közhasznú egyesület létrehozásának. Ő kezdeményezte az 1904-ben felállított, ma is Csáktornya egyik díszét jelentő Zrínyi-émlékmű létesítését, a kor szokása szerint vállalva a költségek nagyobb részének összegyűjtését is. Horvát nyelvtant (1881–1884), Muraközi horvát olvasókönyvet (1882–1884), Muraközi magyar olvasókönyvet (1884 és 1886), Horvát-magyar zsebszótárt (1887, 1889), Vezérkönyvet a magyar írás és olvasás tanításához a horvát és vend ajkú magyar iskoláknak (1896), Magyar ABC-t és olvasókönyvet a magyar írás és olvasás tanításához a horvát és vend ajkú magyar iskoláknak (1896), Magyar ABC-t a vendeknek (1896) szerkesztett. Ezenkívül gyermekdalgyűjteménye (1896), horvát nyelvű katekizmusai (Mali katekizmus 1885, Veliki katekizmus 1886), népkönyve (Dobre knjige 1885), bibliája (Biblička pozevtnica 1886), vezérkönyvei, stb. jelentek meg. Kiadott tanügyi értekezéseket, 1884–1918 között főszerkesztője, illetve szerkesztője volt a Muraköz-

Medimurje című kétnyelvű lapnak, s 1892 óta e lap horvát nyelvű kalendáriumának.

Margitait a Tanítóképző élén *Zrínyi Károly* követte. Később ő szerkesztette a Muraközt is, máig is haszonnal forgatható monográfiát írt Csáktornyról (1905).

Számottevő nyomda is működött Csáktornyán. 1883-ban alapította a nagykanizsai *Fischel Fülöp* és veje, *Strausz Sándor*. 1899-ben már villanyerő mozgatta gépeit. 1901-ben 6 dolgozója volt – ez akkoriban nemcsak Zala megyében számított jelentős létszámnak. Magyar és horvát nyelvű műveket egyaránt kiadott.

Némileg a csáktornyai művelődés történetéhez számíthatjuk a közeli Kursanecen (Zrínyifalván) 1885–1895 között tanító *Gönczi Ferencet*, aki 1895-ben jelentette meg úttörőnek számító, történeti-néprajzi munkáját, a Muraköz és népe című kötetet. Értékét mutatja, hogy második kiadása épp száz évvel később horvát fordításban Čakovecen jelent meg.

Keszthely

A századfordulón szintén még nagyközség. Több lakosa volt, mint Csáktornyának (7000 ember), de lényegesen csenedesebb, nyugalmasabb település. A hercegi rangra emelt Festetics család otthona, az 1880-as években fejezték be a kastély és a park nagyarányú kibővítését. A fényes palotát azonban magas téglafal választotta el a várostól, s még erősebb volt a társadalmi elszigeteltség. A város a hercegi családtól függött, noha Tasziló személyesen nem, legfeljebb titkára, jószágkormányzója közbejöttével közölte akarátát.

A város életében ezek az évtizedek az újraindulás, a fellendülés időszakát jelentették. Elkészült a templom restaurálása, felépült a gimnázium új épülete, *Bontz József* káplán, a későbbi veszprémi kanonok tollából megjelent a település első, máig is nagy értékű monográfiája, megjelentek a fürdőélet, a nyaralás első jelei, felépült a szigetfürdő. Szobrot emeltek Festetics Györgynek, táblával jelölték meg Goldmark Károly szülőházát. A század végén megalakult a Múzeumi Egyesület is. Megünnepezték a Georgikon alapításának százados évfordulóját.

Mégis a nagyközség kulturális kisugárzó hatásáról még alig szólhatunk. A gimnázium tevékenysége alig terjedt túl az oktatás szűkebb keretein, s majd csak az új, rangos épületben meghonosodva, a következő század elején bontakozik ki. Megfordult ugyan itt is néhány jelentősebb tanár, de ők is inkább a premontrei rend másik iskolájába, Szombathelyre törekednek (*Kuncz Adolf*, *Lipp Vilmos*, *Burány Gergely*), legfeljebb mint igazgatók térnek vissza (Lipp, Burány, de a jeles, sokoldalú régész, Lipp fiatalon meghalt, Burányt pedig előljárói csornai préposttá nevezték ki.)

Keszthelyen ugyan 1887 óta folyamatosan működött nyomda, de nem tudott jelentős üzemmé válni, tulajdonosai többször is változtak, s a Keszthelyen szerkesztett

újságokat, fontosabb kiadványokat gyakran Kanizsára vitték nyomtatásra.

A még Festetics György által alapított mezőgazdasági akadémia a szabadságharc után másfél évtizedig szünetelt. 1865 után újabb lendülettel fejlődik, a magyar mezőgazdaságnak kiváló szakembereket képez, de a szűkebb szakmán is túlmutató hatása csak a század végén bontakozott ki. Az azóta többször is bővített, átalakított, emelettel is növelt épületét *Schadl János*, az intézmény tanára tervezte. (A környék, így Zalaegerszeg több jeles épülete is az őt tervei alapján öntött testet: Elemi iskola, óvoda, takarékpénztári székház – ma múzeum, stb.)

A beköszöntő új században *Lovassy Sándor*, az akadémia tanára, valamint *Sági János*, *Csák Árpád* közigazgatási szakemberek váltak Keszthely, sőt az egész Balaton-környék szellemi életének mozgatójává. Hivatali munkájuk mellett a múzeum létesítésében, a Balaton értékeinek feltárásában és népszerűsítésében vállaltak jelentősebb szerepet. Újságíróként, Csák és Lovassy szerkesztőként is maradandót alkottak. Lovassy telepítette be a hévízi tóba annak egyik ma is fontos értékét, a tünderrózsát. Kiemelkedő szakíró volt, megbecsült tankönyvek szerzője, tudományos tevékenysége főleg a márdán tudományát gazdagította.

Keszthelynek – a rövid életű próbálkozásokat nem számítva – két újságja jelent meg hosszabb időn keresztül: a Keszthely (1878–1894) és a Keszthelyi Hírlap (1891–1938).

Zalaegerszeg

1885-ben nyerte el a rendezett tanácsú városi rangot. Addigi falusias külseje a századvég évtizedében gyors ütemben kezdett megváltozni, lakossága megközelítette a tízezret. A kilencvenes években felépült a két takarékpénztári székház (ma egyik a Göcseji Múzeumot, a másik a Budapest Bankot fogadja be), a Pénzügyigazgatóságnak átengedett bérház, az Arany Bárány szálló, a laktanya, valamint a Főtér, a Kossuth, a Rákóczi és a Wlassich, ma Ady utca néhány szép polgárháza. Közgyűlési teremmel bővítették a Megyeházát, emelettel a Városházát, új szárnyal és börtönnel a Bíróságot.

Az új század elején megszólalt a telefon, kigyulladt a villany, felépült a leánypolgári, evangélikus és izraelita templom felavatását ünnepelhetők a hívők. Már két újságja is volt a városnak (Zalamegye 1882–1919, Magyar Paizs 1900–1917), a polgári egyesületek is sorra alakultak. A modern államszervezet bonyolult hivatali apparátust épített ki, ennek révén Zalaegerszeg tisztviselő várossá vált. Nem véletlen, hogy a korszak reprezentatív adattára, a Pallas lexikon 1897-ben megjelent 16. kötete a város címszava alatt főleg a hivatalokat sorolja fel.

Jellemző, hogy 1896-ban a vármegye milleneumi emlékkönyvét is Nagykanizsán szerkesztették, jórészt írták is, s benne épp a megyeszékhely képviselője a leggyengébb. (Ha csak a megyei hivatalok beszámolóit nem

soroljuk ide.)

A szellemi kibontakozás csak a gimnázium megnyitása, a rendkívül képzett, ambiciózus tanári kar megerősödése után vált érzékelhetővé. Itt is múzeumalapító törekvések szökkentek szárba, néhány könyv is megjelent, színvonalas előadások hangzottak el. A gimnázium tanári karának szellemi tevékenysége a város kulturális életét ugyan felrázta, de igazán kisugárzó hatásúvá nem tudta erősíteni. Hosszabb távú, nagyobb hatókörű szellem élet nem tudott kibontakozni, s rangot, tekintélyt továbbra is csak a megyeszékhely-jellegből kölcsönözhetett. Ebben az is szerepet játszott, hogy a város külső képe ugyan előnyösen változott, de gazdasági súlya jelentéktelen maradt. Egyetlen számottevő műhelye, ipari üzeme sem tudott erőre kapni. Nyomda a reformkortól folyamatosan működött, de főleg hivatali kiadványokat, később hetilapot állított elő, könyvet alig. Ha igen, az is elvétve volt egerszegi szerző műve. Foki Ibolya számítássa szerint 1864–1900 között 8 könyv jellegű termék került ki a megyeszékhely nyomdájából, ebből hat az utolsó évtizedben. Közülük egy bizonyult időtállóan: egy 1885-ben Andrásidára került fiatal tanító, *Novák Mihály* kötete: *Zalavármegye az 1848–49. évi szabadságharcban*.

Nagykanizsa

a századfordulón a megye legjelentősebb városa. Nemcsak 26.000 lakosával emelkedett ki, hanem élénk kereskedelmi tevékenységével, másfél század óta forgalmas piacával, nagy hatókörű pénzügyeivel is. 1892-ben már megszólalt a helyi telefon, a városközi távbeszélés is hamarosan, a milleneum esztendejében lehetővé vált. (A megyeszékhely lakóinak erre még egy évtizedet várniuk kellett.) Igaz ugyan, hogy a század utolsó negyedében Kaposvár és vasútja lendületesebb fejlődése miatt Kanizsa kereskedelmi növekedése lelassult, de ezt akkor még látványosan ellensúlyozta a megnyíló gyárak, üzemek sora.

A városban nagyszámú és súlyú zsidó lakosság élt (1910-ben 3378 fő), főleg ők álltak a gazdasági élet élén. A kulturális élet többszínűségére utal, hogy ekkor még 706 német és 313 horvát anyanyelvű kanizsai polgárt is számon tartottak. A magukat magyarnak vallók is gyakran mindkét nyelvet használták családon belül is. Fejtő Ferenc emlékezéseiből tudjuk, familiájában a magyar, a német és a horvát nyelv egyaránt természetes volt.

A kereskedelemben, a hitelintézetek különböző ágai-ban több mint ezer ember dolgozott (1021), különösen sokan keresték kenyerüket a közlekedésben (943), az iparban pedig 3874 keresőt tartottak számon. Ez időben a megyében 37 iparvállalat foglalkoztatott húsznál több alkalmazottat, ebből 16 cég volt kanizsai székhelyű.

1765 óta fogadta tanítványait a piarista atyák vezette gimnázium. Igaz, hogy soha nem működhetett jó kö-

rülmények között, a rend maga sem sorolta legjobb iskolái közé. Szerepét azonban megnövelte egyrészt helyzeti előnye (a megyeszékhelyen csak 1895-ben indult gimnázium), másrészt a piarista rend toleráns, felvilágosult tanítási szelleme, a tudós-tanár típusának hagyományja. A tehetségesebbnek ítélt tanárok ugyan csak pár évet töltöttek a városban, s igyekeztek a nagyobb hírnév iskolákba kerülni, s ebben rendi előjáróik is támogatták őket. Mégis az iskola joggal tartotta számon neves tanárai között *Czirbusz Gézát*, *Pachinger Alajost*, *Perényi Józsefet*. A jeles biológus Pachinger 1895–1901 között az intézmény igazgatója is volt. Perényinek több irodalomtörténeti műve jelent meg a városban (*Az Oberon nyelvvezete* 1898, *Endrődy János életrajza* 1899, *Mephisto és Lucifer* 1900, *Irodalomtörténetírásunk első munkásai* 1902, *Szemere Miklós és Tompa levelezése* 1902).

A piarista tanárok nemcsak részesei, alakítói is voltak a város szellemi életének. A társadalmi egyesületekben társak voltak a világi értelmiséggel, nem egyszer a zsidó polgárság szellemi elitjével is.

Több elemi és polgári iskolai tanár főleg irodalmi tevékenysége következtében vált ismertté. Ők a város társadalmi életében kisebb szerepet vállaltak, ennek hiányáért kárpótolták magukat a legkülönbözőbb – kanizsai és fővárosi lapokban – megjelent publikációikkal, kötetekkel. Irodalmi termésük zöme nem vált maradandó értéké, de a századvég éveiben nevüket jól csengővé tette.

Hajgató Sándor 1869-ben Kiskanizsára került, 1873-tól a kanizsai felső leányiskola tanára volt. 1876-ban szerzett polgári iskolai tanári oklevelet, ettől kezdve a polgári leányiskolában tanított. Többféle műfajban, sok helyütt publikált, versesköteteit Nagykanizsán adta ki.

Szalay Sándor 1876-ban szerezte oklevelét Csurgón, ez évben lett segédtanító, majd tanító, végül igazgató Nagykanizsán. 1880-tól jelentek meg verses elbeszélő kötetei, drámái Kanizsán, Pozsonyban, Pesten. Több kiadásban is napvilágot látott a megye földrajzát bemutató tankönyvecskéje, 1882–1885 között ő szerkesztette a *Zalai Közönyt*, majd egy esztendeig a *Zalai Tanügyet*.

Mára már némileg elfeledett, akkoriban a haza határain is túlnyúló kulturális tényezőt jelentett a zsidó értelmiség legjava. *Löw Lipót* rabbi városbéli működése még jóval tárgyalt korszakunk előtti időre, a szabadságharcot megelőző esztendőkre esett, de utódai tevékenysége is túlnőtt a város által igényelt kereteken.

Fassel Hirsch 1851–1883 között volt a szép, klasszicista zsinagóga főrabbi. Morvaországban született, Prossnitzban (Prostejov) kezdte pályáját. 50 esztendő volt már, amikor a kanizsai hívők lelki vezetőjükké hívták. Ekkora már több műve jelent meg Bécsben, Lipcsében, Prágában, mindegyik német nyelven. Határozottan állást foglalt a zsidó hitújító törekvések mellett, s csatlakozott az augsburgi rabbigyülekezetnek e szellemben hozott határozatához. Több alkalmi füzetén kívül

számos teológiai, talmudjogi munkája jelent meg, mind-egyik németül. Összesen 18 kötetéről tudunk, ennek épp a fele kanizsai nyomdából került ki (egyiknek javított, bővített harmadik kiadása aztán Bécsben is), s közülük három révén világhírt is szerzett. Sok írása jelent meg az akkor európai folyóiratokban (Orient, Ben-Chananja, stb.). A család további sorsát jellemzi, hogy egyik unokája báró Szerényi József jeles közgazdász, szakíró, kereskedelmi miniszter, a felsőház tagja lett.

Fassel Hirsch utójául *Neumann Edét* választották. Fitalon került Kanizsára, 1859-ben született Budapesten, 1882-ben avatták bölcsészdoktorrá, a következő évben rabbivá. 1883-tól haláláig, 1918. december 12-ig kanizsai főrabbi. A Rabbiképző Intézet vezérlőbizottságának tagja, az Országos Rabbiegyesület elnöke volt. Értékes irodalmi munkásságot fejtett ki. Szerkesztette a Magyar Izraelt, a rabbiegyesület hivatalos közlönyét. Az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat évkönyveiben megjelent értékes tanulmányain kívül számos önálló könyve jelent meg, több kitűnő tankönyvet írt. Fontosabb kötetei: A mohamedán József-monda eredete és fejlődése (1881), Hitszónoklatok és beszédek (1886), Zsidó vallástörténet (2 kötet, 1894–1897), Rövid héber nyelvtan (1895), Kayserling (1908), Az asszír korszak profétái és a zsidók története (1908). Fia, *Naményi Ernő* is neves közgazdász, művészettörténész lett.

A városban a hitközség külön iskolát is fenntartott. Pedagógusaik egy része a város életében is kiemelkedő szerepre tett szert, rangot vívott ki, s munkásságuk nem egy eleme országos visszhangot is kapott.

Először *Boronkay Károly* hívta fel magára a figyelmet. 1830-ban Sárbogárdon született, rabbinak készült, majd a polgári iskolában tanári képesítést szerzett. Pár esztendei nevelősködés után Újvidéken tanított, 1856-ban került Nagykanizsára. Nevét a kiegyezés évében változtatta Braunról Boronkayra. 1896-ban nyugdíjazták, 1899-ben halt meg.

Az ötvenes években németországi lapokban kezdett publikálni, 1863 után a Pesti Naplóban, a Tanodai Lapokban, az Izraelita Közlönyben, a Zalai-Somogyi Közlönyben, a Zalai Tanügyben és más periodikákban is.

Nagykanizsán két kiadásban is megjelent Héber ABC és olvasókönyve, ugyancsak két alkalommal az elemi iskolák számára írt Magyar nyelvgyakorlatok című tankönyve. Utóbbi 3. és 4. kiadása Budapesten látott napvilágot.

A város századvégi művelődésének egyik legjelentősebb alakja a mára némileg (méltatlanul) elfeledett *Hoffmann Mór*. 1843-ban Devecserben született, középiskolai tanulmányait Pápán, Vácott, Győrben, Komáromban, Pesten végezte. 1861–62-ben segédtanító, nevelő volt, 1863–64-ben tanítóképzőbe járt, ezután Veszprémben tanító, több helyen nevelő. 1869-ben került Nagykanizsára, 1875-ig az izraelita elemi iskola ta-

nítója. 30 évesen tett érettségi vizsgát, a következő évben polgári iskolai tanári, 1882-ben a budapesti egyetemen középiskolai tanári oklevelet szerzett. A polgári iskolában tanított, 1897-ben igazgató, 1902-ben nyugdíjba vonult. Pestre költözött, ott halt meg 1915-ben.

17 esztendő korában folyamatosan jelentek meg cikkei számos magyar és német nyelvű lapban, elsősorban pedagógiai és irodalmi témákról. Színnyei: Magyar írók élete és munkái Hoffmann adatait is tartalmazó, 1896-ban megjelent IV. kötetet 32 művéről ad számot, ezt Gulyás 39-re egészítette ki, nem számítva a 2. és 3. kiadásokat.

A publikált művek skálája rendkívül széles: szépirodalom, fordítások, pedagógiai szakmunkák, tankönyvek, magyar- és világirodalmi tanulmányok, publicisztika, stb. A legtöbbször Nagykanizsán, de néhányat Lipcsében, Pesten, Szegeden adták ki. A korabeli Kanizsa társadalmi viszonyaira jellemző, hogy Hoffmann, a zsidó polgári iskola tanára Perényi József piarista szerzetessel együtt írt német nyelvű könyvet gimnazisták számára. (A címlapon az 1903-as, 7. kiadásban már Hevesi Mór álneven. Fia ekkor már egy évtizede Hevesi Sándor néven szerepel.)

Pár esztendeig Hoffmann kollégája volt *Alpár Mór*. 1860-ban született Verbón, Nyitra megyében. Családi neve 1899-ig Altmann. Középiskoláit Bécsben, az izraelita tanítóképzőt Budapesten végezte. 1881-től tanított Kanizsán, előbb a zsidó elemi, 1894-től a polgári iskolában. 1903-ban Tapolcára költözött. Versei, nyelvkönyve, természetrajz könyve 1885-ben, illetve 1886-ban került ki a nyomdából.

Tanártársa volt *Bun Samu*, aki 1868-ban, 24 éves tanítói Székesfehérvárról költözött a városba. A zsidó hitközség elemi iskolájában tanított, 1883-tól az elemi és a kereskedelmi iskola igazgatója volt. 44 éves, amikor középkereskedelmi iskolai tanári képesítést megszerzi. 1916-ig tanított, 1937-ben halt meg.

Már a 20. század első három évtizedében bontakozott ki *Villányi Henrik* tanár, szerkesztő tevékenysége, de jelentőségére, igényességére utal, hogy 1890-ben, Lipcsében jelent meg német nyelvű pedagógiai kötete.

A város szellemi életének három évtizeden át talán legjelentősebb szereplője *Bátorfi Lajos* volt. Nem Kanizsa szülötte, némi kitérővel Kiskunfélegyházáról érkezett, ott született 1835-ben. Szegeden, Aradon, Pesten tanult, s tisztviselői állását hamarosan szerkesztőségi munkára cserélte fel. Rövid ideig a Borászati Lapok munkatársa, majd a Győri Közlönnél szerzett hosszabb újságírói gyakorlatot. A kiegyezés esztendejétől dolgozott Kanizsán: a Zala-Somogyi Közlöny segédszerkesztője, majd szerkesztője. 1874-től öt év megszakitással haláláig a Zalai Közlöny szerkesztője. 1876–1878 között havonta egyszer jelentek meg az Adatok Zala megye történetéhez sorozat kis alakú füzetei, melyek öt kötetbe gyűjtve 120 esztendő után is a megye történetének gyak-

ran idézett forrásai. Bátorfi nevét ezenkívül még öt, hosszabb-rövidebb időt megért kanizsai lap kolofonjában olvashatjuk (Csendőrségi Közlöny, Kandi Klári, Párisi Lapok, Zala, Zalai Tanügy).

Több mint negyedszáz kötet címlapján szerepel neve: fordítóként, szerkesztőként, jobbára azonban szerzőként: verseket, szindarabokat, útirajzot, földrajzi leírást, költői beszélyt egyaránt írt. E műveinek nagyobb része mára elavult, nem olvasmányi, hanem művelődéstörténeti értéket jelent. A múlt század utolsó évtizedében azonban sikeres kötetek voltak, némelyikük több kiadásban is megjelent (Zala megye földrajza négy alkalommal is). Belekezdett Kanizsa levéltárának rendezésébe, a város monográfiájának, az Inkey család történetének megírásába.

Ma már nehezen mérhető fel sokoldalú újságírói tevékenysége: első írása 1885-ben jelent meg a Budapesti Hírlapban, de található írása a Napkeletben, a Divatcsarnokban, az Alföldben, a Szegedi Híradóban, a Vasmegyei Közlönyben is.

Máig ható, maradandó értéket jelent az Adatok Zala megye történetéhez című gyűjtemény. Ez volt az első kísérlet a megye történetének összegzésére, érthető, hogy tartalma nagyon vegyes: oklevelek, népdalok, életrajzok, magánlevelek, másutt már megjelent beszámolók egyaránt találhatóak benne. Köztük olyan fontos írások, mint Rómer Flóris Archeológiai levelei Zala megyéből. Pótolhatatlan értéket jelentenek a mára már szétszóródott családi levéltárakból származó közlések. Értékét nem kisebbíti, hogy megjelenése után 12 évvel *Csutor Imre* külön füzetben tette közzé észrevételeit: a kettő szerencsésen kiegészíti egymást.

Másik múlhatatlan érdeme, hogy ő alapozta meg a zalai újságírást: tagadhatatlan, hogy a századfordulóig a Zalai Közlöny a megye legjelentősebb újságja volt. A lap máig is rekordot jelent Zalában: 1874–1944 között jelent meg, többször változó, de mindig figyelemre méltó színvonalon. Utolsó szerkesztője 1926–1944 között az ugyancsak kiemelkedő jelentőségű Barbarits Lajos volt.

A századforduló után bontakozott ki *Halis István* (1855–1927) tevékenysége. A város szülötte volt, jogi végzettséget szerzett, különböző városi tisztségeket töltött be, hosszú ideig városi tanácsos, egy ideig polgármester-helyettes. 1913-tól hivatalos megbízásból is a város könyvtárának, szerveződő múzeumának vezetője. Tárgyalt korszakunkban Hoffmann Mórral együtt szerkesztette a Zalavármegyei évkönyv a milleniumra című kötetet 1896-ban.

Nagykanizsa sokszínű – itt csak vázlatosan bemutatható – kulturális életének, kisugárzó hatásának egyik legfontosabb eszköze fejlett nyomdászata volt.

A század utolsó esztendejében négy tipográfiája is

működött, közülük kettő ekkor már nemcsak négy-öt évtizedes múltra tekinthetett vissza, hanem jóhírű, a megye határain kívül is számon tartott, gyakori megrendelésekkel felkeresett üzemnek számított.

Az első nyomdát még 1850-ben hozta létre *Markbreiter Jakab*, ezt másfél évtized múlva 6500 forintért *Fischel Fülöp* vásárolta meg. Fischel Csehországban, a Prága-közei Lohovicon született, 1849-től Pesten dolgozott a Pester Lloyd szedőjeként. Merkbreiter innét csábította Kanizsára, s mikor a tulajdonos 1864-ben zavaros gazdasági ügyekbe keveredett, majd Ausztriában más üzleti vállalkozásokba fogott, ő vezette és fejlesztette tovább (apósa) nyomdáját.

Foki Ibolya számítása szerint négy évtized alatt legalább 200 könyvet jelentetett meg, s 15 lap bibliográfiai adatai közt szerepel kiadóként, szerkesztőként vagy nyomdászként, köztük keszthelyi lapoknál is.

1887-ben már két amerikai sajtóval, 3 egyszerű gyorssajtóval, 1 kézi sajtóval dolgozott. 1894-ben 3 gyorssajtója, 1 kézi, 1 amerikai sajtója, négy segédgépe volt, 1901-ben 18 alkalmazottnak adott munkát, a nyomdán kívül a könyvkötészetben és -kereskedésben is. Egy időben kölcsönkönyvtárat is működtetett. 1898-tól villamos energia mozgatta gépeit.

Fischel Fülöp halála után fia, az akkor 25 esztendő Lajos vezette tovább a családi vállalkozást. (Az ő fia Fejtő Ferenc, az immár hat évtizede Párizsban élő író, történész.)

Wajdits József üzeme 1860-ban kezdett munkához. Ahogy az utókor – a részletekbe menő kutatást még nélkülözve – meg tudja ítélni, méltó vetélytársa volt Fischelnek, kettőjük nyomdája nagyjából azonos teljesítményű volt. Igaz, Wajdits József is, majd 1891-től fia is, megmaradtak a város keretei között, viszont nagyobb részt vállaltak az újságok, folyóiratok létrehozásában, esetenként szerkesztésében is. (A két Wajdits 13 periodika adataiban szerepel.) Ő hozta létre 1862-ben és adta is ki a megye első számottevő újságját, a Zala-Somogyi Közlönyt, melyet 1866–1872 között szerkesztett is. A belőle kivált, 1874–1944 között folyamatosan megjelenő Zalai Közlönynek is nyomdása, többször is kiadója, átmenetileg ő is, majd fia is szerkesztője volt.

Tárgyalt korszakunkban nem váltak meghatározó tényezővé, de az összképet színesítették *Singer Lipót* (1882–1897), *Weisz Lipót* és fia (1885–1900 után is), *Farkas és Krausz* (1899–1900 után is) kisebb nyomdái.

Az új század első másfél évtizedében Nagykanizsa annak ellenére megőrizte művelődési kisugárzó, vezető szerepét, hogy mind Keszthelyen, mind Zalaegerszegen számottevő fellendülés tapasztalható, ennek eredményeként az arányok is némileg eltolódnak. Ennek vizsgálata azonban már szétfeszítené ezen előadás kereteit.

Jegyzetek helyett:

Előadásom nem vállalkozhatott részletes anyagfeltárássra, inkább csak vázlatos kép felrajzolását tűzhette célul. Ezért nem akartam filológiai hivatkozások ballasztjával terhelni. A téma iránt érdeklődőknek jó szívvvel ajánlom a következő műveket:

Kerecsényi Edit: Nagykanizsa társadalma és egyleti élete 1900 táján. *Zalai Gyűjtemény* 21. (1985) 105–120.

Foki Ibolya: Adatok a zalai nyomdászat történetéhez 1860–1900. *Zalai Gyűjtemény* 31. (1990) 281–303.

Horváth Ferenc: A Zala megyei hírlapok és folyóiratok bibliográfiája 1861–1973. Zalaegerszeg, 1978.

Zalai életrajzi kislexikon. Zalaegerszeg, 1994.

Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái I–XIV. 1891–1914. (1980–1981-ben hasonmás kiadása is)

Gulyás Pál: Magyar írók élete és munkái 1939-től megjelenő kötetei, 1990-től a régebbi kötetek hasonmás kiadása, valamint a kézirat alapján megjelenő új kötetek is.

Barbarits Lajos: Nagykanizsa 1929. (Hasonmás kiadás is).

Hegedűs András:

A nagykanizsai cs. és kir. 48. gyalogezred története, különös tekintettel annak I. világháborús tevékenységére

Nagykanizsán a Deák-téren áll a császári és királyi 48. gyalogezred emlékműve. Kisfaludi Strobl Zsigmond szobra Petőfi Sándort egy kézigránát dobó katonával ábrázolja. Mint ismeretes, Petőfi 1838–40. között ebben a gyalogezredben szolgált. A talapzaton pedig kőbe vésvé olvashatjuk azt a számos helyszínt, ahol az ezred „életét és vérért” áldozta uralkodójáért és hazájáért. E rövid előadás nekik kíván emléket állítani.

Már 1721-től létezett egy ezred, amely a 48-as számot viselte, de ezt spanyol nemzeti ezredekéből hozták létre, amelyek a Német-Római Birodalom szolgálatában álltak. Az egységet 1796-ban feloszlatták.¹

Az ezred felállítását az a Franciaországgal szembeni hadi készülődés eredményezte, melyet a rastatti kongresszuson (1797. december 9–1799. április 23.) túlzó követeléseivel fellépő francia diplomácia váltott ki. Franciaország, hogy követeléseinek nagyobb súlyt adjon, kétszázezer újonc sorozását rendelte el, ami Ausztriát újabb gyalogezredek felállítására kényszerítette. Az Udvari Haditanács már a kongresszus ideje alatt új egységek szervezését kezdte meg, magyar gyalogezredek IV. zászlóaljaiból.

A 32., 33., 53. gyalogezredek IV. zászlóaljai megkapták a páduai főparancsnokság 1798. május 13-án kelt parancsát, miszerint minden állományukba tartozó fő- és törzstiszttel együtt induljanak Veronába, ahol aztán ezen alegységek 1798. júniusában gr. Gyulay Albert parancsnoksága alatt egy ezredben egyesültek, s az egység megkapta az 1796-ban megüresedett 48. hadrendi számot.² Kiegészítési körzete eleinte Zala, Vas, Sopron és Moson vármegye volt, 1860 után kizárólag Zala megye látta el e feladatot.³

A hiányzó tiszti beosztásokat más egységekből pótolták. Kezdetben minden zászlóalj megtartotta a magával hozott hajtókáját (paroliját), akárcsak a tisztek a különféle uniformisukat, s csak később véglegesítették az egységes acélzöld színt a sárga gombokkal.⁴

Gyulay ezredes törekvése arra irányult, hogy az ezredet minden tekintetben a többi egységgel azonos szintre hozza, amelyhez nagy segítséget nyújtott, hogy a magyar rendek által a határezeredek számára küldött újoncokat – mivel azok ott nélkülözhetőek voltak – Itáliába irányították. Gyulay ezek közül kiválogatta a szá-

mára legmegfelelőbbeket, s így még ő adott át 250 embert a 2. gyalogezrednek.

Az ezred parancsnokának tevékenységét, amely azt célozta, hogy harcértékében a többi ezreddel egyenrangúvá tegye a 48-asokat, siker koronázta, s a tisztikar bizakodóan nézhetett szembe azzal a háborús veszéllyel, melyet az állandóan változó politikai küzdelmek kilátásba helyeztek. A tüzkereztségen az ezred 1799-ben, Veronánál, a franciák elleni háborúban esett át, s a várakozásoknak megfelelően megállta helyét.

Mivel előadásomnak a terjedelem rövidege miatt nem lehet feladata a számos hadjárat összefoglalása, melyekben az ezred részt vett, csak azokat a főbb csomópontokat veszem sorra, melyek az 1914-ig terjedő időszakban az egység történetében meghatározóak voltak. Összefoglalásként azonban elmondhatjuk, hogy a napóleoni háborúktól kezdve a 19. század szinte valamennyi harcterét végigjárták, amelyben a Monarchia érdekelt volt.

Egyik ilyen fontos állomás 1848, amely sok más magyar alakulathoz hasonlóan ezredünket is megosztotta. Részvételük a szabadságharcban korántsem oly szimpla, mint ahogyan Finta József erről ír: „Az ezred III. zászlóalja 1848–49-ben a magyar szabadságharc alatt, a honvéd hadseregben harcolt.”⁵

Az ezred 1848–49-ben Radetzky tábornagy vezénylete alatt Itáliában küzdött. A III. zászlóalj azonban ekkor Székesfehérváron állomásozott. Május végén parancsot kaptak, hogy Csáktornyan a Drávánál a császári-királyi (továbbiakban cs. kir.) határőrcsapatokkal szemközt őrfeladatot lássanak el. E helyzet jól példázza a cs. kir. csapatok magyarországi tanácstalanságát, hiszen az áprilisi törvények értelmében a cs. kir. hadsereg Magyarországon állomásozó egységei a magyar kormány fennhatósága alá tartoztak. A területileg illetékes főhadparancsnokságok azonban ezt nem könnyen fogadták el, s a magyar kormány utasításait csak nehezen tudta velük végrehajtatni.⁶

Júniusban a kormány a Dunántúl teljhatalmú biztosává Csányi Lászlót nevezte ki, aki szeptember 12-én jelentette, hogy Jelačić átkelt a Dráván. A III. zászlóalj ekkor a Dráva magyarországi partján állomásozott. Nem volt könnyű eldönteniük, hogy melyik oldalon van az

igazság, mivel a bécsi és pesti eseményekkel csak annyiban voltak tisztában, amennyire erről őket Csányi tájékoztatta. Az a tény, hogy a harcban cs. kir. csapatokkal kerülhettek szembe, kiút keresésére készítette őket.

A drávai magyar hadsereg parancsnoka, gróf Teleky Ádám dandártábornok,⁷ Nagykanizsán át Keszthelyig, majd onnan Tapolca és Veszprém érintésével Székesfehérvárig hátrált. A III. zászlóalját innét Martonvásárra küldték, ahol egészen október 10-ig táborba szállt, s ezután indult meg Móga János altábornagy parancsára a Lajta irányába. A zászlóalj magyar nemzeti egységekkel vették körül, mivel nem voltak bizalommal irányukban, hiszen a császári jelvényeket, főleg a zászlót nem voltak hajlandók letenni.

Martonvásáron a tiszték, miként Keszthelyen, újból megkísérelték benyújtani a szolgálatból való távozási igényüket, melyre azt a választ kapták, hogy háborús időkben senki sem távozhat, ha mégis szökést kísérelne meg, akkor törvényszék elé kerül.⁸

Ilyen körülmények között vettek részt a schwechati ütközetben, amely, mint ismeretes, a magyarok meghátrálásával végződött. Windischgrätz tábornagy felhívást intézett Mógához és az összes Magyarországon állomásozó cs. kir. tiszthez, hogy a parancsnokságuk alatt álló egységekkel helyezték magukat az ő parancsnoksága alá. A felszólítás azonban, amely november 26-ig adott türelmi időt, nem érte el célját. Annyi hatással mégis volt a tisztikarra, hogy, miután törvényes megoldás nem volt a kilépésre, számos tiszt betegeket jelentett.⁹

Zászlóaljunk a schwechati csata után a magyar-morva határon, Jablonitzán állomásozott, s a meginduló osztrák támadáskor Simunich altábornagy csapataival találta magát szembe. December 16-án a zászlóalj részt vett a Nagyszombat megszerzéséért folytatott kisebb ütközetben, ahol a zászlóalj egy része megtalálta a módját annak, hogy megadja magát. Ugyanis három század tartalékként a pályaudvaron maradt, ahol egyetlen lövés nélkül adták meg magukat. A zászlóalj fennmaradó három százada a honvéd alakulatokkal harc közben összekeveredve vonult vissza. Így az ezred, pontosabban annak III. zászlóalja számára a szabadságharc véget ért, és a háborút Itáliában folytatták.

Windischgrätz így írt erről 1849. január 4-én (77. szám alatt) Radetzkynek: „Báró Wetzlar altábornagy úr arról tájékoztatott, hogy 1848. december 20-án 792 hadifogoly, köztük 10 tiszt érkezett Olmützbe, akik Nagyszombatnál estek fogságba. Ebben benne van a 48. gyalogezred III. zászlóaljának 3 százada 230 fővel és 4 tiszttel, akik a találkozásnál egyetlen lövés nélkül adták meg magukat. ... E zászlóalj a császári színeket nem vetette el és a zászlót Kossuth többszöri kísérlete ellenére sem cserélte ki a nemzeti lobogóra, hanem visszahozta magával. ... A legénység a Nagyszombat és Olmütz közti menet alatt példásan viselkedett, s megér-

kezésük után azt a kérést terjesztették elő, hogy küldjék őket ezredükhöz Itáliába, mivel nincs nagyobb vágyuk, mint hogy uralkodójukat szolgálják.”¹⁰

A forradalmak elültével a 48. gyalogezred a birodalom számos városában állomásozott. Nagykanizsával később összeforrott története 1857-ben kezdődik, hiszen az ezred egyik zászlóaljának ezentúl mindig ez volt az állomáshelye.

A kiegyezés az egész birodalmat, s így az ezredet is érintő, hadszervezeti változást idézett elő. A fegyveres erő a közös hadsereg (császári és királyi csapatok), a haditengerészetre, a magyar honvédségre, az osztrák Landwehrre és a népfelkelésre tagolódott.¹¹ A hadkiegészítésben a területi elv érvényesült, s így a mozgósítás is gyorsabbá vált. A zászlóalj kiegészítési körzetek megszűntek, helyettük ezredkiegészítő parancsnokságok jöttek létre, melyet a cs. és kir. 48. gyalogezred esetében Nagykanizsán állítottak fel.¹² Tehát 1867-től egészen az I. világháború végéig Nagykanizsa és környéke szolgát kiegészítési körzetül.

A cs. és kir. 48. gyalogezred 1913-tól neve mellett viselte ezredtulajdonosának,¹³ Franz Rohr lovassági tábornoknak a nevét. Ezért a forrásokban többször találkozhattunk a „Rohr gyalogezred” megnevezéssel is.

Az ezred békehadrendje 1914-ben a következő volt: az ezredtörzset Sopronban állították fel. Az I. zászlóalj elkülönített zászlóaljként Szarajevóban, a II. zászlóalj Nagykanizsán, a III. és IV. zászlóalj pedig Sopronban állomásozott. A 48-asok az V. hadtestnek alárendelt cs. és kir. 14. gyaloghadosztály parancsnoksága alatt álló 28. dandár kötelékébe tartoztak.

II. zászlóalj Nagykanizsán, a mai Batthyány Lajos Gimnázium épületében kapott helyet,¹⁴ parancsnokául Berghammer őrnagyot nevezték ki.

A századok zászlóaljankénti megoszlása a következő volt:

- I. zlj.: 1–4. század
- II. zlj.: 5–8. század (I. géppuskás osztag)
- III. zlj.: 9–12. század (II. géppuskás osztag)
- IV. zlj.: 13–16. század (IV. géppuskás osztag)

A hadosztály békehadrendje az alábbiak szerint tagolódott:¹⁵

Parancsnok: Martiny altábornagy	
cs. és kir. 27. dandár	cs. és kir. 28. dandár
Schariczter tábornok	Willerding ezredes
71. gye. (I., II., III., IV. zlj)	48. gye. (II., III., IV. zlj)
72. gye. (I., III., IV. zlj)	76. gye. (I., II., IV. zlj)
11. vadász zlj.	19. vadász zlj.
13. és 14. táborigényezred, 5. táborigényezred	

Az 1914. július 28-i hadüzenet lángba borította a világot. A mozgósítási parancs értelmében az ezredtörzs a III. és IV. zászlóaljjal fokozatosan Nagykanizsára települt át, a városba történt megérkezésük után a zászlóaljakat Kiskánizsán helyezték el. Az ezred (II., III., IV.,

zászlóalj) tábori posta címe a Feldpostamt Nr. 59. lett. Augusztus 9-én a császári és királyi 48. és a m. kir. 20. honvéd gyalogezred, mely Nagykanizsa házi ezrede volt, közösen tett ünnepélyes esküt.

Az I. zászlóalj az ezredtől külön, a szerbiai hadszíntéren, augusztus 18-án (Ferenc József születésnapján) esett át a tűzkeresztségen. Később az I. zászlóaljat egy másik ezredbe olvasztották be.

Az ezred Nagykanizsáról a felvonulási körzetbe való elszállítása, melyet augusztus 11-én kezdtek meg, négy lépcsőben történt. Az utazás négy napot vett igénybe, s az utolsó zászlóalj augusztus 17-én érkezett meg Rzeszowba.

A kivagonírozás Rzeszowban a transzportok összetorlódása miatt több órát vett igénybe. A kivagonírozási állomáson kiosztották a gyakorló lőszert. Minden század 1000, minden géppuskás osztag 500 db-ot kapott. A zászlóaljához tartozó egy géppuskás osztag ekkoriban a kor szokásainak megfelelően – mindössze 2 db géppuskával rendelkezett.

Az elhomokosodott utak és a hosszú menetszakaszok következtében a legénység erősen kimerülten érkezett meg a felvonulási szállásokra. Az itt tartózkodás alatt a századok kisebb hadgyakorlatokat végeztek, hid- és útjavításokkal foglalkoztak a környéken.

A kenyérszükséglet egy részét a csapatpékek saját sütéssel fedezték, másik részét rekvirálás útján, melynek céljából minden zászlóaljnál egy beszerző különítményt állítottak fel, amely 1 tisztből, 3 altisztből és 20 közlegényből állt, s amelynek az ezred élelmezéséről kellett gondoskodnia a menet- és elszállásolási körzetekben. Felsőbb utasításra minden embernél egy második, tartalék élelmiszeradagnak kellett lennie.

A német és az osztrák-magyar haditerv arra épült, hogy nyugaton, illetve Szerbiában gyors sikert érjenek el

és azután csoportosítanak át Oroszország ellen. A Központi Hatalmak tehát az orosz mozgósítás lassúságával számoltak, ami azért érthetetlen, mivel az orosz békehadrend szerint jelentős erők tartózkodtak a határon, s ezt az osztrák-magyar, illetve a német hadvezetés is jól ismerte.

Az orosz csapatoknak így nem mélységből kellett operálniuk, következképp felvonulásuk sem vett hosszú időt igénybe. Az V. hadtesttel szembenálló orosz erők esetében is megfigyelhető ez. Míg a 18. orosz gyaloghadosztálynak Lublinból 60, a 13. orosz lovashadosztálynak Varsóból 160 km-t kellett megtennie a Monarchia és Oroszország határáig, addig az V. hadtestnek mintegy 600–700 km-t kellett utaznia.

Ezredünk augusztus 20-án kezdte meg az előrenyomulást az orosz határ felé, 23-án már a Krasniki csatában Stanyál harcolt, és egészen Lublinig szorította vissza a szívósan küzdő oroszokat.

A harceljárásra vonatkozólag a következők állapíthatók meg:¹⁶

- Tartalékok bevetése: arcban, veszteségek pótlására, ott, ahol a támadás elakadt.
- Géppuskák alkalmazása, először, mint tartalék visszatartva, azután a rajvonalba rendelve, annak megerősítésére. A hézaglövés, átlövés ismeretlen fogalmak még.
- A tüzérséggel való összeköttetés teljesen hiányzott. Bár azt, hogy az oroszok Stany északi részén gyülekeztek, megfigyelték, de a tüzérséget erről értesíteni képtelenek voltak.

A veszteségek is nagyok voltak (a IV. zászlóaljnál 7 órai ütközetben 40%), ám erre a későbbiek folyamán még kitérek.

Az ezred létszáma a fennmaradt reggeli jelentések alapján jól rekonstruálható.¹⁷

	Augusztus 11.		Augusztus 18.		Augusztus 20.	
	élelm. létsz.	ütköz. létsz.	élelm. létsz.	ütköz. létsz.	élelm. létsz.	ütköz. létsz.
Ezredtörzs	112	–	105	15	105	–
II. zászlóalj	1117	1008	1049	977	1049	977
III. zászlóalj	1107	1001	1058	1045	1058	1045
IV. zászlóalj	1121	1010	1061	1016	1061	1016
I. gépp. oszt.	37	36	36	36	36	36
II. gépp. oszt.	37	36	36	36	36	36
IV. gépp. oszt.	37	36	36	36	36	36
Menet zlj.	–	–	–	–	–	–
Összesen	3568	3127	3381	3161	3381	3146
	Augusztus 30.		Augusztus 30.		Szeptember 1.	
	élelm. létsz.	ütköz. létsz.	élelm. létsz.	ütköz. létsz.	élelm. létsz.	ütköz. létsz.
Ezredtörzs	105	–	105	–	212	–
II. zászlóalj	963	889	963	889	1043	974
III. zászlóalj	865	821	865	821	1066	981
IV. zászlóalj	604	555	604	555	816	647
I. gépp. oszt.	36	36	36	36	36	36
II. gépp. oszt.	37	26	37	26	36	36
IV. gépp. oszt.	36	36	36	26	36	36
Menet zlj.	–	–	811	763	–	–
Összesen	2646	2363	3457	31161	3245	2710

Látható, hogy az ezredtörzs létszáma a hadszíntérre történt elvonulás után 7 fővel kevesebb. Ennek okát abban kereshetjük, hogy a pótzászlóalj – ennek feladata volt az ezred személyi állományának sorozás útján való pótlása – irányítására némelyeknek a háterszágban kellett maradniuk. Augusztus 18-a után viszont az ezredtörzs létszáma változatlan.

Szintén ezzel magyarázom a II. zászlóalj 68, a III. zászlóalj 49 és a IV. zászlóalj élelmezési állományának 60 fővel történt csökkenését is, hiszen ezekre az emberekre az újoncok kiképzésénél, a menetzászlóaljok szervezésénél szükség volt. Érdekes ugyanakkor, hogy míg a II. zászlóalj ütközetlétszáma 31 fővel csökken, addig a III. zászlóaljé 44, a IV. zászlóaljé 6 fős növekedést mutat. A számadatok közti különbség arra enged következtetni, hogy Nagykanizsán főleg a kevésbé hadra fogható vagy háborús szolgálatra nem alkalmas személyek maradtak, s az élelmezési állományból a harcképes embereket szintén kiküldték a frontra, s így növekedhetett e két zászlóalj ütközetlétszáma.

A géppuskásosztag létszámcsökkenése egy-egy fő volt.

Augusztus 18–20-ig nem változott az ezred létszáma. A tűzkeresztségkor elszenvedett pontos veszteségekre sajnos nem maradt fenn adat, csak Pekle alezredestől tudjuk, hogy a IV. zászlóalj vesztesége 40% volt.¹⁸ Az augusztus 20-a utáni legkorábbi reggeli jelentés augusztus 30-án kelt. Így ebből nemcsak a 20-án elszenvedett veszteségeket látjuk, hanem a hét napja folytonos

harcban álló ezredét is, ez pedig nem csekély, hiszen a II. zászlóalj 10,1 (88 fő), a III. zászlóalj 21,4 (224 fő), a IV. zászlóalj 45,3%-át (461 fő) vesztette el ütközeti állományának. Az egész ezred tehát 24,88%-os (783 fő) veszteséget szenvedett.

Fennmaradt a zászlóaljaktól néhány kisebb-nagyobb papírlapra – néha fecnire – írt sebesülési lista,¹⁹ amelyeket az ezredparancsnokságra küldtek el. Ezek alapján végig lehet követni a zászlóaljok naponkénti sebesüléseit (aug. 28–30), ám a többi veszteségre (halottak, eltűntek) sajnos nincs adatunk.

Az augusztus végi harcokban tehát a cs. és kir. 48. gyalogezred sebesültekben a következő veszteséget szenvedte:

zászlóalj	század	Augusztus	Augusztus	Augusztus
II.	5	49		
	6	11		
	7	10	20	3
	8	3		
III.	9	1		
	10			
	11		8	3
IV.	12	5		
	13	1		
	14	1		
	15	1	2	1
16				
Összesen		82	30	7

Megfigyelhetjük a II. zászlóalj, illetve a másik két zászlóalj véráldozata közti különbséget, hiszen míg előbbinél 73-an, addig az utóbbiaknál együttvéve csak 9-en sebesültek meg. A veszteségekből is kiviláglik, hogy augusztus utolsó napjainak harcaiban a II. zászlóalj került előtérbe. Ez érthető is, hiszen 23-án a III. zászlóalj – nem is beszélve a IV. zászlóaljról – sokkal súlyosabb veszteségeket szenvedett, így e két zászlóalj kímélése érthető is.

A mozgóharc állóvá merevedése is leolvasható a táblázatból, hiszen beásva magukat, az ellenség sokkal kisebb veszteségeket tudott okozni.

Augusztus 30-i keltezéssel két reggeli jelentés maradt fenn. Az elsőt már az előbbieken említettem, ám a másíkról még nem esett szó. Ez a kimutatás ugyanazokat a részadatokat tartalmazza, mint a korábbi, ám végeredménye mégsem ugyanaz, mivel e napon érkezett be az ezred menetzászlóalja a személyi utánpótlással. Így az ezred eredeti harcállománya csak egy részét nyerte vissza. E két jelentés kiadása közötti időben érkezett be tehát a menetzászlóalj.

Az újonnan érkezetteket a veszteségek arányában osztották be az egyes zászlóaljakhoz. Erre a szeptember 1-jei jelentésből tudunk következtetni. A 811 fős élelmezési létszámból a menetzászlóalj harcállománya 763 fő volt. Az aznapi jelentés szerint az élelmezési állomány az ezredtörzsnél 107, a II. zlj.-nál 80, a III. zlj.-nál 201 és a IV. zlj.-nál 212 fővel gyarapodott. Az ütközetlétszámnál a növekedés 85, 160 illetve 92 fő.

Ezen összehasonlítás kapcsán több kérdés, illetve megfigyelés vetődik fel. Érdekes, hogy a veszteséget nem szenvedett és harcban rész nem vevő ezredtörzs állománya 107 emberrel gyarapodott. E számadatokat összeadva felmerül a kérdés, hogy miért e nagy különbség az augusztus 30-i és a szeptember 1-jei jelentések között?

A menetzászlóalj eredeti élelmezési létszáma 811 fő volt. Szeptember 1-jén a pótlásokat összeadva mindössze 600 fős növekedés tapasztalható. A menetzászlóalj ütközetlétszáma 763 fő, ebből a csapatokhoz utánpótlásként csak 444 jutott el. A kérdés tehát az, hogy miért van az élelmezési létszámban 211, az ütközetlétszámban 319 fős különbség? Ismervén azt, hogy az ütközetlétszám és az élelmezési létszám között mindig különbség szokott lenni, e hiány elfogadható. Ám az augusztus 30-i és szeptember 1-jei létszámok közti nagy eltérésre csak azt a magyarázatot lehet adni, hogy 2 nap alatt ekkora volt a veszteség. Ez azonban azért furcsa, mivel a harc-leírások szerint az ezred ekkor álláskiépítéssel volt elfoglalva, és veszteségei az orosz tüzérségi tűzben minimálisak voltak.

Augusztus 31-ével a cs. és kir. 48. gyalogezred anyagából eltűnnek a hadműveleti iratok, és csak 1915. január 1-jétől találhatók meg újra. Az ezred szeptember 1. és december 31. között fennmaradt dokumentumainak

nagy részét kevésbé használható iratok képezik. Így az ezredparancsok általában a hadsereg-, a hadtest- és a hadosztályparancsokat közlik. E hiány pótlása a cs. és kir. 14. pozsonyi hadosztály, illetve könyvészeti anyag felhasználásával kísérrelhető meg.

A cs. és kir. 48. gyalogezred augusztus 23-tól december 31-ig a következő veszteségeket szenvedte el.²⁰

	halott	sebesült	eltűnt	hadifogoly	beteg
tisztek	16	56	3	3	28
legénység	580	2700	720	34	700
Összesen	596	2756	723	37	728

A hadjárat 5 hónapja alatt az ezred összes vesztesége halottakban, sebesültekben, eltűntekben és hadifoglyokban – a betegeket nem számítva – tehát 4112 fő volt. A harctérre megérkezett ütközetlétszámot (3146 fő) alapul véve az ezred eredeti állományának 130,7%-át veszítette el! E nagy veszteség az I. világháború harcéljárásából következően sajnos nem szokatlan, még ha a 14. hadosztály egyetlen ezrede sem szenvedett ekkora veszteséget, mivel ekkor még hiányzott a siker kifejlesztésének két eszköze: a harckocsi és a repülőgép. Így a védelem főlényben volt a támadóval szemben.

A Kelet-Galiciában, de főként Lemberg körül lejátszódtott események az I. hadsereget is visszavonulásra kényszerítették. Az ezred szeptemberben Krakkó környékére került. Októberben új támadásra indul, melyben Ivangorodig jut előre. Az ide-oda hullámozó, igen véres harcok Szilécia határára vetik a 48-asokat, decemberben azonban ismét a Nidáig szorították vissza az oroszokat.

A telet a Kárpátok ormain szenvedték végig és sok más magyar ezreddel együtt, a gorlicei áttörés után, egészen Kelet-Galicia határáig nyomultak előre, ahol 1916 nyaráig állóharcot vívtak.

Az 1916 augusztusában és szeptemberében lezajló Brussilov-offenzíva a Sereth partján találja az ezredet. Itt küzdötte meg az ezred legvéresebb csatáját, s a 10 hétig tartó szakadatlan küzdelemben állományának több mint háromnegyedét elvesztette.

A fáradalmakat ki sem pihenhették, mivel vonatra szállva Lembergen, Krakkón, Bécsen és Laibachon át, a Doberdóra vezényelték őket, ahol a 9. és 10. Isonzó csatában részt vettek az olasz támadások feltartóztatásában.

1917 tavaszán újabb állásban találjuk az ezredet Görznel, a Monte San-Marco lejtőin. Itt küzdöttek végig a 11. Isonzó csatát. Az olaszországi 1917-es nagy offenzívák küzdelmeiben a felbomlott olasz csapatokat egészen a Piaveig üldözték. 1918 júniusában részt vettek a híres piavei átkelésben, és a folyó déli partján nagy véráldozatokat követelő nehéz harcot vívtak. Augusztusban ismét a Piave deltában kerültek állásba. Ez volt az ezred utolsó harci tevékenysége, mert a bekövetkezett olasz

fégyverszűnet ezen fronton a háborúnak véget vetett, és az ezred teljes rendben és fégyelemben megindult hazafelé.

Nagykanizsára 19 napi gyalogmenet után, 1918 november 18-án érkeztek meg.

A különböző ütközetekben való részvétel 1799–1869.²¹

Hadjárati		Csata	Kisebb és nagyobb ütközet	Ostrom	Roham
Év	Ország				
1799	Itália	Etschnél, március 26. Magnano, április 5. Novi, augusztus 14.	Vico és Lorenzo, október 27., 28.	Mantua, június és július Coni, november	–
		3	1	2	
1800	Itália	–	Monte Notte, március 5. Campo freddo, április 11. S. Giustiniano, április 15	Savonia Citadelle, április és május	–
			3	1	
1805	Itália	Caldiero, október 30., 31.	–	–	–
		1			
1809	Orosz–Lengyelország Dél-Németország Magyarország	Aspern, május 21., 22. Wagram, július 5.	Raszyn, április 19. Grochow, április 25. Wiljanow, június 1. Jedlinsko, június 9. Jedlinsko, június 10. Zarnoviec, augusztus 10. St. Florian, május 3. Bécs védelmére, május 10., 11.	Győr védelme, június	Thorn-i Hídő, május 15.
		2	8	1	1
1812	Oroszország	Podduby, augusztus 12 Wolkowsk, november 16	Tricziner Hofe, október 8. Biala, október 18.	–	–
		2	2		
1813	Németország	Drezda, augusztus 26., 27. Kulm, augusztus 30. Leipzig, október 16., 18.	–	–	–
		3			
1814	Franciaország Itália	Lyon, március 20. Mincio, február 8.	Clerey, február 4. Macon, március 11. St. George, március 18. Chivens, március 29. Voreppe, április 2.	Belford Jänner	–
		2	5	1	
1815	Itália	Tolentino, május 2., 3.	Mirandola, április 10.	–	Capri, április 11.
		1	1		1
1821	Itália	–	–	–	–
1848	Itália	Sta. Lucia, május 6. Sona, július 23. Custoza (Sommacampagna), július 25.	Volta, június 6. Mailand, augusztus 4.	–	Vicenza, június 10.
		3	2		1
1849	Itália	–	–	–	–
1859	Itália	Solferino, június 24.	S. Pietro, június 6. Seriato, június 8.	–	–
		1	2		
1866	Itália	Custoza, június 24.	–	–	–
		1			
1869	Dél-Dalmácia	–	Ledenice, október 20. Gorazda, október 23. Knezlac, október 25. Defilé Han, október 26. Cerkvice, október 26. Sta. Barbara, november 2. Monte Golis, november 5. Risano, november 16. Gornij Lasmanski, november 19.	–	–
			9		
14 hadjárat		19 csata	34 ütközet	5 ostrom	3 roham

Az ezred összesített veszteséglistája 1799–1878.²²

Hadjárat éve	TISZTEK ÉS KADÉTOK				LEGÉNYSEG				Összesen
	Halott	Sebesült	Fogságban esett	Eltűnt	Halott	Sebesült	Fogságban esett	Eltűnt	
1799	8	32	9	–	494	952	618	–	2113
1800	1	5	11	–	86	150	252	–	505
1805	1	11	–	–	42	175	–	–	229
1809	3	10	6	–	116	423	848	101	1507
1812	–	3	–	–	16	54	2	15	90
1813	3	18	–	–	178	732	68	268	1267
1814	5	14	1	–	115	412	14	128	689
1815	1	5	–	–	30	132	18	23	209
1848	1	6	–	–	34	122	–	–	163
1859	4	22	7	–	62	363	316	167	941
1866	–	7	1	–	95	224	68	–	395
1869	1	1	–	–	8	27	–	–	37
1878	2	4	–	–	36	121	–	1	164
Összesen	30	138	35	–	1312	3887	2204	703	8309

Jegyzetek:

- Lucas, James: Fighting Troops of the Austro-Hungarian Army 1868–1914. New York, 1987., 71. p.
- Hold, Alexander: Geschichte des k. k. 48. Linien-Infanterie-Regiments von seiner Errichtung im Jahre 1798 an. Wien, 1875., 3. p.
- Finta József: A 48. gyalogezred múltja és szereplése a világháborúban. in Barbarits Lajos: Nagykanizsa. Bp., 1929., 227. p.
- Hold: i.m. 5. p.
- Hold: i.m. 12. melléklet
- Finta József: i.m. 228. p.
- Magyarország Hadtörténete I. (főszerk. Liptai Ervin) Bp., 1985. 456. p.
- Teleky rendfokozatát Hold: i.m. Brigadiers General-ként adja meg, míg Magyarország Hadtörténetében (i.m. 463. p.) vezérőrnagyként szerepel.
- Hold: i.m. 224. p.
- uő. i.m. 225. p.
- Idézi Hold: i.m. 227–228. p.
- Carl Freiherrn von Wucherer: Geschichte des k.u.k. Infanterie-Regiments Nr. 48. vom Jahre 1874–1897. Graz, 1897. 340. p.
- A véderőről szóló 1868: XL. tv.
- Hold: i.m. 323. p.
- E cím 1867. után pusztán kiegészítéssé vált, anélkül, hogy tényleges szolgálati működést jelentett volna. Így a méltóság viselője elvesztette a korábbi fenytő és fe-
gyelmi hatalmát, illetve a tisztek kinevezésének jogkörét.
- A nagykanizsai Thury György Múzeum jubileumi emlékkönyve 1919–1969. Nagykanizsa, 1972., 14. p.
- Schematismus für das k.u.k. Heer und für die k.u.k. Kriegsmarine für 1914. Wien, 1914., 91. p.
- Hadtörténelmi Levéltár (HL), I. világháborús gyűjtemény, k.u.k. 48. Infanterie Regiment, hadműveleti iratok, szám nélkül, 3485. doboz. „Találkozó harc. Előretolt csoportok harcbevezető ténykedése. Stany-Potoczeki ütközet. 1914 aug. 23.” Pekle alezredes (1914-ben még főhadnagy) észrevétele.
- HL I. vh. k.u.k. 48. Inf. Reg., hadműveleti iratok, szám nélkül, 3485. doboz Frührapportok 1914. aug. 11–szept. 1.
- HL I. vh. k.u.k. 48. Inf. Reg., hadműveleti iratok, szám nélkül, 3485. doboz „Találkozó harc. Előretolt csoportok harcbevezető ténykedése. Stany-Potoczeki ütközet. 1914 aug. 23.”
- HL I. vh. k.u.k. 48. Inf. Reg., hadműveleti iratok, szám nélkül, 3485. doboz, Verlustlisten feliratú boríték.
- HL. I. vh. k.u.k. 14. Infanterie Truppen Division, hadműveleti iratok, szám nélkül. Nachweisung über tote, verwundete, vermisste, kriegsgefangene und kranke Offiziere und Kadettaspiranten und Mannschaft, seit Beginn des Feldzuges, mit 31. XII. 1914

Bacsa Gábor:

A trianoni magyar—szerb—horvát—szlovén határ megállapításával kapcsolatos eljárás

A millicentenárium évében hazánkban többször szó esett már „TRIANON”-ról. Ennek oka, hogy az elmúlt 1.100 év utolsó száz évének – Magyarország történelmét tekintve – az egyik legjelentősebb eseménye. Nem véletlen tehát, hogy széleskörű irodalma van. Tudományos kutatók különböző aspektusból értékelték, elemezték a történeteket. Nem akarok ismétlésbe bocsátkozni, ezért egy olyan területét kívánom felvillantani ennek az eseménynek, amelyről a nagyszámú publikálás ellenére keveset vagy alig hallottunk. Ez a terület pedig nem más, mint a határok megállapításával kapcsolatos kérdések. Idő híján ennek is csak egy kis részéről, a *határmegállapítással kapcsolatos eljárásról* fogok szólni, ezen belül is a *déli határ* megállapításával kapcsolatos menetről.

Véleményem szerint a trianoni békediktátumból Magyarországot a határok kérdése érintette a legsúlyosabban. Minden más teher, kötelezettség, korlátozás véges volt. Bármilyen súlyú jóvátétel előbb vagy utóbb letelik, a korlátozás kijátszható – mint például a hadsereg létszáma –, a megállapított *határok azonban határozatlan időre szólnak*, márpedig egy nemzet, nemzetközösség életében az állam határainak meghatározó szerepe van. Normális viszonyok között determinálja belső politikai, gazdasági tevékenységének, hatalmának területi hatályát.

Emellett katonai jelentősége is van. Rendkívül *fontos* tehát, hogy egész hosszában *védelemre alkalmas természetes vonalon legyen*. Hazánk esetében ezt a természetes határvonalat az első világháború után súlyos trauma érte a békeszerződés következtében.¹

Magyarország trianoni határainak megállapítása és állandósítása három, egymással ugyan szorosan összefüggő, de időben elkülönülő szakaszban történt meg.

1. *Az első időszakban* született meg a döntés arról, hogy a történelmi Magyarország területéből mennyit vegyenek el, mennyi maradjon meg. Az ezzel kapcsolatos döntést Trianonban az 1920 tavaszán lefolytatott béketárgyaláson hozták meg. Ez az időszak a békeszerződésnek a magyar kormány által 1920. június 4-én történt aláírásával, majd a ratifikálással (Kihirdetve 1921. július 31.) zárult.

2. *A második időszakban* – 1921. augusztustól 1922. május-júniusig – az antant által kinevezett határrendező

bizottságok (több néven is szerepel: határmegállapító, határbizottságok, stb.) elvégezték a helyszínen a *határ politikai megállapítását*, meghatározták, hogy a trianoni kastély dísztermében térképre vetett határvonalak a valóságban, a terepen hol legyenek.

3. *A harmadik időszakban* rögzítették, *állandósították* a terepen a második fázisban megállapított határvonalat, elvégezték az ezzel kapcsolatos műszaki és adminisztrációs munkákat.²

E referátumban – a teljesség igénye nélkül – a második és harmadik időszakról, a határmegállapító bizottság működéséről adok tájékoztatást Magyarország déli határát illetően.

Talán nem túlzok, ha azt állítom, hogy *hazánk történelmében példa nélkül áll e határmegállapítás*. Igazi békediktátum. Tudomásom szerint ezt megelőzően soha nem fordult elő, hogy országunk határait teljes terjedelmében *idegen hatalmak* állapították meg *hazánk megbízottainak bevonásával*, de *anélkül*, hogy *azoknak a döntésben lényegesebb beleszólásuk lett volna* annak ellenére, hogy a határmegállapítás Magyarország teljes hátrányára történt, s még *költségeit is mi viseltük*.³

1920. május 6-án Millerand francia miniszterelnök – mint a békekonferencia elnöke – átadta a magyar béke-delegációnak a békeszerződés végleges szövegét egy tőle származó levél kíséretében. A csatolt kísérőlevél – a „Millerand-levél” – leszögezte, hogy a magyar fél kívánságait nem vehették figyelembe, viszont kilátásba helyezte a kisebb határkiigazításokra vonatkozó kérések majdani népszövetségi megvitatását. Így ír:

„Ha majd a határbizottságok megkezdik munkájukat, ha úgy vélik, hogy a szerződés intézkedései valahol igazságtalanok, ennek orvoslása érdekében joguk lesz jelentést tenni a Nemzetek Szövetsége Tanácsának.”⁴

Ezzel messzemenő és alaptalan reményeket ébresztett magyar körökben.

A békeszerződés előírja, hogy a határok megállapítására bizottságokat kell létrehozni. A magyar—szerb—horvát—szlovén határmegállapító bizottság 1921. augusztus 2-án Párizsban alakult meg. A magyar kormány azonban a békeszerződésből eredő feladatok végrehajtásának előkészítésével már 1919-től foglalkozott, ennek érdekében különböző intézkedéseket tett, 1921. június 1-

jén pedig egy Központi Iroda felállításáról döntött, majd augusztus 1-jén a már működő határmegállapítással kapcsolatos intézmények egy Határmegállapító Központ-ba való egyesítését határozta el.⁵

Az *antant* már 1920. június elején kelt jegyzékben *kimondta*, hogy a határmegállapításnál *közreműködő személyeknek katonáknak kell lenniük*. Ezt a jegyzéket a magyar kormányhoz azonban csak 1921. június utolsó napjaiban juttatták el. 1921. augusztus 1-jén a minisztertanács – többek között – a következőket határozta el: a határmegállapító központ közvetlen a minisztertanácsnak van alárendelve, a Központi Iroda élén gróf Csáky Imre külügyminiszter áll, aki a miniszterelnök rendeletéből kiadványoz.

Az 1921. augusztus 3-án megtartott minisztertanács határozata értelmében a négy határmegállapító bizottságot a Határmegállapító Központ vezetője gróf Csáky úján a m. kir. miniszterelnököknek rendelték alá.⁶

A bizottságokat a honvédelmi miniszter – a magyar érdekek egységes képviselője érdekében – utasításokkal látta el. Ez többek között a következőket tartalmazza:

a biztosok jelentsék ki, hogy csak a Dráva vonal olyan határrész, melyet minden további tárgyalás nélkül végérvényesnek lehet tekinteni.

Olyan nemzetközi határ, mely 1914. augusztus havában érvényben volt úgy, hogy itt csak a határt kell kitűzni, – nincs sehol.

A trianoni határon belül eső területekkel kapcsolatos egyezkedés előtt a kormány véleményét ki kell kérni. A kormány elvileg minden kompenzáció meghatározását magának tartja fenn.

A tárgyalás sikere a nem érdekelt hatalmak képviselőitől függ, ezért fontos a megnyerésük, megfigyelésük, a sima lefolyás, a konfliktus elkerülése. Ez azonban nem zárja ki, hogy fontos esetben a biztos a tárgyalást megszakítsa, hogy kormánya véleményét kikérje.⁷

A határmegállapító bizottságok megérkezéséig az érintett megyékben is megtették a szükséges előkészületeket. Arra számítottak, hogy amit nem sikerült elérni Párizsban, talán behozható a terepen, a határmegállapítás alkalmával. A határmegállapító bizottság munkájában a déli határ mentén valamennyi megye érdekelt volt: Zala vármegye a Muraköz, illetve a Vend-vidék, Somogy vármegye Répás területe és a Dráva vonal, Baranya vármegye a baranyai háromszög, Csongrád vármegye Szabadka, stb., hogy csak a legjelentősebbeket említsem.

A szombathelyi katonai körletparancsnokság 1920. június 2-án kelt intézkedésében többek között ez áll: „... irányelvül szolgáljon, hogy ezen vonalnak egybe kell esni a község határral.”⁸

A vármegyei katonai parancsnokságok kinevezték a maguk *határelőadóit*. Adatokat gyűjtöttek egészségügyi, gyógyintézeti vonatkozásban, a gazdasági, piaci, stb. viszonyokról. A miniszterelnökség bizalmas iratában fel-

hívta a figyelmet, hogy a határon átlépőkkel udvariasan bánjanak, hogy a bizottság elégedett lakosságot találjon. A belügyminiszter arra intézkedett, hogy a határ előzetes bejárására bizottságot kell létrehozni, a tagjait olyan igazolvánnyal kell ellátni, melyből kilétük nem derül ki.⁹

1921. februárban a külügyminisztériumban értekezletet tartottak a trianoni határvonal által sújtott összes törvényhatóságok képviselőinek a határhúzással kapcsolatban. Az előkészületek megkezdésétől számítva mintegy másfél év után értesítést kapott Zala megye, hogy jön a bizottság. A Magyarországra 1921. augusztus 21-én érkező *antant* tisztekből álló bizottság három albizottságra tagozódott: 1. magyar–cseh, 2. magyar–román, 3. magyar–jugoszláv.

A bizottság létszámát, összetételét, eljárását a nagykövetek által kiadott UTASÍTÁSOK (Ut.), majd a Müllerand kísérőlevél végrehajtására kiadott PÓTUTASÍTÁSOK szabályozták.

Az Ut. szerint minden egyes határmegállapító bizottság áll:

1. biztosokból (számát, nemzetiségét általában a békeszerződés határozta meg)
2. esetleg helyettes biztosokból
3. műszaki személyzetből és
4. segédalkalmazottakból.¹⁰

A nem érdekelt szövetséges hatalmak kiküldöttei az európai határok megállapítására alkotandó bizottságokban elvben nem lehet, több mint: 1 biztos, 1 tolmács, 1 titkár, 1 segédterképrajzoló. Bizonyos esetekben ettől el lehetett térni.

Az *érdekelt hatalmak* kiküldöttei nem voltak abszolút módon meghatározva. Feladataikat az utasítás a következőkben határozta meg:

1. Megállapítani a helyszínen a békeszerződésben leírt határokat.
2. Továbbá azokat a határokat, melyek az említett békeszerződés által előírt különböző népszavazások után jelölnek ki.¹¹

A magyar–jugoszláv határmegállapító bizottság 1921. augusztus 25-én érkezett első székhelyére, Varasdra. Őt fő antant tagja volt, ezenkívül 1–1 fő képviselte az érdekelt országokat. A bizottsághoz tartoztak még helyettesek, segédbiztosok, tolmácsok, irodai segédmunkások, irodagépkezelők, küldöncök, közigazgatási szakértők, sofőrök, térképészek, stb. Varasdra érkezésekor a bizottság magyar küldötteinek száma 18 fő volt.¹²

A bizottság *nem érdekelt*, antant tagjai az alábbiak voltak: Coloneál Dávid Cree alezredes, aki egyben a bizottság elnöke, Angliát képviselte.

Olaszországot Giovanni Valvasorri vezérkari ezredes,

Franciaországot Maurice Marminie gyalogsági alezredes,

Japánt Heidsuke Yanagava lovassági alezredes képviselte.

Az érdekelt országok közül az S.H.S. (Szerb–Horvát–Szlovén) államot J. Voine Tcholak Antitch képviselte, aki a nisi lovas hadosztály parancsnoka volt. Nemzetisége szerb. A bizottságban sem Horvátország, sem Szlovénia nem volt képviselve, ott a szerb hegemonia érvényesült.

Magyarország kiküldöttje Vassel Károly vkt. (vezérkari tiszt) ezredes, aki a bizottság magyar tagozatának elnöke is, tehát ő volt a magyar határbiztos.¹³

Az Ut.-ban a bizottságok fel lettek hatalmazva, hogy működésüket maguk szabályozzák. A döntéseiket szavazattöbbséggel hozták, kivéve a határok megállapítását, amikor egyhangú szavazat volt szükséges.

A bizottság formailag ugyan megalakulása után, de gyakorlatilag már előzetesen megállapodott abban, hogyan fognak eljárni, így a magyar biztost fait accomli (befejezett tény) elé állították. Ránk nézve kedvezőtlen volt az elnöknek az a kijelentése, miszerint Magyarországnak nincs kilátása arra, hogy a Nemzetek Szövetsége nagyobb területi engedmények kieszközlésére vállalkozzék.¹⁴

A határvonal megállapítását helyszíni szemlék előzték meg. Ezekkel az érdekelt hatalmak helyettes biztosai és a műszaki személyzet volt megbízva. A vitás pontokra nézve minden érdekelt biztos megtette a javaslatát. A határmegállapítás elvben az érdekelt hatalmak kiküldött bizottságainak a feladata. A határmegjelölő munkálatok ellenőrzése után megállapították a határ általános leírásának szövegét, elkészült a határmegállapító jegyzőkönyv.¹⁵

Ahol a trianoni határt húzták meg a terep vagy a közigazgatási határok miatt jelentéktelen eltérésekkel, ott az a határ nyomban véglegessé vált. Ahol viszont a kísérőlevél nyomán lényeges változásokra tettek javaslatot, ott a trianoni szerződésben kijelölt határ ideiglenes jellegű volt mindaddig, amíg a határmegállapító bizottság javaslatáról döntés nem született. Az ilyen módosításokra a nemzetek szövetsége mondta ki a végső szót.

A bizottság egy és ugyanazon határrészre csak egy javaslatot fogadott el. Nagyobb területek elutasítása esetén már nem volt lehetőség kisebb kiigazításokat kérni. Az elnök kijelentette, hogy csak biztosokkal tárgyal, a segédbiztosok az üléseken – ahol a döntéseket hozták – nem vehettek részt.

A határközségekből 5–5 főt lehetett kiválasztani, akik a bíró (polgármester) vezetésével jelentek meg a bizottság előtt meghallgatásra.

A Millerand féle kísérőlevél lehetővé teszi Magyarországnak számára, hogy egyes igazságtalanságok miatt a Népszövetséghez forduljon. A Szövetséghez fordulás jogát és módját is előre szabályozták. Ebből kiemelem, hogy a határt a helyszínen kellett megvonni úgy, mint

azt a békeszerződés megállapította. Nem volt szabad a határmódosításnak olyan természetűnek lennie, hogy lényegében kérdésessé tegye a szerződés által leírt vonalat. Ha a bizottság elhatározta, hogy jelentést (határmódosítási javaslat) tesz, ez minden vidékre vonatkozóan a következőket kellett, hogy tartalmazza:

a) azokat az indokokat, amelyek a bizottságot a határmódosításra készítették.

b) A bizottság által eszközölt vizsgálat eredményét.

c) Minden olyan határvonal javaslatot, mely alkalmas lenne, hogy összhangot teremtsen az érdekelt biztosok között, vagy amely megkapná a bizottsági tagok többségének javaslatát.

Magyar-jugoszláv viszonylatban egy ilyen javaslat született, mely a Vend vidékkel volt kapcsolatban.¹⁶

A bizottság munkavégzés szempontjából a magyar-jugoszláv határt hat szakaszra osztotta:

„A” szakasz az osztrák határtól a Lendva Mura találkozásáig (95 km)

„B” szakasz innen a Mura Dráva mentén a barcsi vasúti hídig (120 km)

„C” szakasz innen Dolnji Mihajloctól 9 km-re keletre.

Itt a Dráva alkotja a határt (86 km)

„D” szakasz innen a Dráva és a Duna közötti baranyai határt foglalja magában (83 km)

„E” szakasz a Duna és a Tisza köze (135 km)

„F” szakasz a Tiszától a román határig (50 km)

(A felosztás ma is él, de elnevezésük változott, pl. az „A” szakasz ma magyar-szlovén határszakasz.)¹⁷

Varasdi székhellyel novemberig az „A”, nagykanizsai székhellyel a „B” és „C”, eszéki székhellyel 1922. február 20-tól a „D” szakaszt és az „E” szakasz Szabadka területéig terjedő részét, szegedi székhellyel pedig – 1922. április 3-tól május 3-ig Szabadka, Szeged és Torontál határát állapították meg.¹⁸

Az eljárás során a Millerand-féle kísérőlevél érvényesítését a magyar biztos először a Vend vidékkel kapcsolatban igyekezett kieszközölni. (A magyar kormány a visszacsatolását javasolta.) A szerb biztos először azt a taktikát követte, miszerint tagadta annak az S. H. S. államra kötelező voltát, mivel – mint mondta – ők azt nem írták alá, csak Millerand. Ugyanakkor a kis antant már bejelentette, hogy a kísérőlevél értelmében ők is fognak területet kérni. A bizottság végül mégis úgy döntött, hogy foglalkoznak a magyar javaslattal.¹⁹

Az egész ügyre Cree alezredes, a bizottság elnöke október 17-én levélben válaszolt, melyben közli, hogy a bizottság a Vend vidékkel kapcsolatos javaslatot nem teszi magáévá, mert sértené a béke alapjait. A béke megtámadott alapját azonban megjelölni nem tudta, válaszában így ír: „A béke létezik, alapjai vannak, ha ezeket megnevezni nem is tudom. A wersaillesi békének nagy alapja van, Németországot minél kisebbé tenni. És ez az alapja az összes többi Párisnak környékén kötött békének is.”²⁰

A vízfolyással megállapított határokat a békeszerződés 30. cikke szabályozza. A Mura és a Dráva esetében a magyar biztos annak az egységes elvnek az alkalmazását javasolta, hogy a *főfolyás*, illetve a *hajózható út középvonallal* képezze a határt.

(A javaslatot Gillyén Sándor műszaki tanácsos dolgozta ki Nagykanizsán 1921. szeptemberben.) Az egységes elv alkalmazását kívánta a folyók egységes jellege, hisz mind a Mura, mind a Dráva alluviális (áradmányos, hordalékos) mozgó medrű folyó. A jugoszláv ellenjavaslat ezzel szemben az volt, hogy a *Dráva nem alkalmas határnak*, mert medrét nagyon változtatja, tehát a *közigazgatási határt kérték*, illetve mindenütt azt, amelyik részükre kedvezőbb volt. *Felosztották* a folyó vonalakat *hat szakaszra* úgy, hogy *ahol magyar érdek volt a déli parton, ott a folyó képezte a határt, ahol horvát érdek van az északi parton, ott a közigazgatási határt kérték.*²¹

Nem volt esélyegyenlőség a propaganda munkában sem, ami abból eredt, hogy Magyarország részéről a lakosság meggyőzését a szerbek által megszállott területen kellett végezni, még a propaganda anyagot is úgy kellett becsempészni. Halálbüntetés terhe mellett tilos volt Magyarország mellett szólni.²²

A határmegállapító bizottság munkáját, eljárását figyelembe véve *megállapítható* tehát, hogy a Millerand féle *kísérőlevél nem jutott kellően érvényre javunkra*. A bizottság billaterális jelentősséggel értelmezte. Az antant bizottság nem hogy nem kereste az igazságot, hanem elzárkózott előle. Mindig azon törték a fejüket, hogyan foghatnának ki a magyar javaslatokon. A kísérőlevélnek inkább a számunkra kedvezőtlen része jutott érvényre. Egyik helyen a kísérőlevél azt írja, idézem:

„A szövetséges és társult hatalmak ugyanis, bár kifejezik azt a reményüket, hogy a jövőben Magyarország Európa biztonságának és békéjének egyik oszlopa lesz – a magunk részéről nem felejtjük el, mekkora felelősség hárulik Magyarországra a világháború kitéréséért, a kettős monarchia imperialista politikájáért.”

Egy másik helyen pedig ekképp fogalmaz:

„A dolgok meglévő rendje még ha ezer éves is, nem jogosult a jövőre nézve ha igazságtalannak találtatott.”²³

A *következőkben* – csak vázlatosan – néhány mondatban szólok a határmegállapítással kapcsolatos *műszaki munkák rendjéről*.

A határmegállapító bizottság a határ politikai megállapítását követően – magyar-jugoszláv viszonylatban – 1922. június végén feloszlott, a műszaki feladatokat csak az elnök ellenőrzése mellett végezték. Itt már a magyar küldöttek is csökkentett létszámmal dolgoztak, a segédzeméllyezettel együtt átlag 12 főre rúgott a csoport. A műszaki feladat már nem a határ *k i g a z í t á s a*, hanem annak *k i t ű z é s e*, *á l l a n d ó s í t á s a* stb. „**ŐK MÁR CSAK REGISZTRÁLNAK**” írja a Zalai Közlöny.²⁴ A műszakiak tűzték ki karókkal a

határvonalat, majd lerakták a határköveket, elkészítették a jegyzőkönyveket, határleírásokat, térképeket stb. A határvonalat érintően már csak jelentéktelen módosítások születtek. Az ilyen eltérések azonban a 100 m-t nem haladták meg. E munkálatokat általában a segédbiztosok végezték.

A határmegállapító bizottságok részére kiadott UTA-SÍTÁSOK intézkedtek a műszaki műveletek főbb területeire is, így a határvonal kijelölésére szárazföldön, vízben. A műszaki munkák módszere, tartalma, okmányolása is behatárolt. *A határ különböző karókkal való megjelölése csak ideiglenes állapotot teremtett. A jeleket állandósítani kellett.* Az Ut. nem írt elő egységes határköveket, csak az azokkal szemben támasztott fontosabb követelményeket határozta meg. Ilyen követelmény volt többek között, hogy a határköveknek *tartós anyagból* kell készülni, egy és ugyanazon szakaszon vagy alszakaszon mindig egyforma típusú jeleket kell alkalmazni. E jeleket úgy kellett megalkotni, hogy *a következő adatokat mindig feltüntessék:*

1. A sorszámot és ha szükséges a szakasz vagy alszakasz megkülönböztető betűjét.
2. A szomszédos határjelzők irányát.
3. Annak a két országnak a nevét amelyeket elválasztanak egymástól.

Az olyan határjeleket, melyek három országra nézve közősek, valamint azokat amelyek egy szakaszt vagy alszakaszt bezártak, külön minta szerint készültek, feltüntetve rajtuk a békeszerződés napját. Minden határjel helyét úgy kellett megállapítani, hogy habozás nélkül legyen újra felállítható ha eltűnnék. E határjelzőket olyan távolságra kellett felállítani, hogy az egyik határjelről a másik még látható legyen. Az már a bizottság feladata volt, hogy eldöntse melyiket válassza az előírt helymegjelölés módok közül, pl. természetes jelekhez igazodva, földrajzi fokok szerint, derékszögű koordinátákkal, fényképezéssel stb.²⁵

A határmegállapítással kapcsolatos műszaki munka nem választható el mereven a határ politikai megállapításától, mert részben már azzal párhuzamosan is folyt. A határ *megjelölésének*. (kitűzésének) ugyanis *két fázisa* volt: az *első fázis a kiharózást* foglalta magába. Ennek rendeltetése, hogy addig amíg a végleges határjelek felállításra nem kerülnek, a határvonalat rögzítsék. Ez tehát a határ megállapításakor nyomban bekövetkezett. Ehhez általában 1 m hosszú 9–11 cm átmérőjű karókat használtak, melyeket a főszolgabírók útján a helyszínen kellett biztosítani. A *második fázisban a végleges határjelek* lettek lerakva.²⁶

A határmegállapító központ olyan felhívással küldte meg 1921. október 11-én Vassel ezredesnek a határkövek vázlatrajzát és az 1921. augusztus 27-én megállapított irányárait, hogy a legközelebb eső m.kir. államépítészeti hivatalal (kirendeltségekkel) az előállításukkal kapcsolatban lépjen érintkezésbe. A Zala megyei

Levéltárban – az ott kapott tájékoztatás szerint – sajnos ma már a fenti hivatal iratai között nem található a határkövek elkészítésével kapcsolatos okmányok. (állítólag ki lett selejtezve)²⁷

A magyar műszakiak működési helyüket 1922. december első felében Zágrárból Nagykanizsára tették át. Itt készült el Vassel Károly magyar határbiztos összefoglaló jelentése a határ megállapításával kapcsolatos műszaki munkáról. E jelentésből lehet megállapítani, hogy az elvégzett műszaki munkák során Magyarország és a Szerb–Horvát–Szlovén királyság közötti országhatáron elhelyeztek 4005 számozott, 2083 számozatlan és 1060 poligon követ, létrehoztak 187 háromszögletű pontot. Az elaboratumból (határleírás) és térképekből kaptak – többek között – az érintett megyék főispánjai, a vámőrkerületek parancsnokai, a határ menti járások főszolgabírái és a nagykanizsai folyammérnöki hivatal.²⁸

Miben összegezhetjük röviden a határmegállapítással kapcsolatos eljárás tapasztalatait?

A Millerand-féle *kisérőlevélben* foglaltak *nem jutottak kellően érvényre*. A bizottság bilaterális jelentőséggel értelmezte. Mindkét részről fogadtak ugyan el javaslatot, de összességében ezek nem valósultak meg. Az eljárás *nem nyújtott megfelelő módot az igazságtalanságok kiküszöbölésére*. A határ megállapítása során a szövetséges szerbek kívánságait a legtágabb mértékben ismerték el. Párizsi utasításra *különböző ürügyeket konstruáltak a ránk nézve kedvezőbb döntések megakadályozására*:

1. *Sértené a béke alapjait* minden nagyobb város, vasúti főútvonal vagy gócpont, harcászati jelentőségű terep átcsatolása, a hármas határpont eltolására irányuló törekvés, tehát az ilyen javaslatot tárgyalás nélkül elvetik.
2. *A bizottság csak akkor terjeszthet fel* a Népszövetséghez terület átcsatolására javaslatot, ha a területen mind a *gazdasági szükségesség, mind a nemzetiségi helyzet adva van*.

Ebből *kidomborodott az az elv, hogy az utódállamok általános és lokális gazdasági érdekeit megóvják*.²⁹

Az is megállapítható, hogy nem volt mindig egyetér-

tés a határmegállapító bizottság magyar biztosa és a polgári hatóságok között a határral kapcsolatos követelésben pl. a baranyai határszakasz megállapítása során.³⁰

A nagy veszteség mellett *eredménynek könyvelhető* el, hogy a bizottság magyar biztosainak munkája következtében a Trianonban megállapított határvonallal szemben a jugoszláv határon 34.000 kh. lett a nyereség.³¹

A határ megállapítása alkalmával azonban legalább 100 községet elválasztottak közigazgatási, egyházi és kereskedelmi központjától, valamint vasútállomásától. A határ rendezés során 220 községnek a területét kettészelték, ebből 70 község a szerb határra esik. A trianoni szerződés 29. §-a pedig kimondja, hogy – lehetőség szerint – a közigazgatási határokat figyelembe fogják venni. Ugyancsak szétvágtak 1011 birtokot, ebből 100-at a szerb határon.³²

Mibe került ez Magyarországnak?

Az egész déli országhatár megállapítása Magyarországnak körülbelül 384.600 aranykoronájába³³ került. Ebből a bizottság antant tagjaival kapcsolatban felmerült személyi és dologi kiadások – 10 hónapi működésük alatt – 211.000 koronára tehető. A magyar delegáció költsége három év alatt 172.800 aranykorona volt, melynek több mint fele (94.800) dologi kiadás, napszám, fuvar, határkövek és táblák, szállások, nyomda stb. A bizottság antant tagjainak ezzel szemben pl. 10 hónap alatt 37 autóhónap jött ki, mely havi 2000 aranykoronával számolandó.³⁴

A magyar határbiztos összefoglaló jelentésében így ír: „...az egész határrendezés az antant képviselők által rendezett tragikomédiának bizonyult, melynek költségeit Magyarország viselte.”³⁵ Mindennek ellenére a kialakult helyzettel együtt kell élni, a határt ott kell tiszteletben tartani ahol van. A határok sérthetlenségének kimondása azonban nem jelenti szuverenitásunk feladását. Minden szomszédunkkal a legjobb kapcsolatra kell törekedni, anélkül azonban, hogy e kapcsolatteremtésben alárendelt szerepet kapnánk.

Jegyzetek:

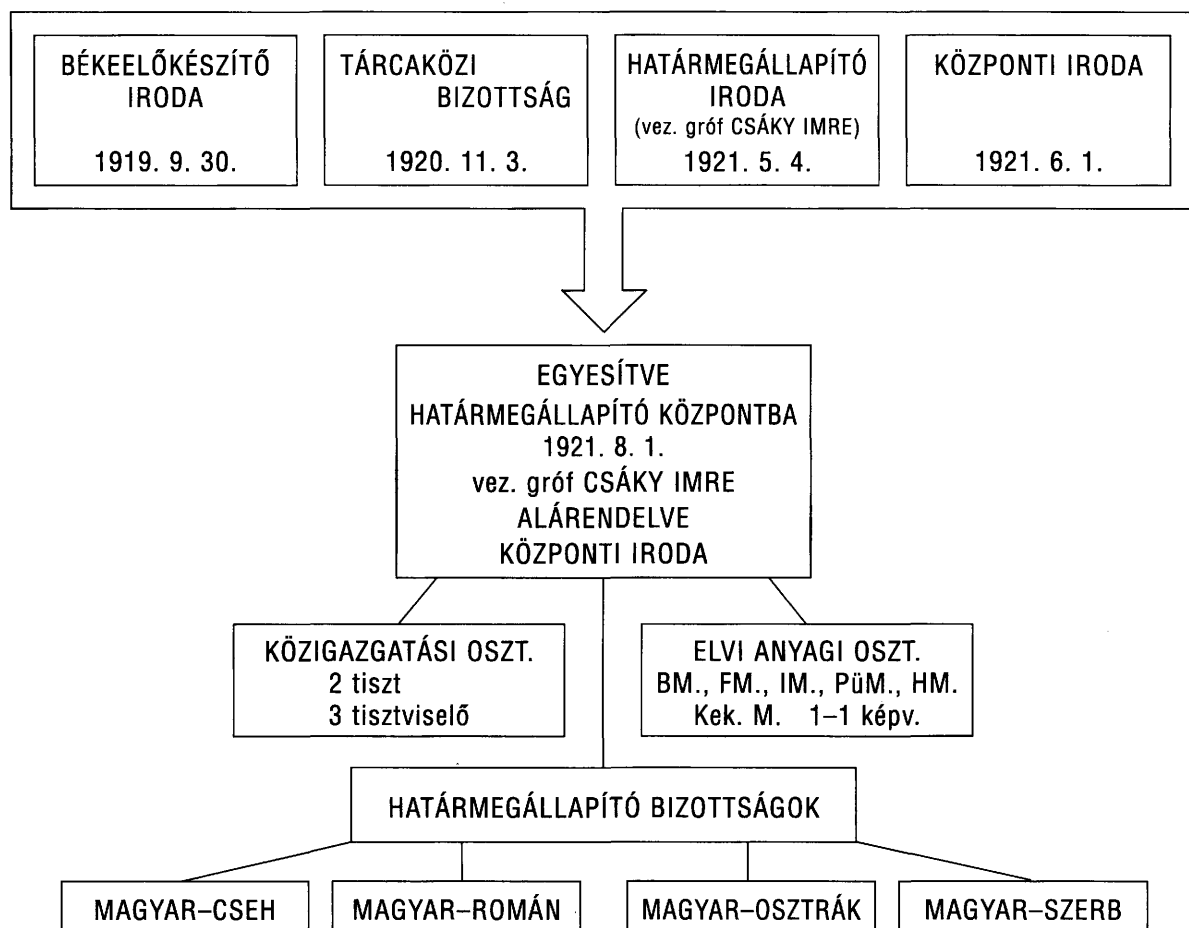
¹ Dr. Bacsa Gábor: A magyar–jugoszláv (S.H.S.) határ megállapítása és kitzése (A trianoni szerződés szerint) 1921–1924. c. kandidátusi értekezés 1995. 9. lap (1.) A továbbiakban Értekezés. (Kézirat, megtalálható a Zrínyi Miklós Nemzetvédelmi Egyetem könyvtárában.)

² Dr. Bacsa Gábor: A magyar–jugoszláv (S.H.S.) határmegállapító bizottság működése (1921–1924) 9. 1. Elő-

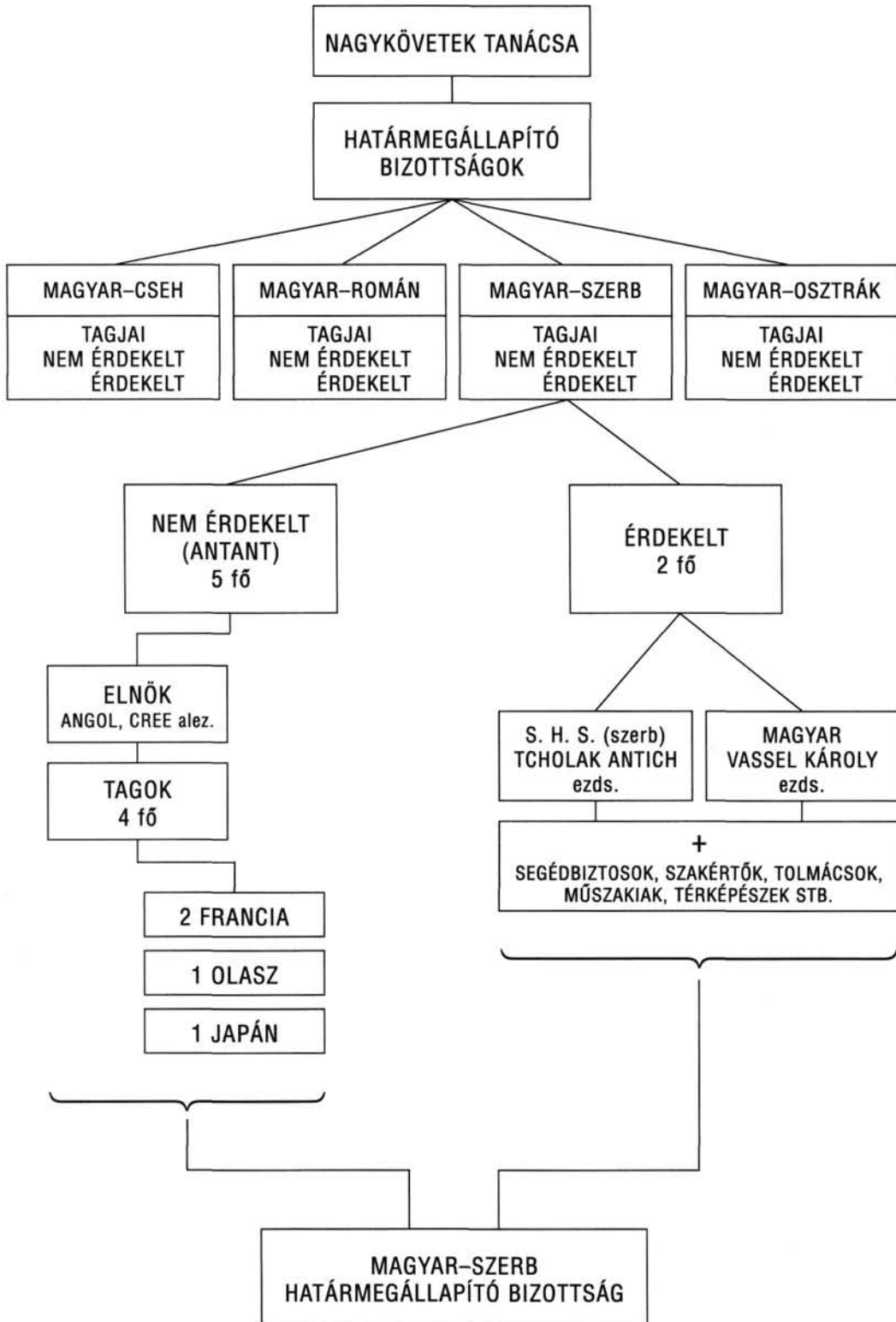
adás az V. Magyar Rendvédelem-történeti Tudományos Konferencián 1993. szept. 22. Megtalálható a Rendvédelem-történeti füzetek 5. sz. Bp. 1993. 65. 1.

³ Dr. Bacsa Gábor: A magyar–jugoszláv határ megállapítása és kitzése (A trianoni szerződés szerint) 1921–1924 c. tanulmány 7. 1. (Kézirat, megtalálható a Zrínyi Miklós Nemzetvédelmi Egyetem Határőr Tanszék.)

- ⁴ MOL K 52 Vassel Károly m.kir. vezérkari testületbeli ezredes, a magyar kormány meghatalmazottjának összefoglaló jelentése: A déli végek elhatárolása a trianoni szerződés szerint a magyar-jugoszláv határrendező bizottság által 8–10. (MOL = Magyar Országos Levéltár)
- ⁵ MOL K 27 1921. 08. 01. Pol. 5. 1.
- ⁶ Uo. 8. 1.
- ⁷ HL Határmegállapító Központ iratai 1. doboz, UTASÍTÁSOK 8. 1. (HL = Hadtörténeti Levéltár)
- ⁸ Zala Megyei Levéltár (ZML) Főispáni bizalmas iratok 31/1920.
- ⁹ Uo. 10/1921
- ¹⁰ HL Határmegállapító Központ iratai 1. doboz. UTASÍTÁSOK 9.
- ¹¹ Uo.
- ¹² MOL K 52 57/1921 Névjegyzék a határmegállapító bizottsághoz beosztott személyekről.
- ¹³ Értekezés 59–61. 1.
- ¹⁴ HL Magyar-jugoszláv határmegállapító bizottság iratai 1921. 8. 6-i jelentése 3. doboz.
- ¹⁵ HL Határmegállapító Központ Katonai iratai UTASÍTÁSOK 5. 1. 1. doboz.
- ¹⁶ MOL K 52 1922, 11. 1.
- ¹⁷ Uo. 4. 1.
- ¹⁸ Uo.
- ¹⁹ MOL K 52 1922. Vassel Károly: A déli végek elhatárolása c. jelentése 20. 1.
- ²⁰ HL Magyar-jugoszláv határmegállapító bizottság iratai 1921. 10. 22-i 138. sz. jelentése. 3. doboz
- ²¹ MOL K 52 1. iratcsomó 1921. 5. 1. 182. 1.
- ²² HL HM 1921/el. C.o. 103. 482
- ²³ MOL K 52 1922 Vassel Károly: A déli végek elhatárolása c. jelentés 9. 1.
- ²⁴ Zalai Közlöny 1922. 61. évf. 22. sz.
- ²⁵ HL Határmegállapító Központ Katonai Meghatalmazott iratai 1. doboz 10. 1.
- ²⁶ ZML Főispáni bizalmas iratok: Vassel Károly jelentése a déli határ kitűzéséről 1924.
- ²⁷ MOL K 52 1921 490., 439. 1.
- ²⁸ ZML Főispáni bizalmas iratok: Vassel Károly jelentése a déli határ kitűzéséről 1924. VI. sz. melléklet.
- ²⁹ HL Határmegállapító Központ Katonai Meghatalmazott iratai 1. doboz 1921–1926 11–22–1662 sz. Összehasonlító tanulmány.
- ³⁰ Értekezés 164–165. 1.
- ³¹ Uo.
- ³² Uo.
- ³³ egy aranykorona = 2,92 gramm arany (ma kb. 140–150 Ft)
- ³⁴ ZML Főispáni iratok: Vassel Károly jelentése a déli határ kitűzéséről 1924 18. 1.
- ³⁵ Uo.

1. melléklet: A trianoni határmegállapítással kapcsolatos intézmények (sematikus vázlat)

2. melléklet: A trianoni határmegállapító bizottságok

Megyeri Anna:

Az ONCSA (Országos Nép és Családvédelmi Alap) segítő munkája Nagykanizsán 1941–1945 között

A Teleki kormány legnagyobb szociális alkotásának tekintette az Országos Nép és Családvédelmi Alap létrehozását. Az új szociálpolitikai törvény többet, mást akart, mint az eddigi szociális gondozás bejáratott formái. Az ínségadók, a közmunkák, az alapítványok, a különböző karitatív egyesületek segélyei csak átmeneti megoldást jelenthettek a szegények számára.

A törvény előkészítése hosszú folyamat eredménye volt. A két világháború közötti kormányok mindegyike megpróbált valamilyen formában mentőövet dobni a nyomorgó néptömegek számára, tudván, hogy a társadalmi feszültség oldása számukra is fontos. A parasztsággal, a nincstelennel kapcsolatban állandó szólam volt kormány szociális érzékenysége.

E célt szolgálta a Nagyatádi-féle földreform törvény is, mely úgy akarta a nincstelen szegényeket földhöz juttatni, hogy a nagybirtok lényegileg érintetlen maradjon. A hitelkedvezmények, a MÁV szállítási kedvezményei mellett az új tulajdonosok megsegítésére beszerző és értékesítő szövetkezetek egész láncolata jött létre: Magyar Mezőgazdák Szövetkezete, Hangya, a Futura Rt. Ezek működését az állam anyagilag támogatta.

Bethlentől Imrédyig az volt a kormányok célja, hogy legalább 400–600 négyszögöles kertekkel rendelkező, önálló családi házhoz jussanak a nincstelennel. 1927-ben alakult meg a Falusi Kislakásépítő Szövetkezet, a FAKSZ, mely 1940 végéig 43 ezer főnek 59.687.250 pengő kölcsönt nyújtott családi ház építésre.¹ E szövetkezet szerepét később az ONCSA vette át.

A Gömbös-féle telepítési törvény 1936-ban színtén nem segíthetett az igazán szegény rétegeknek, mivel a földhöz juttatandónak ki kellett fizetni a vételár 30%-át, így ez csak a középbirtokok némi megerősödéséhez vezetett a nagybirtokokhoz képest.

A helyi szociálpolitika szorosan összefüggött az országos politikával, az ország gazdaságával, mely a harmincas évektől egyre inkább német orientációjúvá vált, s jobbra tolódott. Jellemző a kor ideológiájára Zala megye főispánjának, Teleki Béla beiktatási beszédének egy részlete 1936-ból. A pölöskei földbirtokos kifejti, hogy teljes meggyőződésből képviseli Darányi Kálmán miniszterelnök politikáját, amely a keresztény erkölcsi gondolat alapján állva népi és nemzeti politika, és min-

den magyar erőt és értéket össze akar fogni az igazi nemzeti egység megteremtésére.²

Egy másik nyilatkozata 1938-ból: „Erkölcsei kötelessége a nemzetnek, hogy olyan berendezkedést teremtsen, amely a kicsiknek és gyengéknek is biztosítja az életlehetőségeket. A mai keresztény és szociális szemlélet következménye, hogy az élet napos oldalán álló erősek áldozatot hozzanak, és a gyengék megerősítése révén elérjük a magyar társadalom átépítését.”³ Gondolatai azért fontosak, mert az új törvény fő végrehajtói megynkben ő és az alispán, Brand Sándor voltak.

Az Országos Nép és Családvédelmi Alapot létrehozó törvénytervezetet (1940. évi XIII. tc.) Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter terjesztette be a képviselőházban. A törvény célja a leginkább támogatásra szoruló néprétegek gazdasági, erkölcsi és szellemi felemelése útján életviszonyainak javítása, a társadalmi kiegyenlítés elősegítése, és a népesség szaporodásának előmozdítása volt. Hazánkban a születések száma aggasztó hanyatlást mutatott.⁴ Így az alap fő feladatának a sokgyermekes családok intézményes támogatását, a megélhetésükben veszélyeztetett, főként mezőgazdasággal foglalkozó családok boldogulásának megalapozását tekintette. Ezek formája lehetett házhoz juttatás, kedvezőbb gazdasági viszonyok közé telepítés, közjóléti szövetkezetek, különböző termelési és értékesítési intézmények létrehozása, vállalkozások elősegítése.

A törvény e célkitűzésének megvalósítására az állam évi illetékjövedelmének 27 százalékát, és helyi ínségadók helyett országos adót, a nép és családvédelmi pótdót bocsátotta a kormány rendelkezésére. Ezentúl ez az alap pótolta az eddigi nyomor és ínségnyiható akciókat. Tevékenysége annyiban volt más, hogy a nyújtott juttatás visszatérítését kérte pénzben, munkában vagy természetben, ily módon a nincstelennel gazdasági önállósághoz juttatta. A törvény értelmében a költségvetés 1940-ben 28 millió pengőt, 41-ben 41 millió pengőt, és 1942-re 46 millió pengőt irányzott elő e célok megvalósítására.

Az alapot a belügyminiszter kezelte, a munkát az Országos Szociális Felügyelőség irányította, kinevezett szociális felügyelők segítségével. Az ONCSA feladatait a vár-megyékben az alispán, a városokban a polgár-

mester látta el. A szociális teendőket a közjóléti előadó végezte. Mellette szociális gondozó működött, a környezettanulmányokat zöldkeresztes védőnők végezték.

Az ONCSA gazdasági és pénzügyi tevékenységét a közjóléti szövetkezet látta el. Zalában a Zalavármegyei Közjóléti Szövetkezet intézte a kölcsönügyleteket, segítette a törlesztéseket. Legfőbb juttatásai a lakóházépítések, a kertgazdálkodás segítése, állattjuttatás, a háziipari tevékenységhez munkaeszközök, alapanyagok beszerzése és az értékesítés megszervezése, házasodási kölcsönök, földhöz juttatás telepítéssel, kishaszonbérletekkel. Külön tartották számon az ONCSA vissza nem térülő juttatásait, melyek leginkább hasonlítottak a hagyományos karitatív tevékenységekre: ingyenes tej és cukorellátás, gyermekékeztetés, napközi otthonok szervezése, óvodák, nyári gyermekotthonok szervezése, stb.

A törvény kortárs szociológus elemzője szerint az ONCSA csak egy további kiépítésre váró szociálpolitika részlete, amit szociális gondozásnak nevezhetünk. A családvédelem egyik legjobb eszköze későbbiekben a társadalombiztosítás teljes körű kiépítése lehet.⁵

A törvény születésének évében a Magyar Szemlében megjelent egy tanulmány Zala vármegye szociális feszültsége címmel. Miközben megállapítja, hogy Zalában is csökken a születések száma, arra keres választ, miképpen lehet megoldani azon sokgyermekes családok megsegítését, kiknek életkeretei egyre szűkösebbé válnak. E feszültség feloldását az ONCSA juttatásaival és Zala megye népességtartó képességének növelésével (iparosítás, a közlekedés javítása) látja elérhetőnek. (Megállapítja, hogy a vármegyei közjóléti szövetkezet szeretne a sokgyermekeseknek szövetkezeti földbérletet juttatni, de ehhez nincs meg a fedezete.) Másik megoldás az lehetne, ha a rászoruló családokat jobb körülmények közé telepítenék. Feltételezése szerint megyénkben mintegy 4000 ember áttelepítésére lenne szükség.⁶

Adataink szerint csak két alkalommal került sor erre. Néhány családot Balatonfüredre,⁷ majd 31 családot 232 gyermekkel Baranyába telepítettek le 1942-ben.⁸

Az 1941. évi népszámlálás az ONCSA kérésére összeírta a négy és annál többgyermekes családok statisztikai adatait. (A felmérés nem teljes, mert ha a gyerek tanulmányai, katonaság vagy betegség miatt nem volt otthon, kimaradt a felvettek köréből.)

Az összegyűjtött adatok szerint négy vagy többgyermekes család 402.308 volt. 1.965.596 gyermek élt a szülőkkel együtt. A vármegyék közt Pest mutatta a legnagyobb számot 24.000 családdal, Szabolcs 20.000, Szatmár és Zala 16–16.000 családdal szerepelt. Somogyban 6365 család élt 30.206 gyermekkel. Zalában a 16.141 sokgyermekes családban 79.062 gyermek élt, ebből a veszélyeztetett családok száma 14.447.⁹

Az ekkor 30.793 lakosú¹⁰ Nagykanizsa esetében ez 766 családot és 8798 gyermeket jelentett, ebből veszélyeztetettnek számított 652 család 3291 gyermekkel. A

megélhetésben való veszélyeztetettség a kortárs szakember szerint nem minden esetben jelentett nyomort, vagy koldus életszínvonalat. A legszélső határát jelentette annak a társadalmi rétegnek, amelyik támogatásra és gondoskodásra szorult.¹¹

Nagykanizsán az 1941-es népszámlálás szerint 5995 lakás volt, ebből egy szobás konyha nélkül 665, konyhával 2774, két szobás konyha nélkül 34, konyhával 1546, három szobás 628, négy szobás 228, öt vagy több szobás lakás 107 volt. Bár a népszámlálás rubrikáiban szerepelnek a lakások egyéb tulajdonságaira vonatkozó kérdések is (fürdőszoba, cselédszoba van-e, a szobák, konyhák padozata, stb.), de Nagykanizsánál ezekre választ nem találunk.¹²

A 4035 lakóház közül 3860 a földszintes, 175 az emeletes. 453 lakóházban volt négy vagy több lakás. A házak nagy része téglából készült, vályogból alapozással 130, a nélkül 207 lakóház épült. Nagy részük cseréppel vagy zsindelellyel fedett, zsúpszalmával vagy náddal mindösszesen 36 házat fedtek. Villany 3162 lakásban volt.¹³

Ekkor már megépültek a városban a Katonaréten azok a magánérből épített családi házak, melyekhez a város kedvező áron adott házhelyeket, s megindultak a MAORT építkezései is.¹⁴

A nagykanizsai közjóléti szövetkezet munkáját dr. Bánhidi Ferenc városi fogalmazó készítette elő.¹⁵ Az országos szociális felügyelőség 1941-ben kiadott alapszabálya szerint a Szövetkezet célja: tagjai keresetének és gazdálkodásának előmozdítása a kölcsönösség alapján,

- készpénz és anyaghitel nyújtása révén a megélhetésükben veszélyeztetett sokgyermekes családok önálló gazdasági létének megalapozása vagy kedvezőbb gazdasági viszonyok közé telepítése, és ezáltal a népesség szaporodásának előmozdítása, továbbá ilyen családok részére családi házak építésének vagy tatarozásának elősegítése,
- a családok tagjai részére munkaalkalmak biztosítása, azok közös munkájának megszervezése, s így gazdasági, szellemi felemelés útján az életviszonyok javítása és a társadalmi kiegyenlítődés elősegítése,
- a családok tagjai érdekében termelőüzemek létesítése és a jobb értékesítés előmozdítása s ezzel kapcsolatban gyakorlati szakembereknek a szövetkezet üzemében való kiképzése. A szövetkezet olyan személyre is kiterjesztheti működését, akik megélhetésük veszélyeztetése nélkül üzletrészt jegyezni nem tudnak, s így nem tagok.¹⁶

1941 októberében létrehozták a Nagykanizsa Városi Közjóléti Szövetkezetet, bekapcsolódva a magyar kormány nagyszabású akciójába. A város maga 300 üzletrészt jegyzett, egy üzletrész két pengő volt. Az igazgatóság elnöke a polgármester, Dr. Krátty István lett.¹⁷

Krátty polgármester már az ONCSA létrejötte előtt is

nagy szociális érzékkel bírt, írja róla az egykori sajtó tudósítója. Már eddig is hat házat építtetett sokgyermekes családok részére Kiskanizsán. Az ONCSA alap lehetővé tette az akció kiszélesítését.

Nagykanizsa közjóléti szövetkezetének 1942-ben 250.000 pengő állt rendelkezésére különböző közjóléti és szociális célokra. Tavasszal 12 ház átadását tervezték. Házassodási kölcsönre 12 600 pengőt irányoztak elő.¹⁸ Január elsejétől a családalapításhoz szükséges bútorok beszerzésére, illetve a család önálló életének megalapozására azok kaphattak házassodási kölcsönt, akik erkölcsi és nemzeti szempontból kifogás alá nem estek, s „természetesen tiszta keresztények.” A kölcsön kamatmentes volt, havonta 1%-át kellett törleszteni, gyermekek után elengedték a kölcsön bizonyos hányadát, 4 gyermek után pedig az egészet.¹⁹

Tervezték még akciót a nép foglalkoztatására: rózsa-fűzér készítő és bongyorkendő kötő háziipar létrehozását (terv maradt csak), ám valóban működött a Sugár úton felállított háziipari mintaműhelyben kukoricaháncs fel dolgozó tanfolyam.²⁰

1942. márciusára már 30 házigénylési kérvény érkezett az ONCSA vezetőségéhez. Egyéb kérvény 130 érkezett, de legalább 400 igényjogosultat tartottak számon.²¹

A közjóléti szövetkezet számára megvásárolták az egykori „Vaskapu” Király utca 26-os számú házat, ahol háziipari központot rendeztek be. Abban a házban akkor 11 sokgyermekes család is lakott, akiknek a ház megvásárlásával továbbra is biztosítani tudták lakását.²²

Ekkor Tőke Jenő állt a szövetkezet élén. Az ő személye szerencsés választás volt a polgármester részéről, mert Tőke a katolikus legényegylet főtitkáraként hosszú éveken át megismerhette a szociális kívánságokat, miként kell a leghathatósabban segíteni a kisegzisztenciákat – írta róla egy újságcikk.²³

A háziipari osztály vezetője Somogyi Márta volt, aki a csuhékészítés munkálatait irányította. Januárban kezdték a rendszeres munkát, novemberben már 75 háziiparral foglalkozó munkásuk volt, akik eddig közel tízezer pengő munkadíjat kerestek. Nyári utcai cipőket, szandálokat, táskákat, lábtörlőket készítettek. Ezt a munkát mindenki egy-két hét alatt elsajátította.²⁴ Itt főként idősebbek és serdültebb korú gyermekek foglalkoztatásáról volt szó, s az így szerzett jövedelem a családok megélhetésében csak pótlást jelenthetett. A közjóléti szövetkezet 1943 év végi jelentéséből megtudjuk azonban, hogy a nélkülözők ily módon való megsegítése némiképp utópisztikus volt, s semmiképpen nem váltotta be a hozzáfűzött reményeket. A háncsfonó üzem időnként anyagihiány miatt egyáltalán nem tudott működni, csalánt szedni küldték a munkásokat. A szappanfőző üzemből előállított szappant nem tudták értékesíteni, s a főzéshez szükséges hulladék alapanyag sem volt beszerezhető. A cipőjavító üzemből a katonaságtól

kapott 300 lábbelit javították meg, azt erdei favágómunkások számára eladták, de a selejtes cipőkből utánpótlás nem érkezett. E mellett még munkaerőhiány is volt. Nem csoda, ha az üzemek veszteségesen működtek.²⁵

Az ONCSA betűszava főként az általa adott kölcsönökből épített házak, lakótelepek révén vált ismertté, melyeket hazánk területén 1941 és 1945 között építettek. Jó néhány még látható belőlük, bár legtöbbjükét átalakították, átépítették. E lakásokat azok kaphatták meg, akiknek legalább négy, 18 éven aluli gyermeke volt. Kétszobás cserélődtek a tulajdonosok.²⁶

1942. februárjában már a nagykanizsai szövetkezet birtokában vannak az építendő családi házak tervezetei, amelyek felépítésére 300 ezer téglát kötöttek le, és a többi nyersanyagot is biztosították.²⁷

Nagykanizsa város képviselőtestülete 1942. szept. 21-én döntött arról, hogy a pénzügyi bizottság véleménye és a polgármester javaslata alapján a Nagyrács és a Jakabkúti utcák közti közterületen házhelyet jelölnek ki családi házak céljára, s a közjóléti szövetkezetnek négy-szögölenként 4 pengő vételáron eladják.²⁸

A szociális felügyelőség három féle házat tervezett. Készültek ún. árvizes házak, falusi parasztházak és városi munkásházak. Az árvizes ház 48 ill. 57 négyzetméter, költsége 2400, ill. 2900 pengő. A falusi parasztház 75 négyzetméter, 3600 pengőbe kerül, a városi munkásház 64 négyzetméter, költsége 5000 pengő. Mind a három típusnál igen nagy gondot fordítottak az egészségügyi szempontokra, nedvesség ellen jól szigetelték. Melegtartóak a falak, rothadásmentes a padlózat, s nagy ablakok biztosítják a jó világítást. A ONCSA tervezői elsősorban minőségi munkára törekedtek – írta egy tudósító.²⁹ A családi házak tervei az Országos Szociális Felügyelőség Műszaki Osztályán készültek. Az ott dolgozó 4–5 tervező, és vezetőjük Tóth Kálmán szerint e házak külseje a magyar nép izlését és a magyar táj építészeti hagyományait tükrözik. Hogy ezt megvalósíthassák, tanulmányutakat tettek az ország különböző vidékeire. Tapasztalataikat felhasználva 7 títustervet dolgoztak ki, melyek a megvalósítás során csak apró részletekben tértek el egymástól.³⁰ A mai Dózsa György úton épült ikerházak egyik lakása 56 négyzetméteres, kétszobás volt. Ez volt az első ház ebben az utcában, Violáék 1942-ben vehették birtokukba. A ház alatt pince is volt. A harmadik ikerházat már nem pincézték alá. Mellékhelyiséget is csak az első ikerházba terveztek, csatorna is készült, de a vizet nem kötötték be. A ház tulajdonosa ma az öt gyermek közül az egyik fiú. Csak 1970 körül tudta a vizet bevezettetni.³¹

A szövetkezet 1943. évi jelentése arról számolt be, hogy 53 családot részesítettek különféle kölcsönökben, juttatásokban. A város is nagylelkű volt, mert a házépítések céljára igen méltányos áron – a forgalmi ár egyötödéért – átengedett a szövetkezetnek 36 házhelyet.

„Nagyjából az összes igényléseket ki tudtuk elégíte-

ni, a házjuttatások kivételével. Ezen igénylések kielégítését főleg az anyagiak hiánya, az anyagbeszerzési nehézségek is gátolták. A már kivizsgált, juttatásra érdemesnek talált házigénylések kielégítésére ...belátható időn belül még kilátás sincs, pedig működési területünkön e téren volna támogatásunkra a legnagyobb szükség.”³² Így nem ok nélkül tűnt el az utóbb épült házak alól a pince, s belülről a mellékhelyiség.

A Zala Megyei Levéltárban fennmaradt két doboznyi irat az igénylők adataival, a házak építési költségvetésével, a szerződésekkel, a polgármesterhez írott kérelmekkel. Minden családról készült egy dosszié, iratai végigkísérik a család sorsát, anyagi helyzetét, a törlesztés menetét. A környezettanulmányokat Hajnal Margit szociális gondozónő végezte.³³

Az 1907-ben született Zsirai Mihály 1943. április 27-én a tüzértanulmányhoz vezető A utca 4. számú házat kapta. A városi kocsként foglalkoztatott apa heti 22 pengőt keresett, családjával a Magyar utcában lakott. A gondozónő leírása szerint „Egy kis szobában nyolcan laknak, mindössze két ágyuk van, a lakás nagyon nedves, esős időben az eső beesik, ami veszélyezteti a családot. Sürgős intézkedésekre van szükség.”

Bakon László nős, 4 gyermekes, vagyontalan napszámos 1941. november 11-én kérte, hogy „a Jakabkuti családi házak közül egyet családom számára bérbevételeire előjegyeztenni méltóztassék. Mai egy szoba-konyhás lakásom Rozmaring utca 5. sz. alatt van. Lakásom egészségtelen, nedves, dohos. Négy apró gyermekem állandóan beteg, kiütések borítják őket, vagy állandóan mell vagy hátfájásról panaszkodnak.” Még az évben megkapta a Jakabkuti utca 65. számú házat. 1942-ben bevonult, ezután felesége lakbért nem tudott fizetni, mert a csekély havi 65 pengő segélyből nem tudta elartani négy gyermekét, és a bért is fizetni.

Horváth Imre saját tulajdonában lévő, az országos földreform során kapott telkére épített sártömés házat szerette volna az ONCSA támogatásával átépíteni. Az egyetlen helyiségből álló, düledező félben lévő házacskában tizenegyed magával lakott. 1941-ben írott levelében így vall magáról: „52 éves vagyok a világháborút

végigharcoltam mint frontarcos, különböző frontokon. Az elszakított országrészek visszacsatolásában is minden alkalommal hosszabb rövidebb ideig részt vettem. Büntetlen előéletű, önálló gépészkovács vagyok. Feleségem, aki második feleségem, mint sokgyermekes anya a Kormányzóné Őfőméltósága által már kitüntetésben részesült. Első feleségem a harmadik gyermekszülésnél életét veszítette. Második feleségemnek 7 élő gyermeke van. Jelenleg is áldott állapotban. Így összesen 9 élő gyermekem van”. A közjóléti szövetkezet vállalta háza átépítését.

A juttatottak között volt napszámos, éjjeliőr, gazdasági cseléd, MÁV kocsirendező, téglagyári munkás, földműves, ácsmester, bognár, kelme-festő gyár fűtője, sörgyári munkás, piaci árus, cipész.

1945 decemberében Hajnal Margit szociális szakelőadó kimutatást készített Nagykanizsa megyei város területén épült ONCSA házakról. Ezek szerint 1942 és 43-ban 35 család kapott házat, s e családokban összesen 223 gyermek volt. Két párnak volt 10 gyermeke, háromnak négynek 8, kilencnek 7, a többinek 4, 5 vagy 6 gyermeke. Turi János hét gyermeke közül ekkor már két fia hősi halott.³⁴

Egy 1943-ban készült kimutatás szerint a Jakabkuti utcában épült 7 ház, a Nagyrác utcában 11 ház, a József főherceg utcában (ma Dózsa György utca) 6 db ikerház, a Kápolna téren 2 ház, a Tavasz utcában egy ház.³⁵

766 veszélyeztetett családból 35-nek jutott hajlék az ONCSA alapból. Csak egy következő korszak lakás- és szociálpolitikája segíthetett a rászorulókon. Ám az ötvenes-hatvanas években épült új lakások nagy részét már kert nélküli emeletes tömbházak foglalják magukban.

Ahogy az egyik idős volt ONCSA lakos fogalmazta: örültünk, mikor megkaptuk a házat, mert előtte egy szobában laktam hetedmagammal. Igen sok volt a proli. Lenézett népek voltunk. Most bezzeg mindenki ONCSA házat kap, hiszen törleszti lakását. Az e kori váró széli házak telkei ma nagy értéket képviselnek, legtöbbjükre új, rangos épületek kerültek már, s nem egy esetben a régi házacskák csak nyári konyhával vagy raktárként szolgálnak az emeletes palota mögött.

Jegyzetek:

¹ Nagy József: A földkérdés a II. világháború előtti és alatti években. Századok 127. (1993) 5–6. 652. p.
² Budapesti Hírlap, 1936. november 26.
³ Zalamegyei Újság. 1938. szeptember 13.
⁴ Az abszolút természetes szaporodás 1932-ben 7,4 ezrelék, 36-ban 5 ezrelék, 39-ben 3,4 ezrelék volt, míg Romániában például 1933 és 37 között átlagosan 11,6 ez-

relék volt.

⁵ Mihelics Vid: Magyar nép- és családvédelem, Magyar Szemle 1940. 3. (157.) szám. 193–199. p.

⁶ Dr. Vízny András: Zala vármegye szociális feszültsége, csatoltan a szociális feszültség adatainak községenkénti részletezése. Budapest, 1940. (Különlenyomat a Szociális Szemle 1940. június 1-jei számából.) 23. p.

- ⁷ Ezt a telepítést Víz András említi, mint tervet. Úgy gondolja, hogy a belső Zalából Balatonfüredre telepítendő munkáscsaládok biztosan el tudnak helyezkedni szőlőmunkásként.
- ⁸ Zalavármegyei Hivatalos Lap, 1942. április 30.
- ⁹ Hollós István: Magyarország sokgyermekes családai. Nép és Családvédelem, 12. szám, 1943. 450. p.
- ¹⁰ Az 1941. évi népszámlálás 2. Demográfiai adatok. Történeti Statisztikai Kötetek, Bp. 1976. 164. p.
- ¹¹ Hollós István cikke. Lásd 9. jegyzet.
- ¹² Az 1941. évi népszámlálás 5. Lakóház és lakásadatok községek szerint. Történeti Statisztikai Kötetek Bp. 1982. 286–287. p.
- ¹³ Mint előző, 146–147. p.
- ¹⁴ A MAORT építkezéseiről szól Berkes József: A z olajipar építkezései Nagykanizsán a 20. század derekán című helytörténeti pályamunkája. Thúry György Múzeum adattára 472–11/96.
- ¹⁵ Zalai Közlöny, 1941. szeptember 2.
- ¹⁶ Zala Megyei Levéltár, X. Egyesületek 218. A Zalavármegyei Közlölet Szövetkezet iratai
- ¹⁷ Zalai Közlöny, 1941. október 13.
- ¹⁸ Zalai Közlöny, 1942. január 14.
- ¹⁹ Zalai Közlöny, 1942. január 5.
- ²⁰ Zalai Közlöny, 1942. január 14.
- ²¹ Zalai Közlöny, 1942. március 14.
- ²² Országos Levéltár, 566. 16. csomó. A Nagykanizsa Városi Közlölet Szövetkezet 1942. üzletévi jelentése.
- ²³ Zalai Közlöny, 1942. november 30.
- ²⁴ Zalai Közlöny, 1942. november 30.
- ²⁵ Országos Levéltár, ONCSA iratok. 566. 16. csomó.
- ²⁶ A trianoni Magyarország területén 51 városban, 407 községben nem egészen 7500 lakás épült. Timon Kálmán: Fejezetek a magyar lakásépítés történetéből, ONCSA házépítési akció. Magyar építőipar, 1983. 7. szám 440. p. Zalában az első 20 házból álló telepet Balatonfüreden avatták fel 1941-ben. Zalai Közlöny 1941. szeptember 2.
- ²⁷ Zalai Közlöny, 1942. február 9.
- ²⁸ Nagykanizsa város képviselőtestületi jegyzőkönyvéből. Zala Megyei Levéltár, ONCSA iratok.
- ²⁹ Zalai Közlöny, 1942. február 17.
- ³⁰ Timon: 429–441. p.
- ³¹ Göcseji Múzeum adattára 1624–93. Gyűjtőnapló.
- ³² Országos Levéltár, ONCSA iratok. 566. 16. csomó
- ³³ Zala Megyei Levéltár, X. Egyesületek 217. Nagykanizsa Város Közlölet Szövetkezet
- ³⁴ Zala Megyei Levéltár, X. Egyesületek 217. Nagykanizsa Város Közlölet Szövetkezet
- ³⁵ Zala Megyei Levéltár, X. Egyesületek 217. Nagykanizsa Város Közlölet Szövetkezet
- ³⁶ Gyűjtőnapló, Göcseji Múzeum adattára, 1624–93.

Irodalom:

- Berey Katalin: Az Országos Nép- és Családvédelmi Alap munkássága 1940–1944, Oktatásról és Társadalompolitikáról. (Tanulmányok), Budapest, 1982. 157–179. p.
- Csaba Rezső: Az Országos Nép- és Családvédelmi Alap házépítő munkájáról. Nép és Családvédelem, 1941. december 4. 143–147. p.
- Csizmadia Andor: A szociális gondoskodás változásai Magyarországon, Budapest, 1977.
- Hollós István: Magyarország sokgyermekes családai. Nép és Családvédelem, 1943. 12. szám.
- Kovrig Béla: Magyar társadalompolitika, 1. kötet. Kolozsvár, 1944. 186–188. p.
- Nagy József: A földkérdés a II. világháború előtti és alatti években. Századok 127 (1993) 6–6. 651–675.
- Timon Kálmán: Fejezetek a magyar lakásépítés történetéből ONCSA házépítési akció. Magyar Építőipar 1983. 7. szám. 429–441. p.
- Tóth Kálmán: Építészemlékek és a népi építészet 1930–1950. Ethnographia, 1978. 3. 436–433. p.
- Dr. Víz András: Zala Vármegye szociális feszültsége (Különnyomat a Szociális Szemle 1940. június 1-jei számából) 23 p.
- A Nép és Családvédelem című folyóirat 1941–1944 közötti számai. Szerk.: Steller Mária, Karvázy Tibor, Budapest.

1. kép: A Dózsa György út 101–103-as számú ikerháza.

2. kép: A Dózsa György út 101-es számú lakóháza átépítetlen külsővel, szívekkel díszített magyaros ablaktáblákkal.

3. kép: A Virág Benedek utca 8–10-es számú, modernizált ikerháza.

4. kép: A Nagyrác utca 78-as számú lakóháza, mögötte a kicsi ONCSA ház.

5–6. kép: Nagyrác utca 80. Az új lakóház mögött búvik meg az eredeti formájú ONCSA ház.

Káli Csaba:

Nagykanizsa 1945-ben (április 1 – november 4.)

A második világháború Nagykanizsát érintő hadieseményei, a nem túl jelentős károkat okozó angolszász bombázásokon túl, a szovjetek 1945. március 16-án, Bécs elfoglalására indított támadó hadműveleteihez fűződtek. A 3. Ukrán Front bal szárnyának csapatai – az 57. szovjet és az 1. bolgár hadsereg – azt a feladatot kapták, hogy áttörve a Balaton és a Dráva folyó között kiépített Margit-vonalat, zúzzák szét a 2. német páncélos hadsereget és legkésőbb április 5–7-re vegyék birtokukba a dél-zalai várost. A frontnak ezen a szakaszán március 29-én kezdődött a szovjetek támadása.¹ A megelőző napokban a németek komoly erődítési munkálatokat végeztek, lövészárkokat, bunkereket építettek, harcokci-akadályokat, aknazárakat telepítettek a város utcáin. Végül ostromra mégsem került sor, mivel a német hadsereg, a bekerítéstől tartva elhagyta Nagykanizsát és a Principális-csatorna mögé – a Dorottya-vonalba – vonult vissza. Ezt megelőzően azonban, lassítandó a szovjet csapatok előrenyomulását, március 31-én több helyütt megrongálták a vasútvonalakat, felrobbantották a hidakat, a postahivatalt, néhány raktárt, illetve ipari létesítményt. Ekkor égett le a városháza is.²

A szovjet és bolgár katonák másnap reggel, április 1-jén (húsvét vasárnapján) foglalták el gyakorlatilag harc nélkül a várost, amely azonban nem mentesült, főként a kölcsönös ágyúzások miatt, a további anyagi károsodástól. Nagykanizsán, egy a háborút megelőző felmérés szerint 3285 lakóépületet, 103 ipari, 368 mezőgazdasági, 116 kereskedelmi, 16 raktár, 43 kulturális és közoktatási, 9 közlekedési, valamint 21 közigazgatási célokat szolgáló épületet tartottak nyilván.³ A főispánnak tett jelentés szerint – a már említett rombolásokon túlmenően – megsérült a vasútiak mellett az összes közúti híd, a méntelep épülete és a pályaudvari fűtőház. Az iparteleppek közül erős rongálódást szenvedett a Dunántúli Szeszfinomító Rt., a Sörgyár és egy gépjávitó üzem, valamint a Dohányraktár és a Mezőgazdasági Közraktár. Találatot kapott a kiskanizsai római katolikus templom és a temetőben is károk keletkeztek. Ezen kívül, a jelentés szerint leégett két emeletes irodaház és üzletház, 45 lakóház teljesen romba dőlt, 90 pedig erősebben megrongálódott. 32 gazdasági és egyéb épület szintén részben vagy egészben megsemmisült.⁴ Az utóbbi kategóriába soroltak közül – a város tulajdonát képező – kórházi épületgyűttesben keletkeztek a legnagyobb

károk.⁵ Mindezek alapján, országos viszonylatban – a magyar városok károsodási rangsorában – Nagykanizsa a kevésbé sérültek közé tartozva, a 29. helyet foglalta el.⁶

Arányaiban jóval nagyobbak voltak a város lakosságát érintő veszteségek. Az utolsó hivatalos – 1941-es – országos népszámlálás adatai szerint, Nagykanizsán 30.792 ember élt. Ugyanitt egy 1945 tavaszán elrendelt gyorsfelmérés a városban mindössze 21.738 lakost talált.⁷ A jelzett forrásban a megyeszékhely és a járáások adatainál az 1941. és 1945. esztendő közti különbség általában 5–10%-os, a nagykanizsaihoz mérhető óriási fogyatkozás sehol sem fordul elő. Pontosan nem lehet tudni mi ennek az oka, ami a nagy létszámú helyi zsidóság majdnem teljes elpusztításával⁸ sem magyarázható.⁹

A szovjet csapatok, bevonulásuk után – a nyomukban érkező baloldali pártszervezőkkel egyetemben – rögtön megpróbálták kapcsolatot teremteni azokkal a személyekkel, akik az új hatalom kiépítésében segítségükre lehettek.¹⁰ Április 3-án érkezett a városba Rosenberg Jenő az MKP és Windisch Dénes – mindkettő nagykanizsai illetőségűek – az SZDP megbízólevelével. Előbbi már a német megszállás előtt – a harcok alatt is itt tartózkodó – Hackler Jánossal együtt, a kanizsai SZDP-szervezet aktív tagja volt.¹¹ Az új helyi vezetők, így többek között a leendő polgármester (Windisch Dénes) és a Nemzeti Bizottság elnökének (Hackler János) kiválasztása minden bizonnyal már előzőleg, a párközpontban megtörtént, amit a megbízólevelek léte is erősít. Azonban bármennyire is autonóm egyéniségek voltak ők, vagy legalábbis törekedtek erre, a tényleges hatalom a megszálló Vörös Hadsereg kezében volt. Ehhez az állapothoz a város újdonsült vezetői maximálisan igazodni kényszerültek.

A hatalmi hierarchiában a szovjet városparancsnokság után a következő fokozatot, jogalapját adva a későbbi összes új szervezetnek, a Nagykanizsai Nemzeti Bizottság testesítette meg, amely április 5-én az MKP Csengery utcai helyiségében alakult meg. Tagjai lettek a már korábban megszületett MKP és SZDP 4–4, a szakszervezetek 3 képviselője és 4 „pártonkívüli”.¹² A szovjet katonai parancsnokság által jóváhagyott összetételű bizottság élére az előzetes terveknek megfelelően, az SZDP-s Hackler Jánost választották. Ennek ellenére a szervezet munkájában – dacára annak, hogy az ugyan-

ekkor megválasztott polgármester, Windisch Dénes szintén az SZDP tagja volt – vitathatatlanul az MKP ideológiája és programja érvényesült. Az alakuló ülésen a két legfontosabb tisztségviselő mellett a „tisztkar” többi tagját is megválasztották, így az alelnök Rosenberg Jenő (MKP), titkár pedig Gáspár József (MKP) lett. A Nemzeti Bizottság az e téren tapasztalható országos trendhez igazodva, a születő új rendszerben önmagát egyedüli legitim hatalmi szervvé nyilvánítva, jogot formált a város más fontos hivatali tisztségeit betöltő személyek kinevezésére is. Ez a lépés valójában az önmagára utaltságból eredő szükségszerűség volt, hiszen a közlekedési és távközlési nehézségek miatt a külvilággal alig volt kapcsolata. Utasításokat a helyi szovjet parancsnokságon kívül az első napokban sehonnán sem kaphatott és nem is nagyon várhatott, sem a még rendezetlen állapotokat mutató megveszékelyhelyről, sem pedig Budapestről. Így – szintén még az első ülésen – a Nemzeti Bizottság nevezte ki a nagykanizsai járás főszolgabíróját, a – későbbiekben a politikai osztálya révén kulcsfontosságúvá fejlődő – városi rendőrkapitányság vezetőjét és a sajtófőnököt, valamint ezek helyetteseit.

Az új városvezetés első, legfontosabb teendői közé tartozott a közegészségügy és közlekedés helyzetének áttekintése. Ennek keretében elrendelték a raktárakban lévő élelmiszerek lefoglalását, a teljesen nincstelenné váltak – mint például a városban tartózkodó menekültek – részére népkonyhát állítottak fel. A visszatérő deportáltak elhelyezéséről, az április 7-én már működő érdekképviselői szervükkel – a Szirtes István vezette – zsidó tanáccsal egyetemben, úgyszintén gondoskodtak.¹³ Ezen kívül rövid idő alatt működőképessé tették a nélkülözhetetlen villamoshálózatot és a vízvezeték-rendszert. A lakosság körében változatlanul problémát jelentettek és nagy félelmet keltettek a megszálló katonák túlkapásai, az erőszakoskodások, lopások és rablások, valamint a rekvirálások.¹⁴ A személyi és vagyonbiztonság végletes megromlását a magyar rendőrség – a szovjet katonákkal szemben – nem tudta érdemben megakadályozni, csupán annyit tudtak elérni, hogy közös járőröket állítottak fel, amelyek a rendet és az éjszakai kijárási tilalom betartását ellenőrizték. Az első napok szabadrablásai után valamelyest javult ugyan a közbiztonság, de ez az év egésze során súlyos, akut probléma maradt.

A szovjet haderő érdekében, annak parancsára a lakosságnak különböző romeltakarítási és újjáépítést célzó közmunkát kellett végezni, amelyet a Nemzeti Bizottság közreműködésével hajtottak végre. A legtöbb embert – foglalkozásra való tekintet nélkül – a vasútvonalak helyreállítására rendelték ki. Egyik szakaszt április 10-re sikerült az újudvari olajtöltő állomásig rendbe hozni, de április 25-én már Fonyód és Murakeresztúr között is járhattak a szerelvények azzal a kizárólagos céllal, hogy a még harcoló szovjet alakulatoknak utánpótlást szállít-

sanak.¹⁵ Magyar vonatkozású személy- és teherszállításról egyelőre még hónapokig szó sem lehetett.

A társadalmi kapcsolatok újraélesztésének érdekében volt szükség a sajtó beindítására. A feltételek gyors megteremtése után, már április 7-én megszületett a Zala című napilap, amelyet kezdetben Soltész Imre, majd néhány nap elteltével (április 20-tól) Bencze Jenő szerkesztett.¹⁶ A lap névlegesen a Nemzeti Bizottság, valójában az abban túlsúllyal rendelkező kommunista párt eszmeiségét képviselte. Mindezek ellenére mégis azt mondhatjuk, összehasonlítva a később induló többi pártlappal, hogy a Zala a koalíciós évek legjobban szerkesztett és a legjobb híranyaggal rendelkező újságja volt.

A gazdasági élet konszolidálódásához, a már említett közellátási feladatok végzésén túl, szükség volt a város korábbi életét alapvetően meghatározó kereskedelem újjászervezésére is. Ezt nagyon megnehezítette a rendkívüli helyzet szülte piackényszer, az áraknak a Nemzeti Bizottság általi mesterséges szinten tartása,¹⁷ mely intézkedések a kereskedők és termelők ellenérdekeltsége miatt eleve nem bizonyulhattak hatékonyak, illetve végrehajthatóak. Ehhez járult a kellő mennyiségű és minőségű áru valamint a fizetőképes kereslet hiánya és az infláció amelyek együttes hatásukban szinte lehetlenné tették a normális piaci viszonyok kialakulását. Ehelyett a beszolgáltatás és lefoglalás előli árurejtegetés, a kötött gazdálkodás, a jegyrendszer szabályainak kijátszása, a feketézés, valutázás, csempészség, nem egyszer a hivatali hatalommal való visszaélés volt napirenden. Az áru megszerzésének, kijárási szövevényes hálójában tág teret kaptak a párt és személyi kapcsolatok és ezzel együtt a korrupció. A hatalom, élén a rendőrséggel megpróbált ugyan beavatkozni ebbe az exlex állapotba, de a letartóztatások, internálások vagy az ezzel való pusztító fenyegetőzés – kellő végrehajtó apparátus híján – legtöbbször hatástalan maradt.

A közellátás és kereskedelem mellett, helyzetük rendezését kívánták az ipari üzemek is. Ezt leginkább a szovjetek „óhajtották”, mivel utánpótlásuk érdekében feltétlenül szükségük volt minden „hadrafogható” cégre, legelőször is a MAORT-ra. Az olajbányászat újraindításának céljából még április 3-án Nagykanizsára érkezett Papp Simon, a Szovjet Hadsereg Olajbizottsága néhány tisztjének kíséretében.¹⁸ A termelést – elsőként Lovászi-ban – már április 10-én sikerült beindítani, amelyet a romok eltakarítása és a károk egy részének helyreállítása után a többi olajmező is követett.¹⁹

Az alapvető gazdasági problémák orvoslása – vagy annak kísérlete – után a Nemzeti Bizottság április 16-i ülésén fontos politikai ügyek kerültek terítékre. Ezek előterjesztője dr. Baron Pál²⁰ jogász volt, aki ekkor érkezett meg Budapestről és az ott tapasztaltak alapján jelölte ki a legfontosabb, azonnal végrehajtható feladatokat. Mindenek előtt szükséges volt a múlt rendszer

bűneinek feltárása és az elkövetők szigorú megbüntetése. E célból javasolta létrehozni – a kormányrendelet által az országban már több helyütt életre hívott – igazoló bizottságokat és a népbíróságot.²¹ Már a következő ülésen, április 18-án döntés született a leendő két igazoló bizottság tagjairól és a népbíróság vezetőiről, valamint ezen új szervek feladat- és hatásköréről.²² Annak ellenére, hogy április 21-én az igazoló bizottságok tagjai és elnökei letették a hivatali esküt, munkájukat nem kezdhették meg, mivel sem az ehhez szükséges technikai és személyi feltételek – megfelelő nyomtatványok, javadalmazás, kisegítő munkaerő, helyiség stb. – sem a magasabb közigazgatási szervek engedélye nem álltak rendelkezésre. Ráadásul közel egy hónapig tartó politikai alkudozás kezdődött – az eskü letétele ellenére – a bizottságok személyi összetételére vonatkozóan. Történt ugyanis, hogy a Nemzeti Bizottság – Baron Pál előterjesztésére – május 12-i ülésén hatályon kívül helyezte az április 20-i ez ügyben hozott határozatát, egyúttal átszervezte a két igazoló bizottságot.²³ Május 17-én B. Molnár József főispán a Szövetséges Ellenőrző Bizottság által kirendelt, a hivatalok ellenőrzését végző szovjet őrnagy kíséretében Nagykanizsára látogatott, ahol engedélyezte az igazolások megkezdését.²⁴ A bizottsági tagok és elnökök ekkor szentesített névsora azonban ismételtelen eltért a május 12-i megállapodásban rögzítetektől.²⁵ A főispáni jóváhagyás után pár nappal (május 21-én) végre megkezdődhetett az érdemi munka a legfontosabb tisztségeket viselők leigazolásával.²⁶ Egy nyár közepén készült felmérés szerint, (július 24-ig bezárólag) az eltelt időszakban az I. számú igazoló bizottság összesen 613 személy ügyét tárgyalta le. Ezek közül mindössze ötöt ítélték állásvesztésre, közülük egyet adtak át a Nagykanizsai Népbíróságra, illetve kettőt személyt nyugdíjaztak. Ez idő alatt a II. számú igazoló bizottság nagyjából hasonló nagyságú munkát végzett, 682 igazolás alá vont személyből ötöt nyugdíjazásra, 11-et állásvesztésre ítélt, akik közül kettőt a népbíróság elé vezettetett.²⁷ Mint látható nagyon kevesen akadtak fenn az igazolások rostáján, ami miatt az MKP többször rosszállását fejezte ki, sokkal szigorúbb elbánást követelve. Az eljárások elhúzódása hátráltatta a közigazgatás menetét, elbizonytalanította az ott dolgozókat, ezért mihamarább igyekeztek ezzel végezni. E célból a főispán mindkét zalai városban egy harmadik igazoló bizottság felállítását rendelte el 1945. július 30-án, tette ezt azért is, mert időközben az igazolandók köre is jelentősen bővült.²⁸

A népbíróság elé került ügyekben a vádat a népjogvédelem képviselte, amelyet előbbivel együtt ugyancsak dr. Baron Pál javasolt felállítani – az idevonatkozó kormányrendelet alapján – a Nemzeti Bizottság április 16-i ülésén elmondott beszédében. Két nappal később a Nagykanizsai Népbíróság leendő elnökévé dr. Vargha László törvényszéki bírót, a népjogvédelem vezetőjévé

pedig dr. Gáspár Zoltánt – ugyancsak a helyi törvényszék bíróját – nevezték ki.²⁹ A személyi kérdések Budapestben történt egyeztetése után³⁰ – némileg megváltozott felállásban³¹ – először május 19-én ült össze tárgyalni a grémium, hogy volt nyilas pártszolgálatosok ügyében hozzon ítéletet.³² Az ülést azonban elnapolták, ugyanis időközben megalakult a Független Kisgazdapárt kanizsai szervezete dr. Fülöp György ügyvéd vezetésével, amit a Nemzeti Bizottság május 18-i ülésén jelentettek be. A népbíróságok működését szabályozó rendelet szerint, abba minden engedélyezett és működő politikai párt delegálhatott képviselőt. Ez volt az oka annak, hogy amíg a szervezés alatt álló FKGP nem élhetett ezzel a jogával, a Nagykanizsai Népbíróság – a személyi összetételében várható változások miatt – nem akart érdemi munkát folytatni. A párt „törvényesítését” komplikálta, hogy a megalakulás tényét a Nemzeti Bizottság addig nem vette tudomásul, amíg az meg nem kapta a hivatalos alakulási jegyzőkönyvet.³³ Miután ez május 21-én megtörtént,³⁴ nem volt már semmi akadálya annak, hogy másnap a Katolikus Legényegylet nagytermében megszülessen, az első népbírósági ítélet.³⁵

Az igazoló bizottságok és a népbíróságok felállításával párhuzamosan zajlott az országban egy gazdaságilag és úgyszintén politikailag meghatározó jelentőségű esemény, a földosztás. Lebonyolítására mindenhol földigénylő bizottságok alakultak, amelyek az igények felmérése után a kiosztás megkezdésével, automatikusan földosztó bizottságokká alakultak át. Ezek munkáját volt hivatva összefogni és ellenőrizni a minden megyeszékhelyen életre hívott megyei földbirtokrendező tanács. Zala megyében a lassan alakuló zalaegerszegi mellett Nagykanizsán is létrehoztak egy „járásai földbirtokrendező tanácsot” dr. Hámori Zoltán törvényszéki bíró vezetésével.³⁶ E valójában törvénytörő határozat megszületésének okai nem egyértelműek. Gondolhatunk a két város között meglévő örökös rivalizálásra, de sokkal kézenfekvőbb az a magyarázat amit a Nemzeti Bizottság május 4-ei ülésének jegyzőkönyve ad, miszerint a tanácsot „az orosz katonai parancsnokság rendelkezése folytán” alakították meg.³⁷ Erre azonban a Nemzeti Bizottság önállóan is hajlandóságot mutathatott, hiszen több esetben előfordult – de különösen a földosztásnál volt ez így –, hogy annak intézkedései túlléptek a város közigazgatási határain. Fenti jegyzőkönyv (május 4.) tanúsága szerint „a földbirtokrendező tanács, felállításának kezdetén működését meg is kezdte, azt folytatja és ezáltal sikerült a földreform végrehajtásának zavartalanságát és helyességét biztosítani”. A Nemzeti Bizottság erre hivatkozva kérte a földművelésügyi minisztertől az e tárgyban már korábban eszközölt kinevezések és intézkedések jóváhagyását,³⁸ amit az május 9-én kelt levelében meg is tett.³⁹ Egy hónappal később (június 8-án) a miniszter a nagykanizsai szervezetet a Zala vármegyei Földbirtokrendező Tanács (II. számú) Tárgyaló Tanács-

csává alakította át, függetlenséget és területi hatáskört biztosítva neki.⁴⁰

A földosztás gyakorlati végrehajtása érdekében még április 13-án a Földművelésügyi Minisztérium kiküldöttje Nagykanizsára érkezett és tájékoztatta az SZDP és MKP vezetőket a földreformról szóló rendeletről, valamint annak végrehajtási módjáról. Másnap ki is mentek elsőként Sormásra és Szepetnekre, ahol megkezdték a földosztást.⁴¹ A Nagykanizsai Földigénylő Bizottság működéséről első ízben április 22-én tudósítanak az iratok.⁴² A város határa kerekítve 12.928 kh volt, amelyből a szántó – ugyancsak kerekítve – 4166 kh-at, a kertek 924 kh-at, a rét 2559 kh-at, a szőlő 246 kh-at és a legelő 1673 kh-at, valamint az erdőterület 3357 kh-at tett ki.⁴³ Utóbbi csaknem teljes egészében, a legelő és rét pedig részben (a kettő összesen 5376 kh) a város tulajdonát képezte. Az erdőt teljesen kisajátította az állam, ami a város költségvetésében – a művelésből, fakitermelésből származó jövedelem elmaradása miatt – komoly egyensúlyhiányt idézett elő.⁴⁴ A tulajdonjog visszaszerzésére történtek ugyan kísérletek, de ezek eredménytelenek maradtak.⁴⁵ A Nagykanizsán jelentkező föld- és házhely igényeket maradéktalanul nem tudták kielégíteni. Mintegy 1000 kh-at lehetett a város területén felosztani, amelyből jórészt kiskanizsaiak, illetve a város északi és keleti külterületén élő napszámosok és cselédek részesültek, a törpebirtokosi kategóriánál nem nagyobb földterületre téve ez által szert.⁴⁶ A kérdés megoldatlansága a későbbi években is többször adott okot vitára és vádaskodásra.⁴⁷

Az eddig említett alapvetően politikai kérdéskörök mellett volt egy speciális várospolitikai is, amely már az új rendszer megszületésének első heteiben jelentkezett. A későbbi, koalíciós vitáktól terhes években is – jószírvél az egyetlen – olyan folyamatosan napirenden lévő téma volt ez, amelyben pártállásra való tekintet nélkül a városatyák és politikusok között teljes nézetazonosság uralkodott. Ez a kérdés Nagykanizsa jövőbeni közigazgatási státusza volt. A város ekkor az ország több településéhez hasonlóan a politikai változásokat igyekezett oly módon is kihasználni, hogy saját érdekeinek jobban megfelelő, magasabb közigazgatási beosztást nyerjen el. A megye székhelyének áthelyezését – a korábbi kategorikus elutasítások tapasztalataként – a városvezetés nem erőltette, helyette 1945 májusában a következőt kérte a belügyminisztertől: „Nagykanizsa megyei város, valamint a MAORT olajtelepeket magában foglaló nagykanizsai és letenyei járások, valamint Pusztaszentlászló község a megyei fennhatóság alól mentessék fel és ezen terület élére kormánybiztos állíttassék fel, aki a főispán jogkörét lenne hivatva gyakorolni”. A Nemzeti Bizottság e kormánybiztosi posztot Windisch Dénes polgármesterrel szerette volna betölteni.⁴⁸ A felterjesztők megerősítve látták szándékukat Erdei Ferenc 1945. június 10-én, Nagykanizsán elmondott beszéde alapján is,

amely felvetette az ország közigazgatásának – Nagykanizsa számára is kiemelkedést biztosító – átszervezését.⁴⁹ Az optimista várakozások közeljövőbeni valóra válását erősítette az a tény, hogy a május 2-án Farkas József vezetésével megalakuló megyei rendőr-főkapitányság⁵⁰ és a vármegyébe június 30-án megérkező, ide kinevezett iparügyi miniszteri biztos, Balassa Viktor egyaránt Nagykanizsát tette meg működése székhelyül.⁵¹

Utóbbi esemény jelentőségét növelte, hogy másnap, július 1-jén – a helyzet általános konszolidálódásával összhangban – a szovjet hadsereg visszaadta eredeti tulajdonosainak az összes, eddig közvetlen irányításuk alatt álló „hadi fontosságú” üzemet. Ezek a következők voltak: Dunántúli Szeszgyár Rt., OMTK Vajgyára, Hány János Rum- és Likörgyár, Városi Szeszfőzde, Sörgyár, Konzervgyár, Drávavölgyi Villamossági Rt., valamint a kámáncsi és újudvari szeszgyárak.⁵² A termelés folyamatossá tétele mindenképp nehezítette az alapanyagok, gépek, alkatrészek hiánya, az energiaellátás akadozása, a tőkeszegénység és a fizetőképes piacok megszűnése vagy a tulajdonos tisztázatlan holléte. A kötött gazdálkodás, a hitelélet bénultsága a távolabbi jövőre nézve sem kecsegtetett sok jóval. Egy 1945 augusztusában keletkezett – a város összes gyárszerű üzemét érintő – összeírás alapján megállapítható, hogy a termelést esetlegesen gátló okok teljesen még ekkor sem szűntek meg.⁵³ Különösen az egyéni iparosokat sújtotta a hiánygazdaság, mivel a központi készletgazdálkodás miatt – a nagyobb és gazdaságilag fontosabbnak ítélt üzemekkel szemben – a kiutalások és kijárások szövevényében, legálisan nem igazán tudták érdekeiket érvényesíteni.

Nagyjából hasonló tüneteket mutatott ugyanebben az időben a város kereskedelmi hálózata is, amely a korábbi évtizedekben, tőkefelhalmozó képessége révén minden tekintetben komoly rangot vívott ki magának. A kereslet visszaesését mutatja az az augusztus 1-jével datálódó felmérés is, mely szerint az ekkor működő 123 bolt (1944. év hasonló adata 142) közül 43 volt a ruházati (1944-ben 78) és 29 a kifejezetten élelmiszer árú árusító üzletek száma (1944: 2).⁵⁴

Mindezen jelenségek egy háború sújtotta, megszállt országban szinte „természetesnek” számítottak, de az idő előrehaladtával – az esetenként előforduló retrográd jelenségekkel együtt – a fokozatos konszolidáció lett a jellemző folyamat, mivel minden hatalmi tényezőnek végső soron ez volt az érdeke.

Így kerülhetett sor a Dunántúl városaiban június 24-én, köztük Nagykanizsán is, az ekkor még csak tisztántúli, Duna-Tisza közti és budapesti képviselőkkel rendelkező Ideiglenes Nemzetgyűlés kiegészítésére. Ezen a napon egy nagygyűlés keretében, ahol a pártok vezető politikusai, köztük Nagy Imre (MKP), Marosán György (SZDP), Sipos Gyula (NPP) szónokoltak, a pártközpon-tokbéli előzetes megegyezések alapján választatták meg

a képviselőket, helyesebben szentesítették a jelenlévőkkel az előzetesen szűkebb körben már meghozott döntést. Ily módon végül Matécz János (MKP), Baron Pál és Dombay János (SZDP), valamint Dene István (NPP) delegáltatott az ideiglenes törvényhozásba.⁵⁵

A parlamenti képviselők „kijelölése” után nem sokkal, újabb „kijelöléses választás” történt Nagykanizsán. Július 8-án alakult meg az új városi képviselő-testület, amelynek összetételét – az e tárgyban kiadott rendelet következtében – a polgárok ismételen csak tudomásul vehették. A testületbe, a működő politikai pártok a Nemzeti Bizottság koordinálásával delegálhatták képviselőiket, akik pártonkénti, egymáshoz viszonyított számaránya hű tükre volt a Kommunista Párt túlhatalmának. A bizottság az MKP-nak, az SZDP-nek és az NPP-nek, valamint a szakszervezeteknek egyenként 17, míg a Független Kisgazdapártnak 8 helyet „engedélyezett”.⁵⁶ A képviselő-testületnek adott jogosítványok megnyirbálták ugyan a Nemzeti Bizottság mindenhatóságát, de hatalmi primátusát ekkor még nem veszélyeztették.

A politikai és gazdasági élet reorganizációja után éledhetek újjá a közélet olyan területei mint a művelődés, oktatás, kultúra, sport az egyetek és minden más, ami a civil szférával volt kapcsolatos. A politikai fordulat természetesen e téren is érezte átformáló hatását. Az iskolai oktatás április 13-án valamennyi kanizsai iskolában megkezdődött, immáron „demokratikus szelvényben”.⁵⁷

A moziban megkezdődött a szovjet filmek vetítése – igaz ekkor még az amerikaiak és franciák mellett. A városban orosz és bolgár nyelvtanfolyamok indultak,⁵⁸ az egyetlen hírlap, a Zala is rendszeresen adott – elsősorban bolgár – nyelvleckéket. Május 18-án a Városi Színházban a Vörös Hadsereg megtartotta első „művészdelutánját”,⁵⁹ augusztus 12-én pedig megalakult a Magyar-Szovjet Művelődési Társaság.⁶⁰ Rendszeressé váltak a magyar-szovjet, illetve magyar-bolgár labdarúgó mérkőzések, amelyek után a már áprilisban megnyílt Továris-eszpresszóban lehetett vigadni, vagy szomorodni az eredménytől függően.⁶¹

A város régebbi keletű katolikus és polgári egyesületei, körei elsősorban szociális téren igyekeztek bekapcsolódni a társadalom újjászervezésébe, de a feladat nagysága és egzisztenciális helyzetük ellehetetlenülése folytán, segítségnyújtásukkal nem tudtak gyökeres fordulatot elérni. A segítyezésben sikeresen vett részt az amerikai – főleg a deportálásból visszatérő zsidókat felkaroló – Joint helyi szervezete, amely már május elején működött.⁶² Később a Nemzetközi Vöröskereszt és az UNRRA is bekapcsolódott ebbe a munkába. A hazatérő hadifoglyok támogatására szeptember elején a társadalmi egyesületek bevonásával, külön szervezetet hoztak létre.⁶³

Az ősz vitathatatlannul legnagyobb politikai eseménye

a november 4-én megtartott nemzetgyűlési választás volt. A pártok kampányolása különösen októberben erősödött fel, de a megelőző hónapok történései, azok erős átpolitizálása is lényegében a felkészülést szolgálták egy későbbi megmérettetéshez. Erre a célra különösen az MKP-nak voltak eszközei, amelyeket egyáltalán nem restelt felhasználni népszerűségének növelésére. A sajtó irányítása, a nagygyűlések és a tömegeket mozgató – vagy csak mozgatni kívánó – rendezvények, mint például a július 15-én a szovjetek által kierőszakolt hősi emlékmű felavatása,⁶⁴ vagy az ellenfelek lejáratását szolgáló negatív propaganda mind, mind pozíciójának erősítését volt hivatott szolgálni.

A választási küzdelem október második felében érkezett a finisébe. Ekkor sorra érkeztek Nagykanizsára a különböző pártok vezető politikusai, akik gyűléseken ismertették programjukat és ajánlották a választópolgárok figyelmébe helyi jelöltjeiket. A „nagyok” közül elsőként október 14-én Rákosi Mátvás látogatott a dél-zalai városba és tartott programbeszédet.⁶⁵ Figyelemre méltó, hogy az újonnan kinevezett veszprémi püspök pár nappal később „bemutakozó” látogatást tett Kanizsán.⁶⁶ Október 21-én az NPP, az FKGP és az SZDP tartott pártnapot. A Nemzeti Parasztpárt szónoka Kovács Imre volt, a kisgazda programot Varga Béla ismertette, míg a szociáldemokraták népszerűségét Kéthly Anna próbálta meg növelni.⁶⁷ A lajstromos rendszerű választás miatt a pártok által választókerületenként (megyéenként) összeállított listákon az első helyet (helyeket) általában országos vezetőiknek tartották fenn, maximálisan túlbiztosítva a megválasztásukat. (A vezető személyek több választókerületben is élre kerültek.) A helyi jelöltek ennek megfelelően – kisebb esélyt kapva sikeres szereplésükre – hátrébb szorultak. A Nemzeti Parasztpárt megyei listájára Pócze Ferenc és Borvári József került fel Nagykanizsáról a 6., illetve a 8. helyre rangsorolva. A Magyar Kommunista Pártot dr. Kertai György és Horváth Lajos képviselte a városból a 4. és 16. helyen. A Független Kisgazdapárt listáján csak Magyar János (9. helyen), míg a szociáldemokratákén Dombay János (2.), Baron Pál (3.), Molnár György (16.) és Erős Ferenc (21.) neve szerepelt a nagykanizsai képviselőjelöltek közül.⁶⁸ Az összeíró biztosok a városban, a gyakorlatilag általános választójog alapján 15.523 főt nyilvánítottak választásra jogosultnak, akik közül 9075 volt a nő és csak 6448 a férfi.⁶⁹

A november 4-én megtartott választásokon a Független Kisgazdapárt – az országos eredményt meghaladva, de a megyeitől legalább annyival elmaradva – aratott győzelmet. A 14.549 érvényesen leadott szavazatból 9692 esett az FKGP listájára, ami 66,61%-nak felelt meg. Második helyen az SZDP végzett 3630 szavazattal (24,95%), utánuk messze leszakadva a Kommunista Párt 900 vokssal (6,18%), majd 326 szavazattal (2,24%) a Nemzeti Parasztpárt következett, utolsóként

pedig a – Nagykanizsán pártszervezettel sem rendelkező – Polgári Demokrata Párt végzett mindössze 53 szavazattal.⁷⁰ A választáson induló nagykanizsaiak közül

végül ketten, Magyar János (FKGP) és Dombay János (SZDP) kerültek be az új törvényhozásba.⁷¹

Jegyzetek:

- ¹ Magyarország felszabadítása. (Szerk. Száva Péter) Bp., 1980. 320–327. p.; Nagy Gábor: Zala megye felszabadulása. In: Tanulmányok Zala megyéről 1945–1970. Zalaegerszeg, 1970. 25–35. p.
- ² Kapiller Imre: Nagykanizsa, 1945 nagyhét. In: Nótárius. 1987/2–1988/1. (Szerk. Gyimesi Endre) Zalaegerszeg, 1988. 19–20. p.
- ³ Zala Megyei Levéltár (ZML.) Nagykanizsa város (v.) polgármesterének (polgm.) iratai (ir.) 13.861/1945.
- ⁴ ZML. Nagykanizsa v. polgm. ir. 2918/1946. vö. Zala vármegye főispánjának (Főisp.) ir. 777/1945.
- ⁵ ZML. Nagykanizsa v. polgm. ir. 565/1946. vö. Zala vármegye alispánjának (Alisp.) ir. 2019/1946.
- ⁶ ZML. Nagykanizsa v. polgm. ir. 2558/1947.
- ⁷ ZML. Főisp. ir. 1945. szám nélkül (sz. n.)
- ⁸ A korabeli feljegyzések általában 2500-ra teszik az elpusztultak számát, (ZML. Nagykanizsa v. közgyűlésének [kgy.] jegyzőkönyve [jkv.] 1945. július 8.) Nem világos azonban, hogy ebben a vidékiek is benne foglaltatnak-e vagy sem. Vö. Dokumentumok a zsidóság üldöztetésének történetéhez (Iratok a Zala Megyei Levéltárból). Összeáll. Kapiller Imre, Németh László. Bp., 1994. 70. p.
- ⁹ Egy 1947-es kimutatás 28.932 lakost tüntet fel, (ZML. Nagykanizsa v. polgm. ir. 3522/1947.) míg az 1949-es népszámlálás 28.460 főt ír, márpedig ilyen rövid idő alatt ekkora népességnövekedés nem létezik.
- ¹⁰ Zalai Hírlap, 1975. március 27. Hackler Jánossal, a Nagykanizsai Nemzeti Bizottság későbbi elnökével készült interjú.
- ¹¹ Jakabfi Rudolf: A Nagykanizsai Nemzeti Bizottság tevékenysége, megalakulásától az őszi választásokig. In: Zalai Gyűjtemény 2. (Szerk. Degré Alajos) Zalaegerszeg, 1974. 175–206. p. vö. Balogh Miklós: A nemzeti bizottságok megalakulásának körülményei Zala megyében. In: MSZMP Zala Megyei Bizottsága Oktatási Igazgatósága Évkönyv 1984. (Szerk. Jakabfi Rudolf, Zalaegerszeg, 1984.
- ¹² ZML. Nagykanizsai Nemzeti Bizottság (N. B.) jkv. 1945. április 5. (1/1945.)
- ¹³ Zala című lap, 1945. április 10.
- ¹⁴ ZML. Nagykanizsai N. B. jkv. 1945. április 8. (2/1945.)
- ¹⁵ Zala, 1945. április 10.; Degré Alajos: A közigazgatás megindulása Zala megyében a felszabadulás után. In: Levéltári Közlemények 1960. 1. 17. p.
- ¹⁶ Horváth Ferenc: A Zala megyei hírlapok és folyóiratok bibliográfiája 1861–1973. Zalaegerszeg, 1978. 101. p.
- ¹⁷ Zala, 1945. április 11., ZML. Nagykanizsai N. B. jkv. 1945. május 18. (10/1945.)
- ¹⁸ Papp Simon: Életem. (Sajtó alá rendezte: Srágli Lajos, Tóth János) Zalaegerszeg, 1996. 157. p.
- ¹⁹ Bencze Géza: Zala megye iparának története a felszabadulás után (1945–1975). In: Műszaki-közgazdasági cikkek, tanulmányok '80. Zalaegerszeg, 1980. 14. p.
- ²⁰ Dr. Baron Pál – korábban nagykanizsai ügyvéd volt – az SZDP megbízólevelével érkezett a városa, abból a célból, hogy megszervezze, illetve megerősítse az SZDP kanizsai szervezetét. (Jakabfi i. m. 177. p.)
- ²¹ ZML. Nagykanizsai N. B. jkv. 1945. április 16. (4/1945.) A szervezetek működéséhez – zalai adatokkal – lásd: Zinner Tibor: Háborús bűnösök pereit. Internálások, kitelepítések és igazoló eljárások 1945–49. In: Történelmi Szemle 1985. 1. 118–140. p.
- ²² ZML. Nagykanizsai N. B. jkv. 1945. április 18. (5/1945.) Az igazoló bizottságok elnökeit a két nappal későbbi ülésen nevezték ki.
- ²³ ZML. Nagykanizsai N. B. jkv. 1945. május 12. (8/1945.) Erre a lépésre elsősorban azért volt szükség, mert a Nemzeti Parasztpárt április 23-án kelt, a Nemzeti Bizottságnak küldött átiratában bejelentette megalakulását, igényt tartva valamennyi új szervben a neki törvényesen járó posztokra. (ZML. Nagykanizsai N. B. jkv. 1945. május 4. (7/1945.) Jellemző a Nemzeti Parasztpárt helyi politikai szereplésére az a körülmény, hogy egyik vezetője, Dene István – egy április 9-én kelt dokumentum szerint – az MKP nagykanizsai vezetőségében tevékenykedett, mint az agitációs és propaganda ügyek felelőse. (ZML. Nagykanizsai N. B. 1945. évi iktatlan ir.)
- ²⁴ Zala, 1945. május 18.
- ²⁵ ZML. Nagykanizsai N. B. jkv. 1945. május 18. (10/1945.)
- ²⁶ Mikó Zsuzsa: Adatok Zala megye közigazgatás és politikatörténetéhez 1945. In: Zalai Gyűjtemény 37. (Szerk. Káli Csaba, Mikó Zsuzsa) Zalaegerszeg, 1995. 10. p.
- ²⁷ ZML. Főisp. ir. 737/1945.
- ²⁸ ZML. Zalaegerszegi Igazoló Bizottság vegyes ir., levelezés.
- ²⁹ ZML. Nagykanizsai N. B. jkv. 1945. április 18. (5/1945.)
- ³⁰ Zala, 1945. május 1.

- ³¹ ZML. Nagykanizsai N. B. jkv. 1945. május 12. (8/1945.)
- ³² Zala, 1945. május 20.
- ³³ ZML. Nagykanizsai N. B. jkv. 1945. május 18. (10/1945.)
- ³⁴ ZML. Nagykanizsai N. B. jkv. 1945. május 25. (11/1945.) Együttal ezen az ülésen kooptálták a kisgazdapárti képviselőket a Nemzeti Bizottságba.
- ³⁵ ZML. Nagykanizsai Népbíróság ir. 1/1945. A népbíróság további működéséhez lásd a 21. jegyzetben idézett művet, valamint a Zalai Világosság című lap 1947. augusztus 3-i számát. (Ebben a cikkben a népbíróság megalakulásának dátumaként 1945. május 25. szerepel.)
- ³⁶ ZML. Nagykanizsai N. B. jkv. 1945. április 18. (5/1945.)
- ³⁷ ZML. Nagykanizsai N. B. jkv. 1945. május 4. (7/1945.)
- ³⁸ Uo.
- ³⁹ ZML. Főisp. ir. 308/1945.
- ⁴⁰ ZML. Főisp. ir. 438/1945. A megye déli részén 92 község tartozott a hatáskörébe. Vö: Hámori Zoltán visszaemlékezése. (ZML. MSZMP Arch. 77. fond)
- ⁴¹ Zala, 1945. április 17.
- ⁴² Béli József: Az 1945-ös földreform végrehajtása Zala megyében. Zalai Gyűjtemény 4. (Szerk. Degré Alajos) Zalaegerszeg, 1977. 42. p.
- ⁴³ ZML. Főisp. ir. 822/1945. vö. Zala vármegyei (vm.) Gazdasági Felügyelőség (Gazd. Fel.) ir. 471 /1945.
- ⁴⁴ ZML. Alisp. ir. 6310/1945.
- ⁴⁵ Béli i. m. 140. p.
- ⁴⁶ ZML. Főisp. ir. 822/1945. vö. Zala vm. Gazd. Fel. ir. 1097/1945. A kiosztott földterületek nagyságára vonatkozó adatok néha ellentmondanak egymásnak.
- ⁴⁷ Béli i. m. 164–165. p.
- ⁴⁸ ZML. Nagykanizsai N. B. jkv. 1945. május 4. (7/1945.)
- ⁴⁹ Zala, 1945. június 13. A tervezett változtatások később – kormányzati szinten – lekertültek a napirendről, de 1947 elején a városvezetők ismét megpróbálták kijárni a magasabb közigazgatási státuszt, ezúttal a törvényhatósági jog megszerzésével próbálkozva, de kísérletük hasonlóan a korábbiakhoz nem vezetett eredményre. (Zala, 1947. április 1.)
- ⁵⁰ ZML. Főisp. ir. 32/1945.
- ⁵¹ Zala, 1945. július 1.
- ⁵² Uo.; vö. Uj Zala, 1945. július 3.
- ⁵³ ZML. Főisp. ir. 830/1945. Nagykanizsa v. jelentése. Ez a kimutatás a 20 munkásnál többet foglalkoztató üzemek sorában 8-at, míg az 5–20 fős kategóriában 13 „gyárszerű üzemet” tüntet fel.
- ⁵⁴ ZML. Főisp. ir. 720/1945.
- ⁵⁵ Zala, 1945. június 26.
- ⁵⁶ ZML. Nagykanizsa v. kgy. jkv. 1945. július 8.
- ⁵⁷ Zala, 1945. április 12. vö. Kotnyek István: Az 1944–45-ös tanév Zala megyében. Zalaegerszeg, 1986. 33. p.
- ⁵⁸ Zala, 1945. június 15.
- ⁵⁹ Uo., 1945. június 3.
- ⁶⁰ Uo., 1945. augusztus 4. és 12.
- ⁶¹ Uo., 1945. április 26.
- ⁶² Uo., 1945. május 4.
- ⁶³ ZML. Nagykanizsa v. polgm. ir. 15082/1945.
- ⁶⁴ Zala, 1945. július 15. Az Erzsébet teret ekkor keresztelték át Szabadság térre.
- ⁶⁵ Uo., 1945. október 14.
- ⁶⁶ Uo., 1945. október 20.
- ⁶⁷ Uo., 1945. október 24.
- ⁶⁸ ZML. 5283. sz. letét.
- ⁶⁹ Zala, 1945. november 1.
- ⁷⁰ ZML. 5283. sz. letét, vö. Zala, 1945. november 6. A különböző források kismértékben eltérő adatokat közölnek.
- ⁷¹ Zala, 1945. november 7.

C.Harrach Erzsébet:

A műemléki védettséggű épületek számának alakulása 1960 óta Zala megyében

Zala megye a legkorábban kialakult ősi magyar vármegyék egyike. Tájai gazdagságát az emberi alkotások sora gazdagítja, a középkorból román és gótikus templomokkal,¹ a reneszánsz és barokk kastélyokkal és képzőművészeti alkotásokkal,² számos jelentős klasszicista emlékekkel,³ s nem utolsósorban a népi emlékekkel.⁴ Ezek védelmének változásait vizsgáljuk az alábbiakban.

A műemlékek védelmét mindig azok kiválasztása, jegyzékelése előzte meg. Magyarországon a 19. században sarjadtak ki ezen törekvések, amelynek törvénybe foglalása 1881-ben történt meg először. Az akkori jegyzék igen kevés épületet tartalmazott a századvég korszak határ felfogása szerint.

A második világháború után kísérlet történt arra, hogy az ország megtizedelt épületállományából a jelentősebbek helyreállítására és védelmére sor kerüljön. Világossá vált, hogy az 1881. évi törvény alapján védett épületek számát szükségszerűen bővíteni kell.

E feladat első jelentős állomása a 13/1949. sz. tvr. volt, amely rendelkezett a műemléki épületekről és kimondta azt is, hogy nemcsak magát az építményt, de eredeti környezetét is védeni kell, továbbá lehetővé kell tenni a külső és belső megtekintést. A végrehajtáshoz új jegyzék kellett, egyrészt mert az 1881. évi törvény alapján készült lista épületei a trianoni béke után nagyrészt az országhatáron kívül kerültek, másrészt pedig a történeti épületek megítélése is megváltozott. A szervezeti háttér a törvény végrehajtásához nem volt kielégítő, a témáért felelős intézmények egymást váltották, vagy párhuzamosan dolgoztak. A feladatot logikusan az építésügy alá sorolták be. A kezdeményező tehát az ÉM. lett.

A jegyzékelési munka előkészítése a városképi és műemléki vizsgálatokkal indult el. Az ÉM Város és Falurendezési Osztálya, valamint a MMOK⁵ karöltve kidolgozta és közzétette a feladat részletes programját.⁶ A tvr. és a tájékoztató által meghatározott kategóriák szerinti feldolgozásra az elsők közt kerültek sorra Zalaegerszeg⁷ és Nagykanizsa⁸ városai. E köteteket az újonnan megalapított VÁTI⁹ Műemléki szakosztálya állította össze. A művek tartalma hét fejezetből állt. A rövid településfejlődési bevezetőt, egy épületjegyzék, a műemlék és műemlék jellegű épületek leírása, a városképi jelentő-

ségű épület- és útvonal-, valamint tájképi fontosságú részletek ismertetése követte.¹⁰ A „Függelékben” az addig érvényben lévő előírások, tájékoztatók voltak összegyűjtve.¹¹ Figyelemre méltó az „Útmutatás” c. fejezet. Ebben a tervezők tájékoztatnak és javaslatokat adnak a karbantartásra, helyreállításra, átalakításra, bármilyen munkánál alkalmazandó anyagokra, színezésre és a felületek kezelésére nézve is. Hasznos volt ez abban a korban, amikor a hivatalos műemlékvédelemnek nem volt olyan szervezete, amelynek működése során vezethette volna a szükséges munkákat. A kötetek záradékában pedig az előírások kötelező érvényét erősítették meg.¹²

Az OMF¹³ az 1959-ben történt megalakulása után felelősként egyik első feladatának tekintette a jegyzék kiadását. Így 1960-ban megjelent az első hivatalos jegyzék,¹⁴ amelynek alapjául a városképi vizsgálatok kötetei és a Genthon István tollából megjelenő „Magyarország művészeti emlékei” című kiadványok szolgáltak.

Az összehasonlításban nem csupán az épületek számának alakulását szeretném vizsgálni, hanem a védettségi kategóriák változását is. A két tényező ugyanis jellemző tanulságokat rejt. Az előkészítő munka során széles látószöggel dolgozták fel az egyes településeinket, azok egészét és a részleteket egyaránt figyelembe véve. Az M, Mj, Fk fogalmak mellett megtalálhatjuk a városképi és tájképi jelentőségű, ipari, tájképi fontosságú, védett zöldterület, természeti emlék, védett ásatási terület kategóriákat is. (lásd. 1., 2., 3. sz. táblázatok) Ebben az időben Keszthely még nem tartozik a megyéhez, de az összehasonlítás kedvéért e város adatait is bemutatjuk.

1. táblázat. Nagykanizsa védelemre javasolt épület állománya az 1951. évben

Műemlék	10
Műemlék jellegű	18
Városképi jelentőségű	39
Ipari műemlék	–
Összesen	57
Tájképi jelentőségű terület és védett természeti emlék	3+1
Védett ásatási terület	2
Védett zöld terület	9

2. táblázat. Zalaegerszeg védelemre javasolt épület állománya az 1951. évben

Műemlék	7
Műemlék jellegű	6
Városképi jelentőségű	34
Ipari műemlék	3
Összesen	50
Tájképi jelentőségű terület	6
Ezek közül:	
feltétlenül fenntartandó	9
lehetőleg fenntartandó épület	38

3. táblázat Keszthely védelemre javasolt épületállománya az 1951. évben

(a város ekkor még Veszprém megyéhez tartozott)

Műemlék	13
Műemlék jellegű	29
Városképi jelentőségű	20
Összesen	62
Tájképi jelentőségű terület	5

Az 1960-ban kiadott jegyzékben már csak négy kategóriát találunk: műemlék (M), műemlék jellegű (Mj), városképi fontosságú (Vk), faluképi fontosságú (Fk). Az utóbbi alapjául szolgáló vizsgálatok azonban a kiadást megelőzően nem fejeződtek még be, így ezek száma a hatvanas jegyzékben hiányos volt. A második jegyzékbe szinte egységesen a városképi fontosságú kategóriába kerültek ezek az épületek, a Fk megszűnt.

4. táblázat. Zala megye műemléki állománya 1960. évi jegyzék szerint

	M	Mj	Vk	Össz.
Zalaegerszeg	4	14	12	30
Nagykanizsa	9	20	24	53
Keszthely	–	–	–	–
Megye	24	208	41+5	278
összesen	37	242	77+5	361

A szervezett szakhatósági munka gyakorlatában kiderültek a jegyzék egyenetlenségei. Az un. népi épületek nagy száma egy rohamos pusztítás áldozatául esett a korszerűsítési igények kielégítése, valamint a gazdasági élet átalakulás nyomán. A károk nagyságát az ország nyugati megyéiben a határövezeti politika növelte, hiszen még a hatósági munka végzése is nehezen volt biztosítható.

Az egyes kategóriák számának alakulása erős hullámzást mutat. Míg a műemlékek (M) száma elég egyenetlen, addig az másik két kategória váltakozó.

Az adatok mélyebb vizsgálatából pl. Zalaegerszegen kitűnik, hogy míg az 1960-as jegyzék megkísérelte beépíteni az összes kapott adatokat, addig az 1967-es már szigorúbban válogatott. Az utóbbi Zalaegerszeg és Nagykanizsa esetében a csatolt községek emlékeit is fel-

sorolta. Ezekben a városokban a városképi kategóriájú épületek nagy része, amelyek homlokzatképzése zömmel a 19. század végi vagy a 20. század eleji stílusirányzatokat őrizték meg számunkra (korai és virágzó eklektikus és romantikus homlokzatok) törlésre kerültek. A csatolt községek haranglábai, néhány népi ház és pince hasonló sorsra jutott. (5. táblázat). Nagykanizsán például 53 helyett mindössze 26 épület maradt a jegyzékben (6. táblázat.)

5. táblázat. Zalaegerszeg műemléki állománya az 1960. és az 1967. évi jegyzékekben

	Műemlék	Műemlék jellegű	Városképi	Összesen
1960	4	14	12	30
1967	4	11	7	22

6. táblázat. Nagykanizsa műemléki állománya az 1960. és az 1967. évi jegyzékekben

	Műemlék	Műemlék jellegű	Városképi	Összesen
1960	9	20	24	53
1967	8	6	12	26

7. táblázat. Keszthely műemléki állománya az 1960. és az 1967. évi jegyzékekben

	Műemlék	Műemlék jellegű	Városképi	Összesen
1960	–	20	24	–
1967	8	6	12	–

A másik jellemző a visszaminősítés volt. Az M épületek száma nem változott, míg az Mj erősen csökkent, illetve Vk kategóriába került. A népi épületek felvétele megyei szinten ellensúlyozta az egyházi épületek törlését. Az igazsághoz tartozik, hogy nem a politikai nyomás miatt alakult így az értékelés, hanem azért, mert hitünk és tapasztalatunk szerint a templomokat a tulajdonosok megvédték, a parasztházakat éppen a tulajdonosok akarták, vagy bontották le.

A szakma más vonatkozásban sem volt teljesen azonos nézeten a jegyzék revíziója során. A vitát sokszor az váltotta ki, hogy az épületek értékszintje az azonos kategóriákban is erősen változó volt. Ennek gyökere az volt, hogy ami tucatárúnak számított a Dunántúlon, az a sokkal szegényebb Alföldön joggal érdemelte ki a védelmet. Ezek a különbségek nemcsak nálunk okoztak fejtörést, hanem a sokkal gazdagabb államokban is.

A másik alapvető szempont az volt, hogy csak annyit objektumot tartunk védelem alatt, amely épületeknek védelmét minden szinten (szellemi, anyagi, politikai, stb.) biztosítani is tudjuk.

Az 1951–52, az 1960, valamint az 1967, és a további évek adatsorainak összevetéséből mindezen szempontokat a számok tükrözik. Az országos és megyei szinten a

hetvenes évek közepéig a csökkenés a jellemző.

8. táblázat. Az egyes kategóriákban történt változások 1960 és 1994 között Zala megyében

	Műemlék	Műemlék jellegű	Városképi	Össz.
1960-ban	37	242	77+5	361
1967-ben	38	168	98	304
1975-ben	37	166	38	241
1983-ban	37	172	31	240
1984-ben	37	173	32	242
1985-ben	57	234	54	345
1986-ban	57	234	54	345
1987-ben	57	236	54	347
1988-ban	57	231	50	338
1989-ben	57	233	52	342
1990-ben	57	236	52	345
1991-ben	57	236	52	345
1992-ben	59	234	52	345
1993-ban	59	234	52	345
1994-ben	60	236	52	348

Zala megyében a változások nem mutatnak nagyobb hullámzást, csupán Keszthely városának Zala megyéhez történt csatolása, e mellett azonban a számokban nem jelentkező átminősítésekre itt is volt példa. Az idő múlása ugyanis meghozta a századforduló és a század eleji építészet tiszteletét is, s ezzel együtt a védett épületek közé bekerültek ezek is.

Egy-egy épület feladása sokszor évekig is elhúzódott. Keszthelyen például a hetvenes években Vk Kossuth Lajos utca 45. szám alatti iskolaépület megtartásához nem ragaszkodott az OMF, a kategória besorolás alapján nem is tehetette, de törvény adta lehetőségeit megragadva menteni szeretete volna azt, ezért tanulmánytervvel kellett bizonyítani a felújítás gazdaságtalanságát. 1983-ban a jegyzékből való törléssel pecsételődött meg az épület sorsa. Ezzel szemben ugyan ebben az évben ugyancsak Keszthelyen Mj védelem alá kerültek a Georgikon utcában az egykori istálló, pálmaház, az üvegházak és a magtár épületek.

A másik alapvető változás a területi védelem fontosságának kialakulása, megerősödése volt. Ebben a megyében Keszthely esetében például sok kellemetlenséget megelőzött volna, ha a területi védelem már korábban polgárjogot szerzett volna. Kastélyaink számos parkja nem került volna felparcellázásra, s nem is sorolom mennyi hiba elkerülhető lett volna.

1967 jegyzék elkészültéig sem védett városmag, sem külön kimondott műemléki környezet nincs a megyében. Ekkor még csak a 49. évi törvényben rögzített védelem élt, amely szerint azon telekkel határos telkeken ahol műemlék állt, is műemléki védelem érvénysült. Az 1976

jegyzékben találunk egyetlen műemléki környezeti védelmet az egervári várkastély esetében és természetvédelmi védelmet Zalaszentgrót kastélypark esetében. 1983 és 1987 között négy műemléki környezeti védelem élt, 1988 és 1991 között öt műemléki környezet és egy műemléki jelentőségű terület, 1992 óta eggyel nőtt a műemléki környezetek száma.¹⁵

A magántulajdon előre törése, elismerése valamint megerősödése további veszedelem forrása lett. Az építészeti együttesek különböző épületei külön-külön nem voltak védve, s így a más-más használók, sőt tulajdonosi joggal felruházottak könnyen kicsúsztak a műemléki előírások betartása alól. Míg a hetvenes években az együttesek egyes épületeinek külön-külön történő védelmére került sor, addig a kilencvenes években tudatosan az eredeti koncepcióhoz tér vissza a műemlékjegyzék azzal a kiegészítéssel, hogy felsorolásra kerülnek a védett elemek, valamint a területi védelemmel lesz teljessé a szakfelügyelet. A folyamatban lévő revízió ezt célul tűzte ki nem utolsósorban azért, mert a helyszínrajzi szerkezet védelmét is fontosnak ítéli meg a tudomány.

A gyakorlati élet, az önkormányzati rendszer, a legkülönbözőbb tulajdonjogi viszonyok és az élet minőségi romlása további védelmi struktúrát kényszerített ki és ez az ún. helyi védelem. Az egyedi helyi értékek nem voltak besorolhatók az országos jegyzékbe sehol az országban. Ezért már több mint egy évtizede a műemléki hatóság ösztönözte e lehetőség kihasználását. Még a rendszerváltás előtt volt néhány városi tanács, ahol városi szabályrendelettel életre is kelt ez a speciális védelem. A szabályozás pozitív oldala mellett azonban az emberi következtelenségekre is lehetőség nyílt. A helyi védelem kimondása és feloldása egyazon intézmény joga. Az emberi erőviszonyok döntötték, és döntenek el sokszor egy-egy védett objektum sorsát.

Itt Nagykanizsán, ahol a helyi védelem kimondásán túl, annak a társadalommal történő elismerésére is nagy gondot fordítanak aligha kell bizonyítanom a kezdeményezés gyakorlattá tételének a helyességét.¹⁶ Köszönet és dicséret illeti az összes érdekeltet, legyen az tisztségviselő, szakember, vagy a közösség bármely tagja.

A műemléki jegyzéket még nagyon sok tényező alakítja. A helyi védelemről szólva már megemlítettem a társadalmi szerveződések fontosságát és erejét.¹⁷ Ez a téma külön kifejtést érdemelne, hiszen itt a megyében, de különösen Nagykanizsa városában jelentősen befolyásolták mind a hivatalos jegyzék alakulását, mind a helyi védelem megvalósítását.

Befejezésként a helyi védelem alatt álló építészeti értékek c. kötet bármely részéből idézhetnék, helyette kívánom, hogy a megye ebben a szellemben védje és őrizze örökségét minden időben.

Jegyzetek:

- ¹ P1. Román emlékek: Kallósd Kerek templom, Bucsuszentlászló Ferences templom román kápolnája, Túrje Premontrei prépostsági templom, Zalaszentmihályfa, Egervár, Csesztreg, Zalaszentmihály templomai, Kehida kápolnája. Román gótikus részletekkel: Nagykapornak Bencés apátsági templom, Zalamindszent, Zalaháshágy, Dobronhegy, Salomvár, Zalaszentgyörgy templomai, valamint a polgárvárosi torony Zalaszentgróton.
- ² Reneszánsz: Egervár várkastély. Reneszánsz és kora barokk: Muraszemenye rk. templom külső festése. Barokk: a templomok nagy része, a kastélyok közül kiemelendők a Szécsiszigeten, Zalaszentgróton, Tótszentmártonban, Reszneken, Bókaházán, Botfán állóak. Jelentős falfestmények a barokk periódusból: Zalaegerszegen és Tornyiszentmiklósán Cymbal, Nován Dorfmaister, Szécsiszigeten, Nagykanizsán, Bucsuszentlászlón és az Inkey sirboltban Böckl festmények.
- ³ Klasszicista: Letenye, Söjtör kastélyai és néhány templom.
- ⁴ Lakóház: Galambok, Gelse, Kávás, Miháld, Nagykapornak, Nagykutas, stb.; Pince: Gősfá, Lovászi, stb.; Harangláb: Bárszentmihályfa, Felsőszenterzsébet, Lentszombathely, stb.; Pásztorház Csesztregen; Boronapajta Gáborjánházán, stb. pincék és prэшázak.
- ⁵ Múzeumok és Műemlékek Országos Központja
- ⁶ ÉM. VII/ Város- és felurendezési osztály tájékoztatót adott ki a műemlékek, műemlék jellegű építmények, jellegzetes utcaképek és terek, valamint táji adottságok vizsgálatához. Bp. 1950. augusztus 22.
- ⁷ Zalaegerszeg városképi és műemléki vizsgálata. 1951. VÁTI. – Kézirat gyanánt
- ⁸ Nagykanizsa városképi és műemléki vizsgálata. 1952. VÁTI – Kézirat gyanánt – Összeállították: Vákár Tibor tervező, Tóth János várostörténet író, adatgyűjtő, épületleíró, Dr. Rados Jenő műteremvezető, Papp Imre főmérnök, Gyárfás Iván igazgató. 30 gépelt oldal, 10 szövegközi archív anyagokról készült fénykép és 72 nagyméretű fénykép. Tsz.: 34-09-C-140-1
- ⁹ Városrendezési Tervező Vállalat, majd később Intézet
- ¹⁰ I. A város kialakulásának rövid ismertetése.
II/a Műemlékek és műemlék jellegű, városképi és tájképi fontosságú építmények jegyzéke.
- II/b Műemlékek és műemlék jellegű építmények leírása. Útmutatás karbantartásra, helyreállításra, átalakításra, alkalmazandó anyagokra, színezésre, felületi kezelésre.
- III. Városképi javaslatok.
- IV. Tájképi és természeti adottságok.
- V. Függelék.
- VI. Fényképek.
- VII. Térképek.
- ¹¹ P1. „...műemléknek tekintendő minden annak nyilvánított és a MMOK-nál nyilvántartásba vett építmény, ilyennek tekinthető minden 1870 előtt létesített jelentősebb épület (középület, kastély, kúria, nagyobb vendéglő, stb.) és kisebb méretű építmény is, ha az kiemelkedő művészi kiképzést vagy különleges helyi jellegzetességet mutat.” = Műemlékeink védelme. c. 20. sz. körrendelet, 19.321N/169811950. VII. fő.o. Előadó: Kisléghy Nagy István; aláíró: Szijártó Lajos államtitkár.
- ¹² „A műemléki hatóság a műemlékállomány osztályozását és a műemléki fenntartás szempontjából való új rendszerű minősítését kezdte meg. Mindaddig, amíg az új rendszerű minősítést tartalmazó jegyzék életbe lép, az ebben a vizsgálatban foglalt minősítések, amelyeket a műemléki főhatóság is felülvizsgált kötelező érvényűek.”
- ¹³ Országos Műemléki Felügyelőség, ma Országos Műemlékvédelmi Hivatal (OMvH)
- ¹⁴ Műemlékjegyzék. Műszaki Könyvkiadó, Budapest, 1960. OMF és FMF. 551 oldal. Jávahagyta az építésügyi miniszter 22509/58. sz. a. és a művelődésügyi miniszter 120344/58. sz. a. Zala megye 501–519. old.
- ¹⁵ MK: Egervár, a várkastély, Egregy, r.k. templom, Rezi, várrom, Zalaegerszeg, r.k. templom és a volt vármegyeháza közös műemléki környezete, Zalasántó, r.k. templom.
Mjt: Keszthely, városközpont.
- ¹⁶ A helyi védelem alatt álló építészeti értékek. Városépítészeti füzetek 1. Kiadja Nagykanizsa Megyei Jogú Város, 1996. 92. p.
- ¹⁷ Példaként említem: Zala megyei Műemléki és Természetvédelmi Bizottság, Múzeumi és műemléki Albizottság 1974. évtől, Nagykanizsai Honismereti Bizottság, stb.

Horváth György:

A Móricz Zsigmond Művelődési Ház történetéből

Az 1870. június 4-ei Zala-Somogyi Közlönyből idézünk: ... „Kiskanizsa város » Polgári Kör «-ének alapszabálya helyben-hagyva a minisztériumtól beérkeztek; az egyesület megnyitása ünnepélyességgel fog megtörténni.” – Valahol itt kezdődött egy nagyszerű folytatás, amely a Móricz Zsigmond Művelődési Ház tevékenységében nyilvánult meg.

Az 1870-es alapszabály is adott útvalót: „A kör célja zártkörű társas egyesülés, olvasás, közhasznú ismeretek gyűjtése, azoknak egymással közlése, s általában szellemi önművelés.”

Ezt tekinthetjük kiindulópontnak, kiváló alapnak a Móricz Zsigmond Művelődési Ház működéséhez.

Ismeretes, hogy 1927-ben önálló otthont építettek a lelkes kiskanizsaiak, a jelenlegi épületet. A II. világháború megviselte a létesítményt, de 1945. szeptember 3-án már újra működött az olvasókör, elnöke Plánder László lett.

1949. január első vasárnapjáig látogathatták a kiskanizsaiak az épületet, ekkor az MDP vette át leltár szerint. A szervezett élet ekkor megszűnt.

1956. október 27-én Gozdán József javaslatára újból Plánder László vezette a kört. Nem sokáig működhetek, 1957 márciusában az MSZMP Városi Bizottsága visszavette a házat, és az olvasókör működése újra megszűnt.

A politika újra a kultúra felé fordult. Megkezdődtek a művelődési házak szervezései a törvényi szabályozásnak megfelelően. A ház első igazgatója Búzás József volt, akinek vezetői megbízatását 1958. szeptember 25-én vissza is vonták.

Ezután nevet is kapott a háza: Hazafias Népfront Kiskanizsai Olvasókör Kultúrotthona lett. Vezetői tisztét Hajgató Sándor töltötte be, akinek szinte a semmiből kellett kiindulnia először a feltételek megteremtésében és vele párhuzamosan a tartalmi munkában. Elég csak egy adatot közölni, hogy a ház vezetésének átvételekor az állóeszközleltár 6.409 Ft-ot mutatott.

De volt lelkesedés, volt igény a kiváló hagyományok folytatására.

Az 1959. december 31-i állapot jelzi a munkát, az éves költségvetést és teljesítést:

tervezett költségvetés összes kiadással	20.000 Ft
ebből saját bevétel	17.000 Ft
állami támogatás	3.000 Ft

Záráskor egyértelműen pozitív volt a kép, ugyanis a kiadások nem lépték túl a 20.000 Ft-ot. A saját bevétel pedig 18.551,56 Ft volt. Ezen adatból következtethetünk a rendkívül aktív, sokrétű művelődési tevékenységre és nem utolsósorban a látogatottságra.

1960. január 1-jével Vizeli Dezső lett az igazgató részfoglalkozásban havi 400 Ft-ért. Elsősorban az ő emlékének tisztelgek dolgozatommal, ő volt a vezető 1961–1992 októbere között. Ő adta a formát, ő alapozta meg a Móricz Zsigmond Művelődési Ház profilját. A hagyományokat, a kiskanizsai nép igényét kiválóan felmérte. Ezért lett eredményes a ház működése.

Az 1920-as évek végén önerőből készült épületet 1945-ben – mint a jó gazda – rendbe tetette Kiskanizsa népe. Az újabb felújítás 1963. július 15-étől december 24-ig tartott. A következő tatarozás 1990-ben volt; 13 millió Ft-ba került, további működésre így alkalmassá vált. Azt is meg kell jegyeznünk, hogy a kiskanizsaiak védtek, óvták is tulajdonukat. Burján Kálmán művelődési osztályvezető a következőket írta 1963. március 7-én: „A Móricz Zsigmond Kultúrotthon ellenőrzése alkalmából megállapítást nyert, hogy a klubteremben szórakozó ifjúság magatartása igen kulturált. A közösség vagyonát megbecsülik és megvédik, Tisztaság, rend tapasztalható a termekben. A foglalkozások szervezettek, Vizeli Dezső igazgató irányító és szervező munkája dicséretes. Az elért eredmény sok türelmet, fáradozást és tapintatot követelő munka eredménye.”

Két alapvető törvényt idézünk és azok megvalósulását vizsgáljuk a művelődési házban. Mozaikszerűen emelünk ki lényeges és jellemző tényezőket.

Ugyanis egy művelődési ház története nem a létesítmény, hanem a benne folyó munka története és ezt a továbbiakban is így értelmezzük.

A művelődési otthonról szóló 2/1960. Kormány és végrehajtásról rendelkező 3/1960. MM. sz. rendelet módosításokkal egységes szerkezetbe foglalt szövege:

„R. 1. § (1) A művelődési otthon a lakosság művelődését szolgáló intézmény. Célja és feladata: hogy segítse

a lakosság világnézeti, politikai, szakmai, továbbá művészeti nevelését, általános műveltségének emelését, nyújtson ösztönzést és lehetőséget a társas élet formáinak kialakításához és a színvonalas szórakozáshoz.”

A 150/1968. MM. számú utasítás így szól a művelődési otthon jellegű intézmények továbbfejlesztéséről tartalmi idézetben:

A művelődési háznak gondoskodni kell szervezett keretben az ismeretterjesztés változatos formáiról
a helyi hagyományok további ápolásáról
az ifjúság körében folyó kulturális munkáról
művészeti együttesek működéséről
játék- és sportlehetőség biztosításáról
fiókkönyvtár működtetéséről.

Bevetetőben megállapíthatjuk, hogy ezeknek az elvárásoknak maximálisan eleget tett a Móricz Zsigmond Művelődési Ház, amely nevet Gozdn József és Vizeli Dezső választottak.

Először nézzük az ismeretterjesztést és területeit! Majd vizsgálni fogjuk a szervezett műsorokat. Kiemeljük a szakkörök és klubok működését. A záróegységben az öntevékeny művészeti csoportokról emlékezünk meg, amelyek ma is a ház fényét jelentik.

Rendszeresek voltak az ismeretterjesztő előadások. Ezek egyrészt politikai elvárások is voltak, másrészt igény is jelentkezett rájuk. A tematika meglehetősen széles volt. Az egykori hivatalos dokumentumokban olvashatunk politikai, agrártudományi, egészségügyi, közlekedési, földrajzi és még sok más területű előadásról vagy előadás-sorozatról.

A nyilvántartó könyvek pontosan megnevezik az előadás fajtáját, az előadót, a résztvevők számát. A gyakoriság, a témaváltozatosság és a megjelentek száma beszél nekünk. Két adatsort vessünk össze! 1965-ben 18 ismeretterjesztő előadáson 1838-an vettek részt, 1974-ben 33 alkalommal 5138-an látogattak el ezért a rendezvényért a házba. Az alkalmak száma éves viszonylatban 15 és 40 között volt. Az utóbbi azt jelenti, hogy – a nyári hónapokat leszámítva – hetente legalább egy előadás volt. Ismételten hangsúlyozni kell, hogy ezek az adatok csak az ismeretterjesztésre vonatkoznak. A témákban dicséri a házat az igényesség és a sokszínűség.

A közönségigény – életkor szerint is – kielégítése alapvető volt a vezetőség terveiben. A szórakoztató műsorok is kiemelkedő helyet foglaltak el a művelődési ház programjában. Havonta egy-két alkalommal az ország vezető és divatos művészei, együttese léptek fel a ház színpadán: Ihász Gábortól Korda Györgyig, a V' Moto Rock együttestől a Kati és a Kerek Perecig. A nagy humoristák sora szerepelt Kiskanizsán: Hofi, Somogyi, Komlós, Peterdi és mindenki, aki számított e területen.

A nyilvántartó könyveknek olyan rovata is volt, amely a házon kívüli rendezvények nevet viselte. A nagy nézőszám esetén sokszor igénybe vették az úttörőházat, később a Hevesi Sándor Művelődési Központot is.

Élterevaló kezdeményezése volt Kápolnás Zoltánnak a Sáska Sportkör olyasfajta támogatása, hogy neves művészeket hívott a MÁV NTE munkacsarnokába előadás-sorozatra. A színpad az ökölvívó-szorító volt. Egy alkalommal a színpadra lépő Szuhay Balázs a sok néző láttán – a meglepetéstől – így szólalt meg: „Tudtam, hogy Kanizsa nagy, de hogy ennyire!”

Az említett rendezvényfajták kivétel nélkül mind teltházások voltak.

Gondoltak a gyerekekre is a ház munkatársai. Viszszatéró vendégek voltak a bábszínház, a bűvészek, a bohócok és egyéb gyermekműsorok.

A szervezők követték a „divatot”. Jól mutatta ezt a fellépők sora, ugyanakkor az igényesség is fő jellemzőjük volt. Az előbbieket bizonyítják a vendégeknyvbe beírtak, melyek szintén kitűnő forrásanyaggal szolgáltak a ház működésére vonatkozólag.

Az elmondottak igazolására vegyük az 1975-ös évet.

Saját rendezvényei így alakultak a Móricz Zsigmond Művelődési Háznak:

megnevezés	alkalom	résztvevő
családi és társadalmi ünnepek	8	1250
műkedvelő előadás	2	446
hivatásos művészek előadása	13	2422
műsor nélküli tánc	9	1822
gyerekek részére	4	692
diszkrét	6	458
összesen	42	7090

„Házon kívül” 23 alkalommal léptek fel együttese az intézménynek, 19 helységben 5020-an látták őket. Az egyik csúcspontot az 1982. év jelentette. A Kanizsa Táncegyüttest külföldi szereplésével együtt 58 helyen 45.284 néző látta. (A szám nemcsak a táncegyüttes nézettségére vonatkozik.) A ház színvonalas munkájának dicséretét erősíti, hogy az együttesek irányítását egy-két főfoglalkozású és néhány mellékállású szakkörvezető intézte sok-sok munkával, lelkesedéssel, ügyszeretettel, hozzáértéssel.

A szakkörök működése, működtetése többszörösen is dicséretes. Egyszer jelentette a folyamatosságot. Alkalmas volt a hagyományteremtésre, alapot jelentett a fejlődéshez. A ház vezetőségének szakmai hozzáértését mutatja, hogy mennyire tudatosak voltak törekvéseik. Évtizedekig működött, működik néhány szakkör. Ez elsősorban az igények jó felismerését bizonyítja. Nem időrendben foglalkozunk ezekkel, csak néhányat kiemelünk közülük. Kétségtelen az élre kívánczik a himző szakkör, amelyet kezdetben népi díszítőnek neveztek. 1976-ban alakult. Szőke Lászlóné volt mindvégig az irányító. 30–45 fő találkozott minden második hétfőn 17–21 óra között. Az éveket kiállítások zárták, amelyek anyagából több országos pályázatokra, kiállításokra is eljutott, sok díjat is nyertek.

Nagy szerepe volt a szakkörnek a közösségformálásban is. Ezt jól példázza Halászné szakköri tag vendég-

könyvbe való bejegyzése 1985. május 26-án. (Pető Margit szövegét írta át így.) „... sáskának születtem, létem ez, s örököm, hogy megtanultam a népi kézimunkát mivelní, Szőke Lászlónénak köszönöm.”

Erősítő elem volt az év végi kiállítások mellett rendezéssé váló kirándulások az ország különböző helyeire. Kapcsolatba kerültek a varasdi Sloboda Vis kézimunkázó csoporttal. Volt közös kirándulásuk, egymást meglátogatták, volt közöttük szakmai tapasztalatsere is. A szakkör 1987-ben fejezte be működését.

A zenével kapcsolatosan említünk még két szakkört, amelynek alapvető szerepe volt a művelődési ház későbbi életében. A zeneszakkör 1965–66-os évben kezdte meg működését. Baranyai Géza vezette nagy szakértelemmel. Szombatonként 16–19 óra között voltak a próbák. 27 fiatallal foglalkozott eredményesen. A végeredményt úgy fogalmazhatjuk meg, hogy ifjúsági zenekar alakult belőlük. A ház akkor még nem tudhatta, hogy merre fog haladni a zenei élet, hogy a csúcspont majd a Bojtár Együttes lesz.

1983–84-es tanévben iskolai keretek közé került a népzenei szakkör. Fodor Gyula a Tanácsköztársaság Téri Általános Iskolában hétfőn és szerdán foglalkozott 11 fővel. A napló tanúsága szerint ez haladó csoport volt. Itt a szakszerűség, a gondos előrelátás volt a kiemelendő.

Ugyancsak szakkörként kezdett működni 1987-ben az utánpótlás népzenei csoport. Itt kifejezetten az egyéni foglalkozás került előtérbe. Fodor Gyula négy tanulóval dolgozott. Folyamatos munkáról és hagyományról szólhatunk, ugyanis 1987-től ezt a feladatot Vizeli József vette át. Így nem csoda, hogy a Bojtár Együttes ilyen magas fokra jutott, hogy kiváló zenészek kerültek az együttesbe. Nem volt és ma sincs létszámgondjuk.

A művelődési ház életének szerves részei a klubok. 1976-ban alakult meg a Nyugdíjas Klub, Vizeli Dezső irányította. Heti három alkalommal tartottak foglalkozásokat. Az állandó taglétszám állandóan 30 fő felett volt. Voltak könyvismertetések, borkezelésről előadás, tévé-nézés, népi bútorok bemutatása, filmvetítés, diaképes előadás, felolvasások, sakk, kötetlen beszélgetés, szakfolyóiratok olvasása. Társadalmi vezetőség irányította a tevékenységet. Rendszeres és magas volt a megjelenési arány az egyes alkalmakkor.

A szakmai divat terméke volt az 1976-ban létrejött nyúltenyésztők klubja. 25–30 fő vett állandóan részt a foglalkozásokon. A nyulakat ez idő tájt a felvásárlók viszonylag jó áron vették át.

A fiatalok megnyerésének különböző formáit találjuk a repertoárjában. Kápolnás Zoltán vezette az ifjúsági klubot, amely 1978-ig tevékenykedett. Tagsági díjat is szedtek. A sextól az orvosi előadásig minden megtalálható volt a programban. Évente a legjobban dolgozó klubtagokat ifjúsági táborokba vitték. A rendezvények száma és a megjelenési szám sokat elárul a működésről.

Példának álljon itt az 1975-ös év statisztikája:

29 társadalomtudományi rendezvény	1543 fő
7 természettudományi	146 fő
5 TIT-előadás	155 fő

1976. április 30-án elnyerték a kiváló klub címet. Klubok közötti vetélkedőn vettek részt. Sportversenyeket is szerveztek hasonló szervezetek között.

1978-ban aranykoszorús kitüntetést kaptak, ezzel ismerték el a szervezett, rendszeres és kiváló klubmunkát.

Érdekes kezdeményezés – művelődési házba csalogatás – volt az 1974-ben alakult nyolcadikosok klubja, amely 1987-ig megszakításokkal működött. Az aktuális kérdések mellett foglalkoztak illemtannal, társastánc-tanulással, tartalmas programjaik voltak.

Dicséretes volt az 1986-ban megszervezett napközis klub. Az értelmes szabadidő-eltöltés nagyszerű példája a kezdeményezés. A napközi „vesztett” gyermekmegőrző funkciójából. Érdemes még csak felsorolni is a nemes, hagyományörző programokat. Ezek egy része a Móricz Zsigmond Művelődési Ház csoportjaiba irányította a gyerekeket. Ilyenek voltak: gyermekjátékok és népszokások tanítása, rajzfilmek nézése, játék- és bábkészítés, tojásfestés, tematikus vetélkedők, táncbázis.

Egy közösség életető eleme az amatőr színjátszás volt. Ennek nagy hagyományai voltak Kiskanizsán. 1961-ben kezdődött a Dinda-korszak, amely a területen a csúcspontot jelentette a településrészt életében.

A darabválasztás kezdetben a népszínművek felé vezetett a siker érdekében. Ilyen darabokon jól lehetett tanulni, s ez vezetett a magasabb művészi igény felé úgy, hogy a közönséggel a kapcsolat nem szakadt meg. Vigjátékok, zenés darabok, szórakoztató egyfelvonásosok jelentették a repertoárt. Hadd idézzünk egy sort ezekből: Sári bíró, Nyugdíjas állás, Májusfa, Lepsénynél még megvolt! Anyósgenerális.

Bármit csinálni csak értelmesen és szépen szabad. Dinda Gyula 1963. január 8-án kötelességvállalást íratott alá a szereplőkkel. Ez a szerep megtanulására, próbákon való megjelenésre és fegyelmezett viselkedésre, a rendezői utasítások szónélküli betartására vonatkozott. Figyelemfelkeltésül kiemeljük a 4. és 5. pontot: „Tudomásul veszem, hogy a próbákra sem késve, sem italosan nem megyek. Tudomásul veszem, hogy a fenti pontok be nem tartása esetén 1. szigorú figyelmeztetés, 2. 10 Ft pénzbüntetés, 3. kizárás lesz a büntetésem.”

Az együttes rendszeresen tájolt elsősorban a közeli községekbe. A szabin nők elrablását 12 helységben 15 előadásban mutatták be 2640 néző előtt. Jugoszláviában is játszottak.

Az Isten véled édes Piroskám is 15 előadást ért meg. Ezek nagy számok egy amatőr csoport életében. A többszöri szereplés lehetőséget és sok örömet is okozott a színjátszóknak, sok gondot a rendezőknek, szervezőknek.

Nagyon szerencsés volt a fiatalok és idősek aránya a

csoportban. Igazi népművelés volt tevékenységük.

Dinda Gyuláné betegsége miatt az együttestől megvált a rendező. Ezután Kápolnás Zoltán lett a szakmai vezető, még két évig „élt” a társulat. A 14 év alatt teljesítette feladatát, hivatását, még akkor is, amikor a Zalai Hírlap 1974. július 2-án egy bemutató kapcsán a következőket írta: „A túl sötét színpadképpel dolgozó, tehetséges csoportnak a továbbiakban igényes darabmegválasztásra kell törekednie.”

Ha szakmai körökben a Móricz Zsigmond Művelődési Ház nevét említik, akkor pávakör, Bojtár, Sáska, Kanizsa fogalmak asszociálódnak. A ház felvett működési körébe egy nagyon fontos területet és ezt a művészi tökélyig fejlesztette. Kimagaslóan teljesítette a 105/1968. MM. számú utasítás azon pontjait, amelyek a helyi hagyományok további ápolására és a művészeti együttesek működéséről szólnak. E területen érezzük leginkább a nagyfokú tervezést és tudatosságot.

A tánc, a zene szorosan összetartozik. Egy egységet képez a ház életében. Most mégis kényszerűségből és praktikumból szétválasztjuk. Így is érzékeltetni akarjuk azt a hosszú utat, amely az arany minősítéshez vezetett.

Az első adatokat 1965-ből vettük. Horváth Jenő vezetésével kezdődtek a táncpróbák, aki a minimális alapokat rakta le. Hamarosan Kozák Józsefné lett az irányító. Az első időszakban tizennyolcan jártak próbákra. További folytatásról nem szólnak a források.

Legközelebb 1972 szeptemberében találkozunk a házban a néptáncal, az irányító újra Kozákné. Ez évben már tíz helyen tartottak előadást, Pacsán egy bemutatón elismerő bírálatot kaptak. Valószínű, hogy 1972 előtt is voltak táncpróbák, hiszen a sikert nem adják olcsón.

1973. szeptember 1-jével új korszak következett a kiskanizsai táncosok életében. Papp László lett a művészeti vezető. Az út egyenes volt és felfelé vezető.

Átlagban 15–15 női és férfi táncos járt a próbákra, szerepelt a különböző koreográfiákban. A Móricz színpadáról hamarosan kiléptek – éppen tudásuk miatt – évente sok vendégszereplést vállaltak a környező településeken. 1974. december 13-án a tévé Hazai esték című műsorában a képernyő elé kerültek a pávakörrel együtt. Ez már jelzett valamit a táncstudásukból.

A következő évben már I. osztályú minősítést szereztek Szekszárdon. A vendégfellépések száma egyre nőtt. Egy zalai térképen egyszerűbb lenne bejelölni azokat a helyeket, ahol nem szerepeltek.

Két év vendégszerepléseinek helyeit soroljuk fel a következőkben. 1973-ban a kanizsai fellépéseken kívül színpadra álltak: Fityeház, Bajcsa, Eszteregnye, Inke, Surd, Letenye, Újudvar, Murarátka, Petrivente, Nemesgulács, Buzsák, Nagyrécsa községekben és volt rádiószereplésük is.

1981-ben Badacsony, Gelse, Bagola, Molnári, Semjénháza, Szepetnek, Balatonmagyaród, Liszó, Zalaeger-

szeg, Surd, Kaposvár, Debrecen, Barcs, Nova voltak a fellépési helyeik. És az sem volt véletlen, hogy a bulgáriai testvérvárosban Nagykanizsa képviseletében Kazanlakban felléptek, tehát kultúrmissziót is töltöttek be. Technikai tudásuk emelése érdekében vendég koreográfusokat is fogadtak.

1977-ben Nován már megyei kiváló együttes lett a tánccsoport.

1978-ban a Sáska névtől „meg akartak szabadulni”, az új nevük Kanizsa Táncegyüttes lett, ma is ezen a néven szerepelnek.

1980: a III. ezüst fokozat éve, amelyet Papp László vezetésével értek el.

Elkezdődtek a külföldi rendszeres vendégszereplések meghívás alapján. A sort Csehszlovákia nyitotta meg. Ma már alig van olyan európai ország, ahol ne táncoltak volna. Műsoruk minden esetben valóságos folklórünnep volt. Legtöbbször velük léptek fel önálló számokkal a zenészek és a népi együttes.

1981-ben már ezüst I. fokozat lett a minősítésük, amely további töretlen fejlődést mutatott. Papp László táncos irányító munkája mellett a zenei vezető Fodor Gyula lett, akinek nagy szakértelme tovább erősítette közvetve a táncosokat. A teljes és legmagasabb művészi megoldást a Bojtár Népzenei Együttes megalakulása jelentette.

A következő évben már arany III. osztállyal dicsekedhetett a tánccsoport. Ez a minősítés újabb szerepléseket, meghívásokat eredményezett. 1986-tól ifjú Vizeli Dezső vette át a tánccsoportot, Papp László eltávozott az együttestől. Nem okozott törést a vezetőváltás az együttesben. Az idősebb táncosok közül távoztak néhányan.

Vizeli mellett Hetési László segítette a munkát. A következetes és nehéz próbák az arany fokozat még színesebb csillogását hozta és nem csoda, hogy Spanyolországtól Kazanlakig csak sikert eredményezett a fellépésük. Ez utóbbinak záloga volt a tervszerű utánpótlás biztosítása is. Nem időrendben vázoljuk a sikeres törekvéseiket e téren, hanem eljárásukra, módszereikre utalunk.

1984-től működik a Móricz Zsigmond Művelődési Házban az aprók tánca. Kezdetben a vezetők ifjú Vizeli Dezső és Fodor Gyula voltak. 30–50 kisgyermekkel tanították meg az alaplépéseket, jutatták el őket a színpadra. Az itt kezdők közül többen találkozhatunk a felnőtt együttesben. A szakmai munkát a következőkben Tóth István, majd Vizeliné Paksi Valéria irányította.

Kizárólag a ház keretei között működik és működött az ún. utánpótlás tánccsoport. 1978-ban alakították. A folyamatos működésükről és műsoraikról 1982-től vannak adataink. Közvetlen kapcsolódott táncuk a ház hagyományaihoz.

Tudatos és dicséretes törekvés volt egy-egy iskolába való „kivonulás”, és ott tánccsoport szervezése. Kettős és nemes feladatot láttak el. Az iskola kapott egy sze-

replésre alkalmas táncsoportot, míg a legjobbak szinte észrevétlenül a „Móriczban” találták magukat. Már az 1980-as évek közepén megtanulták és alkalmazták a „több lábon állást”.

Volt, illetve van csoportjuk a Zrínyi, Szabadság Téri és Péterfi Általános Iskolákban. A nyilvántartások alapján volt időszak, hogy 200 gyermek egyidejű foglalkoztatása is jellemző volt. Ez már jóval túlnőtt egy művelődési ház feladatkörén. Ez már városi dicséretes eredmény, tevékenység volt. Az emberré nevelés szempontjából is igen-igen dicséretes munka ez. A Móricz Zsigmond Művelődési Ház példát mutatott azon a téren, hogyan lehet egy kis közösségi tevékenység városi meghatározó. 1986-tól Cinege Csoport működik a Templomtéri Általános Iskola és a Móricz Zsigmond Művelődési Ház közös szervezésében kezdő és haladó csoporttal. Nagyszerű pedagógiai érzékre vall, hogy a rendszeres fellépést is biztosították a számukra a „nagy együttes” előtt. Természetesen ez nem zárta ki az iskolai ünnepeken, városi és egyéb versenyeken és bemutatókon való fellépést.

Külön szólnunk kell arról a népzenei tevékenységi útról, amely a kezdetektől az országosan elismert Bojtár Együttesig vezetett.

A zenei kísérlet biztosítása, az önálló fellépések igénye magas fokú kultúrát igényelt. Már 1961-től Dobronka József zenekart szervezett és szakkört vezetett. 1964-től Baranyai Gézával ketten dolgoztak e területen. 1968-tól Baranyai lett az együttesvezető. Más-más neven és felállásban játszottak. Kifejezetten népi zenekarként 1971. szeptember 1-jétől működtek 10–12 fővel. Tudjuk, hogy 1972-ben már 17 helyen léptek fel önálló műsorral. Csak érdekességként említjük, hogy a próbadíj 1974-ben 30 Ft volt, a két nyugdíjas 85-öt kapott. A népi zenekar vegyes funkcióval működött a következő években.

1977-től a vezetést Vizeli Dezső, a ház igazgatója vette át. Igazi néptanítóként, zenei műveltséggel, kiváló irányító lett. Sok kísérlet, önálló szereplés mutatta a tevékenységüket. Ki kell emelnünk azt a nemes formát, amikor a zenekar neves előadókat kért fel közös szereplésre. Bodza Klári, Dévai N. Kamilla, Béres Ferenc szerepelt legtöbbször az együttesrel. 1979-től Fodor Gyula vette át a vezetést a zenekarban. Az ő működése továbbemelte a művészi színvonalat. Kialakult egy olyan együttes körvonala, amely az ország legjobbjaival is felvehetette a versenyt. Fodor kiváló pedagógiai érzékkel és szakmai tudással dolgozott a zenekarral.

1980-tól Bojtár Együttes néven szerepeltek már, egészen más stílusuk alakult ki, mint az 1961-ben működött Dobronka-féle zenekarnak volt. A létszámuk 8 és 10 fő között mozgott. „Önállósodtak” ők is, hiszen szakmai színvonaluk olyan volt, repertoárjuk olyan széles, hogy maguk is a színpadra állhattak rendszeresen. 1984-ben 20 helyen szerepeltek, többek között Törökországban is.

A művészei színvonalat tévé-szereplés, film- és rádiófelvétel is bizonyítja.

1985-től Vizeli József az irányító, a szakmai fejlődés töretlen, a színvonal igen kiváló.

A táncosokhoz hasonlóan itt is biztosítani igyekeztek az utánpótlást. Említsük meg a dicséretes törekvéseket!

1983-tól népzenei szakkör címen Fodor Gyula irányításával kezdték az utánpótlás biztosítását.

Külön említést érdemel a citerazenekar működése. A pávakörök hatására jött divatba újra ez a hangszer, amely több kiskanizsai család lakásán is megtalálható volt. Téli estéken meg-megszólt. 1975. március 1-jén Vizeli Dezső igazgató vezetésével alakult meg az együttes a házban. Vasárnap voltak a próbák 17 és 20 óra között. 14-en látogatták a ezeket. A citerások mellett voltak furulyások és köcsögdudások is. Több volt a felnőt köztük, mint a fiatalok. Foglalkozásuk is többféle volt (géplakatos, segédmunkás, portás, tanuló). Már az alakulás évének augusztusában színpadra léptek. (Ez is igazolta, hogy hagyományokat folytatott a ház, nemcsak kezdő „muzsikusok” jártak a próbákra.) Önálló műsort a következő községekben adtak: Balatonederics, Lesence-istvánd, Szekszárd, Surd, Murakeresztúr, Söjtör, Hahót.

A Borbontó című népi együttes műsorában is szerepeltek kísératként. Így még Zalszentjakabon, Petriventén, Bajcsán, Eszteregnyén és Nagybakonakon szerepeltek ez évben.

Vizeli Dezső úgyszeretetére nemcsak az volt a jellemző, hogy nem volt nála hétköznapi és ünnepnap – csak a kultúra szeretete és igazodás a kiskanizsai igényekhez –, hanem kitekintett a szomszédos községekbe is.

Szeptemberben 1979-ben alakított citerazenekart 9 fővel a gyerekek között. Ők 1981-ben a Megyei Népzenei Üttörő Szemlén ezüst fokozatot értek el. (Természetesen a Móricz Zsigmond Művelődési Házban is biztosított volt a fellépésük.) Heti két alkalommal próbáltak. 1987-ben aranyminősítést kaptak. 1992-ig dolgoztak együtt. Volt úgy, hogy 15 fő is járt egyszerre a zenekarba.

A fáradhatatlan igazgató 1982-ben Eszteregnyén is létrehozott egy citerazenekart. 9-en voltak. Rövid időn belül ezüst oklevél minősítést szereztek.

Nagy „fegyvertény” volt a 406. számú Polai János Ipari Szakmunkásképző Intézetben létrehozott együttes. Igaz, hogy a 9 tagból 4 Eszteregnyéről származott, de ez inkább érdem, mint „bűn”. Vizeli és a ház figyelemmel kísérte a zenekar tagjainak életútját, és ahol lehetett, továbbra is „megfogta” őket a népzene.

Az országos hírnév első állomása volt az 1970. szeptember elején alakult Röpülj pávakör. 8 énekes és 10 tagú zenekar kezdett el dolgozni. Már az alakuláskor megfogadták további szándékukat, hogy táncokkal akarják bővíteni a kört.

Az alapító és betanító Baranyai Géza nyugdíjas tanár lett, vezető primás Vizeli Dezső. Az első bemutatkozása-

suk 1971. január 3-án volt. (Ez az időpont még inkább megerősíti, hogy Kiskanizsán meglévő értékek „összegyűjtése” volt a legfontosabb lépés. Az alapok, a zenei tudás megvolt sokakban. Őket kellett aktivizálni és szakmailag felemelni.) A pávakörök divatját felkarolta az igazgató és a népi hagyományok megőrzésének, közkinccsé tételének nagyszerű útjára lépett. A nagyon pozitív „divat” magas színvonalú realizálása valósult meg. A régi olvasókörösök voltak az együttes lelkei. A próbák szombat este voltak. A leány táncsoport 1971 szeptemberében kapcsolódott a pávasokhoz. 1972-ben már a legmagasabb minősítést kapták. Volt alkalom, hogy közel 40 fővel léptek fel. 1973 elején már az 50. fellépésénél tartottak, díszelőadás volt Kiskanizsán. Bemutatták a kiskanizsai lakodalmast és a betlehemes játékot. A neves, tudós zenész Vas Lajos 1973. július 1-jén a következőket írta a vendégkönyvbe: „Gratulálok a szívet melegengető, élmény teli előadáshoz, néhány nagyon szép dalhoz, sok kitűnő szöveghöz, zenekarhoz. További sikereket és még több gyönyörű dalt kívánok a gyűjtőmunkában is.”

1975. március 2-án a 100. előadásuk volt. Óriási teljesítmény még az is, hogy 1971-től együtt voltak. A művészet szeretete eredményezte a próbákat, az együttléteket, a sok sikert. A vezetők irányító, szervező munkája mellett a próbák sokasága, a részvétel feltétlen dicséretes.

A nevük Kiskanizsai Népi Együttes lett. Országos minősítést szereztek a kiskórus kategóriában. A további „életút” már ismert. A Kanizsa Tánc- és Bojtár Népzenei Együttesben.

A Móricz Zsigmond Művelődési Ház profilját az 1970-es évektől megadta a pávakör, a tánc, a népzene, amely a kiskanizsai „tisza forrásból” táplálkozott elsősorban. Vizeli Dezső és munkatársai erre fordítottak hangsúlyt kiemelten. Ez nem jelenti azt, hogy a ház ne élte volna a kultúrotthonok megszokott életét. Rendezvényeinek száma a különböző foglalkozások méltó folytatói voltak az olvasóörnek.

Talán furcsának tűnik, de a sport is része volt a ház tevékenységi formáinak. Ezt két csoportba oszthatjuk. Az egyik a teremsport. Elsősorban Kápolnás Zoltán irányításával rendszeres volt az asztalitenisz. Ez nemcsak egyszerű játszadozást jelentett, bár ennek a jelentőségét is egyértelműen ki kell emelni. A férfiak a városi „A” csoportban értek el sikereket már a versenyrendszerű sportban. Alkalmi rendezvények voltak a Nagykanizsa városban működő Ifjúsági Klubok és a KISZ-szervezetek asztalitenisz-bajnokságai. Ismeretes, hogy kiváló munka folyt az ifjúsági klubban. A nyilvántartó könyvek és az eseménykönyvek szólnak a sakkbajnokságról. 1976-ban március 20. és 28. között rendeztek többek között bajnokságot a házban.

Külön megemlékezést érdemel a labdarúgás, amely versenysorozata 1974-ben kezdődött és egészen napjainkig tart. Ma már csak így nevezik, hogy Móricz Kupa.

A főcím ez lehetne, hogy Kiskanizsai utcák-terek labdarúgó torna.

1976-ban 18 felnőtt és 14 serdülőcsapat indult. A szervezés és irányítás Kápolnás Zoltán érdeme elsősorban. Immár több mint 20 éve nagy eseménye ez a településrészeknek. A megyei sajtó (Zalai Hírlap) is rendszeresen közölte az eredményeket. A szervezés a művelődési ház érdeme. Külön elismerés jár a háznak azért, mert neves labdarúgókat hívtak meg a kupa átadására. Így a következőket emelhetjük ki: 1974 – Albert Flórián (első alkalommal), 1976 – Rákosi Gyula, 1977 – Buzánszky Jenő, 1978 – Mátrai Sándor.

1981-ben Kiskanizsai Lakóterületi Sportkör néven szervezték a labdarúgó tornát. Értelmes nyári szabadidő-eltöltés volt a pontos terv szerint. Jól összefogta a fiatalokat. Az ez évi program időrendje is bizonyítja állításunkat: július 12, 17, 18, 25, 26; augusztus 2–8. A ház a kupát átadót élménybeszámolóra is hívta. Egy-egy újságíró vagy szakember is elkísérte a meghívottakat, amely csak emelte a találkozás színvonalát. Rónai Egon szinte állandó vendége volt a Móricz Kupa átadása utáni találkozóknak. De említhetjük Németh Gyula nevét is, aki a Népsport labdarúgó rovatának a vezetője volt. Némelyik találkozást összekötötték aktuális vetélkedővel. Az emlékkönyv bölcs tanácsokkal is szolgált a kiskanizsai fiataloknak. Ezekből kettőt idézünk. Buzánszky Jenő: „A sport: öröm, egészség. Élje vele!” (1977. június 19.) Rákosi Gyula így fogalmazott egy évvel előtte: „Sport = Szellem: egészség, szorgalom.”

Ezenkívül neveztek mindenfajta tornára, amelyet meghirdettek a labdarúgóknak. Indultak a városi II. osztályú bajnokságban, a városi kispályás küzdelmekben, a Béke-Barátság Tornán, Felszabadulási Kupán. Részt vettek különböző sportvetélkedőkön a ház szervezésben a fiatalok.

Tehát összegzésképpen megállapíthatjuk, hogy a sport is szerves része a Móricz Zsigmond Művelődési Ház tevékenységének. Felkarolta az értelmes szabadidő-eltöltést és gondoskodott a szervezésről, elismerésekről, díjakról.

Nem szólnak a jelen keretek között a tanfolyamokról, a gyermekkórusról és többféle rendszeres rendezvényről, amelynek hagyományai alakultak ki. Az alkalmi rendezvényeknek se szeri, se száma. Ezek célirányos elemzést kívánának.

Összetartó erő volt a tematikus kirándulások sora, amelyek egy-egy egységhez kötődtek, amelyek rendszerint egy évet vagy egy tevékenységi formát lezártak.

Nagyon nehéz bemutatni a napi életet a házban, hiszen egy-egy nap működhetett szakkör, klub, együttes, lehetett ismeretterjesztő előadás, nem kevesen voltak, akik csak belátogattak a házba, mert volt hova menni és érdemes volt bemenni. E működésnek hosszú ideig a lelke egy igazi néptanító volt, Vizeli Dezső és mögötte állt egy városrész a ház társadalmi vezetőségével együtt,

amely igényelte, szerette a szépet, a művészt. Büszke volt hagyományaira és képes arra, hogy ezeket megőrizze, feldolgozza, megjelenítse. Mindezek bizonyították,

hogy az elismerés hangján szólhatunk a Móricz Zsigmond Művelődési Ház tevékenységéről.

Felelős kiadó: Vándor László
Szerkesztőség: Göcseji Múzeum, H-8900 Zalaegerszeg, Batthyány u. 2.
Telefon: (92) 311-455, 314-537
HU-ISSN 0238-5139
Nyomdai előkészítés: Vucskó János, Göcseji Múzeum
Nyomás: Zalai Nyomda Rt. 97 3050
Felelős vezető: az Rt. vezérigazgatója

